

~~Ind L 212.89~~ Bd. Dec. 1886.

Harvard College Library

FROM

The Asiatic Society
of Bengal.

6 Nov. 1883-12 Sept. 1885.

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES,

Nos. 494, 506, 508, 517, 526 and 538.

571-1-4.

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMASRĀMĪ.

VOL. II.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,

1885.

Jan 21 1937 (3)

निरुक्तम् ।

(निघण्टुः)

अत्रिगोच्चश्रीदेवराजयज्वलं निर्वचनं नामटौकाशहितम् ।

श्रीलक्ष्मी

वङ्गदेशीयासियातिक्समाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काशधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभद्राचार्येण
सम्पादितम् ।

द्वितीयो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वासिल्लमिश्वन्ने मुद्रितम् ।

प्रकाश्या: १८०७ ॥

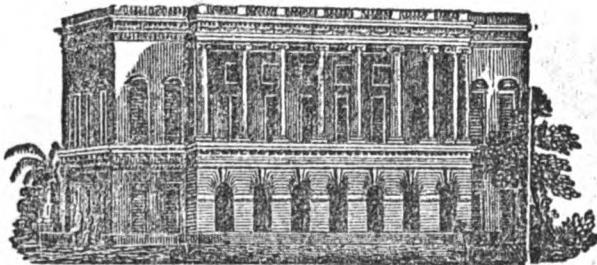
NOV 6 1883.

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 494.

सभाष्ट्रित्ति-निरुक्तम्।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SÁMASRAMÍ.

VOL. II.

FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.

1883.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Atharvāṇi Upaniṣadha, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	..	3 2
Āśvalāyana Grīhya Sūtra, (Sana.) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2 8
Agni Purāṇa, (Sana.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	..	8 12
Aitareya Aranyakā of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3 2
Aphorisms of Śāṇḍilya, (English) Fasc. I	..	0 10
Aphorisms of the Vedānta, (Sana.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	..	6 14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	..	1 0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	5 0
Bṛihat Kṛavyaka Upaniṣad, (Sana.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each	4	6
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1 4
Bṛihat Saṃhitā, (Sana.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	..	3 12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sana.) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1 4
Chaturvarga Chintāmani, (Sans.) Fasc. I—XLII @ /10/ each	..	25 10
Ohhāndogya Upaniṣad, (English) Fasc. II	0 10

(Continued on third page of cover.)

॥ निरुक्तम् (निघण्टुभाष्यम्) ॥

तत्त्व

दृष्टि-भूमिका ।

आदितः पाणिनीयम् शिक्षा ज्ञेतिसामश्छन्दः ।

पञ्चाभाष्यी-निघण्टेश्च निरुक्त मुपरि स्थितम् ॥

प्रणम्य तत् प्रवच्यामि रुद्राचामिततेजसे ।

स मे दिग्बहु सुप्रौतेऽवाग्धियोः शिष्टसम्भितिम् ॥

अथ किमर्थं वेदो वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि ? सर्वकामप्राप्या-
दिर्भोक्षान्तः पुरुषार्थी वक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः । तत्परिज्ञानाय
वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरमूलिनिः प्रतिनियतार्थविषय-
वृत्त्यावेद मास्कन्दिनि । तथाथा—

शिक्षा तावत् “आत्मा बुद्धा समेतार्थान्”—इत्येवमादिनां
क्रमेण स्वरव्यक्त्वानाभिव्यक्तिलक्षणम्, पूर्वाङ्गमध्यन्दिनापराह्नेषु यथाभ्येयम्,
अधीतस्य च स्वरमौष्ठवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोगः;—इत्येवमादि
अर्थजातं निरुत्वाच । तथा द्व्याधीतः प्रयुज्यमानशापूर्वाङ्गभावाय नान्य-

* शिक्षादीनि पठेत । “शिक्षा दस्यो वाकरसं निरुक्तं इम्दो ज्ञेतिपमिति” मु०
ए० १, ५।

† आत्मा बुद्धोत्त्वं स्तोको न पन्चारशकः, ‘अथ शिक्षां प्रवच्यामौत्त्वैवाश्वलात्,
परोऽत्र आदिश्चेदो न प्रभत्यर्थोऽपि तु प्रकारार्थेत् ।

थेत्येव मर्थवना शिक्षायाः* । एवं द्वाह—“मन्त्रो द्वौनः स्वरतो वर्जते वा मिथ्याप्रयुक्तो न त मर्थ माह । स वाग्वज्ञो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रश्चुः† स्वरतोऽपराधात्” (ग्रि० ५०) —इति । वेदाध्ययनानु-पञ्चतस्तेतिहासपुराणशास्त्राणां लौकिकानां यत्विस्तररचनानाम् । अतएवाध्ययनपरिज्ञानं शिक्षाऽधिगताध्ययनविधेः ॥

वेदस्थाचरकोशपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दोविचितिराद्रियते । इयताचरकोशेनेयद्विः पादैर्गायत्री, इयद्विस्त्रिष्टुप्, इति । न हि अविज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मणार्दुकः स्थात् । एवं द्वाह—

* तथाच तैतिरौया आमन्त्रिमि—“मौर्छा वास्त्राभायः । वर्षः, सरः, मात्रा, वष्टः, साम-सम्भायः । इत्यतः श्रीशाधायः ।” इति तै० उ० १३० १४० १५० १६० । वर्षः अकारादिः । ‘विष्ठित्वात् विष्ठिवा वर्षाः (१)’—इत्यायुतः । सरः उदाचादिः । ‘उदाचानुदाचाय (११)’—इयेवमादिना कथितः । मात्रा इस्तादिः । ‘श्लोदीवस्तुत इति (११)’—इयेवमादिना भाषिता । वष्टः आनप्रथमी । तच ‘वष्टो वानानि वर्षानाय (११)’—इत्यादिना वानमुक्तय, ‘व्योऽस्यृहा (१८)’—इत्यादिना प्रथमव्योऽपाः । साम-सम्भायः । अतिरिक्तादित्वाप्यून्यत्वं माध्यर्थादिग्रव्युक्तेन वेचारत्वं साम्भय, तस्य सम्भानो विकारः । तच ‘मौर्छौ श्रीमौर्छौ (११)’—इयेवमादिना देवविकारः, ‘माध्यर्थमचरब्यक्तिः (१८)’—इयेवमादिना गुच्छविकारादेवापिदिः । यद्वाचार्यपादैः संहितेति पदं प्रथक्-छत्र वास्त्रात्, यच तद्वाचारतरत्वं भगवत्साथेन व्याघ्रभूमिकायां ‘सुकाजः संहिता’—इत्यायुतः; तद्वाचारकृतं मनोरमम् । ‘एतच वाकरवेदाभिः वित्वाभिक्षायामुवेचितय्’—इति तदुग्रप्रथमेव वाधात् । मूले तु अतोऽवशितमेव ‘श्रीमां पदं (तै० उ० १३० १४० १५० १६०)’—इति, पश्चानामेव शिक्षायिष्यत्वेन परिगणितलात् समानस्य पार्षदमूर्च्छकं वष्टलं स्वतरय वाचतम् ।

† “रम्भश्चनवेदेष्व”—इत्यग्निम् भन्ते इदस्य शब्दवाचक इयर्थे विवचिते तत्प्रवच-माद्योदातरवेन्द्रश्चनवेदेष्व—, प्रयुक्तस्वाद्युदायः, तथाच इत्वो वातवो यस्येति वडदीक्षायः सम्यक्षः इति भावः । प्रदर्शितस्तत् पातङ्गीं महाभाष्ये पश्चाद्वाक्षिके प्रव्यानुग्रामस्य भूयः प्रवेत्तानकथनावसरे ‘दुष्टःशस्तः’—इत्युप-क्रमेष ।

“यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतमाज्ञाणेन मन्त्रेण याजयति
वाश्चापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्ते वा पश्यति प्र वा मीयते
पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति”*—इति । अतो-
अनुष्ठानो वक्तादिलक्षणपरिज्ञानं लोकेऽत्र सौकिक मिति द्वाह ॥

सम्यगधौतस्य परिज्ञानच्छन्दसे अमृश्चिन् कर्मणि विनियोग इति
कल्प आद्रियते । तथथा । इषेवतिच्छन्नन्ति ऊर्जेत्वेत्यनुमार्घीति† ।
न हि कल्पानभिज्ञः प्रयोगान् विजानीयादिति ॥

अतिचोदितकर्माङ्गुभृतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् । अनुष्ठान-
स्थानो प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाककालपरिज्ञानम्‡ ॥

व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं द्वाह—“प्रथाजाः सविभ-
क्तिकाः कर्त्तव्याः”§ । तथाचेदं दर्शयति—“सज्जादयो न विवर्द्धन्ते”—

* सा० वे० चा० ब्रा० १प्र० १४५३ । इतस्योपरिष्ठानोऽन्तमयेत्यादिकमपि इष्टव्यम् ।

† इत च पक्षस्वक्षयनम् । तथा हि । “पर्याकाशश्चिन्ति शान्तिस्त्रीं वेष्टेत्व-
ऊर्जेति वा दिग्द्वि इति वेभवेयाः सावाङ्गज्ञात् सज्जयासौति वेत्तरः”—इति
कात्याथनस्तुतम् ४, १, १, १ । ‘इत्वा (थ० वा० सं० १, १, १)’—इति वेद-
नार्थो मन्त्रः । ऊर्जेत्वा य० वा० सं० १, १, १’—इति सज्जमनार्थः । सज्जमन-
मध्यूकरणं शाकालग्राष्ट्याद्यपनयनम्”—इति मध्योधरव्याख्यानः ।

‡ उक्तस्य तत्रैव । “वेदा हि यज्ञात्य भिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहितात् यज्ञाः ।
मक्षादिदं कालविधानमात्रं यो व्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्”—इति यो० १,
६ । ‘ज्योतिःशाकाङ्गः कालस्त्रृप्यज्ञतया यथोऽन्तर्ज्ञफलभाग भवतीत्यवः’—इति
नद्यमाणांशः ।

§ “विभक्तिं कुबन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । ‘प्रथाजाः सविभक्तिकाः कर्त्तव्याः’—
इति । न चान्तरेष व्याकरणं प्रथाजाः सविभक्तिकाः शक्ताः वर्तुम् । तस्माद-
धेयं व्याकरणम्”—इति पा० म० भा० १४० १पा० १चा० ।

इति । न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्तीर्णानीयादूहितुं वा मन्त्रान्^{*} । मत एव सामुषज्ञतो लोके सौकिकलक्षणपरिज्ञान मेवं कृद्यसेवं भाषाया मिति प्रविभागो नान्तरौयकोऽनन्तरेण अवस्थितः ॥

अत उक्ताध्ययनविधेहकच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपल-
चितकर्णाङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतरङ्गेवदस्यार्थपरिज्ञानविषये
निरुक्तं नामेद मङ्ग मारभ्यते । प्रधानं चेद मितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्व-
आस्त्रेभ्यस्यार्थपरिज्ञानाभिनियोगात् । अर्थोऽहि प्रधानं । तद्वुणः मन्त्रः ।
स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्पपि विनियोगस्यि-
न्त्यते । य च पुनरर्थाभिधानवश्वेन मन्त्राणाम् । यो य मर्थ मभिधा-
नेन संस्कर्तुं समर्थो मन्त्रः, य तच विनियुज्यते । तदुक्तां—“अर्था-
भिधानसंयोगाकालेषु शेषभावः स्थान् (३,२,१)”—इति† । न च
निरुक्तादृतेऽन्यदङ्ग मन्त्रदा वाद्यां आस्त्र मस्ति, तात्पर्येण यद्शेषान्
मन्त्रान् निर्वृयात् । यदपि च क्वचित् क्वचिदन्यस्थात्मे ग्रन्थनिर्बचनम्,
अतएव तदित्युपलक्ष्यम् । यथा ग्रन्थलक्षणपरिज्ञानं सर्वास्त्रेषु
व्याकरणात्, एवं ग्रन्थार्थनिर्बचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वसुमाच मेव
हि इतरेषु आस्त्रेषु खाभिमतवुद्धिविषय मेव किञ्चिचिन्त्यते ब्राह्मण
मपि च विश्वर्थवादरूप मर्शेषमन्त्रार्थशेषभूत मेव । मन्त्रब्राह्मणार्थ-

* “कहः खल्पपि । न सर्वेषिंहैनं सर्वाभिर्भृतिभिर्वेद मन्त्रा निरदिताः । ते
वायम्यां यज्ञाङ्गेन यथायथं विपरिष्ठमयितव्याः । तात्पर्याकरणः भ्रूति
विपरिष्ठमयितुम् । तस्मादथेयं व्याकरणम्”—इति पा० म० भा० १४० १४०
१४० ।

† जौमासादर्शनकारेच औमितिना ।

‡ “तथादृत्यज्ञिष्ठमन्त्रोऽर्थं नित्यसंबोधात्”—इति द्वैतस्त्रिष्ठोपदरूपम् । एव
च वर्धिन्याय उच्चते ।

परिज्ञानवद्वाशाधात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानदारेण धर्मार्थकामसो-
शाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिहको मन्त्रार्थो वास्तवतय इति ।
तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिद मेव प्रधान मित्र्युपपत्तम् । अथात्यैव
मखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य सङ्ग्रहः ।

तथथा ;—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम्^(१) ; भावविकार-
लक्षणम्^(२) ; मामान्याख्यातजानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रति-
पक्षतो विचार्यावधारणम्^(३) ; सर्वाख्याख्यातजानि कानिचिदेवानेक-
धातुजान्यपीति मन्त्राणा मर्यवन्त्वानर्थवत्ते विचार्य शास्त्रारक्षप्रयोजन-
दारेणार्थवत्तावधारणम्^(४) ; पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानवेधावलम्बि-
प्रदर्शनाथ आदिमध्यान्तानेकदैवतसिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरि-
ज्ञानदारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा^(५) ; अर्थज्ञप्रशंसा^(६) ; अनर्थज्ञा-
वधारणम्^(७) ; वेदवेदाङ्गव्यूहः^(८) ; सप्रयोजननिघण्डुसमान्वायविर-
चनम्^(९) ; प्रकरणचयविभागेन नैघण्डुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभाग-
लक्षणम्^(१०) ; निर्वचनलक्षणदारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः^(११) ; अर्थ-
प्राधान्यात् लोपेपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्यापप्रद-
र्शनायादिमध्यानलोपेपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्ति-
वर्णापजनोदाहरणचिन्ता^(१२) ; अन्तस्थानार्द्धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्या-
सम्प्रसार्याभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः^(१३) ; भाषिकप्रायोदृत्तिभ्यो
नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः^(१४) ; नैगमप्रायोदृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थ-
प्रसिद्धिः^(१५) ; देशव्यवस्था शब्दरूपव्यपदेशः^(१६) ; तद्वितममास-
नामनिर्वचनलक्षणम्^(१७) ; शिथलक्षणम्^(१८) ; विशेषेण व्याख्यया
तत्त्वपर्यायभेदसङ्गासन्दिग्धोदाहरणान्तर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातो-

पर्वग्निपातानां विभागेन नैघटुकप्रकरणानुक्रमणम्^(१०) ; अनेकार्था-
नवगतसंख्यारानुक्रमणम्^(१०) ; परोच्छतप्रत्यक्षताधात्मिकमन्वस्त्व-
णम्^(११) ; सुत्याग्नौशपथाभिश्चापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादि-
भिर्मन्वाभिवक्तिहेत्वपदेशः^(१२) ; निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादि-
ष्टदेवतेआपपरीक्षणायाधात्मोपदेशप्रकृतिभृत्यमलम्^(१३) ; इतरेतरजन्म-
लम्^(१४) ; स्थानचयभेदेशः तिसृणा मेकैकस्या माहाभाग्यकृतो-
उनेकनामधेयप्रतिलक्ष्मः^(१५) ; पृथगभिधानन्तूत्पत्तिसमन्वादा^(१६) ;
देवताना माकारचिन्तनम्^(१७) ; भक्तिसाहचर्यमंस्तवकर्मस्त्रकभाङ्गहवि-
र्भाङ्गस्त्रमभाङ्गानि^{(१८)-(१९)} ; पृथिव्यन्तरिक्षस्यानदेवतानामभि-
धेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम्^(२०) ; तन्निर्वचनविचारेऽप-
पत्थवधारणानुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणनिर्णयः^(२१) ; विद्यापार-
प्राप्युपायोपदेशः^(२२) ; मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचन-
फलं देवताताङ्गास्थम्^(२३) ।—इत्येष समाप्तो निहतशास्त्रचिन्ता-
विषयः ॥

तस्यैषा गवाच्या देवपत्न्ता पञ्चाध्यायौ सूत्रसंग्रहः । या च
पुनरियं शाचाल्ततधर्मस्यै महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थं सुपशुद्ध्य
श्रुतर्षिभिरवरशक्तिदौर्बल्यं मवेत्य तदनुजिघृत्यया वाच्यार्थसामर्थ्या-
दभिधेयानुक्रमीय मन्त्रार्थावेदाधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य
समाप्ताता । ऐषा छन्दोवयवभूता छन्दोधर्षिष्ठेव यथायथापञ्चस्ता-
गौर्गोधर्मी* इति ॥

* विन पुस्तकेवमेव पाठः परमचारि वूमं लेखकप्रमादः ।

(पूर्वषट्‌कः)

॥ अथ प्रथमाध्यायः ॥

तत्,

॥ प्रथमपादः ॥

॥ ॐ * ॥ समाख्यायः समाख्नातः स व्याख्यातव्यस्त
मिमं समाख्यायं निघण्ठव इत्याचक्षते निघण्ठवः
कस्मान्निगमा इमे भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य
समाहृत्य+ समाख्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निग-
मनान्निघण्ठव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वा हनना-
देव स्युः समाहृता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति
तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोप-
सर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तचैतन्नामाख्यातयो
र्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधान माख्यातं सत्वप्रधानानि

* च-पुस्के “बोहम्”—रति पाठः । च-च-पुस्कयोर्जास्येव ।

+ “समाहृत्य”—रति च-पाठो मुद्राकरप्रमाणः ।

नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं
भाव मात्रातेनाचष्टे ब्रजति-पचतीत्युपकमप्रभृत्यपवर्ग-
पर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्ति*रित्यद
इति सत्त्वाना मुपदेशः† ॥ १ ॥

अयस्य तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः‡ । तस्य इदं मादि-
वाक्यम्—“समाव्यायः समाव्यातः”—इति । गवादिर्देवपञ्चनः
ग्रन्थसमुदायः समाव्याय उच्यते । समाहृपूर्वस्य ज्ञाते रथासार्थस्य
कर्मणि कारके समाव्यायः । समभ्यस्यते मर्यादयाऽथ मिति समा-
व्यायः । स च स्तुषिभिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाइरणभूतः पञ्चाध्यायी
ज्ञात्वासंयहभावेन एकस्मिन्नाव्याये गच्छीकृत इत्यर्थः ॥

तस्य किमिति ? “स व्याख्यातव्यः” । स च यो समाव्यातः इन्द्र-
स्त्रेवावस्थितोगवादिभिरन्वैर्वा निश्चैर्यैः समाव्यातः । अयं च एतस्मि-
न्हिन्हने स एष उभयसत्त्वणोऽपि व्याख्यातव्यः ॥ आह; कथमेतद्व्यते
च्चसमाव्यातव्याव्यान मर्यादाभिप्रेत मिति ? समाव्यानार्हाणां वा
किमर्थं मसमाव्यान मिति ? उच्यते—निर्वचनसत्त्वणोपदेशात् ।
निर्वचनप्रसक्तानाम् स्तुग-कर्ण-दक्षिणा-सत्त्वी-निघण्डु-भद्राधः-ग्रन्थ-
प्रभूतीना मेव मात्रानां निर्वचनोपदेशात् ज्ञायतेऽसमानव्याख्यान-

* “पूर्वि”—रति क-पाठः । क-न-पुरुषकवेत्य पाठानरतवेत्तिवित्तः ।

† क-न-ग-पुरुषकेष्योऽव्यय नाम उच्चसमाप्तिः । तथा च वेषु “मुपदेशो ग्रौरसः”
—रत्येव पाठः ।

‡ चयस्य पत्त्वः, तस्याः पञ्चाध्यायाः निर्वचनामप्रसिद्धायाः, भाष्यविस्तरः, द्वादशा-
ध्यायोः । परिशिष्टाध्यायदयस्याचैवामार्भावः स्तौकार्यः ।

मर्यादाभिमत मिति । अत्युभरेतदुक्तं समाक्षानार्हानां वा किमर्थं
मममाक्षान मिति । अत्र ब्रूमः;— न हि समाक्षानार्हाणा मन्त्रोऽस्ति,
तेषां सर्वेषां समाक्षाने शास्त्रान्त एव न स्यात्, अतश्चाभ्युप्रवण-
ज्ञानशक्तिशानदोषः प्रसञ्चयेत् । अक्यश्च तावल्लक्षणोद्देशोदाहरणभूतमि-
ष्टपृज्ञस्यमवायेनाधीतवेदेन मेधाविमा तपस्तिना लक्षणविनियोगा-
र्थक्षन्दोदैवतनिदानविदाभियुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोऽभूतितु मित्ये-
तावानेव निघण्डुषु अद्वस्युदायः समाक्षातः । तस्मादुपपत्रं मममा-
क्षानव्याख्यान मर्यादाभिमत मिति । असमाक्षानं च सर्वेषां शास्त्रा-
तिगैरवभयादिति । “व्याख्यातव्यः” विभज्य इमान्यच नामानि,
इमान्याख्यातानि, उपसर्गा इमे, निपाता इमे, इदं सामान्यलक्षणम्,
इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्थानि, इमान्यनेकार्थानि, इमान्यवगत-
संख्याराणि, इदमभिधानम्, इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्व-
चन मित्येवंविधया मर्यादया परिपाद्या यथासमाक्षात् आख्यातव्यो
निर्वक्त्य इत्यर्थः ॥

“त मिमं समाक्षायं निघण्डव इत्याचक्षते” । तं च योऽसमा-
क्षातस्कन्दस्येवावस्थितोऽगवादिरन्तर्वा निरुक्तैः समाक्षातः, त मिमं
च निघण्डव इत्याचक्षते । अन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः । निरु-
क्ताचौय मेतस्मिंस्कन्दःस्युदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

“निघण्डवः कस्मात्”—इति । निघण्डुशब्दव्युत्पिपादयिषया प्रश्नः ॥

निर्विवक्षयेद माह—“निगमा इमे भवन्ति” । येवभिधाननि-
र्वचनप्रारम्भकेव्याचार्यः अयं यास्त्रो निरुक्तकारः कस्माच्छब्दं मुक्तरच-
न कुर्यात्, तेष्वपि व्याख्याकाले कस्मादिति शब्दः समुत्पाद्यः ।

तथाहि वाख्यासाफल्यं भवति । निगमा इसे भवन्ति । निश्चये-
गाधिकं वा निगृहार्था एते परिज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति
ततो निगमसञ्ज्ञा निघण्टव एव इसे भवन्ति ॥

आह;—कः पुन रेतेषु विशेषो येनैत एव ज्ञापयन्तीति ।
उच्चते;—यसादेते गवादयः “कन्दोभ्यः समाइत्य समाइत्य समा-
क्षाताः” । कर्द्दासि मन्त्राः तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः समाइत्य
गन्धीकृता इत्यर्थः । आह;—कसात् पुनरेतावन्त एव गन्धीकृता
इति । उच्चते;—इतो यसादेतैरेव कन्दस्यवस्थितै रभिनिविष्टधिया
मपि भेदाविनां तपस्तिनां लक्षणविनियोगार्थस्तद्वैततनिदानविदा
मपि भता मन्त्रार्थपरिज्ञानायोद्यमभङ्गः क्रियते, दुःपरिज्ञानवात्
तेषाम्, एतेषु परिज्ञानेषु अप्रतिबन्धेन ग्रन्थते मन्त्रार्थः परिज्ञानु
मिति अत उच्चते त एव ज्ञापका भवन्तीति । अतसैत एवोक्ती-
तसामर्थाः समाइत्य समाक्षाता इति ॥

समाक्षानमात्रं सेव दर्शयति । प्रकरणगतास्त्र नित्या एवैत इति
गम्यते । “ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्चन्त इत्यौप-
मन्यवः” । उदाहराताः समाक्षाताः निर्बचनप्रसङ्गतो निरुच्छन्ते । य
एते समाक्षाता गवादयः त एते मन्त्रार्थनिगमयित्वा दुभयेऽपि
निगन्तवः सन्तो निगमनाद्देतो निर्घण्टव उच्चन्त इत्यौपमन्यवः ।
इत्येव मर्थनिगमयित्वान्निगन्तव एते सम्पन्नाः सन्तोऽतिपरोक्त-
दृक्षिणा शब्देन गकारस्थाने घकारं शूला तकारस्थाने च टकारं
हृत्वा वर्णश्चापत्यादिलक्षणम् । अथाप्यादिविपर्यय इत्येव मादि तदे-
त्तपरोक्तातिपरोक्तदृक्षिणिषु यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । चिविधा हि शब्द-

व्यवस्था;—प्रत्यक्षवृत्तयः, परोक्षवृत्तयः, अतिपरोक्षवृत्तयश्च । तचोक्ति-
कियाः प्रत्यक्षवृत्तयः, अन्तर्लीनकियाः परोक्षवृत्तयः, अतिपरोक्ष-
वृत्तिषु शब्देषु निर्वचनाभ्युपायः । तस्मात्परोक्षवृत्तिता मापाद्य
प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्त्वाः । तद्यथा;—निघण्ठव इत्यतिपरोक्ष-
वृत्तिः, निगन्तव इति परोक्षवृत्तिः, निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः ।
यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव इति निघण्ठव इत्युच्यन्ते । उक्तस्तु;—
“वर्णागमे वर्णविपर्दयश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारमाश्वौ । धातोस्तद-
र्थातिश्वयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरूपम्” । वक्ष्यति चायमपि;—
वर्णविपर्दयवर्णव्यापत्तिस्तत्त्वम् । त एते निगन्तवः सन्तो निघण्ठव
उच्यन्ते । इत्येव मतिपरोक्षवृत्तयो निर्वक्त्वाः । प्रायेण चोणादिषु
परोक्षवृत्तयः शब्दास्त्रियन्ते । तत्र तेषां स्तत्त्वं मुपेच्छितव्यम् ।
येषा मपि स्तत्त्वं नास्ति, तेषा मपि तत्र कस्यम् । अपरिसमाप्ता
द्युलादय इति स्तत्त्वविदः प्रतिजानते, सर्वथापि स्तत्त्वासम्बवे पृष्ठो-
दरादिपाठसिद्धिरेव इष्टव्या । तत्र हि यथाध्ययन मेव शब्दाः
साधीर्यांसेऽपि भवन्त्यभिव्याहारानभिघातायेति हि स्तत्त्वविदो
मन्यन्ते । इत्यौपमन्यवः आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । उपरतम
न्युमन्युस्तथापत्य मौपमन्यवः । कीर्तिप्रथनार्थं मौपमन्यवग्रहणम् ॥

“अपि वाऽऽहननादेव स्युः समाहता भवन्ति” । अपि चैव
यथोक्तम् । अपि चैव मन्यथा निघण्ठवः स्युः । कथ मिति ? आहन
नादेव । न निगमनादित्यभिप्राप्तः । विद्यमान मपि निगमन
मविवच्छित मेतस्मिन् पक्षे । अनेकक्रियाचेऽगेऽपि हि सति काञ्छिदेव
क्रिया मङ्गीकृत्य नामधेयप्रतिस्तम्भो भवति । तदुत्तरत्र वक्ष्यामः ।

आह; किमेतेष्वाहत मिति? उच्चते;—समाइता भवन्ति । समः स्थाने जीव्येष नियुक्तः । दर्शयित्वति चाय सुपसर्गव्याप्त्ययं निरित्येष समित्येतत्य स्थाने इति । आङ् विद्यमान एवाधाहतो मर्यादार्थ-प्रकाशनाय इन्नोः पाठार्थे वर्तमानस्थानेकार्थलाद्वात्मनां वर्षव्याप्त्या आघ-ग्रन्थवत् इकारस्थाने घकारः । अथ कोऽर्थः एतस्मिन् पञ्चाधायीयं यहे मर्यादया पठिता छेते भवन्ति? तस्मात्समाइताः समाइत्व एते सन्त उपसर्गव्याप्त्येषपसर्गाधाहारवर्णव्यापत्तिभिर्निर्घ-एव इत्युच्चन्ते । प्रसिद्धूष पाठार्थे इन्नेः प्रयोगः; एवं हि वकारे भवन्ति—‘ब्राह्मणे इह माइतम्’, ‘सूचे इह माइतम्’—इति । अर्थप्राधान्यार्थनिर्वचनवशेष ग्रन्थविपरिणामोऽर्थं प्रदर्शितः ॥

“यदा, समाइता भवन्ति” । पूर्ववदेवोपसर्गव्याप्त्य उपसर्गाधाय-सारोऽचापि । धातुस्तु इतिरच । यत् यस्मादित्यर्थः । यस्मादा एते समाइता भवन्ति इन्द्रोभ्यः; तस्मात् समाइरणक्रियायोगात् समाइत्वः एते समाइताः सन्तः; पूर्ववदेवोपसर्गव्याप्त्यादिक्रमेण निर्घण्डव इत्युच्चन्ते । एतस्मिन्बपि निगमन-समाइनन-क्रिये निर्घण्डुषु विद्य-माने अर्थविविजिते छला समाइरणक्रियायोगहेतुको नामधेयप्रति-सम्भ उक्तः । एव सेष निर्घण्डुशब्दो गर्भेर्वकोपसर्गात् इन्तिहरतिभ्यां वा न्युसर्गाभ्यां निरक्तः ॥

आह;—किमयं पुनरतिमहान् यत्र एकस्मिन्बभिधाने अनेकधाल-अर्थनिर्वचनस्तद्दति? उच्चते;—इह तावत् सर्वाषास्थातजानि नामा-नीति चिद्वान्तः; सत्यास्थातजावे उभिधेयस्था या क्रिया जल्यते, तदभिधानसमर्थे परोच्चवृत्तौ वा तदभिधायि-निरूद्धि-ग्रन्थे धातु

रुपशतः, स च पुनः स्वर्णक्रियासामान्येन; तत्रैव सति रुद्धिशब्दे
यावन्को धातवः स्वलिङ्गं रुद्धिगतं वर्षयन्ति, तावन्तः सञ्जूला स
रुद्धिशब्दो निर्वाच्यः । किं कारणं? विशेषलक्षणव्यवस्थाभावात् ।
न हि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था का चिदस्ति योऽय मेकोऽवतिष्ठेत,
अन्ये व्यावर्त्तरन् । अपि योक्तं वार्त्तिककारेण । “यावसा मेव
धात्रूनां सिङ्गं रुद्धिगतं भवेत् । अर्थशास्यभिधेयस्यस्तावद्विर्गुणवि-
यहः”—इति । रुद्धिशब्दगतानां च धात्रूनां रुद्धिशब्दवाच्येऽर्थं
क्रियायोगे सति एतदभावे तु क्रियाया रुद्धिशब्दे वर्तमान मपि
धातुलिङ्गं मकिञ्चित्करम् । य एव क्रियाभावः तदात्रयनिर्वचनस्या-
वर्तको भवति । ता एताः तिष्ठः क्रिया निगमन-समाहनन-
समाहरणस्याः निघट्यु विद्यन्ते, तदभिधायित्यपि च रुद्धिशब्द
निरुद्धमाने गमिर्हन्तिर्हरतिशाहम्पूर्विकथा* सक्षिपत्य वदन्ति;—
‘ममानुरूपं मयैतं निर्बूहि’, ‘मयैतं निर्मूहीति । गमिस्तव गकार
मात्मीयं व्यापकं मन्यते घकारं तथा इन्ति-इती इकारं व्यापकं
घकारं मन्येते । तस्मादय मनेकैर्धात्वैर्यनिघट्युशब्दो निरुक्त एव-
ञ्चातीयाभिधाननिर्वचनप्रदर्शनाय ॥

“तद्यान्येतानि चलारि पदजातानि नामाख्याते चोपर्षग्निपा-
ताश्च तानीमानि भवन्ति” । इहैतावदेवोक्तं समाक्षायो निघट्यु
इति, समाक्षायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य च निघट्युशब्दस्य व्युत्पन्निरुक्ता,
न तु निघट्युशब्दस्यार्थतत्त्वं मवधारितं, तदवधार्यत इति पर्युपयुक्त-

* ‘चरंपूर्वं गमिष्यामि’, ‘चरम्पूर्वं गमिष्यामि’—इत्येवं मिथो विवदन इति ।

स्तुच्छब्दः । किं पुनस्तदिति ? यान्येतानि चलारि पदजातानि, या एतास्ततस्तः पदजातयः । क ? लोके वेदे च । कतमानि तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपातास्तु । किन्तेषा मिति ? इमानि चलार्यपि पदजातानि सन्येतस्मिन् शास्त्रे । किमिति निघण्डुसञ्ज्ञानि भवन्ति ? नित्यं मेवानुविधीयमानानि भवन्तीत्याह । न कदाचिदपि न भवन्ति, नित्यं भवन्येवेत्यभिप्रायः ॥ चलारौति चतुर्थहण मवधार-णार्थम्; नैकं पदजातं, यथार्थः पद मैन्द्राणा मिति; नापि दे, यथा सुवन्तं तिष्ठतं च; नापि चौणि, निपातोपसर्गवेकतः छला; नापि पञ्च, षष्ठा, यथा गति-कर्म-प्रवचनीय-भेदेनेति ॥ पद-जातानौति पदगणा इत्यर्थः । जात शब्दो हि गणे प्रसिद्धः । तद्यथा । गोजात मश्जात मिति । तद्विहापि । तत्र; नामपदगणः, स्त्रौपुञ्चपुंसकसिङ्गप्रविभागेन; तथाऽऽख्यातपदगणः, कर्त्तवचन-भाव-वचन-कर्मवचन-प्रविभागेन; तथोपसर्गगणः, आडादिः; तथा निपातगणः, इवादिः । एव मभिप्रेत्योर्कं चलारि पदजातानौति । अत्र नामाख्यातयोः पूर्वं मभिधानं प्राधान्यात, अप्राधान्यादुपसर्ग-निपातानां पश्चात् । उभे अपि नामाख्याते निपातोपसर्गनिरपेक्षे अपि सती ख भर्त्यं ब्रूतः; न द्वृपसर्गनिपातानां नामाख्यातनिरपेक्षाणा मर्यादस्ति । वक्ष्यति हि;—“न निर्बद्धा उपसर्गं अर्धान्निराज्ञरिति शाकटायनः”—इति । वाच्ये, न चेते अर्थनार्थवती । द्योत्ये, नेपसर्गनि-पाता इति वाऽप्राधान्यम् । नामाख्यातयोऽस्तु कर्षेऽपसंयोगद्योतका भवन्तीति । तस्मादुपपत्तं भवति प्राधान्यान्नामाख्यातयोः पूर्वं मभिधानम्, अप्राधान्याच पश्चा दुपसर्गनिपाताना मिति । नामाख्याते

इतीतरेतराकाङ्क्षित्वं सुभयोर्नामाख्यातयोः समाचेनाभिधानम् ।
 कथं मितरेतराकांचित्वं मिति ? यज्ञदत्त इति हि नामशब्दः तावदेव
 साकाङ्क्षो भवति, यावत् पचति पठति इत्याख्यातशब्दैर्न निरा-
 काङ्क्षीक्रियत इति; तथा पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो
 भवति, यावत् यज्ञदत्तशब्दः । पचति यज्ञदत्त ओदन मिति, इतरे-
 तराकाङ्क्षित्वं सुभयोर्नामाख्यातयोः, समानकार्यलं चैतयोर्लक्ष्यते ।
 वाचेनार्थेनार्थवत् मित्यतः समस्येते नामाख्याते इति । नामः
 पूर्वनिपातोऽन्याच्चत्रलात्* । नामपदवाच्यर्थाश्रयक्रियोपस्थ्यला-
 चाख्यातस्य पञ्चनिपातः उपसर्गनिपाता इति । उभयेषा सुपसर्ग-
 निपातानां नामाख्यातयोरर्थविशेषयोत्कलात् समानकार्यलं मित्यतः
 समस्यन्ते । आख्यातसहयोगिला दुपसर्गाणा माख्यातानन्तरं पाठः,
 परिशेषाणां निपातानां पञ्चाद् अपरिमिताश्च निपाता इति ॥

“तचैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति” । तत्र तस्मिन् लोकवेद-
 प्रसिद्धे पदचतुष्टये निघण्युशब्दस्मानसङ्गोपस्थ्यते, ये तावन्नामाख्याते
 तयोर्स्तावदेतत्त्वाणां प्रदिशन्ति । कतमद् ? यदेतदक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः ।
 प्रदिशन्ति प्र विभज्येद्व नामां स्तवण मिद माख्यातस्येत्येवं दिशन्ति
 उपदिशन्त्याचार्या इति वाक्यशेषः । आह, स्तवणोपदेशः कस्मात् ?
 अनुक्रमणेनैव सिद्धुत्तात् । अनुक्रमणेनैव हि वक्ष्यति “इमानि
 पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः (२,२,१०)”, “हिरण्यनामान्युजराणि
 पञ्चदश (२,२,१)”, कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (२,२,१०)”,
 गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (२,२,१०)”—इति । तत-

* “अन्याच्चत्र” पूर्वं प्रयोज्ज्ञम् । सिं कौ० द० स० ।

एव विज्ञास्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति । तस्माद्य मनर्थको स्वक्षणोपदेशः ? नानर्थकः । कस्मात् ? अथापि हि स्वक्षणं समाच्छाता-न्यममाख्यातानि च व्याप्त वर्त्तते । यत्पुनरेतदुक्त मनुकमणादेव विज्ञा-स्याम इति । अच ब्रूमः;—निर्देशोऽसौ न हि स्वक्षणम्, निर्देशस्य परि-क्षिप्तविषयः । स तर्हि किमर्थ इति ? शास्त्रे रूपस्वभावोपदर्शनार्थः । तस्मादसमाख्यातार्थोऽय मादितो स्वक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ॥

आह;—तात्पर्येषोबेद मन्तरेण समाख्यातवदसमाख्यातानि कस्मा-क्षेपदिष्टम्भे, अपि च तथा सूपदिष्टानि भवन्तीति ? उच्चते;—तथाच्चुपदेशगैरवं भवति, यद्यपशक्तिहानं च । अपिचोक्तम् । “स्वप्यो चुपदेशस्य नानं यान्ति पृथक्गः । स्वक्षणेन तु सिद्धाना-मनं याक्षि विपस्थितः”—इति । तसाऽुपदेशगैरवभयाद् यद्यपशक्ति-हानदेशाच समानस्वक्षणोपदेशः क्रियते इति ।

आह;—किं पुनस्वक्षणमिति ? उच्चते ;—“भावप्रधान माख्यातं, सञ्चप्रधानानि नामानि” । नामपदवाच्चार्थाश्रयक्रियायज्ञो भावः । पाक-राग-त्यागाख्यः । स यत्र प्रधानं, गुणभूता क्रिया, तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्वदिति । आख्यातम् । आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्त्तमाना अनेककारक-प्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्य-भावाभिव्यक्त्यनुखीभूता क्रिया । तस्माच्च प्राधान्येन प्रत्यन्मानो भावः खात्मसाभप्रधान इत्याख्यातः ।

आह;—कर्थं पुनर्गुणभूताक्रियेति ? उच्चते ;—तदर्थत्वात् । तदर्था हि सा । भा गार्या भावसिद्धार्थं मात्रसाम ननुभूय कारकेषु तण्डुलादै पाकाख्यं भाव मभिनिष्ठाद्यावस्थितप्रयोजनैकदेश एव तिरोभवति ।

यस्य च यदर्थं आत्मलाभं स्वत्तज्जुणभूतं भवति । भावसिद्ध्यर्थं क्रियाया आत्मलाभं स्वस्माद् गुणभूतेति गम्यते । भावसिद्धौ चानुगौयते क्रिया परोक्षापि सती ॥

आह;—कथं पुनः परोक्षा क्रियेति ? उच्यते;—न हि सेक्षिधाणा मन्यतसेन स्वरूपस्या सती कदाचिदपि यन्मिहाश्वते । किं तर्हि ? तदवशाने योऽभिनिष्पद्यते भावः, तेन लिङ्गते । नून मभिनिर्वृत्ता क्रिया यथा भावेऽय मभिनिष्पादित इति नाभिनिर्वृत्ता चेदभविष्यत् ! यथैव सा क्रियानिर्वृत्तेनाभव दद्यं भावः, एवं साम्प्रत मपि नाभविष्यत् ; अस्मि चायम् । तस्मादभिनिर्वृत्ता क्रियेत्येव मनुमौयते । तदेत दास्यातं क्रियावाचक मपि सद्वावार्थलात् क्रियाया भावं प्रधानं सुच्यत इति एव मेके मन्यन्ते । एके पुनर्भावप्रधान मास्यात मिति प्रकृत्यर्थप्रधान मिति मन्यन्ते । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति । भावः, कर्म, क्रिया, धातर्थः, इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्त ? आख्यातम् । आख्यायन्ते स्त्रीपुम्पुसकानि क्रियागुणभावेन वर्त्तमानान्यनेन क्रिया च तेषा सुपरि प्राधान्येन वर्त्तमानेत्याख्यातम् ॥

आह;—कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्य मिति ? उच्यते;—सा आत्र शब्दवाच्या । अर्थगृहीतानि तत्साधनानौति । अतः प्राधान्य मत्र क्रियायाः । इतस्य प्राधान्यम् । कुतः ? विशेषप्रत्ययाधानात् । पञ्चतौति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यातशब्दो वर्त्तमानकालकर्त्तव्यषयो चक्तिस्त्रिदविवक्षितविशेष मेव पक्षादिसाधन मात्रमन आभ्य-

भावेनोपस्त्रयमेकक्रिया अतिमत्यपि पक्षादौ साधने पचिक्रियाया
मेव विशेषप्रत्यय मादधाति; नान्यासु क्रियासु; नापि विशिष्टे
पक्षादौ साधने । यस्य यस्मिन्बर्थे विशेषेण वर्तते ग्रन्थः, स एव तस्य
प्रधानम् । विशेषेण च क्रियाया मात्यातग्रन्थे वर्तते, गुणभावेन
कारके । तस्माद्विशेषप्रत्ययाधानाङ्गावप्रधान मात्यात मित्युपपन्नम् ।
अपि च क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया पृष्ठः—‘किं करोति देवदत्तः?’
क्रियाव्यानपरतयैव प्रत्याचष्टे—‘पचतीति’ । न लोदन मिति पूर्व
सुक्ता ततः पचतीति ब्रतीति ॥

अथ कथ मुच्यते भावप्रधान मात्यात मिति? गृह्णुः—अमूर्ता
हि क्रिया निरूपाख्या, वा हि कारकै रभिवज्यमाना कारक-
शरीरे च सन्ती शक्यते निर्दिष्टम् । इतरथा हि अशरीरा सती सा
न गृह्णेत, अयह्ये च सति कथ मिव निर्दिष्येत । तच्चैव सति कारक-
समूहेनाभिवज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्ट मात्मौयं कार्यं
मारभते पाकाख्यं तदभिधानग्रन्थोपपदैव साक्षाद् यह्यासम्भवान्नि-
दिष्यते । न छनाश्रिता कदाचिदपि गृह्णैतपूर्वाङ्गतिरिति साक्षाद्
यह्यासम्भवः । तस्मादोदनकर्मकार्या देवदत्तकर्तृकौदनग्रन्थोपपदैव
निर्दिष्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तचाविवक्षितखार्थं ओदन
ग्रन्थः । अपि च क्रियाव्यापारपिष्ठच्छिष्यैव पृष्ठः—किं करोतौति,
क्रियाव्यापारमाच मेव प्रत्याचष्टे—पचतीति । ततः किमिति यर्थ-
नुयुक्ते ग्रन्थान्तरेणापाकरोति देवदत्त ओदन मिति । तस्माच्छ-
ब्दान्तरवाच्यतात् साधनस्य पचतीत्यच क्रियैव प्रधान मित्युपपन्नम् ।
यत्पुनरेतदुक्तं ओदन मिति पूर्वं सुक्तेति, तच ब्रूमः;—स हि पर्य-

नुयुचां साधनगतां भाविनी माशहमानः पर्यन्त्योग मात्राने
बुद्ध्यवस्थं कृता तदपाकरणार्थं मोदन मिति पूर्वं ब्रतीत्येवं तचापि
द्रव्यशेषपरिज्ञानार्थं इतीयः पर्यन्त्योगजनुको द्रष्टव्यः । तस्मात्
पचतीति गच्छाच्यतादत्र क्रियायाः गच्छान्तरवाच्यतात् द्रव्यस्थ
क्रियेव प्रधान मिति । इतम् न द्रव्यप्रधान माख्यातम् । एकस्मिन्
वाक्ये दयो राख्यातयो रसमवायात् । पचति-पठतीत्युभयोः प्राधान्या
दितरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतरः अच्च इतरत्र गुणी भवति ।
द्रव्यशब्दे च समवायात्, समवैति द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः । पचति
देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रिया-गुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः । तस्मादुप-
पञ्चं भावप्रधान माख्यात मिति । अपिचोकम् । “क्रियावाचक
माख्यातं सिङ्गतो न विग्निष्यते । चौनं च पुरुषान् विद्यात् कालतस्तु
विग्निष्यते”—इति । तत्पुनरेतच्चतुःप्रभेद माख्यातं भवति । कर्त्तरि,
भावे, कर्मजि, कर्मकर्त्तरि चेति । पचतीति कर्त्तरि । भूयते,
पचते इति भावकर्मणोः । पचते स्थमेवेति कर्मकर्त्तरि । चतु-
र्थ्यवयवार्थानि द्रव्याच्यप्रधानानीति क्रिया एव प्रधानम् । ता मभि
दधत् तथैव लक्ष्यमाण आख्यातसज्जो भवतीत्युक्तम् । आख्यातजला-
न्नादां प्रतिज्ञाकर्म भित्ता पूर्वं माख्यातलक्षणं सुकृतम्, पश्चान्नामलक्षणं
सुच्यते । किं पुनस्त्? सत्त्वप्रधानानि नामानि । सिङ्गशब्दयो रज
सङ्घाव इति सत्त्वम् । तथा लक्षणोपपत्तेः । तदेषु प्रधानं गुणभूता
क्रिया नामान्येव तानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन, नमन्ति वा
ख्य मर्त्य माख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । यथैव द्वाख्याते
विद्यमान मपि द्रव्य मविवक्तित मेव मिहापि विद्यमानापि क्रियां

अविवक्षिता । इव्यपरलात्मत्प्रबद्धस्य तद्विक्रियाजनित सुन्तरकाञ्चं
क्रियाशेषभूत मभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्त्तते ॥

आह;— कथं पुनर्नान्वि क्रिया विद्यत इति, विद्यमानापि वा
विवक्षितेति? उच्यते । प्रकृतिः, प्रत्ययो, विभक्तिरिति वेधा विभज्य-
मान मेतावदेवैतनाम । तत्र प्रकृतिर्धातुरित्येकोऽर्थः । धातुश्च पुनः
क्रियावशमः स च नान्वि विद्यत इति तदभिधेयभूतया क्रिया
भवितव्यम् । यथावश्यं यत्तदार्थस्तत्र तदभिधायकः ग्रन्थः, यत्र ग्रन्थ-
स्तत्र तदार्थोऽर्थ इति । समद्वौ हि ग्रन्थार्थी वाच्यवाचकनेन नित्य
मिति । एवं तावल्किया विद्यते यत्पुनरेतदुक्तं— विद्यमानापि क्रिया
कथं मविवक्षितेति? अत्र षूमः;— नान्वि यो धातुः सकृत्योजयति-
मेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रियाभिधानग्रन्थः प्रातिपदिकान्तर्लिंगेनवृ-
त्तिरेव स्त्र मर्थं सुद्धावयितु मशकुवन् प्रातिपदिकार्थं मेवानुवर्त्तमानो
इव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता क्रिया । सा तु विद्यमा-
नापि क्षिमद्यमाणे नान्वि प्रातिपदिकनिवृत्तनाऽनुच्यमाना इव्यगत
मर्थं प्रकाशयति; न प्रामियहादिति इव्यपरता सत्त्वग्रन्थस्य गम्यते ।
तथाशोकम् । “ग्रन्थेनोक्तारितेनेह येन इव्यं प्रतीयते । तदन्तरविधौ
स्त्रुक्तं नासेत्याङ्गमन्त्रैषिणः”— इति । पुनश्चोकम् । “अष्टौ? अत्र
प्रयुक्त्यन्ते मानार्थेषु विभक्तयः । तत्त्वाम कवयः प्राङ्गभद्रे वचन-
स्त्रिङ्गयोः ॥ निर्देशः कर्म करणं प्रदान मपकर्षणम् । स्वाम्यर्थोऽप्यधि-
करणं विभक्त्यर्थाः प्रकौर्त्तिः”—इति । स्त्रीपुञ्चपुस्कभेदं निपातो-
प्रसर्गाणा मपि वा क्षत्रियामत्र मपेत्य बज्जवचनेनोक्तं नामानौति ।
प्रपरे पुनर्भावकालकारकसक्षात्स्वार एतेऽर्था आख्यातस्य । तेषां

भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधान माख्यात मित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यं सज्जा लिङ्गं मित्येतेर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधान मित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तम् ॥

एव मेके मन्यन्ते;—“तद्यत्तोभे भावप्रधाने भवतः” । एवं तावद-नयोर्नामाख्यातयोः परस्याविनाभूतयोः स्वपदार्थीका बेकस्य भाव-प्रधान्य भेकस्य सत्त्वप्रधान्यम् । अथ पुनर्यतैते उभे भवतः । क्वच पुन रेते उभे भवतः? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधान मर्थः, कस्य गुणभूत इर्न? इद्युः;—भावप्रधाने भवतः, तस्य चिकौरिष्टलात् । वाक्ये आख्यातं प्रधानं, तदर्थलात् गुणभूतं नाम । तदर्थस्य भावनिष्पत्ता वज्ञभूतलात् । एवं तावदाख्यातं वाक्ये प्रधानम् ॥

अथ पुनः कथं मभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते? किं वा तदाख्यात मिति? यतो लोकप्रसिद्ध्यैवादाहरति । तत् प्रसिद्धत्वाच्छ्वार्थसम्बन्धस्य । “पूर्वापरौभूतं भाव माख्यातेनाच्युते ब्रजतिपचतौत्युपक्तमप्रभृत्यपवर्गर्थ्यन्तम्” । अपूर्वं मनपरं सत्त्वं भेकत्वात् पूर्वापरौभूतं पूर्वापरं मिव पौर्वापर्येषावस्थितं भेकं मनेकासु क्रियासु आश्रितं सुपानदधिनहनपूर्व्यात्तरपदविहरणपथिभोजनशयनासनोदक्षपानाद्यास्त्राश्रितं तदभिनिर्वच्चित्वशेनाभिनिर्वर्त्तमानं कस्मै चित्पृच्छते किं करोति? अन्य आच्युते ब्रजतौति । अविभक्तकर्त्तव्यं दिनौय मिति उदाहरणद्वयं भावदयोपप्रदर्शनार्थम् । उपक्रमप्रमृतौति । स्वपक्तम आरम्भसम्भादारभ्यापवर्गपर्यन्तं यावदन्या कियेत्यर्थः ॥

आह;—अन्यासन्निधौ भावनिर्वच्चित्तर्घनादक्षयैव निर्वर्त्यतद्विति? इद्युः;—पूर्वासा अभावे अक्षैव न स्थात्, पूर्वाप्रेक्षं हि तस्या अन्यतात्म् ।

अपि च । प्राप्तिफलो हि ब्रजति र्ण चैकया क्रियाभिमतदेशाङ्करे प्राप्तिरस्मि । तस्मादुपक्रमाद्याभिः क्रियाभि रौपदभिनिष्ठाद्यमानो भावोऽन्यथा मभि सन्तिष्ठते । ततः सन्त्रिकर्त्ते गृह्णते न लक्षावग्न्यैव निर्वत्त इत्यन्ते गृहीतः । अपि च, प्रसिद्ध मेतदुपक्रमादारभ्य यच्च ब्रजितं, यच्च ब्रज्यते, ब्रजिष्यमाणं, तस्मर्व सेकौशत्यवकारो भवन्ति ब्रजति देवदत्त इति । न प्रसिद्धिरूपरोद्धुः न्याया । यथावस्थितानां हि शब्दाना मन्त्राखानमाच नेव आस्त्वेण क्रियते; नोत्पाद्यन्ते शब्दाः, नार्थर्थेषु विधीयन्ते । तस्मात् प्रसिद्धशास्त्रसमयोऽपि लौकिकप्रसिद्धैव पूर्वापरीभृतं भाव माख्यातेनाचष्टे, ब्रजति-पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपर्वगपर्यन्तम् । तस्मादुपपत्र मनेकक्रियाभिर्निर्वर्त्यमानो भाव माख्यातेनोच्यन्ते इति । आह च । “क्रियासु बङ्गीष्वभि संत्रितो यः पूर्वापरीभृत दूरैक एव । क्रियाभिनिर्वत्तिवशेन सिद्ध आख्यातशब्देन त मर्थ माझः”—इति ॥

“मूर्त्तं सत्त्वभृतं सत्त्वनामभिः” । कदाचित्तु तसेव भावं तथै-वेषापक्रमप्रभृत्यभिनिर्वर्त्यमान मपर्वगपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभृतं सत्त्वरूपिणं सिङ्गासङ्घायुक्तैः सत्त्वनामभि राचष्टे ॥

कथम् ? “ब्रज्या पक्षिरिति” । ततोक्तो विशेषः । छदभिहितो भावो द्रव्यवद्वति चोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोग मपेत्यक्षिदपवादः । आह च । “क्रियाभिनिर्वत्तिवशेषोपजातः छदन्त-शब्दाभिहितो यदा स्थात् । सङ्घाविभक्तिव्ययसिङ्गायुक्तो भावसदा द्रव्य मिवेषपत्त्वे”—इति ॥

आह;—कस्मात्पुनरेकएव भावस्तिष्ठन्तेन छदन्तेन चान्यथोच्यत

इति ? उच्यते ;—शब्दखाभावादृते नान्यदत्र प्रयोजक मस्ति । अपिचोक्त मस्ताभि रवस्थिताना मेव शब्दाना मभिधानाभिधेय-सम्बन्धेनाभिसम्बन्धाना मेव निन्य मन्वाख्यानमात्र मेव क्रियते । नोत्पादनेऽर्थेषु वा विधीयन्ते शब्दा इति । ब्रज्यापक्षिरित्युदाह-रणदय मुक्तप्रयोजनम् ॥

“अददति सत्त्वाना मुपदेश” इति* । भावोऽधिक्षितः । स च पुनः सत्त्वभूतो नेतरः, यतस्त्वसम्बन्धेनैव नाञ्चो यदवश्चित्ते तदुच्यते । किं पुनस्त्वत् सामान्यविशेषवाचिलम्? तचाददति सत्त्वाना मुपदेशः । सामान्यत इति वाक्यशेषः । सर्वेषां मपि सत्त्वाना मध्ययने प्राप्ते लिङ्गाविशिष्टता दिद मेवैक मुदाइत मुपग्रदर्शनार्थम् ॥१॥

आह;—विशेषोपदेशः कथं मिति ? उच्यते खण्डसूत्रम्;†—

गौरश्चः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते श्वेते व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचन मौदुम्बरायणः स्त्रच चतुष्पं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दाना मितरे-तरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च‡ व्याप्तिमस्वान्तु शब्दस्या-णीयस्त्वाच्च शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके

* अनेनेतिशब्देन प्रथमं चक्षुं समाप्त मिति स्फुवितम् । परं ष-ष-च-पुक्षकेषु नान्य चक्षुसमाप्तिर्थाने ।

† दिग्गीयं चक्षुं, “गौरश्चः”—रत्यादिक मिति यावत् ।

‡ ष-ष-च-पुक्षकेष्वचैव प्रथमक्षुसमाप्तिः । तथा च तेषु “मौदुम्बरायणः ॥१॥ तत्र”—इति याढः ।

§ “शास्त्रकृतोपदेश”—इति ष-ष-पुक्षकृतैः याढः, परं दक्षिकारासम्भासः ।

तेषां मनुष्यवदेवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्म-
सम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे* ॥ २ ॥

“गौरश्चपुरुषो इस्तीति” । सत्त्वानां विशेषोपदेश इति
वाक्यशेषः ॥ चोपाधिकनिरूपाधिकोपप्रदर्शनार्थं मनेकोदाहरणम् ।
सामान्यत्वा विशेषत्वा चोभयथा शब्दः प्रवर्त्तत इत्युभय
सुपदर्शितम् ॥

“भवतीति भावस्तु” । सामान्येनोपदेशः । अत्र हि सर्वेषां
सत्त्वावाच्चिना मध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहरणार्थः परिगृहीतः ।
विद्यमानल्ल मेवानुभवन्तः सर्वे भवतिशश्वद्वाच्चा अन्याभिर्विशेषकिया-
भिरभिसम्बन्धन्ते । तस्माद्भवतीति सर्वकियाप्रसववीजभूत मस्तिल
मात्र मेव निरूपपदेन भवतिशब्देनोच्यत इत्युपपत्रं भवति ।
सामान्यवाच्चिलं विशेषनिर्देशः ॥

कथ मिति ? उच्यते;—“आस्ते अते ब्रजति तिष्ठतीति” ।
सकर्मकाकर्मकोपप्रदर्शनार्थं सुभयेषा सुदाहरणम् ॥

“इद्विद्यनित्यं वचन मौदुम्भरायण स्तुत्तु नोपपद्यते” ।
आह;—इह तावदुकं पदचदुष्टयम् । भाववचनता, द्रव्यवचनता;
गुणभावः, प्रधानभावः, पूर्वापरौभावः; सामान्यवाच्चिलं, विशेषवा-
च्चिल मिति । नोपपद्यते । कस्यात्? वचनानित्यत्वात् । कः पुनरेव
माहाऽनित्यं वचन मिति ? उच्यते;— इद्विद्यनित्यं वचन मिति ।
इह आत्मा, स येन ईयते खिङ्ग्यते अनुमीयते चास्यसा वात्मा

* क-ख-ग-पुस्तकेभ्योऽस्य भाव अस्य समाप्तिः ।

कर्ता, यस्येदं करणम्, नाकर्हकं करण मस्तीति, तदिन्द्रियम् ।
तस्मिन्नित्य मिन्द्रियनित्यम् । किं पुनर्खत्? वचनम् । उच्चते
अनेनेति वचनं वाक्य मित्यर्थः । कतमत्? यदेतन्नामाख्यातोपसर्ग-
निपातात्मकम् । औदुम्बरायणः आचार्यैः सन्यम इति वाक्यशेषः ।
उदुम्बरस्यापत्य मौदुम्बरिः; तस्यापत्य मौदुम्बरायणः ॥

आह;— ततः किमिति? उच्चते;— तत्र तस्मिन्वाक्ये एव
मिन्द्रियनित्ये सति यदेतत्पदचतुष्टु मुक्त भेतन्नोपपश्यते, कस्मात्?
शृणु;— यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये वचनम्, तावदेव तदस्तीति शक्यते
वक्तुं; प्रस्तुतं च नास्ति । अपि च । वाक्य मपि वाक्यं समस्त सुद्धूतं
तदिन्द्रियेणावतिष्ठते । यद्वयवभूतार्नि पदान्यवस्थितानि परिसङ्गा-
तुम् । न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सह परिसंख्यान मस्ति ।
तस्माद्वचनानित्यलात् पदचतुष्टुनुपपत्तिरित्युपपत्तम् ॥

किं चान्यत्;—“अयुगयदुत्पन्नानां वा शब्दाना मितरेतरोप-
देशः” । वा शब्दः समुच्चयार्थैः “वा विकल्पोपमानद्वस्मुच्चया-
र्थेभिति” हि निपातविदः पठन्ति । वक्ष्यति चाय मपि* । “वेति
विचारणार्थैः”—इत्युपक्रम्य “अथापि समुच्चयार्थै भवित”-इति
(१,९,३) । एवं चेतेषा मयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां वाक्यावयव-
भूतानां योऽय मितरेतरोपदेशः । इतरेतरगुणप्रधानभावो नान्न
आख्यातं प्रति गुणभावेनोपदेशः । आख्यातस्य च नाम प्रति
प्रधानभावेनोपदेशः । अयं च नोपपश्यते इत्यनुवर्जते । किं कारणं?
न हि विनष्टं नाम गुणभाव मियादाख्याते; नापि नष्ट माख्यातं

* मिरक्कार-याक्षोऽपीत्यर्थः ।

प्रधानभाव मियाज्ञाचि । न हि विनष्टाविनष्टयोरितरेतरगुणप्रधान-
भावोऽस्ति किं वाच्यतः ॥

“आस्त्रकृतेयोगस्तु” । यस्यायं आस्त्रकृतो योगः आस्त्रदृष्टः शब्दस्थ
शब्दान्तरेण योगः । तद्यथा । उपसर्गस्य धातुना, धातोः प्रत्ययेन,
प्रत्ययस्य सोपागमवर्जनिकारैः । अयं वचनानित्यलाक्षोपपद्यते । किं
कारणं ? युगपदुत्पत्तौ हि सत्यां धातुरुचारितो विनष्टः स वाय
सुपसर्गेण योक्ष्यते, प्रत्ययेन वा । न हि विनष्टाविनष्टयोर्योगोऽस्ति ।
तस्माद्य एष नामाख्यातयो रितरेतरगुणप्रधानभाव उपसर्गनिपाता-
नां नामाख्याताभ्यां योगे, यस्य पदचतुष्टय सुकं, सर्वं सेतदस्म्यग्निः ।
युगपदुत्पत्ताना मयुगपदुत्पत्ताना मित्येव मारभ्यमाणयोर्वाक्ययोरन्यो
आख्यामार्गं भवति । नोपपद्यते । युगपदुत्पत्ताना मयुगपदुत्पत्ताना
मित्युभावपि व्याहारौ प्राप्नुतः । समानसंहितलात् । इन्द्रियनि-
त्यलात्पदचतुष्टयुपपत्तिरित्युचार्यमता गङ्गादारेष्वितदवतार्यते ;—
युगपदुत्पत्ताना मिति । अथ मतम्.—“अविचालिन एवैते कूटस्था
अविनाशिनः शब्दासे तु कल्पान्ते” । तस्माद्वाप्तिरूपाद्विश्वीर्णेष्वभिधे-
येष्वभिधाद्यु कारणभाव मापद्यमानेष्वाश्रयाभावादेवावस्थातु मशक्तु-
वतो अभिधेयाभिधाद्यसहिता एव कारणात्मभाव मधिक मनुभूया-
भिसंस्कृतकाले कल्पादावन्यकल्पविश्विष्टकर्मनिर्जितकार्यकारणसर्वभूत-
साधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्जनमाने तदुद्धि मात्रयं प्राप्यते ;
जैव यह युगपदेवाभिव्यञ्जने विशेषात्मलाभाय शब्दा इति । अच
ब्रूमः ;—एव मर्येतेषां युगपदुत्पत्तानां युगपदुत्पत्तावपि सत्यां
यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव सहावस्थितानां, तथापौतरेतरोपदेश

इतरेतरगुणप्रधानभावस्तु न प्राप्नोति । न हि युगपदुत्पन्नयोर्गेऽ-
विषाणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किं चान्यतः—कूटस्थेषु
चाविचालिषु नित्येषु ग्रन्थेषु यएष शास्त्रज्ञतो योगः, स एष नोप-
पद्यते । किं कारणम्? अयुक्तो हि युज्यते, नित्यं युक्ता हि
धातव उपसर्गेः प्रत्ययैश्च; प्रत्ययाश्च लोपागमवर्णविकारैरिति ।
तसाम्बित्यपचेऽपि वचनस्य तदेतदुपवर्णितम् । गुणप्रधानभावादि-
पदचतुष्टय मधिकात्य सर्वं सेतदसम्बन्धिति ॥

“व्याप्तिमत्त्वान्तु शब्दस्य” । उच्चते;— सर्वं सेतदुपपद्यते, कस्मात्?
व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । व्यापनं व्याप्तिः, सा यस्मिन्नस्ति, सेऽप्यं व्याप्ति-
मान् शब्दः, तद्वावेषा व्याप्तिमत्त्वम् । तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वं
सेतदुपपद्यते इति वाक्यशेषः । आह;— कर्थं पुनर्व्याप्तिमान् शब्द
इति? शृणु;— शरीरे इभिधानाभिधेयरूपा बुद्धिर्हृदयान्तर्गताका-
भप्रतिष्ठितयोरभिधानरूपाभिधेयरूपयोर्बुद्ध्योर्मध्येऽभिधानरूपया शा-
खाभिमतप्रयोजनविज्ञापयिषया बुद्ध्या पुरुषेण तदभिव्यक्तिसम-
र्थेन स्वगुणभूतेन प्रयत्नेनोदौर्यमाणः शब्दः उरः-कण्ठादिवर्णस्थानेषु
निष्पद्यमानस्थाया पुरुषार्थाभिधानसमर्थवर्णादिभाव मापद्यमानः पुरुष-
प्रयत्नेन वहिर्विनिच्छिस्त्रिविनाशिनि व्यक्तिभाव मापद्यः ओचद्वारेणा-
नुप्रविश्य प्रत्यायास्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्तोत्तीव्येवं
व्याप्तिमान् शब्दः । आह;— ततः किं यदि व्याप्तिमान्शब्दः?
उच्चते;—यदि नित्यो यदा नित्यः पदचतुष्टादि सर्वं सुपपद्यतएव ।
किं कारणम्? न इमंव्याप्तं पुरुषस्य बुद्ध्यवस्था मर्थप्रत्यय मादधीत,
न चामवस्थितो व्याप्तुयात् । ततश्च किम्? स शब्दः स्वं मर्थं मभिद-

धत् खक्षियाप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यात मित्रेव मादिना ख
मात्मान मभिषम्बध तिरोभवितु सुपक्षमते, विनाशस्तोपेति । तस्य
खदेशोपजनितैराख्यातादिभिः खप्रदेशविशेषानुसृतिपूर्वकं परिसंख्यान
सुपपद्यत एव । तस्मात्स्यगेवोक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं न हि विनष्टाविन-
ष्योः परिसङ्गान मस्तौति । अच ब्रूमः;—पुरुषप्रयत्नोपजनितादल्लोहा-
तात्परस्थार्थप्रत्यय माधाय शब्दव्यक्तय एव ध्वंसन्ते, न तु शब्दाङ्गतयः ।
तास्तु तथाभिधानशक्तया बुद्धिद्वारेणावस्थिताः खानर्थान् प्रकाशयन्त्यः
स्थिता एव भवन्ति । तासु साचात्पदपरिसङ्गानं वर्त्तमान मितरासु
विनाशिनीषु व्यक्तिषु सञ्चणयोपचर्यते । तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य
पदचतुर्षु दिसर्वं सुपपद्यत एव । व्याप्तिमत्त्वादित्यनेनैवेतरेतरोपदेशः
प्रत्युक्तः । शास्त्रकृतो योगस् । नामाख्यातपदरूपबुद्धिले सञ्चक्षिया-
विषये गुणप्रधानभावेनातिषेत् । तयोर्गुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे
सञ्चणयोपचर्यते । तथा च धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थया संयुज्यते । बुद्धि
रेव हि धात्वादिरूपेण विपरिणममाना शास्त्रेण संख्यिते । तस्यां
संख्यियमानार्थां शब्दे संख्यारोपचारः क्रियते । तदभिधायकलाच्छ-
ब्दस्य । तच यदुक्तं वचनानित्यलादितरेतरोपदेशः, शास्त्रकृतस्य योगो
नेऽपपद्यत इत्येतदयुक्त मिति । नित्यलपचेऽपि युगपदुत्पन्नार्था
गुणप्रधानभावो गोविषाणवन्नास्तौति यदुक्तम्, अनैकान्तिकोऽसौ
दृष्टान्तः । दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोः एककाले राजपुचामात्यपचयो-
गुणप्रधानभावः । तच यदुक्तं युगपदुत्पन्नाना मितरेतरोपदेशो न
प्राप्नोतीत्येतदयुक्त, व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वं सुपपद्यत इति; तदेव
सम्भविति ॥

अपरो आख्यामार्गः ।—इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टानुपत्तिसदा-
श्रयस्य च सर्वशेषेव माक्षिपे परिहारपदेष्व भवतार्थते । युगपदुत्प-
न्नानां वा शब्दाना मितरेतरोपदेश इति । अत्र समझुष एव वा-
श्वदः । कथम्? अयुगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां
वा अनित्यानां वेत्यर्थः । इतरेतरोपदेशः । इतरस्येत्याख्यातस्य क्रिया-
वचने शब्देऽभिधानलेनोपदेशः, इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने
शब्देऽभिधानलेनोपदेशः । शास्त्रकृतो योगस्य । सज्जणग्राह्येण सैने
क्रियामन्त्रे आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टु
मिति ॥

आह ;—आगमनमात्र मेतत् । हेतुरुच्यतां, कथं विनष्टाविनष्टयोः
सह परिसङ्गानम्, अवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभाव इति ? उच्यते ;—
आप्निमत्त्वान्तु शब्दस्य । हेत्वर्थः समान एव पूर्वेण ॥

आह ;—यदि व्याप्तिसत्त्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टु सुपादी-
यते, एव मपि नोपादेयम् । किं कारणम्? अभिनया अपि व्याप्ति-
मनः, पाणिविहाराच्चिनिकोचादयः; तैरेव कार्यचिद्विरस्त्वति । अपि
क्षेवं पदचतुष्टयदोषैर्न सम्भव्यामहे, न चाय मतिमशान् वेदसमुद्दः
पठितयो भविष्यति क्षेगेनेति । उच्यते ;—स्थादेतदेवं यद्यथ भपरो
विशेषहेतुर्न स्थात् । कतमः?

“अणीयस्त्वाच्च शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके” । सत्यम्!
अभिनया अपि व्याप्तिमनः, न त्वणीयांसः; ते महता यद्देन व्याप्तु-
वन्ति; न च निःसन्दिग्धं कुर्वन्ति । तत्पतीतशब्दार्थसम्बन्धस्यैव
नेतरस्य शब्दस्वपरिमित मर्य भज्यौयसा यद्देनोचारितो व्याप्तोति ।

तसादणीयस्त्रादिनि विशेषहेतुपपन्ना शब्देनैव सञ्ज्ञाकरणं व्यवस्थारार्थं लोके इत्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्त मध्ययनदोषैर्न सम्भव्यामहे, न चाय मतिमहान् वेदसमुद्रोऽथेतयो भविष्यतीति । अच ब्रूमः;—अभ्युदयो द्व्यच वेदानुरूप एव भवति, अभ्युदयार्थं नः ग्रास्त्वारम्भे यद्वः ॥

“तेषामनुव्यवहेवताभिधानम्” । आह;—एवं तावन्मनुव्याणां मनुव्येषु शब्देन चतुर्द्वा भक्तेनावबोधकरणम् । अथ मनुव्याणां वेदेषु हविः-सम्प्रदानाश्चौः-प्रार्थनादिव्यवहारः केनेति? उच्यते;— तेषा मेव शब्दाना मिय मेव व्यवस्था देवेष्यपि देवानपि प्रति । कतमा? मनुव्यवहेवताभिधानमिति । मनुव्येन तुल्यं मनुव्यवत्, देवताभिधानमभिहितुरभिधानम् । यद्यैव हि मनुव्याः प्रयोजनेषु नामाख्यातोपसर्गनिपातैर्यथार्थं मभिदधाति । एव मेव देवा अपि । देवेष्यपि शब्दसाभिधानेनापि अक्षिरपरिहीनेत्यभिप्रायः । तेऽपि हि मनुव्यवहेवा अङ्गादियुक्ताः पौरुषविधिकैरङ्गैः कर्मभिस्तु संख्ययन्त इति हि वक्ष्यति तसादुपपद्यते मनुव्यवहेवताभिधानमिति ॥

आह;—यदि नामाख्यातोपसर्गनिपाताना मपरिहीना शक्तिर्देवानप्यभिधातु मथ किमर्थं वेदे मन्त्रः समाधातः? इत्युच्यते;—“पुरुषविद्यानित्यलात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रे वेदे” । पुरुषेषु मनुव्येषु विद्यायाः विज्ञानस्त्रानित्यलात्पुरुषविद्यानित्यलाद्वैतोः कर्मसम्पत्तिः फलेन सम्यादनं अविगुणकर्मसम्पत्तिः, फलसम्पन्न मेव कर्म भविष्यतीत्येव मर्यं वेदे मन्त्रः समाधातइति वाक्यग्रेषः । इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्त्रानित्यलात्यथार्थं नाभिदधते देवाङ्गामाख्यातोपसर्गनिपातैरङ्गि-

चितलान्मन्दश्चितलाद्विस्मरणशौक्लतादा देवाना मपराधे यथावत्
प्रयुज्जानाः नामाख्यातोपसर्गनिपातान् । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः
स्वत्प्रभाव्ययथावदभिधानं न मर्षयन्ति । विगुण मेतदिति विद्या-
उनित्यलाज्जदभावेनेयुः कर्मणि । ततश्च देवताहीनं कर्मफलं सम्भवते ।
न च केवलं फलासम्भन्ति । किं तर्हि ? दुरिष्टहेतुको देवाषोऽपि स्यात् ।
तस्मादेत एव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरिपाठौविनिय-
मार्यं मन्त्रलेन वेदे समाख्याताः । न हि नामाख्यातोपसर्गनिपातान्
परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव चतुर्विधं पदजातं प्रयोगानुपरिपात्या
कथा चिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

आह ;—कथं मनित्यलं विद्यायाः पुरुषेष्विति ? उच्यते ;—
इदं तु न वाक्यविरचनानुक्रमेण अर्थवस्तुनुप्रेष्यते, मनुष्य एव
मेव बूयात्—‘तं गन्मुँ देवतन्म मिति’ । स तेनैव वाक्यविरचना-
नुक्रमेण वद्धु मपि सन्त मर्यं न शक्नोति प्रतिपादयितुम् । एव
मनित्यलं विद्यायाः पुरुषेषु । तददोषं वा मनुष्यान् प्रति, सर्वेषाः
मेव मनुष्याणा मनित्यलाद्विद्यायाः । अय मपि हि येन वाक्या-
नुक्रमेण वक्ति मनुष्यः कञ्चिदर्थं, न तेनैव श्वा शक्नोति वक्तुम् । तच
यदुक्तं—किमर्यं मन्त्रो वेदे समाख्यात इति । इदं न युक्तम् ।
पुरुषविद्यानित्यलात्कर्मफलसम्भन्धर्थं मन्त्रो वेदे समाख्यात इति । न
श्वविचारित मेव विज्ञायन्ते । अत इदं माह । पदचतुष्टु मान्त्रिष्य
पक्षप्रतिपक्षशो विचार्य अवधारितम् । विषयाश्वाकेपप्रसङ्गेनैवास्य
परिहिताः । देवमनुष्यवशार्थं मेतदिति । तदेतत्सर्वं मपि चोदक-
वशेन प्रसक्तानुप्रसक्त मुक्तम् । भावस्तु प्रक्षतो यतस्तस्येष मधुना

वर्णयित्थामः । स च पुमरुभयात्मा भावः । कार्यात्मा कारणात्मा च । तयोर्यः कार्यात्मा त मधिकृत्योक्तम्,—“क्रियानिर्वर्त्येऽर्थः स भावः, क्रियैव वा भावः”—इति । इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्तते । कथं क्रियाद्वययोः खात्मस्थो विशेषः, कार्यात्मप्रधस्ययोः पुरुषो-पभोगसन्नानेपक्षये कार्यात्मभावातीतः, येनात्मभावेन सदनमाचाभिसम्बन्धिना प्रख्यकालेऽवतिष्ठते, सेऽत्यन्ताविनाशधर्ममाच आत्मा भावदत्युच्यते ।

आह;— कथं मय मिह प्रसक्तः? गृह्णु;—तद्विकारा एव हि द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः सन्तो नामाख्यातोपर्सर्गनिपातैरभिधी-यन्ते । स्थितिकाले असावपि च प्रहीनसर्वविशेषभवनमाचक्रियाभिसम्बन्धी सम् व्यावज्ञसर्वोपपदाभ्यां नामाख्यातशब्दाभ्या मुच्यते भवतीति भाव इति च शब्दगतलादपेठसर्वविशेषा मर्येतावस्था मेतौ शब्दावास्तुन्दतः । यत एतयोरेव साधारण्यार्थं मय मिह प्रसक्तिः पदचतु-स्तु धिकरणे ।

आह;— प्रधान मेतत् स्थान्! किं कारणम्? तद्वावे न ज्ञेतत्त्वगदवतिष्ठते प्रख्यकाल इत्येके मन्यन्ते । तच्च नैव । किं कारणम्? भावविकारएव हि सेऽयं पदशब्दवाच्यलात्प्रधानभाव इति शुच्यते । पुरुषस्त्रिः? तत्त्वार्थय सेव इतुः, अनुपचौणशक्तिलात् । एतेनैव ईश्वरपरमाख्यादिभावाः प्रत्युक्ताः । ईश्वरभावः परमाणुभाव इति सेपपदत्वात् । गृह्ण्यं तर्हि? तदपि न । यस्माच्छून्यशब्देऽपि भावशब्दासङ्ग-दर्शनम्, न ज्ञासत्यर्थं शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दस्थार्थेन सम्बन्धः । किं चित्तद्विज्ञि यच्छून्य मिति । लोके हि प्रसिद्धं गृहं गृह्ण्यं, यामः

शून्यः, शून्ये शब्दमहन्ते इति । तस्मात् शून्यशब्देनाभाव एवोच्चते । किं तर्हि ? अपेक्षाकृतं शून्यत्वं मिति । भावशब्देनात्रोपपदन्वेन युक्त इति चेत्, न; प्रयोगाप्रसिद्धैः । न हि अभावे भाव इति प्रसिद्धैः प्रयोगः । न च प्रयुक्त्यमानोऽपि भावशब्दो भावशब्द एवोप-पदन्वेन प्रधानादिशब्दवल्क्षिद्विशेषप्रथय मादधाति । तस्मात्सुर्वाप-पदहीनस्य भवतेरात्मभावेनेदं जग्नित्यम्, इतरैस्तु भावविकारैः परमाण्डादिभिर्भावविकारात्मभिरनित्यम् । कसाद् ? विकारात्मक-लादेव । विकारो ज्ञनित्यः, त मेवं भवनमात्राभिसम्बन्धेन प्रहीन-सर्वभावविकारम् । एतत्प्राविदिऽवधृतवेदान्तरहस्यसम्यदः पराव-रविदो मेधाविन आत्मवेदविदो न कृत्प्रकारितया युक्ताधिकारव्यवना एतत्परिज्ञानादेवोपकौणकर्मापभोगसम्नानाः सन्त आत्मकामाः प्रतिपद्यन्ते । नेतरे प्रधानादिविदः । वेदानुशासनैकदेशानीश्वरपुरुष-प्रधानादीननित्यान् भावविकारान् स्वं मतिकल्पनाहेतुव्यवहितान् मत्ता स्थिरीकृत्यानेन प्रतिपद्यन्ते भवनमात्राभिसम्बन्धेन तदेतस्मा-दात्मन उद्दिजन्त आत्मप्रकाशकान्तर्याम्ययं चित्प्रकाश भिव भन्य-मानाः । केचिच्च गतिहानादसम्बाधनादेव । स एष इह वेदाङ्गेव-दार्थनिर्वचनाभिनिवेशशब्दानां सामान्यविशेषवृत्त्युपदेशप्रसङ्गे प्रवर्त्तमाने भवते: कृदन्तीभूतस्य भवनमात्र मेव वकुं सामर्थ्यम्, नेतरान् भावविकारान् विद्यमानानपौति । एतेन प्रसङ्गेनात्र संस्कृचितो वेदरहस्यो ब्राह्मणैः ॥ २ ॥

तत्र विस्तरेणायं विधीयते;—

षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणि ज्ञायते
इस्ति विपरिणमते वर्ष्टेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत-
इति पूर्वभावस्यादि माचष्टे नापरभाव माचष्टे न प्रति-
षेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सच्चस्यावधारणं विपरिणमत इत्य-
प्रच्छवमानस्य तस्मादिकारं वर्ष्टतइति स्वाङ्गाभ्युच्चयं
सांघीगिकानां वार्थानां वर्ष्टते विजयेनेति वा वर्ष्टते
शरीरेणेति वा ऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं
विनश्यतीत्यपरभावस्यादि माचष्टे न पूर्वभाव माचष्टे
न प्रतिषेधति ॥ ३* ॥

“षड् भावविकाराः भवन्तीति” । अपि च स्त्रैणविदो विगृहन्ति
भावशब्दं भवते; स्त्रैपदार्थं भवनं भाव इति । “सन्मात्रं भावस्त्रिं
स्थात्”—इति पठन्ति । तस्य विकाराः भावविकाराः, भवन्तीति सामा-
न्यादात्मगः प्रखलन्दा इव सन्तत्वेन वैशेषिकेन भावविकारात्मसाभाय
भवन्ति । इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्दपदार्थकः ।

क एवमाह “षड् भावविकाराः”—इति? उच्यते;—“वार्ष्या-
यणः”—इति । तिकादिपाठात् फित्र् † । आचार्य इति वाक्यशेषः ॥
निर्देशत उपलभ्यानां षडित्यवधारणं सुखार्थम् । अतोऽन्ये भाववि-
कारा एतेषा सेव भावविकारा भवन्तीति ॥

आह;—कतमतदिति? उच्यते;—“जायतेऽप्स्ति विपरिणमते
वर्ष्टेऽपक्षीयते विनश्यतीति” ॥

* घ-ठ-च-पुहकेच्चन्त्रैव द्वितीयः शब्दः समाप्तः ।

† “तिकादिःगः फित्र् पा० ४, १. १५४ ।

आह ;—एतेषां जन्यादीनां भावविकारशब्दानां कः कस्त्रा॒
विकारावस्थाया मवस्थितं भाव माचष्टे, कं वा विद्यमान मपि
नाचष्टे, कं वा न प्रतिषेधतीति ? उच्चते ;—“जायत इति पूर्वभाव-
स्थादि माचष्टे, नापरभाव माचष्टे, न प्रतिषेधति” । जग्निः पूर्वो॑
भावः, तस्य पूर्वभावस्य षष्ठां भावविकाराणां चदि वान्यो चः पूर्वो॑
भावविकारः, तस्य जायत इत्यनेन शब्देनादि माचष्टे ॥

आह ;—कि मादि भेव ? नेत्युच्यते । उक्त सुपक्तमप्रवृत्त्यपवर्ग-
पर्यन्त मिति । स एव पूर्वापरीभृतो भावस्थावदेव जायत इत्युच्यते ।
यावन्निष्ठाशब्दवाच्यः संख्तो जात इति । नापरभाव माचष्टे, न
प्रतिषेधति । नेति प्रतिषेधे, न परो भावः, अपरभावः ॥

आह ;—कस्मादपरः ? पौर्वापर्यं हि देशकालक्षण्यतम् उच्यते ;—
जनिशब्दवाच्यो भावविकारः पूर्वः, तस्मादपरकालोऽस्तिशब्दवाच्यः ।
तत्रैवं सति जनिशब्दवाच्ये भावविकारे अस्तेरपर्यंतोऽस्ति विद्यमानता ।
किं कारणम् ? न श्वविद्यमानो जायते । अपि च कारणात्मनि
भावे सर्व एते भावविकाराः सन्ति । सर्वार्थप्रसवशक्तिवाक्याः ।
यथा पृथिव्यां घटादथो भावविकाराः । ते तु दारदारिभावेन
विशेषात्मलाभं प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । जनिदारेणास्ति । अस्तिदा-
रेण विपरिणमतिः । किं कारणम् ? न श्वजातोऽस्तौलुच्यते ।
नाप्यविद्यमानो विपरिणमत इति । तत्रैवं सति जायत इत्येव
शब्दे । जन्मैव केवलं ब्रौत्यविवित्तेतरभावविशेषम् । किं कारणम् ?
एकार्थदत्तिवाक्षब्दस्य । अस्तिशब्दवाच्यस्य भावविकारस्यासमूर्ण-
त्वात् । अनवधृतस्यपं हि तस्या मवस्थायां तद्वत्यनुमानगम्य किमपि

जायत इति । तस्माज्जायत इत्येष ग्रन्थो जायमानावस्थाया मस्तिष्ठं
विद्यमान मपि नाचष्टे ॥

आह;—यदि नाचष्टेर्यादापञ्चं भवति प्रतिषेधतीति । उच्चते;—
“न प्रतिषेधति”—इति । अस्तिवस्य न प्रतिषेधं करोतीत्यर्थः । किं
कारणम्? उच्चते;—अस्तिलालावानपि द्वासौ जायेतैतस्मिन् प्रति-
षिद्धेऽगात्मक एव स्थात् । क मासम्बर जायते? तस्मान्न प्रतिषेधत्य-
स्तिलम् । उपस्थितलालच । उपस्थित एव च प्रत्यासन्नस्तस्थावधारण-
कास इत्यतस्य न प्रतिषेधति ॥

एव नेव प्रपञ्च उच्चरेष्वपि भावविकारेषु । समाप्ततस्तु यत्त
थदक्षयं तत्र तद् ब्रूमः ॥

“शस्त्रीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्थावधारणम्” । शस्त्रीति जातस्य सत्त्व-
स्थावधारणमाचं ब्रवीति, न विपरिणाम माचष्टे, अपूर्णलात्; न
प्रतिषेधत्युपस्थितलात् ॥

“विपरिणमतदत्यप्रच्छवमानस्य तत्त्वादिकारम्” । विपरिणमत
इत्येष ग्रन्थो प्रच्छवमानस्य तत्त्वादप्रभव्यमानस्य तत्त्वान्तङ्गावादिका-
रम् । योऽस्य भावोऽस्तिलं पुरुषलं वा, तत्त्वादिकारं विक्रियामाचं
ब्रवीति; न वद्द्वेरर्थं माचष्टे, न प्रतिषेधति ॥

“वर्द्धत इति खाङ्गाभ्युच्चयम्, सांयौगिकानां वार्थानाम्” । वर्द्धत
इत्येष ग्रन्थः, खेषा मङ्गानां शिरोपौवावाङ्गदरादीनां, सांयौगिकानां
वा हिरण्यधान्यादीनाम्, अभ्युच्चय माह, अभ्युच्चिततां ब्रवीति ॥

आह;—कथं प्रथोगः? उच्चते;—“वर्द्धते विजयेनेति वा
वर्द्धते ग्ररीरेणेति वा” । वर्द्धते विजयेनेति सांयौगिकेषु उदाह-

रणम् । वर्द्धते श्रीरेणेति खाङ्गाभ्युच्ये । अत वर्द्धत इति ब्रवन्नप-
चीयति माचष्टे, न प्रतिषेधति ॥

“अपक्षीयत इत्येतेजैव याख्यातः प्रतिलोमम्” । यथैव हि खाङ्गैः
संयौगिकै वा द्रव्यैरूपचीयते, तथैवापक्षीयते । सत्यापि नाचष्टे, न
प्रतिषेधति ॥

“विनश्तीत्यपरभावस्थादि माचष्टे, न पूर्वभाव माचष्टे, न प्रति-
षेधति” । विनाशएवापरभावस्थादि माचष्टे । किमादि भेव? न
इत्युच्यते । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मित्युक्तं, यावदित्यम् इति ।
स च विनाशं ब्रुवन् अपूर्वभाव माचष्टेऽपक्षीयतेरर्थं विज्ञात मपि
तस्मिन् विनाशे कथं युगपदपक्षीयतेरर्थोविनाशेऽस्तीति? उच्यते;—
न श्वन्नपक्षीयमाणो विनश्येत् ॥ ४ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषा मेव विकारा भव-
न्तीति इ स्माह ते यथावचनं मध्यूहितव्या न निर्बद्धा
उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शकटायनो नामाख्यात-
योस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युक्तावच्चाः पदार्था
भवन्तीति गार्घ्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तत्त्वामा-
ख्यातयोरर्थविकरणम्* ॥ ४ ॥

आह;—एतेभ्यो भावविकारेर्भ्यः कि मन्येऽपि व्यतिरिक्ताः सञ्जि
भावविकारा न वा? इत्युच्यते;—“अतोऽन्ये भावविकारा एतेषा

* क-क-ग-पक्षकेभ्योऽन्यच नाच वापसमाप्तिर्द्वावे ।

सेव विकारा भवतीति ह स्माह ॥ ४८ ॥ अतो भावविकाररघद्वायेऽन्यलेग
भावविकाराः लक्ष्यन्ते, ते पृथक् पृथगत्यन्तभिन्नाः सन्ति । किञ्चर्हि ?
एतेषा सेव विकारा भवन्ति । तथा— अस्ति-शब्दवाच्यो भावविकारो
इनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचने । निष्प्रथतेऽभिष्प्रथते उच्चिष्ठ-
तीत्येव माधुपेच्छित्यम् । तथा अस्ति-शब्दवाच्योऽनेकप्रभेदभिन्नो-
इनेकपर्यायवचनस्ते; अस्ति, विद्यते, भवतीत्येव मादि । तथा विप-
रिणमति-शब्दवाच्यो विपरिणमते, जीर्यति, भावान्तर मापद्यते
इत्येवमादि । तथा वर्द्धति-शब्दवाच्यो वर्द्धते, पुष्टति, उपचौयते,
अर्थायत इत्येव मादि । तथा अपचौयति-शब्दवाच्यो ध्वस्ति,
भस्तीत्येव मादि । तथा विगस्ति-शब्दवाच्यो विनिगस्ति, स्थिते,
विलीयत इत्येव मादि । “इति ह स्माह” । एव माहात्मायोवा-
र्धायणिरित्यनुवर्त्तते ॥

“ते यथावचन मध्यूहितव्याः” । त एते जन्यादि-शब्दवाच्याः
विकाराः, यथावचनं यो यस्मिन्यचने यथावचन मवस्थिताः सन्तः
प्रकरणोपपत्तिभ्यां मम्बार्थावधारणं प्रति अभ्यूहितव्याः वितर्क्याः
प्रयुज्यमाना । इति वाक्यशेषः । सर्व एव धातवो भाववचनास्तेषा
मिहाध्यने प्राप्ने आस्त्वातिगैरवभया देतक्षणं मुत्सृष्टम् । इह
शास्त्रे वाख्या-शैलीयं इष्टव्याः—उद्देशो निर्देशः प्रतिनिर्देश इति ।
तचोद्देशः, सूचस्थानीयः । तथा,—षड्भावविकारा इति । निर्देशो
उच्चिष्ठानीयः । तथा,—जायतेऽस्ति विपरिणमत इति । प्रतिनि-
र्देशो वार्त्तिकस्थानीयः । तथा,—जायत इति पूर्वभावस्थादि मात्रे
इति । एवं सर्वत्र यथासम्भवं योज्यम् ॥

सामुषङ्ग सुकं नामाख्यातयो लंकणं, नामसु किञ्चिद्वश्विते,
तदवस्त्रप्राप्त मपि सदधुना नोच्यते; पदचतुष्टुलक्षणप्रतिश्वाव्याघात-
भयात् । उक्तका पदचतुष्टुलक्षणं चतुर्थेन पादेन तद्व्यामः* ॥

प्रतिश्वाप्रयक्त मेवाधुनोपर्मग्लक्षणं सुच्यते ॥

आह ;—वक्ष्यति भवानुपसर्गलक्षणं मिद नेव तावदुच्यताम् ;—
कि मिमे उपसर्गनामाख्यातवत्पदचतुष्टुलक्षणं बद्धाः सतोऽर्था-
माङ्गः ? न इत्युच्यते ;—“न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्विराङ्गरिति
श्वाकटायनः” । नेति प्रतिषेधे । निष्कृत्य नामाख्यातमध्यात् पद-
वाक्यरूपेण विरचिताः सन्तः । के पुनस्ते ? उपसर्गाः । आख्यात
मुपग्न्यार्थविशेष मिमे तस्यैव सृजन्तीत्युपसर्गाः । “अर्थान्विराङ्गरिति
श्वाकटायनः” । निष्प्रयेन सतोऽर्थानाङ्गः । साक्षात् तेषा मर्याभि-
धानशक्तिरस्ति, पृथग्विरचिताना मित्यभिप्रायः । यथा वर्णानां पदा-
दयगताना मर्याभिधानशक्तिर्नास्ति, एव भेतेषा मपि नामाख्यातवि-
योगेऽर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति । क एव माह ? श्वाकटायनः । श्वाकट-
स्थापत्यं नजादिपाठान् फक्†, श्वाकटायनः ॥

आह ;—कथं तेषा मर्यादत्तेति ? उच्यते ;—“नामाख्यातयोस्तु
कर्मापसंयोगद्योतका भवन्ति” । तु-शब्दोऽवधारणार्थः । नामाख्यात-
योरेव योऽर्थः कर्म, तचैव विशेषं कञ्चिदुपसंयुज्य द्योतयन्ति । स
एष नामाख्यातयोरेवार्थविशेष उपसर्गसंयोगे सति व्यज्यते । यथा

* अत्रैव, “चथापौदमन्तरेष्ट”—इत्यादिभा ।

† “नजादिभ्यः फक्” पा० ४, १, ५६ ।

प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभिव्यज्यमानो द्रव्यात्रय एव भवति,
न प्रदीयात्रयः ॥

आह ;— कोऽन्यथा ब्रौति येनैव सुच्यते ‘शाकटायन एव
माहेति’? शृणुः ;—“उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः” । उच्चा-
स्वावचास्य उच्चावचाः, बङ्गप्रकारा इत्यर्थः । एषा मुपर्यगपदाना
मर्थाः पदार्था भवन्ति वियुक्ताना मपि नामाख्याताभ्या मिति
गार्ग्यः । आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । एकैकोऽप्येषां प्रादीनां
नामाख्यातवियोगेऽपि अनेकार्थ इत्यभिप्रायः । तथा ;—प्रेत्यादिक
मैदौर्णी भृशार्थे इत्यभिधाने ग्रन्तिरस्येवेत्येव मात्युपलक्षितव्यं स्त्रेण-
शास्त्रे । यत्पुनरेतदुक्तं वर्णवदिति, अनभ्युपगमादयुक्तं; न द्व्यभ्युपगत
मस्ताभि रेतदनर्थका वर्णा इति । सामान्या हि वर्णब्यभिधानशक्ति
रस्येव । यथा मृदोऽवयवेषु सर्वमृष्टमयभाष्टारभग्निः । सा तु
पदलेन समुदितानाऽमर्थविशेषेऽवतिष्ठते । यथा मृदोऽवयवानां घटे
घटारभग्निं रभिव्यज्यते, एवं तच यदुक्तं “वर्णवदनर्थका उपसर्गाः,
नामाख्यातवियोगात्”—इत्येतदयुक्तम् । अपि च । वर्णरनर्थकै रारभ्य-
माणं पद मर्यनर्थक सेव स्थात्? न द्व्यग्नौ लालुभि रारभ्यमाणः
पटः द्व्यग्नो भवति । ततस्य पदै रनर्थकै रारभ्यमाणं वाक्य मर्यनर्थक
सेव स्थात्? वाक्यस्थानर्थकै रारभ्यं शास्त्रं मर्यनर्थक सेव स्थात्?
ततस्याभ्युदयनिःश्रेयसार्थो योऽय मध्युद्य मस्त्यप्रत्ययेन विदुषा
मय मर्यनर्थक एव स्थात्? अनिष्टस्तेतत् । तस्मादर्थवन्तो वर्णा
इत्युपपत्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं ‘प्रदीपवदनर्थका उपसर्गाः’—इति ।
तत्रोच्यते ;—प्रदीपोऽपि खेनार्थेन प्रकाशाख्येनार्थवानेव सत्यपि

चार्थवन्ते प्रकाश मर्थ माधारभूतं प्रत्याययन् खं, प्रकाशनशक्ति
मभिव्यनक्ति । एव मुपसर्गं अर्थवन्तोऽपि सन्तः स्वार्थाभिधानशक्ति
मनेकप्रकारां विद्यमाना मपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामा-
ख्याते प्रत्याय अभिव्यञ्जयेयुः । तत्र यदुकं ‘प्रदीपवदनर्थका उपसर्गाः’
इति; एतदयुक्तम् । नामाख्यातयोरेवासावर्थ उपसर्गसंयोगे सति
उपजायत इति, तत्र ब्रूमः; न हि लोके यो च च समर्था भवति, स
तत्राच्य मपेत्तते । नामाख्याते चार्थविशेषं प्रत्युपसर्गसंयोग मपेत्तते ।
तस्मादुपपन्न मुपसर्गस्य क्रियाविशेषोऽर्थः । क्रियासामान्यमाच
माख्यातस्तेति ॥

तत्र यदुकम् ‘अनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गाः’-इति, तदयुक्तम् ।
कुतः? “तद्य एषु पदार्थः प्राङ्ग रिमे तम्” । तदेतदुपपन्नं भवति ।
य एषूपसर्गेषु खोडनेकप्रकारोऽर्थ इति प्राङ्ग रेव, त मिमे उपसर्गाः
पदविशेषाः पृथगपि सन्तः ॥

कः पुनरसाविति? उच्यते;—“नामाख्यातयोरर्थविकरणम्” ।
अर्थविक्रिया मित्यर्थः । तस्मादर्थवन्त एवेति ॥ ४ ॥

आ इत्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्य मभीत्या-
भिसुखं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्य मति सु इत्यभिपू-
जितार्थे निर्दूरित्येतयोः प्रतिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहा-
र्थीया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपे-
त्येतस्य प्रातिलोम्य मन्विति साहश्यापरभाव मपीति
संसर्ग मुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभाव मधीत्युपरि-

भाव मैश्वर्यं वैव मुच्चावचानर्थान् प्राहुस्त उपेश्चितव्याः(३*) ॥ ५ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः† ॥ १, १०

उच्यतां तर्हि क एषां कस्मिन्नर्थविशेषे वर्तते ? उच्यते ;— अयं तावत्—“आ इत्यर्वागर्थे” । तद्यथा ;— आ पर्वतादिति । अर्वागिति गम्यते । अनेकार्थलेऽपि सत्यप्रसर्गाणा मेकैकोऽर्थं उदाहरणलेनेऽच्यते-अर्थवत्त्वप्रकाशनार्थम् ॥

“प्र-परेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्” । प्र-परा-इत्येतावुपसर्गवेत्यैवाढो-अर्थस्य प्रातिलोम्य माहतुः । प्रगतः परागतः ॥

“अभीत्याभिसुख्यम्” । आह । अभिगतः ॥

“प्रतीति”, “एतस्य” एव अभे : “प्रातिलोम्यम्” आह । प्रतिगत इति ॥

“अति-सु-इत्येतावभिपूजितार्थे” वर्तते । अतिधनः सुब्राह्मण इति ॥

“निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम्” । निर्धनो दुर्ब्राह्मण इति ॥ .

“न्यवेति विनियहार्थीयौ” । निगृह्णाति । अवगृह्णातीति ॥

“उदिति” अथ भेक एव “एतयोः” इयोः “प्रातिलोम्यम्” आह । उद्गृह्णातीति ॥

“समित्येकीभावम्” अर्थं माह । सङ्गृह्णातीति ॥

* ष-ड-च-पुक्षकेचु अचैव तृतीयस्तदःसमाप्तिः ।

† क-ष-ग-पुक्षकेभ्योऽन्यत्र नैव दद्यते पादवनः ।

“व्यपेत्येतस्य प्रातिलोभ्यम्” आहतुः । विग्रहातिर्विग्रहार्थीयः
विग्रहाति, अपग्रहातीति ॥

“अच्चिति सादृश्यापरभावम्” आह । अनुरूप भस्येद मिति
सादृश्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ॥

“अपौति संसर्गम्” आह । सर्विषोऽपि स्थात् । मधुनोऽपि स्थात् ॥

“उपेत्युपजनम्” । उपजायते ॥

“परीति सर्वतोभावम्” आह । परिधावतीति ॥

“अधीत्युपरिभावम्” आह । “ऐश्वर्यं वा” । अधितिष्ठति,
अधिपतिरिति ॥

आह ;—नामाख्यातयोर्सु कर्मापसंयोगद्योतका भवन्तीत्युक्तम् ।
अत्र नाम्नः कर्मापसंयोगद्योतका भवन्तीत्येवं न गृह्णते । “उपसर्गाः
क्रियायोगे (पा० १, ४, ५, ८)” —इति प्रसिद्धो शुपसर्गाणां क्रियापदेन
योगो न नाम्ना । उपसर्गा हि क्रियाङ्गत्वेनैव नामान्याख्यन्द-
न्तीति* ॥ ५ ॥

इति जमूमार्गात्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य स्तौ निरुक्त-
स्थाख्यायां षष्ठसाधायस्त्रां प्रथमः पादः ॥ १ ॥

* एव मुखावचेत्यादि-मूलस्य आख्या न इत्यतेऽन ।

† निवष्टनाम निरुक्तं पक्षाभ्यायादक मस्यैव पूर्वदल मिति मत्ताह पक्षस्येति ।
परं मेताप्युपर्यविष्टम्, तत्र सर्वेष्वेव पुस्तकेषु प्रथमाभ्यायेत्यादिदर्शनात्,
निषष्टनिरुक्तयोर्मूलभाष्यपत्राभ्यां पार्थक्योपक्षव्येः स्फुटसाच ।

॥ द्वितीयपादः ॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्यप्युपमार्थेऽपि
कर्मापसङ्गार्थेऽपि पदपूरणस्तथा मेते चत्वार उप-
मार्थे भवन्तीवेति भाषायाच्चान्वथ्यायच्चाम्निरिवेन्द्रं
इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषाया मुभय मन्ब-
थ्यायन्देन्द्रन्देव ममसुत्वेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्ता-
दुपाचारःस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुराया
मित्युपमार्थीय उपरिषादुपाचारःस्तस्य येनोपमि-
मीतेः ॥ १ ॥

“अथ निपाताः” । उक्त मुपर्यगलक्षणं सामान्यम् (३७४०),—
“नामाख्यातयोस्तु कर्मापसंयोगद्योतका भवन्ति”—इति ; विशेषलक्षणं
मपि (४१४०),—“आ इत्यवागर्थे”—इत्येव मादि । अत्या इति
हाला च ते प्रत्येकं समाक्षाताः । अधुना सामान्यलक्षणानुषकं प्रतिज्ञा-
प्रसक्त मेव निपातलक्षणं वर्णयिष्यामः । तदधिकारोऽय मरणश्वः ॥

“उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति” । उच्चावचेष्वनेकप्रकारेष्वर्थेषु निप-
तन्तीति निपाताः ॥

आह ;—कतमे पुनर्क्षे ? उच्चते ;—“अप्युपमार्थेऽपि कर्माप-
सङ्गार्थेऽपि पदपूरणः” । उपमैवार्थ उपमार्थः, तस्मिन्दुपमार्थः ।

* , † “दुपाचार”—इति च, इतिप्रथेषु च ।

† च-ड-च-पुढकेष्वव चष्टसमान्निर्वाचि ।

उपमा नाम,— कस्तिंश्चिदेवार्थे यः प्रसिद्धो गुणः, तदन्यसिद्धिप्र-
सिद्धुसाहुणेऽर्थे शब्दमाचेण यदुपसंयोज्य तदुणप्रकाशनं क्रियते
चेष्टमा । कर्मापसंयह एवार्थः कर्मापसंयहार्थः, तस्मिन् कर्माप-
संयहार्थे । अर्थापसंयहार्थे इत्यर्थः । कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्याय-
वचन एतसिद्धास्ते । “गतिकर्माण उच्चरे धातवः (३,२,३)”,
गत्यर्था इति गम्भने । पद मेव पूरथितव्यं, येषा मर्त्यः, ते पदपूरणाः ।
तदेतत् चिधात्म भर्त्यभेदक्षतं निपातामां समाख्येन ॥

- आह ;—कि भविशेषेण सर्व एतसिद्धर्थे निपतन्ति ? नेत्युच्यते ।
“तेषा मेते चलार उपमार्थे भवन्ति” । तेषां सर्वेषां मध्ये एत एव
चलारः—इव, न, चित्, नू च प्रायोदृष्ट्या उपमार्थे भवन्ति ॥

अधिनैव सुक्ता भाषा-छन्दः-प्रविभागेनोदाइरण मेकैकं दर्शयति ।
समाप्तविस्तराभ्यां हि शास्त्राणि प्रतीयन्ते । तत्रायं तावत् ;—“इवेति
भाषायां च” उपमार्थीयः । “अन्वधायश्च” । छन्दसि चेत्यर्थः ।
कस्तिं छन्दसेव भवति, न भाषायाम् ; कस्तिभाषाया मेव, न
छन्दसि; कस्तिदुभयत्र ; इत्यतो विभागेन प्रदर्श्यते ॥

आह ;— कि सुदाइरण मिवेत्यस्तोपमार्थीयस्तु ? का चोपमा-
शब्दस्य व्युत्पन्निरिति ? उच्यते ;—उपगम्यातथागुणमीयत इत्युपमा ।
“अग्निवेश्च इवेति”—इत्येतद्चोदाइरणम्* । तपसः पुत्रो मन्युर्नाम,
तस्ये मार्षम्† ॥

* वर्गद्वयमध्यमुत्त सुदाइरणश्च मित्यर्थः । तथापि ;—च० स० द०, ३, १६, १४ ;
किञ्च च० स० द० ११, १४ ।

† प्रथमोदाइरण मवम्बैत्रव मन्त्रम् ।

आह ;— ननु सर्वं एवाय मृगश्चुःसामार्थ्यात्मके ब्रह्माराग्नि-
रादित्यान्तरपुरुषस्य भगवतो हिरण्यगर्भप्राणस्वार्थं मैतरेयके रहस्य
ब्राह्मणे “शतर्चिनो मध्यमाः”—इत्येव माद्यनुपरिकम्य पुनः पर्यावृत्य
“एत जेव सन्तं शतर्चिन इत्याचक्षत एत जेव सन्तं गृह्यमद इत्या-
चक्षते”—इत्येव मादिना क्रमेण मन्त्रदृक्शब्दान् प्राणे निगमयति ।
अथापौदृशः,—ग्रौनकेन सन्दृष्टा, यस्या मार्षाणि विद्यन्ते । सा च
सूतिः । ‘श्रुतिस्त्वयोर्विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी’—इति न्यायविदः ।
खल्पि पठन्ति—“विरोधे त्वनपेचं स्थात् (जै० सू० १, ३, ३)”—
इति । तस्मादिशेषाभिधानं मन्त्रार्थकं जेवेति ? उच्चते ;— न
चेकसादात्मनः परिश्यमाचशेषः सन् शौमकः कुर्यात्, पश्यते
च्छुभावपि । तेन चेच्छाच्छुभावपि मन्त्राभिव्यक्तौ आपृतौ । बुद्धि-
देवतालेन हिरण्यगर्भः चेच्छोऽवस्थितः, सर्वभृतानां कर्मविपाकानु-
रूप्येण । य मर्थं शब्दं वा दर्शयति । तदितरो विशिष्टकर्मकारी
चेच्छो बुद्धिस्थः पश्यति । तचैव सति वसिष्ठादिर्मन्त्रदृक् चेच्छः ।
तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं पश्यतीत्युभय सुपद्यते । एवं सत्युभावपि
याद्याक्षयतस्यावदनुसन्धेयौ मन्त्रप्रयोगकाले उभयोरर्थवत्त्वाय ॥ यस्युन-
रेतदुक्तं भवति, श्रुतिस्त्वयोर्विरोधे श्रुतिरनपेच्छेति । न हि विरो-
धोऽख्युभयोरपि सन्धौयमानथोः । अपि च श्रुतिपूर्वकं जेवेदं स्मरणं,
न स्वतन्त्रम् । ताएडके हि रहस्यब्राह्मणं दर्शयति ;—“यत् साम्बा-
स्तोव्यन् स्थात्, तस्यामोपधावेत् । यस्या मृत्ति ता मृत्तम् । यदार्थं
त मृषिम्”—इति । तत्र यदुक्तं स्वतिरित्य मिति, तदयुक्तम् ।
तस्मादक्यं जेव विशिष्यार्थं मिति ॥

चितुवेषा, मान्यवी, शेनादिषु निष्केवल्ये शस्यते* । मन्यः पुनरिन्द्रएव, † माहाभाग्यात्कर्मपृथक्काच । अथवा देवतान्तरम्, पृथगभिधानश्रुत्यभिधानसम्बन्धात् ॥

आह ;— ननु मान्यवो मन्त्रो माहेन्द्रयज्ञजिसमिधौ निष्केवल्ये शस्यमानो महेन्द्र मभिहितसंकारेणासमर्थ एव वकुम् । अथ किमर्थं मयं निष्केवल्ये शस्यते इति ? उच्यते ;— अन्यदेव हि श्रुत्यभिव्यज्ञ भूपूर्वं मारादुपकाराङ्गभूतं माहेन्द्रयज्ञ-यजि-यज्ञश्चापूर्वस्य । अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसंती क्रियोत्पत्तिं विदधता मिति न्यायविदो याज्ञिका पठन्ति । वक्ष्यति चाय मपि ;— ‘इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सुक्तभाजो इवर्भाज चूमा-जस्य भूयिष्ठाः (७, ३, ६)’—इति । स एष मन्यस्तुतिभाक् एव । यथा—‘अभि ला शूर (च० सं० ५, ३, १९, १)’—इति इन्द्र एव तस्मिन्निष्केवल्ये, यथा “आपो हि छा (च० सं० ७, ६, ५, १)”—दत्याप आग्निमारुते, सूर्यादय आस्तिने, एवम् ॥

हे ‘मन्यो’ ! ‘सङ्करे’ सहनशील ! एतस्मिन् शब्दूणा मभिभवग-काले प्रत्युपस्थिते ‘ज्ञतः’ आद्वतः सन् असाभिः, ‘सेनानीः’ सेनाप्रणेना ‘नः’ असाकम् ‘एधि’ भव । ततस्य ‘अग्निरिव’ ‘लिषितः’ दीपस्त्वं तेजसा

* “^१ अग्निरिव मन्यो लिषितः स॑ इवल्ये सेनानीर्णः सङ्करे छूत एधि ।

^२ उत्ताय शब्दून् भजस्तु वेद् ओऽन्नो मिस्त्रो विश्वेषो^३ मुदस् ॥”
(च० सं० ८, ३, १६, १.)

† “मन्युरिक्तो^१ मन्युरेवास॑ देवो मन्युर्वेत्तु वर्षो जातवेदाः ।”
(च० सं० ८, ३, १८, १.)

‡ निष्क्रकारो यास्तरेव ।

‘सहस्र’ अभिभव तानस्त्वचून् । ‘इलाय’ इत्वैव यदेतेषा मस्मस्त्वचूणं
 ‘वेदः’ धर्मं तत् ल मादाय तेषा मस्मद्योधानाम् ‘ओजः’ बलं ‘मिमानः’
 निर्माय यथावस्तु यथाईं ‘वि भजस्तु’ । येऽपि च के चिद्रुतावश्चिदः
 ‘सृधः’ सृधकारिणः अस्मद्विषः असाच्चः प्रत्याज्जीवीर्षन्त्येतद्गुणम्, तेषा
 मोक्षा मिमानः त्रुत्यिला कियद्वज्जिष्टवस्ता द्येते न ब्रह्माः प्रत्या-
 हर्तुं मित्येवं मिमानस्तावन्मात्रशेषवस्तान् क्षत्वा लं ‘वि नुदस्तु’ एनान्
 दूरं प्रक्षिप अपुनरागमनाय ॥

द्वितीय सुंदाहरण मेतस्यैव ;—“इत्वैविधि ० ——० धारय”* ।
 अनया चानुष्टभा ध्रुव आज्ञिरसो राजान मभिसिषेच । ‘इत्वैव’
 राहे तम् ‘एधि’ भव । ‘मा’ चातस्त्वम् ‘अप ओष्ठाः’ । ‘पर्वत इव’
 ‘अविचाच्छिः’ अविचलनशीलः । ‘इत्र इव’ च ‘इह’ ‘ध्रुवः’ शाश्वतः
 ‘तिष्ठ’ । स्थित्वा च इदं ‘राहम्’ ‘इह’ ‘उ’ एव विभूतियोगेन स्थितं
 ‘धारय’—इत्याज्ञीः ॥

भाषायां प्रसिद्ध मेवेति क्षत्वा नोदाहरणं पठितम् । अथ वा
 एते एव । ‘अग्निरिव तौद्वाणः’, ‘इत्र इव विक्रान्तः’ ॥

“नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्” । प्रसिद्धः । “उभय मन्त्रधा-
 यम्” । “नेत्रं देव ममसतेति (ऋ० सं० ८, ३, २८, १)” । नेत्रं
 देव मात्मनो दीपयितार ममन्यक्तादित्यरम्भयः ॥

आह ;—किं पुनर्लक्षण मिति ? उच्यते ;—“प्रतिषेधार्थीयः पुर-
 स्तादुपचारस्त्वा यत् प्रतिषेधति” ।

* इत्वैविधि माप्त ओष्ठाः पर्वत इत्याज्जीविचाच्छिः ।

रन्न इत्येवं भुवस्त्विष्टेवं राहम् मुं धारय ॥” (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)

“दुर्मदासो न सुराया मित्युपमार्थीय उपरिष्ठा दुष्पचार
स्तस्य येनोपमिमीते”—इति । येनार्थेनोपमेय मर्य मुण्डमिमीते ।
तद्यथा ;—“दुर्मदासो न सुराया मिति” । “इत्यु पीतासो
०—० जरन्ते” * । काण्डो मेधातिथि राज्ञिरसञ्च प्रियमेध
ऐन्द्रं सूक्तं ददृशाते । तत्रैषा गायत्री । येषा मपि विनियोगः
क्वचि दन्यत्र नाश्चि, तेऽपि वाचःस्तोमे विनियुज्यन्ते । ‘इत्यु’
‘पीतासः’ पीताः सन्तो इद्येष्ववस्थिताः सोमाः ‘युधन्ते’ सम्पदार
मित्र कुर्वन्ति । अहं विशिष्ट इत्येवं स्तर्द्वमानाः । क इव ? ‘दुर्मदासो
न’ दुर्मदासः “आज्ञसे रसुक् (पा० ७, १, ५०)” यथा कुत्सितमदाः
केचित् पुरुषाः सुरायां पीतायां सत्यां युधेरन् ; एवम् । किञ्च, त
मेव यजमानं ‘जरन्ते’ स्तुवन्तीव आत्मस्ताभपरितुष्टाः । कथं जरन्ते ?
‘कधर्न’ ऊधरिव रात्रि मित्र ‘नग्नाः’ भृत्या स्त्रियं सम्प्रयोक्ष्यामह
इत्येव मभिप्राया इवां । के चिदिशिष्टाः पुरुषा ॥ ९ ॥

चिदित्येषोऽनेककर्माऽचार्यश्चिदिदम्ब्रयादिति पूजा-
या माचार्य† आचारङ्गाहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति
बुद्धि मिति वा दधिचिदित्युपमार्थे कुल्माषांश्चिदाह-
रेत्यवकुत्सिते कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति तु इत्येषो-

* इत्यु पीतासो युधन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् ।

कधर्न नग्ना जरन्ते ॥” (अ० सं० ५, ० १९, १.)

† “नग्नाः” स्तोताः । ते च ‘कधर्न’ पर्याप्तं गवादे रुष इव सोमपूर्वं त्वा
‘जरन्ते’ सुवस्ति ।” इति चायणः ॥

‡ “पूजाया माचार्यः कलादाचार्य” —इति ष, ८, ८ ।

उत्तेककार्मेदनु करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथनु करिष्य-
तीत्यनुपृष्ठे नन्वेतद्कार्षीर्दिति* चाण्डा पुपमार्थे भव-
ति† ॥ २ ॥

चिदित्येषोऽनेकार्थीऽपि सनुपमार्थीयसंयोगादचोदाहृतः ॥
कथ मय मनेकार्थदति ? उच्यते ;—“आचार्यसिदिदं ब्रूयादिति
यूजायाम्” । आचार्य एवं ब्रूयात्, कोऽन्य एवं वक्ष्यतीति ।
“दधिचिदित्युपमार्थे” दधिरूप ओदन इति । “कुल्मार्षांस्तिदाह-
रेत्यवकुल्मिते” । झूशं कुल्मिते । कुल्मार्षानपि तावदाहरेति किं
व्वान्यदाहरिष्यति । “नु इत्येषोऽनेककर्मा” । कथ ? “इदनुकरि-
ष्यतीति” । कथं हि क्रियाया हेतुर्मिमित्त मित्यर्थः । कथं नु
करिष्यतीति पृष्ठा करिष्यतीत्युक्ते यत्पुनरनुपृच्छति कथं नु करिष्यति ?
तदनुशान मेतस्मिन्नुपृष्ठे । “नन्वेतद्कार्षीर्दिति च” । अनुपृष्ठ
एवायं भवतीति ॥

नन्वय मकार्षीर्दितत, कथ मयं ज्ञवीति कथं करिष्यतीति ?
“अथापुपमार्थे भवति” तद्यथा—॥ २ ॥

दृक्षस्य नु ते पुरुहृत वृयाः दृक्षस्येव ते पुरुहृत-
शाखा वृयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखाः

* “कार्षीर्दिति”—इति च०, अन्यत्र च शोधिततया हम्मते,—इत्तो चैव मेव ।
मूर्ति कृ-कृ ग-व-कृ-पृष्ठकेषु पञ्चसेव ‘कार्षीर्दिति’ एव मेव पूर्वस्तिद्वित्तः
पादोऽनु भूयते ।

† नेत्रापि चष्टसमाप्तिः ग-कृ-च-पृष्ठकेषु ।

सुशयाः शकोतेर्वाऽथ यस्यागमादर्थपृथक्कं मह* विज्ञा-
थते न त्वौद्देशिक मिव विप्रहेण पृथक्कात्स+कर्मी-
पसङ्ग्रहश्चेति समुच्चयार्थं उभाभ्यां सं प्रयुज्यतेऽहं च त्वं
च वृच्छृन्नित्येतस्मिन्नेवार्थे दं वेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारो
वेति विचारणार्थे हन्ताहं पृथिवी मिमां निदधानीह
वेहवेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति (४+) वायुर्वा त्वा
मनुर्वा त्वेति ॥ ३ ॥

“अत्रो न ०—० पूर्वीः”^५ । भरदाजो वाईस्यत्योऽस्यास्त्रि-
ष्टुभः, पूर्वेणाद्वृच्छेन इदं स्तुलोन्नरेणोपालभवान् । हे ‘शूर’ इद्ध !
‘पुरुष्ठत !’ महान्न इव चक्रयोः ‘प्र रिरिचे’ प्रकर्षेणातिरिच्यते ।
तव ‘मङ्गा’ महत्वेन विभूतिः । कुतोऽतिरिच्यते ? ‘रोदस्योः’ आवा-
पृथिव्योः । तथापि चैव विभूतियुक्तस्य सतस्वत लङ्घकाना मेवास्माकं
सतां वृक्षसेव ‘वयाः’ शाखाः ‘पूर्वीरूपतयः’ पूर्वास्याद्यगमनमार्गाः
‘वि रुद्धः’ खिलौभूतास्वाचागमनात् । अहो कष्टं मन्दभागधे-
यतास्माकम् ! येषां नो धनं, न तदस्ति येन त्वां यजेमहि । कि

* “मितिह” च, उ ।

† “प्रथक्काच” क, च, ग । परं दत्तिविवरः ।

‡ च-ह-च-पुसकेष्वच प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः चतुः समाप्तः ।

§ “अत्रो न चक्राः शूर वृद्धं प्रते मङ्गा रिरिचे रोदस्योः ।

इच्छनुते पुरुषत वया वृत्तयोर्बृहरिन् पूर्वीः ॥”

(प्र० सं० ४, ९, १०, १ ।

मत्र त्वं वक्ष्याम इति ॥ * “वया: शाखाः”—इति पर्यायवचनः । “बेतेः” वया इति निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम् । “शाखाः ख-शयाः” इति पर्यायप्रसक्तस्य । वाख्याता उपमार्थीयाः ॥

अथानन्तरं प्रतिज्ञाप्रसक्तानेव कर्मापसङ्कुर्हार्थान् वक्ष्यामः ॥

“अथ यस्यागमादर्थपृथक् मह विज्ञायते, न लौहेश्चिक मिव वियहेण पृथक्कात्य कर्मापसङ्कुर्हः” । यस्यागमादधारादश्रूय-माणसैव निपातस्य सरूपत्रिरूपैकशेषादर्थतो वा ‘पृथक् मह’ पृथग्माव एव ‘विज्ञायते’ । तद्यथा,—देवदत्तयज्ञदत्तौ, देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्तेति ॥

आह ;— दावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ अूयेते ; न तु तयोरौहेश्चिक मिव पृथक् मिति । यथा गाः, अश्वान्, पुरुषान्, पशूनिति प्रत्येक सुहित्यमानानाम् । इह तु वियहेण च शब्दागमादेतत् पृथक् सुपजायते । नानाग्रहणं द्वयो बङ्घना मर्णानां वियहः स एष पृथक्काद्वेतोः पृथक्केन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणः, यस्माद् दावर्थै बङ्घन् वा गृहीत्वैकस्मिन् कर्मणि उपसमावेष्यति । तद्यथा ;—‘देव-दत्तयज्ञदत्तौ पचेते’—इत्येवम् । तस्मात् ‘कर्मापसङ्कुर्हः’—इत्येतन्नामैव तद्भवति । अथ वा वृहस्यतिष्ठेयुक्ते प्रजापतिरनुकोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिष्ठेति ॥

कतमः पुनरसाविति ? उच्यते ;—“चेति” कदाचिद्य मेव

* “से ‘पुरुषत्’ बडभिराङ्गतेन्द्र ‘पूर्वीः’ बङ्घः ‘कतयः’ रथाः ‘वि वृहः’ विशेषे रोतन्ति । तच इष्टानाः—‘उच्चस्य तु’ । यथा उच्चस्य वयाः शाखाः विरोहन्ति तदत्”—इति सायण्यास्मार्थान्तः ।

‘समुच्चयार्थः’ ‘उभाभ्याम्’ अथर्वाभ्यां विगृहीताभ्या मेव संयुक्तः प्रयुज्यते । तथा च,—“अहं च लं च दृचहन्निति” । “अहं च ०—० रातयः”* । घोरपुचः प्रगाथोऽनया ऐन्द्र्या पङ्क्षया इन्द्रस्य सख्यार्थी सम्ब्रवीत् । हे ‘दृचहन्’ इन्द्र ! ‘अहं च’ प्रगाथ ‘लं च’ ‘मंयुज्याव’ । एकस्मिन्नर्थे सति प्राप्तिलक्षणे युज्यावहै ‘आ सनिभ्यः’ आप्राप्तेः । ‘अरातौवा’-इत्येकं पदम् अथैव मात्रां संयुक्तौ दृष्टा हे ‘अद्रिवः’ । ‘अरातौवा चित्’ अदानशीलोऽपि दानशीलता सुपेत्यानुमस्यत एवावयोर्दानम् । ‘भद्रा’ भन्दनीया ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’ दानानीत्येवं मन्यमानः । को हि नाम लक्ष्युकाना मस्ताकं न दद्यादित्यभिग्रायः ॥

अथाप्याकारः “एतस्मिन्नेवार्थे” समुच्चयार्थे । “देवेभ्यश्च पितॄभ्य आ”—इति । अय मस्मिन्मन्त्रे आकारः । “यो अग्निः ०—० पितॄभ्य आ”† । अनुष्टुप्, आप्री, पितॄयज्ञे विनियुक्ता । ‘योऽग्निः’ कव्यस्य वेढा, यस्याय मधिकारः, कव्यानि वेढव्यानीति; ए इहामाकं पितॄयज्ञे होत्वेन स्थितः, ‘पितॄन्’ ‘शक्तत्’ पूजयत्वित्यर्थः । किञ्चच-णान् ? ‘च्छताटधः’ सत्यवधो वा अच्छवधो वा । किञ्च । ‘प्रेदु इव्यानि’ वेचति, वेचतु च । प्रब्रवीत्वेतानि इत्रौंच्च सत्प्रदत्तानि । कस्मै ? ‘देवेभ्यश्च पितॄभ्यश्च’-इति ॥

* “अहं च लं च दृचहन्नसंयुज्याव सुनिभ्य आ । अरातौवा चिद्रिते-इनु गो शूर संस्ते भद्रा इन्द्रस्य रातयः” (ऋ० च० ९, ४, ४१, ५) ।

† यो अग्निः कच्चवाहनः पितॄन् यज्ञहत्याधः ।

प्रेदु इव्यानि देवेभ्यश्च पितॄभ्यश्च आ ॥” (ऋ० च० ०, ९, ११, १)

“वेति” अयं “विचारणार्थे” । समुच्चयार्थीयप्रसङ्गेनेदाह्विते । “इत्ताहं ०——० मिति”* । ऐन्द्रो लवस्तस्येय मार्णं, गायत्री । ‘इत्त’ इदानी मेव ‘अहम्’ ‘इमां पृथिवीम्’ ‘इह वा’ अन्तरिक्षलोके, ‘इह वा’ शुलोके । अथवा ‘इह’ दक्षिणे स्कन्धे, ‘इह वा’ सबे ‘निरधानि’ अवस्थापदामि । अतः स्थानादुद्भूत्य । अथ किमर्थं ब्रूते ? ‘कुविक्षोमस्तु’ बङ्गहं सोमम् ‘अपाम्’ पौत्रवानिति । अस्य ने सोमपानस्थानुरूप मेव वौर्यं मस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि,” “वेति” अयं “समुच्चयार्थं भवति” । “वायुर्वा ला मनु-
र्वालेति” । “वायुर्वा ला मनुर्वा ला † गन्धर्वाः सप्तविंश्चतिः ।
ते अग्ने अश्वं मयुज्जुक्ते अस्मिन्नच मादधुः (य० स० ८, ७)” । अनु-
षुभेषा । वाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे अश्व ! वायुस्तु ला
मनुस्तु ला ; गन्धर्वा एते सप्तविंश्चतिर्युज्जन्ति ला मस्तिन् रथे । ते
हि विदुर्यथा च योक्त्यः । एवं च पूर्वं मर्याद्युक्तवन्तो देवाना
मृषीणां च । त एव च तस्मिन् जव मादधुः आहितवन्तो यस्मा-
दतो ग्रवीमि ममापि चाग्ने ! त मर्याद्युक्तवन्तु ; जवं चास्मि-
न्नादधत्विति ॥ ६ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयै पूर्वेण संप्र-
युज्येते अय महेदं करोत्वय मिद मिदं ह‡ करिष्यतीदं

* “इत्ताहं पृथिवी सिमां निदधानुरूप वेचता ।

कवित्योमुख्यापुमिति ॥” (च० स० ८, ९, १०, १)

† “वावोवा मनेवा”—इति माध्यमिकीपाठः ।

‡ “करोत्वय मिदं च”—इति च । “हि” च ।

न* करिष्यतीत्यथाप्युकार एतस्मिन्वेवार्थं उत्तरेण भृषेभे
वदन्ति सत्यम् ते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदम् तदु
होत्येषोऽनेककर्मदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि
करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यस्त्रयायां कि-
लेति विद्याप्रकर्पं एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां
संप्रयुज्यते इनु पृष्टे न किलैवं ननु किलैव मेति प्रतिषेधे
मा कार्षीर्मा हार्षीरिति च खस्त्विति च खलु इत्वा
खलु कृत मथापि पदपूरण एवं खलु तदभूवेति शश्वदिति
विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेव मित्यनुपृष्ट एवं
शश्वदित्यस्वयं पृष्टे नून मिति विचिकित्सार्थीयो भा-
षाया मुभय मन्त्रध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरण-
आगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्ध्वः सम्प्रदित्सां चकार
स इन्द्रेत्यपरिदेव्याच्चक्रे (५+) ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १, २.

“अह इति च, ह इति च” द्वावयेतौ “विनियहार्थीयौ” । तयोः
पुनरेतयो रेतत् प्रयोगखाभाव्यम् । द्वयोरर्थयोरेककाले प्रकृतयोः
“पूर्वेण” पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्ता “प्रयुज्येते” । तद्यथा ;— “अथ
महेदं करोत्वय मिदम्” । अय मह यज्ञदत्तो गाः पादयतु, अय
देवदत्तो भुक्ता मिति ॥

* “नु” क, च, ग, घ । परं इति-विरचः ।

† स्त-क-च-पुरुकेत्व विचित्सा प्रथमाध्यायस्य प्रथमः चक्रः समाप्तः ।

हकारस्योदाहरणम् “इदं ह करिष्यतीति” । यज्ञदत्त इदं ह करिष्यति । “इदं न करिष्यतीति” । श्रोदनं न पच्यतीति ॥

“अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण” । विनियहार्थं भवति । स पुन रुत्तरेण दितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्ते प्रयुज्यते । तद्यथा;— “मृषेमे” उषला “वदन्ति” । “सत्यं सु ते” ब्राह्मणः “वदन्तौति” । विनियहेता नाम, विभागेनावस्थितयोर्यज्ञदत्तदेवदत्तयो रेकस्मिन् यज्ञदत्तेऽभिमतरसगोपायनस्य नियमेन यहणं यत् स विनियहः । तदर्थो विनियहार्थः, विनियहार्थं एव विनियहार्थीयः ॥

“अथापि” उकारः “पदपूरणः” भवति । “इदं सु त्यत् ०—० जनाय”* । वामदेवो गौतमोऽनया चिष्टुभोष्यं तुष्टाव । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः श्रस्यते । ‘इदं’ तत् ‘ज्ञोतिः’ यत् जनाः कथयन्ति । उकारः पदपूरणः । एतत् ‘पुरुतम्’ बज्जतमम् । कुतः? पुरुतमम् । ‘तमसः’ यदभिभृत्य शार्वरं तमः स्त्र मात्रान मभिव्यनक्ति । अत एव तद्बज्जतमम् । ‘पुरस्तात्’ प्राच्छां दिशि ज्ञोतिः ‘वयुनवत्’ प्रज्ञानवदुच्चिष्टति । ‘नूनं’ निश्चयेन एताः ‘उषसः’ दिवो दुहितरः । रूपसामान्यात् दुहितवात् । ‘विभातीः’ विभासमानाः ‘गातुं’ गमन मपि कृतार्थं जनानां ‘कृणवत्’ कुर्वन्त्य आगच्छन्ति । यथेय मनुरज्यते प्राची दिक्, विष्वस्यते च तमः । एकस्था एव पूजनार्थं बज्जवचनम् ॥

* “इदं सु त्यत् पुरुतम् परज्ञाज्ञेगतिस्त्रिक्षमसेवा ब्रुयनावदस्तात् ।
ननं द्विरो दुड्डितरो विभ्रातीर्गातुं कृषवद्वप्येऽ जनाय ॥”
(ज्ञ० सं० १, ८, १, १)

“तदु प्रयच्छतम् ॥—॥ चतसः”* । द्वितीय सुदाहरण मस्यैव । गौतमो नोधाश्वानया चिष्टुभेद्ध मस्तौत् । प्रवर्णे विभिन्नका । ‘तत्’ प्रकर्षेण ‘यच्छतम्’ पूज्यतमम् । उ इति पदपूरण एव । ‘अस्य’ इत्यस्य ‘दस्य’ दास्यितुर्दर्शनीयस्य वा ‘चारुतम्’ शोभनतम् मन्यदपि तस्य ‘शस्त्रि’ ‘दंसः’ कर्म किमपि बहुप्रकारम् । तत् चार्वव पूज्य मेव । इदं मेव तस्य चारुतमं च पूज्यतमं च । तत् किम् ? उपक्षरे यत् उपराः अपिष्वत् । उपक्षान मर्हिति यस्मिन् देशे ज्वस्थिताः सहायाः, स उपक्षरो देशः; जनैरनाकौर्णो यस्मिन्नेकाकी ‘यत्’ ‘उपराः’ मेवपूरिताः ‘मध्यर्णसः’ मधूदकाः ‘चतसः’ ‘नद्यः’ नदौः ‘अपिष्वत्’ अपातयत् अक्षारयत् । वर्षद्वारेण यज्ञादि प्रावर्त्तयत्;—इत्यतः । एतदेवास्य चारुतमलम् पूज्यतमलस्तेत्यभिप्रायः ॥

“हौत्येषोऽनेककर्मा” । तथाथा;—“इदं हि करिष्यतीति हेत्पदेशे । कथं हि करिष्यतीत्यनुष्टुटे । कथं हि व्याकरिष्यतीत्यस्त्रयायाम्” । कथं मयं व्याकरिष्यतीत्यक्षतप्रयत्नोऽय मित्यभिप्रायः । अमर्षादसाच्चाच्छद्पूर्वकोऽभिप्रायः परिवादोऽस्त्रयेत्यच्छते । परगुणानभिष्ठेत्यर्थः ॥

“किञ्चेति विद्याप्रकर्षे” विद्यानातिशय इत्यर्थः ॥ अन्यत उपश्रुत्यातिशय इत्यर्थः । अन्यत उपश्रुत्यातिशयेनावधार्यान्यस्मा आचष्टेकस्थित्—“एवं किञ्च” एतदासौशुद्ध मिति ॥

* “तदु प्रयच्छतम् मस्य कर्म दुष्टस्य चारुतम् मस्ति दंसः ।

जृपुक्षरे यदुपराः अपिष्वत् मधूर्णस्यो नद्य १ चतुर्वः ॥

(च० स० १, १, १, १)

“अथापि न ननु इत्येताभाँ” संयुक्तः किलेत्ययं प्रयुज्यते ।
“अनु पृष्ठे” अर्थे । अन्यत उपश्रुत्य कस्त्रिदर्थं नाय मेव मिति ;
ततस्म भेवार्थं मन्य मनुष्ट्वक्ति । अधेतर मश्वद्धत्पूर्वस्य । “न किले-
वम्”—इति । “ननु किलैवम्”—इति ॥

“भेति” अयं “प्रतिषेधे” । तथा ;—“मा कार्षीमा हार्षी-
रिति च” । अयं च प्रतिषेधार्थीय एव ।

“खल्लिति च” । तथा ;—“खलु क्लावा” । अक्षत्वेत्यर्थः । देश-
भाषाव्यवस्थयैवज्ञातीयाना मुपेचितव्यः क्लचित्प्रयोगः ॥

“अथापि” खल्लित्ययं “पदपूरणो” भवति । तथा ;—एवं
खलु तद्भवेति । अन्यौच्यः प्रयोगः क्लचित्पाददृच्छेषु ॥

“श्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्” । क्लद्विपुनरत्ये-
व्यर्थेषु भवति । यथासम्भवं इष्टव्यः । इय चास्य गैल्ली अर्थ
मपेच्य । एवं श्वदस्य पुरस्तात् प्रयोगो वा भवति, उपरिष्टादा ।
तथा ;—“श्वदेव मित्यनुष्टुप एवं श्वदित्यस्यं पृष्ठे” अर्थे इति
वाक्यशेषः ॥

“नून मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्” । विचिकित्सा
नाम विवेकपूर्वको अवधारणाभिप्राप्तः । तचायं भाषार्थं भवति ।
“उभयम् अन्यथायम्” । पुन रथ मर्थदये भवति—“विकित्सार्थी-
यस्य पदपूरणस्य” ॥

उदाहरण मत्त निर्विवक्तुर्निर्दान मेवाह ;—“अगस्त्य इन्द्राय”—
इत्यादि । निरानवतां मन्त्राणां निरान मेव पूर्वं वक्तव्यम्, तेन ज्ञानितरा
मर्थ मुच्यमानः प्रकाशते । ततः पदानि । ततोऽर्थः । ततः प्रत्येकं विगच्छेण

निर्वचनम् । एष हि वाख्याकमः । अगः बुधः, तत्र स्थानः मंहत
दत्यगस्यः । सः “इन्द्राय इवर्निरुप्य मरुद्धाः सम्प्रदित्सां चकार” ।
सम्प्रदातु मैच्छदित्यर्थः । “स इन्द्र एत्य परिदेवयाद्भक्ते” । परि-
देवना नाम मन्युपूर्वको विलापः ॥ ४ ॥

इति निहकृद्गत्तौ षष्ठाधारस्य द्वितीयः पादः* ॥ ६, २ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

न नून मस्ति नो श्वः कस्तद्वेद् यदद्भुतम् । अन्यस्य
चित्त मुभि सञ्चरेण्यं मुताधीतं वि नश्यति ॥ न नून
मस्यद्यतनं नो एव श्वस्तन मद्यास्मिन् द्यवि द्युरित्यहो
नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपाशंसनीयः काञ्जो
द्यो हीनः कालः कस्तद्वेद् यदद्भुतम् कस्तद्वेद् यदभूत
मिद मपीतरदद्भुत मभूत मिवान्यस्य† चित्त मभि-
सञ्चरेण्य मभिसञ्चार्यन्यो‡ नानेयश्चित्त चेततेरुता-
धीतं वि नश्यतीत्याधात् मभिप्रेत मथापि पद-
पूरणः(६ ॥) ॥ १ ॥

* इतिपञ्चे तु ‘न नून मस्ति’—इत्याद्यधिमक्षप्तान्तो द्वितीयः पादो हस्ते, परं
सर्वमूलपन्थविरोधादिहेऽपेचितः सः । तथाचानुपदव्यस्थमाद्योऽयं ‘न नून मस्ति’—
इत्यादि-खण्डसूतीत्यपादस्याय इत्येव श्वेतम् ।

† “मिति वान्यस्य” क-च ग-ड-घ-पुलकेऽपि श्वाधिततया हस्ते, पर मध्य
पादो इतिविवरः ।

‡ “मभिसञ्चार्यमन्यो” च, उ ।

§ “वि नश्यत्याधात् वि नश्यत्याधात्” च, उ, च ।

॥ च-ड-च-पुलकेचित्र षष्ठः स्वप्तः समाप्तः ।

“न गून मस्ति (च० स० २,४,१०,१)”—इति । विचार्य
मेतन्मैतन्मावत्;—अद्यतनं हविर्मम भास्तीति । नकारं कृष्णाद्यतन-
ङ्गब्दोऽध्याहतः आचार्येण । प्रतिषेधे हि सति प्रतिषेधेनाप्यवश्यं
भवितव्य मिति । एते च मन्त्रैकदेशा एव सन्तोऽध्याहाराः, पदा-
तिरेकादध्ययनकालेनाधीयन्ते । ते लर्थनिर्वचनकाले प्रकाशयि-
तव्याः । अथापि स्थात् श्वसनं भविष्यतीति । ‘नो शः’ इदं ताव-
दस्मादर्थं मेव निरुप्तं सदस्थानो व्याप नून मथ श्वसने का प्रत्याशा ।
किङ्कारणं? ‘कस्तदेद यदहृतम्’ । को हि नाम तदेद जानाति
यदहृत मनुष्यन्नं कस्य भविष्यतीति मम वा अन्यस्य वा इति ।
कस्मात्पुर्नं विज्ञायत इति? अतः; यस्मात् ‘अन्यस्य चित्त मभि
सञ्चरेण्यम्’ सञ्चरणश्चौल मनवस्तिं मित्यभिप्रायः । ‘उत’, अपि,
अथेति इन्द्रिये समानार्थाः । एतद्यतनं हविः ‘आधीतम्’ आचारात्
मभिप्रेतं सत् मया मनेद मित्रेवं तथापि ‘वि नश्यति’ एवान्यस्मै
प्रदीयते । तच्चैव सति श्वसन मस्ताकं भविष्यतीति कुत एतदिति
समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“अस्मिन् द्युवि;—द्युरित्यङ्गो नामधेयम्;
द्योतत इति सतः” । द्योततेद्युरिति । द्योतत इति कर्दकारकम् । सदिति
यच ब्रूयात्, तचोच्चारित एव कारकनियसो द्रष्टव्यः; अन्यच यथेष्टुं
योच्यम् । “श उपाग्निश्चनीयः” उपग्न्यः, सदेतसा आशास्त्रयो भवति,
अनागतवात् । “द्यो द्यीनः कास्तः” अतिक्रान्तो हि च भवति ॥
शः-सम्भवात् द्यः:-ङ्गब्दोऽविमानोऽपि निरुक्तः;—“अहृतम् अभृतम्”।
“इदं मपीतरदहृतम्”—शोणितवर्षादि; “अभृत मिव” कादाचि-

त्वत्वात् । शब्दसार्थप्रभाजेनेदं निरुक्तम् । “अन्यो नानेयः” नानालेन व्यवस्थितस्यापत्य मसत्कुलजस्येत्यर्थः । अथवा न सता मानेयः । “चित्तश्चेतते:” चेतत्यनेनार्थानिति चित्तम् । “उताधीतं वि नप्त- तीत्याथात् मभिप्रेतम्”—दृतिपर्यायवचनम् ॥

“अथापि” अय मस्मिन्नाम्ने “पदपूरणः” भवति— ॥ १ ॥

मूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहृष्टिदिन्द्र दक्षिणा
मध्येन्नी । शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धृग् भगो ने वृह-
द्दृदेम विदथे सुवीरा: ॥ सा ते प्रति दुग्धां वरं जरिचे
वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा मध्येन्नी
मघवती मघ मिति धननामधेयं मंहतेहानकर्मणो
दक्षिणा दक्षते: समर्ज्यतिकर्मणो वृद्धं समर्ज्यतीत्यपि
वा प्रदक्षिणागमनाहिश मभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिह-
क्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याहान-
कर्मणो हस्तो हन्ते: प्राशुर्हनने देहि स्तोतृभ्यः कामान्
मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहाय दा भगो ने अस्तु*
वृहद्दृदेम स्वे वेदने भगो भजतेर्वृहदिति महतो नाम-
धेयं परिवृद्धहं† भवति वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो
वीरयत्यमिच्चान् वेतेर्वा स्याज्ञतिकर्मणो वीरयतेर्वा

* “नीऽकु” च, उ, च ।

† “परिष्ठं”—इति च पुस्तकपाठो एतिपुष्टकेषु च, परं हस्तलिङ्गितसर्वमूल-
पुस्तकविददः । वस्तुतश्चन्दसि उकारं चलु छहल मेवापयते, विद्यते च वस्त्रोवस्त्र
महानाम् ।

सी मिति परिग्रहार्थीया वा पदपूरणो वा प्र सीमा-
दित्यो अस्तु जत् प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा
वि सीमतः सुरुचो वेन आवरिति च व्यष्टयोत् सर्वत
आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि वा
सीमेत्येतदनर्थक मुपबन्ध माददीत पञ्चमीकर्माणं
सीमः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा
विसीम्यति* देशाविति त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वना-
मानुदात्त मर्दनामेत्येके(७†) ॥ २ ॥

“नूनं सा ते (च० सं० २, ६, ६, ६)” — इति । गृहसमदस्येय मा-
र्घम् । पृष्ठास्य चतुर्थेऽहनि मरुलतीये ग्रस्ते । ‘नूनम्’ इति पदपूरण
एव । ‘सा’ ‘दक्षिणा’ ‘ते’ तव या पुच्छभावके कर्मणि । सा किं
करेत् ? ‘प्रति’ दुग्धाम् । किम् ? ‘वरम्’ । कर्मणो दक्षिणा-गुणकात्
फलप्राप्तिस्थापि तु दक्षिणाया मुपचर्यते । कस्मै ? ‘जरिचे’ स्तुवते
यजमानाय । किंलक्षणा ? ‘मधोनौ’ मधवतौ हिरण्यधान्यादिधनेन
संयुक्ता, तदतीत्यर्थः । किञ्च ; ‘शिरा’‡ देहि । कस्मै ? ‘स्तोत्रभ्यः’
चूलिग्भ्योऽनुकामान् । किञ्च ; ‘माति धक्’ मास्मान्तिहायातीत्या-
न्येभ्यो देहौति मादा इत्यर्थः । अस्मर्थं तावदेहि, ततोऽन्येभ्योऽपि
दास्यसि चेत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘भगो नः’ धनं नेऽस्तु । येन किं
कुर्याम ? ‘हृषददेम’ महदूर्जितं वदेम दीयतां भुज्यता मिति ।

* “विषीम्यति”—इति ष, ष, ष ।

† ष-३-८-पुस्तकेविव सप्तमः खण्डः सप्तमः ।

‡ “द्राचोत्तस्तिः (पा० ९, ८, १७.)”— इति दीर्घः ।

क ? ‘विदये’ यज्ञे । अथवा खे गृहे । किञ्च ; युधदग्नुश्चाच्च सुवीराः’ वौरवन्तो भवेत् पुच्चवन्तः । यद्यपचाः, एव मयं मलयर्थ्यः सः ; अथ पुनः पुच्चवन्तः, एवं ततः कल्याणवीरा इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिष्ठकम् ।—“वरो वरयितव्यो भवति” विद्यते श्लासौ । “जरिता गरिता” इति स्तुत्यर्थस्य । “मघ मिति मंडतेर्दानकर्मणः” दीयते हि तत् । “दक्षिणा दक्षतेः” समर्द्धयत्यर्थस्य; यज्ञे हि यत्किंचिद्दिगतर्द्विकं भवति, तदियं समर्द्धयति; विश्विष्टं यज्ञस्य साधन मेतदिति । “अपि वा प्रदक्षिणागमनात्” दक्षिणा । दक्षिणां “दिश मभिप्रेत्य”,—सा हि दक्षिणस्यां वेदिश्रोष्णौ, अयेण गार्हपत्य, जघनेन सदो, दक्षिणेनाग्नीभ्रीयं गत्वा अन्तर्वेदिं स्थित्वा अन्तरेण चालालोक्त्वरौ त माघीभ्रं चोत्सुञ्चमामा गच्छन्तीति “दिक्” पुनर्दक्षिणा । “इस्तप्रहृतिः” प्राणसुखस्य प्रजापतेर्दक्षिणो इस्तो वभूव, सा दक्षिणा दिगभवत् । अथ “दक्षिणो इस्तः” कस्माद्दक्षिण इति ? “दक्षतेः” उत्साहार्थस्य,—स उत्साहवान् भवति कर्मसु ; न तथा सव्यः । “दाशतेर्वा स्यात्” दाशार्थस्य,—तेनैव हि प्रायेण दीयते । अथ “इस्तः” कस्मात् ? “इन्तः”,—तेन हि इन्यते । न, अन्येनापि केवलचिद्भूतेन इन्यते । एवं यो इन्यव्यो भवति तस्य “इनने”, अथ मेव तु “प्राणः” श्वीच्रः इत्यर्थः । “हृष्टिति महतो नामधेयम्; परिवृद्धं भवति”—इति । “वीरो वीरयत्यमिचान्” नानाप्रकारं मारयन्तीत्यर्थः । “वेतर्वा स्वाङ्गतिकर्मणः” गत्यर्थे वर्तमानस्य ; गच्छत्येवासावभिसुखं शब्दन् । “वीरयतर्वा” विक्रमार्थस्य ; विक्रान्तो श्लासौ भवति ॥

“स्त्री मिति” अथं “परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा” । “प्र सौमादित्यो अस्त्रजत् (ऋ० सं० २, ३, ८, ४)” । अस्त्रा भेव तावदुभयं भवि प्रदर्शयति । ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीयं सुदाहरणं वक्ष्यति । गृहस्मदस्य तत्पुचस्य वा कूर्मस्येयं मार्षम्*, चिष्टुप्, सौरी । स्वर्यः पुनरसां वहणनाम्ना सूर्यते ॥ प्रास्त्रजस्यैर्यो रस्मीन् । स्त्री मिति पदपूरण एव; कुतोऽपौत्र्यविवक्षितं भेवैतत्पदपूरणपत्ते । अथ परिग्रहार्थीयं सर्वं भेव परिग्रहाति;—“प्रास्त्रजत् सर्वत इति वा” । ‘वि धर्ता’ वि धारयिता; रसानां, रस्मीनां वा, स्वरधिजालान्तर्गतस्य वा, धर्ता सर्वस्य जगतः । ‘क्षतम्’ उदक मादाय, पृथिवीलोकादन्तरक्षलोकात् । ‘सिन्धवः’ स्थन्दनाः स्वर्यरस्मयः;—ते हि आदित्यमण्डलात् प्राञ्छो वर्जनमानाः स्थन्दने वर्षकाले; स्वर्येण प्रसृष्टा उदक मादाय सार्वज्ञौकिं ‘वहणस्य’ स्वर्यस्य स्थानं मण्डलं ‘यन्ति’ । तदेव मध्यनिश्च मुख्यगादानलक्षणं स्व-कर्म कुर्वाणो ‘न आम्यन्ति’ । ‘न’ वा आन्ता अपि सन्तो विरागादप्येतत् कर्म ‘वि सुच्छन्ति’ एते । कथं पुनः पतन्तो न आम्यन्ति? किं अनकैः? न । ‘वयो न’ वय इव पञ्चिण इव ग्रीष्मं ‘पशुः’ पतन्तः ‘रघुथा’ स्थान्या स्थान्या ग्रीष्मिक्या गत्यापि ‘परिज्ञन्’ परिज्ञनः परिगच्छन्तः सर्वं मध्येतज्जगत्वा आम्यन्ति न विमुच्येतत्कर्म ॥ एतद्वृण्युक्ताना मध्येतेषां स्वर्यं एव प्रतिसर्गं संयमे च ईश्वर इत्येवं स्वर्यस्य स्फुतिरेषा ॥

* “प्र स्त्री मादित्यो अस्त्रजद् वि धर्तां सूर्यं सिन्धुवो वहणस्य यज्ञि । न आम्यन्ति न वि सुच्छन्त्येते वयो न पशु रघुथा परिज्ञन ॥”

“वि सौभतः सुरचो वेन आवरिति च” । इदं इतीयं सुदाह-
रणम् । ब्रह्मजग्नानं मिति* । वामदेवपुत्रो नकुलोऽनया चिष्टुभा
आदित्यं तुष्टाव । प्रवग्येविनियुक्ता इक्षोपधाने चाग्निचयने । ‘ब्रह्म’
आदित्याख्यं ‘जग्नानं’ जायमानं ‘प्रथमम्’ अनुत्पन्नेषु आदितः
‘पुरस्तात्’ प्राच्या दिग्भिः । तदुद्भवोपलक्षित मेव प्राच्याः प्राचौत्तम् ।
‘वि आवः’ व्यवृणेत्, विवृतानकरोत् । ‘सुरचः’ प्रशस्तरे-
चनान् रम्भीन् ‘सौभतः’ सर्वतः । किञ्च; ‘सः’ ‘वेनः’ मेधावी
‘बुधन्याः’ बुध्र मन्त्रिकं तदवयवभृताया दिग्भः ‘उपमा’ उपनि-
र्माच्यः; तासु श्लोतत्प्रतिष्ठितं सर्वं सुपनिर्मीयते जगदित्येतत्;—
तस्मात्ता एवोपनिर्माच्य उच्यन्ते । ‘विष्टाः’ विष्टाः;—तासु श्लोतक्ष-
गदिभिक्षं तिष्ठतीति ता एव विष्टाः । ‘सतस्य’ अभिव्यक्त्य स्थूलस्य
‘असतस्य’ अनभिशक्त्य सूक्ष्मस्य ‘योनिं’ ‘विवः’ व्यवृणेदित्यर्थः ।
आदित्योदये श्लेषकुण्डयुक्ता दिशोऽभिव्यज्यन् इत्यभिप्रायः । अथवा
बुध्रा आप आन्तरिक्षास्ता उपमा इत्येव मादि सर्वं योज्यम् ॥

“अपि वा सौभेत्येतदनर्थकं सुपवन्धं माददौतं पञ्चमीकर्माणम् ।
सौभः सौभतः सौभातो मर्यादातः । सौभा मर्यादा विसौभ्यति
देशाविति” । विगतसन्तानौ देशौ करोतौति ॥

“त इति विनियहार्थौयं सर्वनामानुदात्तम्” निपातत्वेनैतदपि

* “प्रस्त्रा जग्नानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सौमुसः सरचो वेन आवः ।
स बुधन्या उपमा च॑स्य विष्टाः सुतस्य योनिं सर्वस्य विवः ॥”
य० वा० सं० १२, २ । सामवेदसंहिताया मधि व० आ० ४, १, ६ ।

वन्दिष्यते । वक्ष्यति हि “निपात इत्येके”—इति* । अतः ल इति श्वेवं निपातकाण्ड उदाहृत्यते । संशयपरिग्नोधनाथ ल इत्येतदिनिग्रहार्थीषु मिति व्याख्यातम् । किमु तत् सर्वनामविप्रतिपञ्चखरस्तात्खर मथवधारथन् अस्तानुदात्त मित्याह; कथं पुनर्विप्रतिपञ्चखरमेतदिति? उच्चते;—प्रानिपदिकस्तान्तउदात्त इत्यौत्सर्गिकं स्तक्षणम् (फि० सू० १,१)—अन्यत्र चापवादात्,—स्तक्षणविदोऽपि चास्यापवादं पठन्ति,—“तत्त्वनेमसमसिमेत्यनुचानि (फि० सू० ४,८)”—इति ।

“आर्द्धनामेत्येके” । अर्द्धनामेत्येव मेके आचार्या मन्यन्ते । वक्ष्यति चाय भवि “लो नेम इत्यर्द्धन्य (निर्ह० ३,४,१)”—इति । तदेतत् प्रकरणोपपदाभ्या मध्यवसेयम्,—क्वार्द्धनाम? क्व सर्वनाम? इति ॥२॥

यथाच सर्वनाम तथेय ऋगुदा॒हृत्यते ;—

कृचान्वः पोष मास्ते पुपुष्टान् गायुचन्वै गायति
शक्वरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य माचां वि
मिमीत उ त्वः ॥ इत्यृत्विकर्मणां विनियोग माचष्ट कृचा
मेकः पोष मास्ते पुपुष्टान् होतर्गर्चनी गायत्र भेको
गायति शक्वरीषूज्ञाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः
शक्वर्य कृचः शक्तोते स्तद्यदाभिर्द्वच मशकहृन्तुं तच्छ-
क्वरीणां शक्वरीत्व मिति विज्ञायते ब्रह्मैको जातेजाते
विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितु मर्हति ब्रह्मा

* उत्तरशिष्ठेन रख्ये । १० ष० ५ प०, १६ ष० १० प० ।

परिवृत्तः श्रुततो ब्रह्म परिवृत्तहं सर्वतो यज्ञस्य माचां
विभिन्नीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरयुरध्वरं* युनत्त्वध्व-
रस्य नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने युक्तप-
वन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिहिंसाकर्मा तत्प्रति-
षेधो निपात इत्येके तत्कथ मनुदात्प्रकृतिं नाम
स्याहृष्टव्ययन्तु भवति । उतां त्वं सख्ये स्थिरपीत माहु-
रिति द्वितीयाया मुतो त्वस्मै तत्वं विसङ्ग इति चतुर्थ्या
मथापि प्रथमाब्हुवचने—॥ ३ः ॥

“स्वचान्तः (सू० ४० ८, २, २ ४, ५)”—इति । छृश्चतेराष्म् ।
स्वलिङ्घर्मणां विनियोग मनवर्चाऽऽचष्टे । “स्वचां तः पोष मिति” ।
य एते चलारो महर्लिंजः, एतेषां ‘तः’ एक दूत्यर्थः । कि मेकः
करोति ? ‘स्वचां’ ‘पोष’ पुष्टि ‘पुषुप्वान्’ पुणः पुणः स्वशं वा देवता-
याचात्मानुचिन्ननसन्नानमर्मस्तानकरणानुप्रदानवतीर्थयाकालं स्वचो-
धीयामः ‘आस्ते’ ;—स हि तासां पोषः । कतमः ? ‘एकः’
एतत्कर्म कुर्वन्नास्ते इति ;—हेतात ; एतत्तावद्वग्धयनकर्म तस्मिन्
हेतात्रि विनियुक्तम् ; उक्तं च—“चदृचैव होत्रं क्रियते”—इति
(ऐ० आ० ५, ५, ८) । ‘गायत्रं’ तः ? गायत्र भेदो ‘गायति’ ‘शक्त-
रीषु’ स्वचु । कतमः ? उडाता ; तस्मिन्नयेतत्सामग्रामकर्म विनि-

* “एकोऽध्वर्युरध्वरयुरध्वर्युरध्वरं” च, च, च ।

† “भवत्युत” च, च, च ।

‡ च-च-च-पुष्टकेचित्प्राप्तमः चप्तः चमाप्तः ।

युक्तम् ; उक्तस्त्र—“साक्षीङ्गीथम्”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “ब्रह्मा त्वः” ब्रह्मा नाम एक स्त्रलिङ्गक ‘जाते’ प्रायस्थिते ‘विद्यां वदति’ । विद्याचयहेतुलादात्मनो विद्यां विज्ञानं वदतीतरेभ्य स्त्रलिङ्गम् ; इद मत्त्र कुरुते इति । तत्त्वापि ज्ञेतत् कर्म विनियुक्तम् । स पुनरेष सर्वविद्यः सर्वविज्ञानस्तथाविधो ज्ञासावधिकारी चयौविद्यामयुक्तो येनासौ सर्व मेव वेदितु मर्हति । न ज्ञासर्ववित् त मधिकारं शकु-
यान्निर्वर्त्तयितुम् । उक्तस्त्र—“श्रथ केन ब्रह्मालं क्रियत इति ? चथा विद्यया”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत
त्व त्वः” । एक इति । मीयत इति मानं कर्म, तत्त्वात्तेत्युच्यते । या का चिदितिकर्त्तव्यता* यज्ञस्य, तां विमिमीतेऽधर्युः ; नानाप्रकारं करोतीत्यर्थः ॥

ऋगेकपदं निरक्षम् ।—“गायत्रं गायतेः” स्तुत्यर्थस्त्र,—खृयते ज्ञानेन । “शक्तर्य स्त्रचः शक्तोतेः”—इत्युल्का शक्तरौ-शक्ते दृत्तिं दर्शयति ;—“तद्यदाभिर्वच मशकद्वूनुं” “तत्” एव “शक्तरौणां शक्तरौलम्” । तत् यद्यस्मादाभिरभिषुत इत्त्रो वच मशकद्वूनुं तस्त्रकरौलम् “—इति विज्ञायते” । स्त्रचां शक्तरौल मित्येवं ब्राह्मणेऽपि शक्तोत्तरेव शक्तर्य इति विज्ञायते । लिङ्गतोऽपि हि दर्शितं भवति, आख्यातजानि नामानौति ॥

“ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः” स हि चयौं विद्यां वेद । शब्दसार-
यप्रसक्त मुच्यते ;—“ब्रह्मा परिवृढः सर्वतः” । स्त्रगादिपरं चोभय

* मीमांसायाः अथेष्टुङ्गास्ये पञ्चे भावनाप्रकरणे इष्टया ।

† “इत्त्रो वा रत्नाभिः————शक्तरौलम्”—इति ऐ० ब्रा० ५, १, १ ।
अन्यच च प्रष्टव्यम् ।

मपि तत्परिवृद्धं सर्वासु दिक्षु । “अध्यर्युः अध्वरयुः” एव मपि
स्तुगूह्यात् इति । पुनरप्याह;—“अध्वरं युनत्तयध्वरस्य नेता” प्राप-
यितेत्यर्थः,—स द्वाम्नं प्रापयत्यध्वर मेव । अथवा “अध्वरं कामयते”
कर्तम् “—इति” अध्यर्युः । एतस्मिन्निर्वचने युः, वस्तुयत् इति
यथा* । अथ वा “अधीयाने” त मध्वरं कर्सिंचिद् ब्राह्मणे अध्वर
इतीय मेव सञ्ज्ञा भवति, मञ्चाक्रोशनवत् । एतस्मिंश्च निर्वचने
“युः” अथम् “उपबन्धः” नामकरणम् । अध्वर मधीते यः
सोऽध्यर्युः । विग्रहप्रसक्तस्याध्वरभृदस्य तत्त्वं माचष्टे ;—“अध्वरः—
इति यज्ञनाम” । ध्वरः-इत्यधुना निर्वक्तव्यः;—“ध्वरतिर्हिंसाकर्मा” ।
ध्वरति धूर्वतीति हिंसार्थेषु पठितौ (१भा० २ च०, २ च० १ प०),
“तत्प्रतिषेधः” अध्वरः अहिंसा इत्यर्थः ॥

आह;— नन्यत्र हन्यन्ते पश्वतः, क्षिद्यन्ते दृणवनस्यतयः; तत् कथ
महिंसः? उच्यते;—अभ्युदय एव हि सः । एव हि श्रूयते—“ग वा
उ ए नस्मिन् स्मि॑यसु (य० वा० सं० २ च०, १ च०)” —इति । तथाच—
“कुशल मिच्छन्ति दृणानि राजन्” —इति । तस्मादभ्युदययोगाद-
हिंसा इत्युपपश्यते ॥

“निपातः” अथम् “इत्येके” मन्यन्ते ॥

एव भेकीयपक्षे निपातत्वं मस्तोत्रका अधुना चोदकपक्षे स्थित्वा
परपक्षं मात्रिपन्नाह;—“तत् कथं मनुदात्तप्रहृति नाम स्तात्”—

* “वस्तुयतः । वस्तु धनं मात्रान् इच्छाः । चुपं आत्मनः क्षम्य । अक्षत्यार्वधा-
तुक्योरिति दार्ढः । क्षाक्षस्त्रैत्युपत्ययः ।”—इति सा० भा० ; च० सं०
१, ४, ५, ६ ।

इति । तदेतच्छब्दस्य मनुदात्मखभावं सत् कथं नाम स्थात् ? मनु भवतैवोऽक्षम्—उत्सर्गेणैवान्मोदान्मानि प्रानिपदिकानि—इति (६६४० ५४०) । उच्चते;—सत्यं सुक्षमम् । मनु तचैवेदं प्रत्युक्तम्—अन्यत्र चाप-वादात्—इति (६६४० ६४०) । स एषोऽपवादार्थः—सत्यनेमसम विमेत्यनुशासीति (६६४० ७४०) । उत्सर्गादपवादो बलौयान् । त-सादिप्रतिपञ्चखर मपि एतत्रामैव । किं च ; “दृष्टव्ययं तु भवति” । तु-गच्छो हेत्यर्थः,—हेतुसमुच्चयार्थो वा । अनुदात्तप्रकृतिलेऽपि स तु ‘दृष्टानुविधयश्चन्दसि’—इति दृष्टव्ययत्वान्मेति तद्भवति । एवं हेत्यर्थः । अथ वैव मन्यथा हेतुसमुच्चयार्थः; अपवादमरणात्-व्ययदर्शनात् अनुदात्त मपि सदेतत्रामैव भवति । निपाता अथा-स्युदात्ता भवन्ति (फि० स्त० ४, ११) । तस्मात् छतापवादचाहृ—दृष्टव्ययत्वात् नामैवैतदित्युपपन्नम् ॥

आद;—क्व पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? उच्चते;—“उत च मुख्ये स्त्रिरपौत माङ्गुरिति* दितीयायाम्” एकवचने । एवम् “ज्ञतो लक्ष्मी तुच्चै^१ वि संख इति चतुर्थ्याम्” एकवचने व्ययो दृष्टः । उपरिष्ठा-स्क्षेपः । “अथापि प्रथमा-वज्ज्वचने”—व्ययो दृष्ट दत्यधाहारः ॥ ३॥

अस्त्रुखन्तः कर्णवन्त् सखायो मनोजुवेष्टसंमा बभूवुः ।
आदुग्नासं उपकृष्टासं उ त्वे झुदा इवु स्नात्वा उ त्वे
दहश्चे । अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षिं चष्टेनक्षे

* च० सं० द, १, १३, ४ ।

† च० सं० द १, १३ ५ ।

रित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह
विज्ञायते कर्णः कृत्ततेर्निकृतदारो भवत्युच्छतेरित्या-
ग्रायण कृच्छन्तीव खे उदगन्ता मिति ह विज्ञायते
मनसां प्रजवेष्टसमा बभूवुरास्यदग्ना अपर उपकक्षदग्ना
अपर आस्य मस्यतेरास्यन्वत एनदन्त मिति वा दग्नं
दध्यतेः स्त्रवतिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विद्स्ततरं भवति
प्रस्त्रेया हृदा इवैके प्रस्त्रेया दहशिरे* स्तानार्हा हृदा
हृदतेः शब्दकर्मणो हृदादतेर्वा स्याच्छ्रीतीभावकर्मणो-
इयापि समुच्चयार्थे भवति†—॥ ४ ॥

“अक्षण्ठः कर्णवन्तः (च० सं० ८, २, ३ ४, २)” — इत्येतत्सा
मृच्छि । वृहस्यतेरार्थं विद्यास्त्रुतं नाम । ‘अक्षण्ठः’ अक्षिसंयुक्ताः;
एव मपि समानेत्रियाः समानस्त्रेत्रपाणिपादाः सन्तः । अपि च;
‘सखायः’ समानख्यानाः सर्वे मनुष्याः । अथवा समानेषु ज्ञास्त्वेषु
हृतश्रमाः । वैयाकरणा वैयाकरणाना तेव समानख्यानाः, नैक्ता
एव नैक्तानाम् । ‘मनोजवेषु’ मनोगम्येवर्थेषु ‘अस्मा बभूवुः’ ।
केचिदूहापोहनधारणवकृत्वसमर्थाः, केचिदसेधसः । कथ मसामान्य
मिति? यतो दृष्टान्तेन प्रतिपादयति ।—“आदग्नास उपकक्षास उ
से द्वदा इव” । आदग्ना एव आदग्नासः । आस्यदग्नहृदपरिमाणाः,

* ‘इहरिंटे’ क, च, न । च-पुक्तके तु ‘इहरिरे प्रस्त्रेयाः’—इति बल्लवपाठच ।

† च-ड-च-पुक्तके नाम चक्षुसमाप्तिः ।

‡ ‘प्रथमावड्वचने चयो इष्टः’—इति (०० ष० १२ प०) पूर्वेषाम्बयः ।

केचित् प्रग्नया । उपक्राप्तः कक्षसन्निष्ठाएतेशतुल्योदका इवह्रदाः ।
एके प्रग्नया ह्रदाः ‘खाला’ अक्षोभ्याः अपरिमेयप्रज्ञानाः । ‘ददृशे’
ददृशिरे—दृश्यन्त इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदं निरक्तम् ।—“अचित्ति, चष्टे:” पश्यत्यर्थस्य,—दृश्यते ज्ञानेन ।
“अनकोः” व्यक्त्यर्थस्य—“इत्याग्यायणः” मन्यते । वाज्ञा मपि चैतस्मिन्नि-
र्वचने भवति । “तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवतः”—इति । यस्मादिदन्ना-
मेति कि मिति प्रक्षत मपेद्य । अथवा यस्मादेते तेजोऽवयवभृद्यिष्ठे,
तस्मात्कारणादित्येवं यच्छब्द मन्वाकृत्य विद्यमान मविद्यमानं चोत्पद्य
तस्माच्छब्दस्य सामर्थ्यं मुत्पादयते । तथाहि स निराकाङ्क्षो भवति ।
सर्वत्र च साकाङ्क्षेषु शब्देष्वेवं व्याख्यान-धर्मो द्रष्टव्यः । एते
अचिणी इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरे स्थृतरे प्रकाशतरे भवतः,—
अन्धकारेऽपि ज्ञेते प्रकाशेतैव नक्षत्रादीनाम् न तथेतराण्डङ्गानि ।
एवं ब्राह्मणेऽपि अनकेरेवाचिणी—“इति ह विज्ञायते” । “कर्णः
कृत्ततेर्निकृत्तदारो भवति, चक्षुतेरित्याग्यणः” मन्यते । ब्राह्मण
मपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति;—“क्षक्षकृतौव खे उदगन्ता मिति
ह विज्ञायते”—इति । चक्षुतौवितौ कर्णो खःभियकाः सन्तः
शब्दाः एतावपि च उदगन्तां प्रत्युदृच्छत इव यज्ञणाय । विचार्य-
माणे ज्ञायते खे कर्णाविति । “आस्य मस्ततेः” चेपार्थस्य,—चिष्यते
ज्ञेतदाभिमुख्येनान्वम् । स्वन्दतेर्वा स्वादाङ्गपूर्वस्यैव स्वणार्थस्य,—
गृष्केऽपि ज्ञेतदन्ते आगते स्ववत्येव ज्ञेश्वाणं, येन तदार्द्धिकृतं यस्तिं
शक्यते । “दद्म, दद्यतेः” स्ववत्यर्थस्य । स्वुततर मिति तद्वयुच्चरा-
त्परिमाणात् । “दस्ततेर्वा स्यात्” ज्ञायार्थस्य । “विदस्ततरं” ज्ञुपचौ

णतरं, तद् “भवति” उच्चरसात्परिमाणात् । “प्रस्त्रेयाः” प्रकर्षेण
स्थातुं येषु योग्यम्, अग्राधत्वात्; ते प्रस्त्रेयाः स्थानार्था इत्यर्थः ।
“ह्रदो ह्रादते:” शब्दार्थस्य,— शब्दं श्वसावभिहत्यमानः करोति ।
“ह्रादतेर्वा स्थात्” श्रीतीभावार्थस्य,—यीज्ञेऽपि श्वसौ श्रीतल एव
भवति ॥

“अथापि” अथ मपरो निपातः “समुच्चयार्थं भवति” एकतमः
—लत् इति ॥४॥

कि सुदाहरणम्?—

पर्याया इव त्वदाश्विन माश्विनश्च पर्यायाश्चेत्यथ
ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति
पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदिति* । नि-
ष्टक्षासश्चिदित्तरो भूरितोका हृकादिव । बिभ्यस्यन्तो
व॑वाशिरे शिशिरञ्जीवनायु कम् । शिशिरञ्जीवनाय ।
शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा+ । एमेन स्तुता सुते ।
आस्तु जतैनं सुते+ । तमिद॑र्झन्तु नो गिरः । तं व॒र्ष-
यन्तु नो गिरः । स्तुतयो गिरौ शृणातेः+ । अ॒यमुं ते
समतसि । अथन्ते समतुसीर्वैऽपि हृश्यते॑ ॥ ५ ॥:

* घ-च-च-पुक्तेष्विह नवमस्तुतः समाप्तः ।

+, †, ‡, §, || एष स्थानेषु खरचिङ्गानि न हस्तनो घ-च-च-पुक्तेष्व ।

|| क-च-गेभ्योऽन्यत्र नेत्र चप्यसमाप्तिः ।

“पर्याया इव लदाश्चिनम् (च० प्राति० १२, १०)”—इति । आह ; कि सुकं भवति ? उच्यते ;—“आश्चिनं च पर्यायाशेति”—एवं समुक्षयार्थं भवति । ‘‘अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताच्चरेषु एवेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणासे मिताच्चरेष्वनर्थकाः कमी-मिदिति’’ । व्याख्याताः क अपि संयहार्थीयाः*, तत्-प्रसङ्गेन हीत्येव मादयो अन्याद्यां अत्युक्ताः† । प्रतिज्ञाप्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान् वक्ष्यामः । तेषां सामान्य मेव तावक्षण्ण सुच्यते । तत्राधिकारार्थैऽय मथग्नव्दोऽय ये प्रवृत्ते परिमाप्ते अर्थे अन्यैरेव वाक्यगतैः पदैरमिताच्चरेषु गद्यग्नेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणार्थास्त्राव भवन्ति । उभयतापि हु ते अनर्थकाः अनर्थान्तरवाचकाः, प्राक्तादर्थात् न किञ्चिदर्थान्तरं द्योतयन्ति । पद मेव वाक्य मेव वा पूर्यितव्य मित्यय मेव हि तेषा मर्यां नान्यदर्थान्तरम् । उक्तं च ;—

“कियावाचक माख्यात मुपसर्गेऽ विशेषवत् ।

स्त्रावभिधायकं नाम, निपातः पादपूरणः॥”—इति ।

कतने पुनसे ? “कमीमिदिति” एते चलारः । कम्, ईम्, ईत्, उ,—इति ॥

आह ;— गनु ये प्रवृत्तेऽर्थ इति पदे तदुपदिष्ट लक्षण मत एव विज्ञास्यामो येऽमिताच्चरेषु वाक्येषु पठितासे मिताच्चरेषु पदपूरणा भविष्यन्तीति ॥

* “तेषा मेवे चलारः”—इत्याद्यः ४४ ष० १ पं० ।

† “हीन्येषोऽनेककर्मा”—इत्याद्यः ४५ ष० १ पं० ।

अथ किमर्थं भेते विशेषतः कमीमिदवो निर्हिंश्चन्ति इति ? उच्चते ;—एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुनः इव-म-स्त्रि-व्यादयो अर्थवन्नोऽर्थवान्नर्थकावे सति पदपूरणा भवन्ति ;—लक्षणे हि तात्पर्य व्याप्तोति । एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्हिंश्चन्ते । अथ वा ते प्रायेणार्थवन्नः कदाचिदनर्थकाः इत्यतो विशेषतो निर्हिंश्चन्ते ॥

आह ;—एव मपि च उकारो न निर्हेष्ट्यः । किं कारणम् ? स हि पुरस्तान्निर्हिष्ट एव (५५४० २८०) “अथापि पदपूरण इदं मुतदु”—इति । उच्चते ;—सत्यं निर्हिष्टः । प्रायस्त्रिकस्तु स तस्य निर्हेष्टो-इय मेवाचोकारस्य पदपूरणले मुख्यो निर्हेष्टः ; स्वप्रकरणसात् । तत्त्वं तर्हि अकिञ्चित्कर इति ? न अकिञ्चित्करः । किं कारणम् ? इदुणु ;—यदि इय मुकारः तत्र पूरणलेन नोच्यते, इहैवोच्येत ; ततः पूर्वाकस्य विनियोगार्थीयत्वस्याथ मपवाद इति गम्येत । अथापि तत्रैव केवल मस्य पदपूरणत्वं मुच्यते, नेह ; तथापि पादपूरणेषु परिसङ्गायमानेषु नाय मुक्त इति पदसङ्गाया पदपूरणत्वं मस्य बाध्येत । अनिष्टं चैतत् । तस्मादुभयचायधीत इति ॥

आह ;—मन्येव खलु-मून मित्येतयोः पदपूरणत्वस्य बाधः प्राप्त इति ? उच्चते ;— नैवम् । किं कारणम् ? उकारवन्नौ मुभावपि । यथैव द्युकारोऽर्थवान्नर्थकश्च ; एवं तावपि । तस्मादुकारयहणेणापि तावण्यच गृहीतौ द्रष्टव्यौ । न केवल मुभावेव ; किन्तर्हि ? अन्येऽपि तावन्न एव सन्ति । तथाच ;—“आ घा ता गच्छानुभारा”—इति*

* च० स० ० १, ०, ५।

अत्र घकारः । तेऽपि चाचावद्धा इष्टव्याः । उदाहरणमाचप्रद-
र्जनार्थं श्लेषावम्भ एवोदाहताः । त एते सर्व एवार्थासम्भवे सत्यन-
र्थका एव, सम्भवे वर्यवल्ल इति । किं कारणम्?—न चि कस्मिंश्चि-
दर्थे तावस्मभवति अनर्थलक्ष्यना न्याया शब्दस्य;—अर्थप्रधानो हि
शब्दः । स नाकस्मादभिधेयनार्थेन विना वाक्ये संहन्येत । तस्माद्याव-
द्धम्य मेव तावदर्थः कल्पनीयः । यत्पुनरेतदुक्तम्—‘वाक्यपूरणः’
इति (७४० १०४०) । अगतिरेषा । तदेतत् सर्वथार्थासम्भवे सत्ति
अगतौ सत्यां भवति । त एते प्रायोदया इव-ग-चि-च्चादयोऽर्थ-
वन्तः । प्रायोदया च कमीमिद्योऽनर्थका इति इष्टव्यम् ॥

आह ;— ननु आदौ च मध्ये च पूरणाना मागमो दृष्टः; तद्यथा—
“नुनं सा ते”—इति; अथ कथ सुच्यते,—‘ये ग्रन्थेऽर्थे आगच्छन्ति,
ते पदपूरणाः’—इति? उच्यते ;— न श्लेषदध्ययनकालौन मानुपूर्व्य
मज्जराणां पदानां व्याख्याकाले नियत मस्ति, अर्थप्रकाशनार्थनिर्व-
चनवशेनान्यपदानुपूर्व्य मुपजायते समाख्याकाले । तच्चैवं सत्याख्या-
तपदम् प्रधानम्, तद्वनु नाम, तद्वनुपसर्गाः, तद्वनु निपाताः ;—इत्येता
मानुपूर्वी मपेच्छैतदुक्तम् । तच्च ये ग्रन्थेऽर्थे आगच्छन्ति, ते पद-
पूरणा भवन्ति । एता मानुपूर्वी मपेच्छ्य पूर्व माख्यातस्त्रिण सुक्रम्,
तद्वनु नामस्त्रिणम् । तस्मादादावपि निपातः, तद्यथे वा अतएव
इष्टव्यः । लोकेऽपि हि दत्तानुयोगानां ब्राह्मणाना मवस्थानकमो-
ऽकिञ्चित्कर एव भवति । मध्येऽन्ते वावस्थितो यः प्रधानः, चोऽप्य
इत्युच्यते । तस्मात्मगेवोक्तं ‘ये ग्रन्थेऽर्थे’—इति ॥

अत्ययं चाधिकृत्य स्नोक मणुदाहरन्ति ;—

“आदिमध्यान्तलुप्तानि प्रच्छन्नापिहितानि च ।

ब्रह्मणः परिगुप्त्यर्थं वेदे व्यवहितानि च ॥”—इति

अधुना एव मेतानुदाइतान् कमीमिदून् समाप्तः प्रत्येक सुदा-
हरणैर्दर्शयति ;—“शिशिरं जीवनाय कम्”—इत्यत्र क मित्येष पद-
पूरणः । शिशिरं जीवनाय, जीवनार्थं मित्यर्थः । तत्र हि प्रायेष
प्रचुराणि भरद्वान्यानि भवन्ति । क मिति पदपूरण एव* । शास्त्रा-
न्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः ॥

केचिदेवं कातशेष मत्ताधीयते † ;—

“निष्टुक्तास्त्विद्वरुो भूरितोका वृकादिव ॥

बिभ्यस्त्वा ववाश्चिरे शिशिरञ्जीवनाय कम्॥”—इति ।

निष्टुक्ता एव ‘निष्टुक्तासः’ निर्वसना इत्यर्थः । अपि च । ‘भूरि-
तोकाः’ बहुपत्या इत्यर्थः । के पुनस्ते? दरिद्राः; के ‘चिन्नरो’ मनुष्या
इत्यर्थः । किं तेषामिति? ‘वृकादिव बिभ्यस्त्वा’ पुनः पुनर्भूशं वा
बिभ्यतो वृकादिव हिमाद् ‘ववाश्चिरे’ पुनः पुनर्भूशं वा वश्वन्ते ।
कि मिति ववाश्चिरे? शिशिरम् । अस्माकं ‘जीवनाय’ जीवनार्थं
मागच्छति ;—इत्येवं हेमन्ते ववाश्चिरे । अल्पतरश्चौतं हि शिशिरं,
सुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्राप्तः ॥

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम्,—“शिशिरं गृह्णाते:”

* “मत्तामि ता चुविष्टा जीवनाय कम्”—इति च ४० च ८, ८, १३, १ । च च
सायणः,—‘किमधर्म? “जीवनाय कम्” जीवनार्थम्; एव लोके चिरका-
लावस्त्रानार्थं मित्यर्थः । क मिति पूरकः ।’—इति ।

† एवेनात्मैतान्तरस्य पाठो न उलिकारामितः ।

हिंसार्थस्य “ग्रातेर्वा” हिंसार्थस्यैव ; नार्थक्तो विशेषः । हिनसि
तस्मिन् काले अप्रतिबध्यमाग्ने अतिशयेन दानाग्निः गुच्छानेषधि-
वनस्यतीन् ॥

ई मित्यस्योदाहरणम्—“एसेनं ० —— ० चक्रये”* । ऐक्षेषणा,
गायत्रौ । मधुच्छन्दस्य आर्षम् । पृष्ठाभिप्लवसोमष्टुद्धौ प्रातःस्वने
ग्राहणाच्छंसिनः शस्ते महाप्रते च द्वचाश्रीतिषु विनियुक्ता । ‘आ
स्त्रजतैनम्’ आभिसुख्येन स्त्रजत । ‘ईम्’—इति पदपूरण एव । दनोक्य-
पाचेण चमसैश्च खोमं हे अध्वर्यवः ! । कि मास्त्रजत? योऽय मित्रस्य
‘सुते’ अभियुते खोमे खांशः, उक्तयाचचमसस्तः; एग मास्त्रजत ।
‘मन्दिं’ मन्दियतारम् । ‘मन्दिने’ इन्द्राय र्हष्वते । ‘चक्रिं’ चक्रनवमं
क्रमणवमं वा । अपि वा इविद्वानशकटवक्त्राभर्ता चक्रवम् मपि ।
चक्रदिति कर्मनाम (१भा ० १६८४०) । अतिविशिष्टवीर्यजनकैः
संस्कारकर्मभिस्तदन्तं ‘विश्वानि’ सर्वाणि भूतानि वा । ‘चक्रये’ हृतवते
इन्द्राय । खोमो प्रत्यक्षः, दातारस्य; परोऽस्या लिङ्गस्य स्तुतिः ।
“अथापि प्रत्यक्षताः खोतारो भवन्ति, परोऽक्षतानि खोतशानि”
—इति वक्ष्यति † ॥

“तमिद्वन्नु नो गिरः”—इति । इदित्यस्योदाहरणम् । “त मिद्वन्नु
० —— ० इदं सनिः”‡ । अमहीयोराङ्गिरसस्यै मार्षम् । गायत्रौ,

* “ए सेवं द्वयता चुवे गूर्हि यिन्द्राय मृग्निं च । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥”

ऋ० चं ० १, १, १०, १ ।

† अपेक्षारपदके १, १, १ ।

‡ “त मिद्वन्नु नो गिरा त्रुष्णं चुमिच्चरो रिव । य इन्द्रस्य इदं सनिः ॥”

ऋ० चं ० ०, १, १०, ५ ।

शौमी। यावस्तुतौ विनियुक्ता । 'तम्' वर्द्धयन्तु 'नः' । तं चोमम् । 'इत्'—
इति पदपूरणः । वर्द्धयन्तुपजातवीर्यं कुर्वन्तु । देवहस्तये । नः एताः
अस्त्राद्-'गिरः' स्तुतयः । कथं पुनर्वर्द्धयन्तु ? 'वत्सं संशिष्ठरीरिव' । वत्स
मिव; एकशिष्ठुका बह्नो गावः, ता यथा पर्यायेण वत्सं भेकं मृत-
वत्साः स्त्रैः स्त्रैः पर्योभिर्विहादिवर्मर्थं कुर्यात् । एव सेवास्त्राङ्गिः एतं
चोम मुपजातवीर्यं देवतर्पणाद्य कुर्वन्तु वर्द्धयन्तु । कतमः ? 'यः'
'इत्रस्त्र' 'इदं सनिः' इदयस्त्रक्ता, त भेनं वर्द्धयन्त्विविभिप्रायः ॥

आह ;— कस्मात् पुनरन्त्र केचिदुदाइरणमन्त्रा अशेषाः पद्यन्ते,
निरुच्यन्ते ; लेषां चिरेकदेशाः ? इति । उच्यते ;— ये तावदशेषाः
पद्यन्ते, निरुच्यन्ते च ; ते व्याख्याधर्मोपदेशनार्थम् । यदि पुनः सर्वं एव
पद्येरन् निरुच्येरन्त्र, अतिगुड्यात्म्त्वं सम्भवेत् । अथापि सर्वेषां मन्त्रु-
दाइरणमन्त्राणां भेकदेशः पद्येत निरुच्येत च, तथापि व्याख्याधर्मो न
प्रदर्शितः स्तात् । तस्माद्वाख्याधर्मोपदर्शनार्थं केचिदशेषाः पद्यन्ते,
निरुच्यन्ते च ; लेषांश्चिरेकदेशाः ; ग्राह्यातिगौरवभयात् ।—इति
प्रतिमन्त्र मपि सकलाद्वृच्छपादाध्ययने इक्षयते प्रयोजन मन्त्रेष्टुम्,
तदेतत्समाप्तेन ब्रूमः । यस्मिन् यस्मिन्मन्त्रे यद्यत्पदं भेकार्थं मनेकार्थं
मनवगतसंस्कारं वा निर्वीति, किञ्चिदान्यच्छब्दरूपं मधाहरति,
अन्यदापोहति, अन्यथा वा कस्त्रिपरिणामं करोति, सन्दिग्धं वा
निर्णयति ; तदर्थं भेव तं सकलं मधीते । यस्मिन्वाद्वृच्छं पादे तावत्पदं
भवति, यदभिमतं निर्वकुं तावन्मात्रं भेवाधीते । तस्मिर्विवक्षया
तदेतदेवं निपुणं मन्त्रेष्टुव्यं सर्वं ॥

उकारस्तोदाहरणम्—“अथमु०—० ओहसे”*। प्रुनःग्रेपो यूपे
नियुक्त आत्मानं मोचयितु मिछ्छेतया गाथश्चेन्नं तुष्टावा॑ । ‘अथम्’
इति वर्तमानः सम् कर्मणि निर्विस्त्राह । ‘ते’ तव युष्मद्यैं सोमः
यं प्रति नित्यकाल सेव ‘समतसि’ सम्पत्तसि । त्वं तासु क्रियास्ताह्य-
मानः समतसि सम्पत्तसि । कथं पुनर्यं प्रति समतसि ? ‘कपोत इव’
कम्पतनः कपोतः, कुसितपतनः; स यथा ‘गर्भधिं’ गर्भधानीं कपोति-
काम्, अष्टाश्रयं वा नौडं प्रति पुनः पुनः पतति ; एवं यं प्रति
नित्यकाल सेव सम्पत्तसि त्वम्, स एवाय मभिषुतः सोमः, एभिर्ष-
त्विग्रभिः । अथ कि मस्ताभिः करिष्यसि ? मोचय अस्मान् । किं वा
‘वषः’ एवेदं नः स्मृतिलक्षणं ‘नोहसे’ न वितर्कयसि रोक्षपमाणा-
नाम् ? केनाप्यभिप्रायेण वथ मेतद् ब्रूमः,—कैर्वा युष्मद्युष्णैर्युक्त
मेतदिति ; यतो न मोचयस्यस्मान्तो यूपात् । अबैतदवबुद्ध्यार्थ
मार्जना मस्ताक मवधार्य कारण्याक्षोचयास्मान् । किं तेऽस्माभिरथः
सेव तेऽस्मन्तः प्रति विशिष्टतरः सोमोऽभिषुत इत्यभिप्रायः ॥

“इवोऽपि दृश्यते” । कदाचिद्गर्दकः—इति वाक्यग्रेषः ॥ ५ ॥

कि सुदाहरणम् ?—

* “अथ मु० ते० समतसि कूपेत॑ इव मभुधिम् । वचुक्षिष्ठ ओहसे ॥”

प० सं० १, १, १८, ४ ।

† तथा वैतरेयग्राम्यवस्था सप्तमपचिकार्या वैतोयेऽधाये चतुर्थं चत्वये ;—“रन्नो वै
देवाना मोजिष्ठो वलिष्ठः उषिष्ठः सत्तमः पारथिष्ठुतमस्तु युष्मद्यै लोत्पत्त्वाम् इति ।
ए इन्नं तुष्टाव,—‘यचिदि सत्य सोमया (प० सं० १, १ १०, १)’—इति वैतेन
स्फूर्तेनोपरस्य पञ्चदशभिः ’ स्फूर्तैरिति ग्रेषः । तदासद्वृत्ते रवायं मन्त्रशतुर्यः ।

सु विदुरिव सु विज्ञायेते इवाथापि नेत्येष इदित्येतेन सं प्रयुज्यते परिभये* । हुविर्भि रेके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमान् । शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिन्नेज्ज्ञायन्त्यो नरकम्पतामेति । नरकं च्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्नमणं स्थान मल्ल मध्यस्तीति वाथापि न चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्ठे न चेत्सुरां पिबन्तीति सुरा सुनेतरेव सुखावचेष्टयेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः (१†) ॥ ई ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १, ३.

“सु विदुरिव, सु विज्ञायेते इव”—इत्येते उदाहरणे । सुषु विदुर्यज्ञं ब्राह्मणं इति ; इवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः । सुषु विज्ञायेते यज्ञो नक्तं ब्राह्मणैरिति ; अत्रापौवोऽनर्थक एव ॥

व्याख्याताः पदपूरणाः, निपातसमाहार मधुना दर्शयति ; तदधिकारार्थोऽयम् “अथ” गच्छः । “अपि” इति सम्भावने । अथाय सेव इदिति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूरणे भवति । अपिचाय सेव “न—इत्येतेन” “सं” युक्तः, “प्रयुज्यते परिभये” अर्थे । सर्वतो भयं परिभयम् । कथं प्रयोगः ? “नेज्ज्ञायन्त्यो नरकं पतामेति” । मृग्यः शेषः ॥

के चिन्तेतं कृतशेष मनाधीयन्ते;—

* घ-ठ-च-पुक्षके रुद्धैव दग्धमक्षण्डसमाप्तिः ।

† घ-ठ-च-पुक्षके रुद्धैकादग्धक्षण्डः समाप्तः ।

“द्विभिरेके खरितः सचने सुन्वन् एके सवनेषु बोमान् ।
श्चौर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेञ्जिद्वायन्यो नरकं पताम्”—इति ॥

नारदेन किञ्च विप्रस्थभ्यमाना असुरपत्वो भर्द्धन् प्रति त मनेन
मन्त्रेण प्रत्यूचः । ‘एके’ तावत् ‘इतः’ लोकात् ‘इविर्भिः’ पुरोडाशा-
दिभिर्निमित्तभृतैः ‘खः’ ‘सचने’ खर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति स्म । अथ
‘एके’ ‘सवनेषु’ अज्ञेषु बोमान् सुन्वन्नः अभिषुखनः; तेन कर्मणे-
त्यर्थः । ‘श्चौर्मदन्तः’ अन्ये श्चाचा वाचा स्तुतिभिरेके देवान् माद-
दयनः सन्तर्पयन्त इत्यर्थः । अप्यन्ये ‘दक्षिणाभिः’ खः सचने इत्ये-
तदेवानुवर्त्तते* । तत्रैव सति, तेन तेनाभ्युदतेषु प्राणिषु श्रेयः प्रति
थदि वय मेतानपि भर्द्धन् सम्यक् परिचरेम । अन्येषां जपहेऽमा-
दीनां कर्मणा मसम्भवे सति । “न इत्” वय मेतेषा मण्युप “जिह्वा-
यन्यो” जिह्वा माचरन्यो भगवन् “नरकं पताम्”,—न इन्यो भर्द्ध-
परिचर्यातः स्त्रियाः कञ्चन धर्माऽख्योत्थभिप्रायः ॥

नरकशब्दं निर्ब्रवीति;—जीवैरस्मिन्द्वयते गम्यत इति नरक मथवा
लास्वस्मिन् रमणं रतिकरं स्थान मत्त्वं मप्यस्तीति नरकम् । अथायथ
मपरो निपातसमाहारो नचेत्येष इदित्येतेनैव सम्प्रयुक्तः प्रयुज्यते ।
केन चिदनुपृष्ठे सति प्रतिवचनं भवति । तद्यथा;—कस्ति कस्ति इति,
पृच्छति,—‘तिष्ठन्ति वृषलाः?’ इति । ततः प्रत्याचष्टे,—‘तिष्ठन्ति’
इति । ततो ‘यदि तिष्ठन्ति, किमर्थं नागच्छन्ति?’ इति पुनरनुपृष्ठे
ग्रवीति,—‘न चेत्पुरां पिबन्त्यागमिष्यन्ति’ इति; यदि सुरां न
पिबन्तीत्यर्थः ॥

* ‘इत्येतदनुवर्त्तते’—इति रोष-उद्भृत मु० पाठः ।

अथ “सुरा” कस्मात्? “सुमोतेः”,— सा आभिषूयते अगेकैद्रव्यैः
पिष्टादिभिः ।

“एव मुच्चावचेश्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः” । एव मनेन
प्रकारेण उच्चावचेश्वर्थेषु बड़कारेषु समाहृताशान्ये येवं बड़प्रकारा
निपतन्ति । प्रयुज्यमानास्ते लक्षणशास्त्रं मेतत्त्वार्थनिर्वचनशास्त्रं मुपे-
त्योपगम्य अनुप्रवेश, ईक्षितव्याः,— कः कस्मिन्वर्थे वर्तते? ईत्येवं
द्रष्टव्याः परीक्ष्या इत्यर्थः* ॥ ६ ॥

॥ इति निरुक्तवत्तौ षष्ठाध्यायस्य हत्तीयः पादः ॥ ६, ६ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामा-
ख्याते चेष्टसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति
शकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गाम्यो वैया-
करणानां चैके तद्यत्र स्वरसंखारौ समर्थौ प्रादेशिकेन
गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि† तानि यथा गौरश्चः
पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्सर्वाख्यातजानि नामानि स्युर्यः
कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाऽचक्षीरन् यः
कश्चाध्वानं मञ्चुवीताश्चः स वचनीयः स्याद्यत् किञ्चित्‡

* हृतिप्रत्येषु अभिवेद पादे इति मस्तकादिभागो निपातायेत्यतः; परं सः सर्वमूल-
प्रत्यविवदः। † “संविज्ञानानि” पाठेऽपि हृतिकारसम्मतः। ‡ “किञ्च” च।

दृश्यात् दृणं तदथा पि चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि सुर्यावद्धिर्भावैः संप्रयुज्येत तावदभ्यो नामधेयप्रतिलभः* स्यात् तचैवं स्थूणा दरशया† वा सञ्जनी‡ च स्यात् (१२९) ॥ १ ॥

“इति”-करणोऽधिकारपरिसमाप्त्यर्थः । “नामानि चलारि पदजातान्युक्तान्तानि, नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च” इति । प्रतिज्ञाभ्यासो निगम इत्यर्थः । इतीमानि चलारि पदजातानीति व्याख्याय अनुक्रान्तानि;—पूर्व माख्यातम्, ततो नामानि, तत उपसर्गाः, ततो निपाता इत्येव मानुपूर्वेण क्रान्तानि वर्णितानि । व्याख्येति वाक्यशेषः । कतमानि पुनर्खानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च—इति । तदपि व्याख्यात मेव ॥ यच्च तदुक्तं,—‘नामः किञ्चिद्वश्चित्ते, तच्चतुर्थीन् पादेन वर्णयिथामः’—इति (३८४० ३४०), तदिद मेवावधर-प्राप्तं पदचतुष्टयलक्षणानन्तर मारभ्यते;—“तच नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयस्च” । तच तस्मिन्नेव पादचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाविशेषेणाख्यातजानीत्येवं शाकटायन आचार्यो ब्रवीतीति वाप्यशेषः । नैरुक्तानां चैष समयः सिद्धान्तः सर्वेषां मविशेषेण गार्ग्यवर्ज्यम् ॥

आह—कः पुनरन्यथा ब्रवीति, येनैव मुच्यते,—शाकटायनो

* “प्रतिलभः”—इति निर्विसर्गपाठ एव सर्वत्र चक्षुलिङ्गिम-मूलेषु ।

† “इत्यर्था” क, छ, घ, ञ । ‡ “सञ्जनी” च ।

§ ष-ड-च-पुस्तकेन्द्रिय इादश्चपदसमाप्तिः ।

ब्रवीतौति ? उच्यते ;— “न सर्वाणीति गार्ग्यः” ब्रवीति । किं गार्ग्य-
एव ब्रवीति ? नेत्युच्यते ;— “वैयाकरणानां चैके” व्याकरण मधीयन्ते
ये, ते वैयाकरणः, तेषां चैके न सर्वाणाख्यातजानि नामानीत्येवं
भुवत इति वाक्यशेषः ॥

“तद्यत्र स्वरसंखारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
संविज्ञातानि तानि”—इति । तदेतत् प्रपञ्चते गार्ग्यपत्रेण । यान्या-
ख्यातजानि नामानि, यानि यावन्ति, एवं पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । इह
निधा व्यवस्था नाम्नाम् । तद्यथा,—प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्पक्रियाणि,
अविद्यमानक्रियाणि । तत्र, प्रत्यक्षक्रियाणि ;— कारको इति ।
प्रकल्पक्रियाणि, तद्यथा ;—गौरम् इति । अविद्यमानक्रियाणि, तद्यथा ;
—डित्यो उवित्यः, अरविन्दोऽर्वाङ् चन्द्र इति । तच्चैवं सति यत्र
येष्वित्यर्थः । केषु नामसु स्वरसंखारौ ; स्वरसोदात्तादिः, संखारस
प्रकृतिप्रत्ययादिः, तौ स्वरसंखारौ । समर्थौ, समर्थता नामोपपत्ति
रुच्यते ; सङ्गतार्थौ ; सञ्चणशास्त्रविहितयोपपत्त्या सुकावित्यर्थः ।
यथैव सञ्चणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थितः, एवं संखारोऽपि ।
येष्वपि च प्रादेशिकेन, प्रदिश्यते इव मनयेति प्रदेशः क्रिया, या
तस्मिन् इव्ये अवस्थिता यद्देतुकस्तस्य नामधेयप्रतिलक्ष्योऽभिप्रेतः,
तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियायाः अभिधायको धातुः स गुण इत्यु-
च्यते । अन्यत्र हि गुणशब्दो प्रधाने वर्तते । शेषः, अङ्गं, गुणः इति
समानार्थाः । प्रधानन्तु तत्र क्रियाप्रदेशाख्या, तदभिधायको धातुः
गुणाख्यः, स प्रदेशवाचकलात् प्रादेशिको गुण इत्युच्यते । तेन
धातुरुपेणान्वितावनुगतौ स्वरसंखारौ स्यातां भवेताम् ।

चेषा माह, किञ्चेषा मिति ? उच्यते ;— संविज्ञानानि तानि । समं विज्ञानानि ऐकमत्येन विज्ञानानीत्यर्थः । तेषु तावदविप्रतिपत्ति-रेवास्माक माख्यातजानि नामानीति । तद्यथा ;— कर्ता, कारकः ; पक्षा, पाचक इति । न पुनर्यथा गौरश्च पुरुषो इत्यौति । किङ्का-रणम् ? एतेषु प्रकल्पन्ते क्रियाः ; न साक्षादुपलब्धन्ते । अपि चैतेषु कल्पयितु मपि तावच्छक्षयन्ते । तदिच्छादिषु पुनः कल्पयितु मपि शक्यन्ते । तस्मान्व सर्वाण्णाख्यातजानि नामानीति । तच यदुकं ‘सर्वा-ण्णाख्यातजानि नामानि’ इति तदयुक्तम् । रुद्धिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दव्युत्पत्तिकर्मणुपलक्षणभूता निमित्तभावेनोपादीयन्ते, न वस्तु-तोऽर्थक्रियाख्यात्मनुसाधयभावं प्रति । तच शब्दस्य प्रच्युतानुपलक्षिते-इनुप्रवृत्तेऽभिधाने निर्वक्तायां क्रियाया मुपरतसाधनव्यापारं निरुद्ध्य क्रियाया मभिधानं वस्तुमाचस्य प्रतिनिर्देशकं रुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अपरो व्याख्यामार्गः । “तद्यच खरसंखारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनाच्चितौ स्थानाम्” । यच यस्मिन्नाच्चि खरसंखारौ, समर्थौ अष्टाष्ठायौस्तक्षणोपपत्त्या दुकौ, प्रादेशाभिधाच्चिना च धात्वाख्येन प्रादेशिकेन गुणेनाच्चितौ अनुगतौ, स्थानां व्यायवत्कार्मनाभिक-संयुक्तेन संखारेण । तद्यथा ;— कर्ता, कारकः ; पक्षा, पाचक इत्येव मादि । तदाख्यातजं गुणकृत मिति प्रतीम इति वाक्यशेषः । येषु पुनरर्षाष्ठायौस्तक्षणपरामुखौ खरसंखारावनुगतौ, न च व्याय-कार्मनाभिकसंखारयुक्तेन प्रदेशाख्येन धातुरुपेण । किं तेषामिति ? उच्यते ;—“संविज्ञानानि तानि” । संविज्ञानपद मितीह ग्रास्ये रुद्धि-शब्दस्येयं सञ्ज्ञा । वस्यति हि, अग्निरित्य इत्येव मादीनां संविज्ञान-

पद्वतम् ;—“यज्ञु संविज्ञानभूतं स्यात्” इति* । तथा इचहा पुरन्दर इत्येव मादीनां गुणपद्वतम् । स एव मिहापि विभागो इष्टव्यः । तत्र गुणपद्वानि,— कारक-पाचकादीनि । संविज्ञानपद्वानि तानि “यथा ;— गौरश्चः पुरुषो इस्त्रौ” इत्येव मादीनि,— न ह्येषां गवादीनां अष्टाधार्यां व्युत्पन्निस्त्रज्जन मस्ति, तस्माद्गूढिशब्दा एवैत इति ॥

अन्ये तु प्रदेशो व्याकरण मिति व्याचक्षते । तत्र हि शब्दानां स्त्रज्जनानि प्रदिश्यन्ते । तस्मुतः ? क्वचिल्लचणानुग्रहः स्त्रज्जनावयवो वा गुण इत्युच्यते,— प्रसिद्धो हि गुणशब्दोऽनुग्रहेऽवयवे च । तथथा ;— ‘गुणे ममायं वर्तते’ इत्युक्तेऽनुग्रहे वर्तते इति गम्यते ; अवयवेऽपि,— ‘द्विगुणा रक्षुः’, ‘त्रिगुणा’ इति चोक्ते द्व्यावयवा त्र्यवयवेति गम्यते । शेषं समानं मेव पूर्वाभ्या मर्थाभ्याम् ॥

अथवा संविज्ञानानि तानि, संविज्ञानानि तानि चेत्युभावपि पाठौ । तसादुभयथाऽपि व्याख्यातम् ;— सत्त्वं प्रदेश इति । के चिदङ्ग-भूता क्रिया गुण इति व्याचक्षते ॥

किं चान्यत् ? “अथ चेत् सर्वाल्लाख्यातजानि नामानि स्युः” । तथाप्य य मपरो दोषः प्रसञ्चेत । आह, कतम इति ? “यः कस्य तत् कर्म कुर्यात् सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्, यः कश्चाध्वान मन्त्रु-वौत, अश्वः स वचनीयः स्यात्, यत् किञ्चित् द्रव्यात् लिङ् तत्”— इति । यः कश्चाविशेषेण प्राणी तत् कर्म कुर्यात् ; यत् किञ्चिद-

* चैवाये दैवतकान्वे १, २, ९ ।

† “अथोत कर्मभिर्हर्षिर्देवताः क्षौति इचहा पुरन्दर इति ।” निः ३० दै० १, २, ९ ।

नेकग्राण्णाश्रय भेकवदभिप्रेत्योचते,—तत्कर्म कुर्यादिति । सर्वं भेव तं प्राणिनं तेनैवकेन नामा आचक्षीरन् । तद्यथा । यः कस्त्राध्वान मविशेषेणानश्चेऽप्यश्च वौत, अश्च इत्येवं स वचनौयः स्यात् । कस्त्रादाश्चः अनुवन्नश्च इत्युच्यते, अन्योऽनुवन्नपि नोच्यते? इति विशेषहेतुर्नास्तीति । तस्मादश्चेऽपि नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्च इत्युच्यते ; किञ्चर्हि? शब्दव्यवहार एवाय मर्थप्रत्याय-नार्थः ईदृशः क्रियानिरपेक्षः । एव भेव, यत् किञ्चित् द्वन्द्वादविशेषेण तत्सर्वं तर्हनक्रियायोगात् दण्ड मित्येव मुच्यते । तस्मान्न सर्वाण्णाख्यातजानि नामानौति ॥

किञ्चान्यत्? “अथापि चेत्” अथापि यदि । “सर्वाण्णाख्यात-जानि नामानि स्युः” । तथाप्यय मपरो देषः स्यात् । आह, कतमः? उच्यते;—“यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेय-प्रतिस्फुमः स्यात् तत्रैवम्” । तद्यथा;—“स्थूणा दरशया वा सञ्जनौ च स्यात्” । क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिस्फुमे सति यावद्भिर्भावैर्यावतीभिः क्रियाभिरेकं द्रव्यं संयुज्येत, तावद्भ्यो भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिस्फुमः स्यात् । किं कारणम्? न हि तच कासाञ्चिद्ब्रावर्त्तको विशेषहेतुरस्ति, अन्यासां वा नियामकः । तत्रैव सति स्थूणा एकैव सती दरे श्रेते इति दरशया इत्युच्येत, न चोच्यते । तथा च सञ्जनेऽसां वंश इति सञ्जनौत्युच्येत, न चोच्येत । एव मनेकानि सत्त्वानि एकक्रियायोगादेकनामानि स्युः ; एकं वानेकक्रियायोगादनेकनामः उभयथापि च व्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मान्न सर्वाण्णाख्यातजानि नामानि स्युः ॥ १ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संखारो
यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्या*चक्षीरन्
पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्वदेत्यश्वन्तर्हन मिति लग्न
मथापि निष्ठन्तेऽभिव्याङ्गारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्
पृथिवीत्याहुः क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारश्वेत्यथा-
नन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतराङ्गान्तसञ्च-
खार शकटायन एतेः कारितञ्च यकारादिञ्चान्त-
करण मस्तेः शुद्धञ्च सकारादिञ्चाथापि सत्त्वपूर्वो भाव
इत्याहुरपरस्माङ्गावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते इति
तदेतन्नोपपद्यते (१३+) ॥ २ ॥

आह ;—किमिति ? उच्यते ;— “य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः
संखारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्” । एषां
पुरुषाश्वादिनां न्यायवान् सज्जनन्यायेन युक्तः ।

आह ;—कः पुनरसाविति ? उच्यते ;—कार्मनामिकः संखारः ।
कर्मकृतं नाम तन्युनः पाचक-सावकादि, तस्मिन् भवः कार्मनामिकः
संखारः । किञ्च । यथाचापि प्रतीतार्थानि स्युः, प्रतीतक्रियाणि
स्युः तर्थैव नान्याचक्षीरन् जनाः ॥

आह ;—कथं पुनराख्यायमानान्येतानि न्यायवता कार्मनामि-
कानि संखारेणोपेतानि स्युः, कथं वा प्रतीतक्रियाणीति ? उच्यते ;—

* “समैतान्या” च, उ ।

† च-च-च-पुस्तकेष्विह चयेदग्रस्त्वः समाप्तः ।

“पुरुषं” तावत् पुरि ग्रथ इत्याच्चौरन् । पुरि द्वासौ शेते पुरिश्य
इति प्राप्नोति । एव मसौ न्यायवता कार्मनामिकसंखारयुक्तेन शब्देनोक्तः
स्थात् । एव चैष प्रतीतक्रियः शब्दो भवति । एव सेव “अष्टा इत्यश्वम्”
आच्चौरन्,—अश्वोति हि असौ इति अष्टा प्राप्नोति । एव सेव
द्वन्द्वते तमिति “नर्दन मिति द्वणम्” आच्चौरन् । न चैव माच्चते ।
न चासनि कारणे विद्यमाना क्रिया परोक्षीकर्तुं न्याया, तस्मात्
न सर्वाणि आख्यातजानि नामानीति ॥

“अथापि” इदं मपर मप्राप्तं कुर्वन्ति ; ते शाकटायनादयः ।
किम् ? “निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविषारयन्ति, प्रथनात् पृथिवी
त्याङ्गः, क एना मप्रथयिष्यत्”—इति । निष्पन्ने, कमिन् ? अभि-
व्याहारणं भिव्याहारः, तस्मिन्नभिव्याहारे ; ततः पञ्चादाभिसुख्येन
स्थित्वा तस्याभिधानस्य, ततो विचारयन्ति ।

कतमस्य धातोरच रूप मिति ? आह ;—प्रथनापृथिवीत्याङ्गः
ते शाकटायनादयः ।

आह ;—ततः कि मिति ? उच्छते ;—तच वयं पृष्ठामस्यावत्,
यदीयं स्वभावत एव पृथिवी नाम अभिव्यत्, ततः क एना मपृथिवीं
सती मप्रथयिष्यत् ? कोऽस्माः प्रथन मकरिष्यदित्यभिप्रायः ॥

अथापि कस्तिदस्माः अपृथिव्याः सत्याः प्रथनकर्त्ताभ्युपगम्येत,
ततोऽपि च वय मिद मपरं पृष्ठामः ;—“किमाधारस्य इति” । च
शब्दः समुद्यार्थः,—सर्वस्य हि प्राणिजातस्येय मेवाधारः प्रतिष्ठा ;
अथ पुनर्यदेय ममथितासीत्, तदा योऽस्माः प्रथयिता स किमा-
धार शासीत् ?—न इनाधारेणाप्रतिष्ठितेन शक्येयं प्रथयितुम्, स

चाधारो नास्तीति प्रथनक्रियाभावः ; प्रथनक्रियाभावे च सति
क्रियाजान्येवमादीनि नामानीत्येतदयुक्तम् । तस्मांश्च सर्वाषाण्यात-
जानि नामानीति ॥

“अथ” अपि इदं मपरं शाकटायनः कृतवान् ।

आह ;—कि मिति? उच्यते ;—“अग्रम्बितेऽर्थे” इत्येवं मादि-
दांषः ।

आह ;—वेदाङ्गाना भेकैकं मनेकप्रभेदम् । तथाच ;—निरुत्तं
चतुर्दशप्रभेदम् । व्याकरणं मष्टप्रभेदम् । तत्र, केषां चिन्नैरुक्तानां
कैश्चिद्दैयाकरणैः सार्कं केषु चिछ्वद्वेष्वेकमत्यं केषां चिद्दैमत्यम् ।
तत्र, शाकटायनो नैरुक्तांश्च गार्ग्यवर्जं कानि चिदभिधानान्यनेकैर्धा-
तुभिरनुविदधति ; कानि चिदेकेनैव । किं कारणम्? प्रति नियतो हि
खेषु खेषु व्याकरणेषु शब्दानुविधानसमयः । तथाच ;—पाणिनीया भू-
दति प्रकृतिं सुपादाय लडित्येनं प्रत्ययं सुपाददते । ततः कृत्वा सानु-
वन्धलोपस्थ लक्ष्यं स्थाने तिवादीनादिशन्ति* ; तथा हि ते तं शब्द-
मनुविधातुं शक्नुवन्ति । स हि तेषां शब्दानुविधानोपायः पाणि-
निना परिकृतः । सैषा शब्दानुविधाने तन्वशीलीत्येतदेवैकं प्रयोजनं
मुक्ता नान्यत् प्रयोजनं मक्षिं लडादीना मध्ययने लोपे च । अपरे
पुनर्वयाकरणा लटं मक्षलैव तिवादीनेत्रोपाददते । तेषा मपि हि
शब्दानुविधाने सा तन्वशीली । एवं प्रतिनियतया स्थाया स्थाया
तन्वशील्या भवतीत्येवमादि समानं भेदं शब्दरूपं साधयन्ति । तत्रैवं
शब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौ सत्यां शाकटायनं आचार्योऽनैकैश्च

* पा० छ० १, ४, ७७-७८ ।

धातुभिरेक मभिधान मनुविहितवान्; एकेन चैक भेव । तच यदनेकैरनुविहितवान्, तदितरैर्गायंपाणिन्यादिभिर्न मृश्शते । किं कारणम्? अप्रसिद्धो हि स तेषां शब्दानुविधानमार्गः । धातुसमुदायमात्र भेव नाभेति । अतस्य शाकटायन माचिचिप्सुन्तः आज्ञः;—“अथानन्वितेऽर्थे” इति । अनलितेऽर्थे अनुगते शब्देनार्थे; यत्र संखार्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थं मनुगच्छं न शक्नोति । एवं धातुज(?) असमर्थो^{*} भवति ।

“आप्रादेशिके विकारे” च । यथा हि क्रियया तद्वयं प्रदिश्यते, तदभिधायको यो धातुः, स तदभिधानं विगृह्यमाणं विकर्तुं न शक्नोति यत्र ।

तत्र हीयमानप्रतिज्ञः शाकटायनः सर्वाण्णाख्यातजानि नामान्युपपादयिष्यन्नसम्भवे सति काश्चकुशावस्त्रम्बनमिव कुर्वन् किमकरोदिति ? “पदेभ्यः पदेतरार्द्धान् सञ्चकार शाकटायनः” । पदेभ्यः आख्यातपदेभ्यः समस्येभ्योऽवयवानुपादाय पदेतरार्द्धान् अन्यान् अन्यांश्च इतरेतराख्यान् पदावयैरन्यैस्यान्यदर्द्धं नामः संस्कृतवान् ॥

तद्यथा ;—‘सत्यम्’—इत्येतदभिधानं सञ्चकार । कथम् ? “एतेः कारितं च यकारादि चाल्ककरण मस्तेः शुद्धं च सकारादिं च” । एतेः ‘इष्ट गतौ (अ०प०)’—इत्यस्य कारितं एकत्र रूपं कला ततो यकार मन्त्र मादाय यकारान्तं कला सत्यशब्दस्थानं मर्द्दं सञ्चकार ; ततो ‘यम्’—इति भवति । अस्तेः शुद्धश्च । ‘अस् भुवि (अ०प०)’—इत्येतस्य शुद्धं भेव रूपं कला तकारान्तं मित्यर्थः ।

* “एवं धातु असमर्थो” च, ग ।

ततः सकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा ‘सत्’—इत्येतत्, ‘सत्यम्’—इत्येतस्य
शब्दस्य आदि मकरोदाद्य मर्यं सञ्चस्कारः; तत्सदिति भवति । अत्र
योऽथ मस्तेस्कारः, स यकार मधिरोहति । एव मेतदेक मभिधानं
इयोर्धात्मोः सञ्चस्कार सत्य मिति भवति ॥

अथ कोऽर्थः? सन्त मर्यं मापयति प्रत्यापयति गमयन्तीति
सत्यम् । कारितं च यकारादिश्च इद्दुष्य सकारादिं चेति इतरस्य चेतरं
चार्द्धं मिति समुच्चयार्थाश्चकाराः । एवं पदेभ्यः पदेतरार्द्धान्
सञ्चस्कार शाकटायनः; तदेतदन्यायं कृतवान्,—को हि नाम पदं
विभज्यानेकधातुं कुर्यात् । तदेतदकृतपूर्वं मन्त्रविद्वद्विः शाकटा-
यनोऽतिपाञ्छित्याभिमानादकरोत्,—यदभिनत् पदानि ॥

अपि चोपजायते नः शङ्खः;—यथासौ प्रदृशो नासौ पदेषु
स्थास्थति, अपि चासौ वर्णनपि भेत्यति, अनेकार्थाश्च कल्पयिष्यति ।
यो हि पदान्यभिनत्, तस्य वर्णभेदे विशेषहेतुः को भविष्यति?
तस्मादतिप्रसङ्गदोषोपपत्त्या नानेकधातुजानि नामानि, नापि सर्वा-
श्चास्थानजानि नामानीति ॥

“अथापि” अथ मपरो दोषः प्रसज्जेत । कतमः? “सत्त्वपूर्वो
भाव इत्याङ्गः” अभियुक्तास्तद्विदः । सत्त्वं पूर्वं मस्तात्साऽयं सत्त्वपूर्वः ।
किं कारणम्? सत्त्वाश्रय एव द्व्यसौ । तच्चैवं सति, “अपरस्माङ्गावात्”
अपरकालीनेन भावेन क्रियया “पूर्वस्य” पूर्वात्पत्त्वस्य “प्रदेशः”
प्रदेशनं सञ्ज्ञा प्रतिलक्ष्मो “नोपपद्यते” । किं कारणम्? उत्पन्निसहभूता
हि सा, स्वेनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसम्बद्ध भेव इत्य सुत्प-
द्यते,—नित्यसम्बद्धौ हि गम्भार्थैः । “इति तदेतत्” सर्वथा सर्वा-

आख्यातजानि नामानीति श्राकटायनमतं “नोपपद्यते” । तदनुप-
पत्तावस्थात्पञ्चसिद्धिः— कानि चिदाख्यातजानि नामानि, कानि
चिदनाख्यातजानीति । अथ शक्ते प्रत्यवस्थातुं प्रत्यवस्थीयता
मिति परिसमाप्तो गार्यपञ्चः ॥ २ ॥

श्राकटायनपञ्चेदानी भेतान् दोषान् प्रतिसमाधास्यामस्तदर्थं
मिद मारभ्यते;—

यथो हि नु वा एतत्तद्यच स्वरसंस्कारौ समर्थै
प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिक मित्येवं
सत्यनुपास्यम् एष भवति यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्
सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्विति पश्यामः समानकर्मणां
नामधेयप्रतिलिप्म मेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिवाजको
जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एत-
द्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्व्याचक्षीरन्विति
सन्य ल्पप्रयोगाः क्षतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्द्मूना
जाव्य आट्णारो जागरूको दर्विहेमीति यथो एत-
न्विष्टव्वेऽभिव्याहारेऽभिविचारथन्तीति भवति हि नि-
ष्टव्वेऽभिव्याहारे योगपरीष्ठिः प्रथनात् पृथिवीत्याहुः
क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथु-
रप्रथिता चेदप्यन्यैः ॥ ३* ॥

* नेच चक्षसमाप्तिर्द्मूते च-क्ष-च-पुस्तकेषु ।

“यथो हि नु वा एतत्” इति । यथेति वाक्योपादाने; यथा येन प्रकारेण । उ-कारोऽवधारणार्थः । आख्यात मेतद्,—“अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं (५६४०)” । इतरेण येनैव प्रकारेण प्रसिद्ध माचार्येणाख्यातजलं प्रतिषिद्धं नामः; तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्यमीति । हि—इत्यस्यायाम् । कथं हि व्याकरिष्यतीति । नु—इत्येष हेत्वपदेशे । वै—इत्ययं यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः । येनैव प्रकारेणास-मर्शा हेतव उक्ताः, तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तृधर्मेण समी-करिष्यामः ॥

यद्यैतदुक्तं किमिति ? “तद्यच्च स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनाच्चितौ स्थाताम्” इति । आह तच किमिति ? उच्चते;—तदेतत् प्रत्युच्यत इत्युपयुक्तस्त्वच्छब्दः ॥

आह,—केन पुनः प्रकारेण प्रत्युच्यत इति ? उच्चते;—“सर्वं प्रादे-शिक मित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति” । सर्वं मेव प्रादेशिकं सर्वं मेव क्रियाजं नाम । आह,—ततः किम् ? इत्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । आह,—कथम् ? इट्टणु । प्रदेशवाचिन आख्यातानुत्प्रेक्ष्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावद्गम्य मनुविधेयौ,—विभी हि स्त्राण-गतिर्नेष शब्दापराधो नायसाकम् । भवत एवाय मपराधो मन्द-शिच्चितत्वात्,—येनानुविधातुं स्वरसंस्कारौ विद्यमानावपि प्रदेशवा-चिनि धातौ न शक्नोषि; स त्वं तावत् पुनः पुनः शिच्चखान्यद्वाकरणं यावच्छक्षित्वानुविधातु मिति । व्याकरणेऽप्यष्टधा भिन्ने स्त्राणैरेकदेशो विचित्रः । कश्चित् सौत्रो धातुः; कश्चित् तुशब्द-चशब्द-वाशब्दाति-रिकाधाहारविभागादिगम्यः । तद्यथा । मतान्तरेष्वभिन्नेषु कश्चित्

क्षचिदिदिधिरुच्यते । ते च सर्वं एव प्रयोग मिक्षता प्रयोगकाल उपसंहर्त्तव्याः । एव मिहापि सर्वाण्णेव स्त्रणश्चास्त्राण्णपेत्याणि अखिलस्त्रसंस्कारसिद्धुच्ये ।—इति स नं तावत् शिचस्त्रानिर्धिषः, चावदखिलशब्दानां स्त्रसंस्कारावनुविधातु मुपज्ञातुं सामर्थ्यं मिति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“यः कक्ष तत् कर्म कुर्यात्, सर्वं तत् सच्च तथाऽऽच्चौरक्षितिं” । अनेकेषां सेकक्रियायोगादेकनामता प्रसञ्जेतेति ॥

अच्च ब्रूमः ;— न हि प्रसञ्जते । त्वं मपि पश्यसि, वय मपि च “पश्यामः समानकर्त्तरणां” तुच्छकर्त्तरणां अपि सतां कर्त्तराणां “नामधेयप्रतिस्त्रम् सेकेषां नैकेषां यथा तच्चा परिव्राजको जीवने भूमिज दूर्तः” । तच्चन् कस्त्रित् तच्चेत्युच्यते । अन्यः तच्चन्नपि न तच्चेत्युच्यते । आह—कोऽच्च ऐतुरितिः ? शृणु ;—लोक भेव पृच्छ, त भेवोपासनभास्त्र, न मयैष नियमः क्वात इति । अथ च तद्यथा ;—समान मौहमानानां कस्त्रिदेवार्थेन संयुज्यते, कस्त्रिक्ष ; वेदादीनाम्, एकार्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तः ; सत्य भेकेन चासनभम् । स्त्रभावतो हि शब्दानां क्रियाज्ञेयपि सति का चिदेव क्रिया मङ्गीकृत्यावस्थितिर्भवतीति । अथवा क्रियातिशयक्ततो नियमः स्यात्,—यो हि यदतिशयेन करोति, तस्यानेकक्रियावन्नेऽपि सति तद्वेतुक एव नामधेयप्रतिस्त्रम्भो भवति ॥

अयं समाधिः ;—अथवा न ब्रूमो यो यच्च यदा च तक्षति, स एव तच्चेति । किन्तर्हि ? यो यदा यच्च तच्चा भवति, स एव तच्चेति । तदेतस्त्रण मनियतं, काम मन्येष्वप्यसु कदाचित् क्षचित् तेषां मर्यन्याः क्रिया नियततराः सन्ति, यद्वेतुको नामधेयप्रतिस्त्रम्भ इति । तेषां तु

		Rs.	0	10
Categories of the Nyáya Philosophy, (Sans.) Fasc. II	..			
Dáfu Rúpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14	
Gopatha Bráhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4	
Gopala Tápaní, (Sans.) Fasc. I	..	0	10	
Gobhilíya Gríhya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each..	..	7	8	
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14	
Íśa Kena Katha Práśna Munda Mándukya Upaníshads, (Sans.) Fasc. VI	0	10		
Kátantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6	0	
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each	..	10	0	
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	..	3	12	
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..	2	0	
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..	1	14	
Mímámpáda Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	..	9	6	
Márkandéya Puráno, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..	2	8	
Nrisimha Tápaní, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14	
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	..	4	6	
Náráda Pancharátra, (Sans.) Fasc. III—IV @ /10/ each	..	1	4	
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1	4	
Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kármandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14		
Piṅgala Chhandah Sútra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	..	1	14	
Prithíraj Réśau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	8	2	
Ditto (English) Fasc. I	..	1	0	
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4	
Prákrita Lakshaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8	
Parásara Smriti (Sans.) Fasc. I	..	0	10	
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	..	0	10	
Srauta Sútra of Ápastamba, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2	
Ditto Áśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14	
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5	10	
Sáma Veda Samhitá, (Sans.) Fasc. I—XXXVII @ /10/ each	..	28	2	
Sáhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8	
Sánkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4	
Súrya Siddhánta, (Sans.) Fasc. IV	..	0	10	
Sarva Darsana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	10	
Sáñkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4	
Sánkhya Pravachana Bháshya, (English) Fasc. III	..	0	10	
Sánkhya Sára, (Sans.) Fasc. I	..	0	10	
Súsruta Samhitá, (Eng.) Fasc. I	..	1	0	
Taittiriya Áranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14	
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0	
Ditto Samhitá, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0	
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	4	
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4		
Ditto Aitareya S'vetáśvata Kena Íśa Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4	
Táṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14	
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	6	14	
Váyu Puráṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II, Fasc. 1—8 @ /10/ each	..	5	10	
Vishṇu Smriti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4	
Yoga Sútra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6	

Arabic and Persian Series.

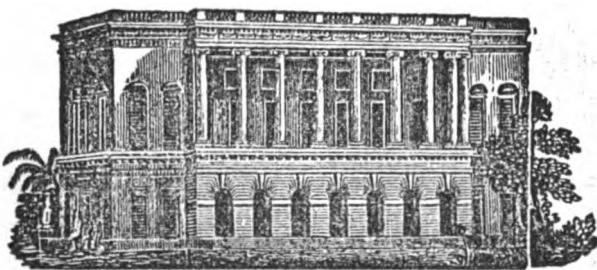
'Klamgírmánah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8	2	
Kín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8	
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4	
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	37	8	
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—LIX @ /10/ each	11	14	
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8	
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4	
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8	
Fihrist-i-Tási, or, Túsí's list of Shý'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ 1/12/ each	3	0	
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10	
Ditto Azádí, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	3	8	
Haft Kasmán, History of the Persian Maneawi, (Text) Fasc. I	1	0	

History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Iqbáinámah-i-Jahángírí, ('Text) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ísbáb, with Supplement, (Text) Fasc. I—XXXII @ /12/ each	24	0
Maghádí of Wáqidí, ('Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-'Álamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbet-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I	0	10
Nízám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyúk's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Násírf, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	8	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Fíréz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	90	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.			
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.			
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson	3	0
5. Anis-ul-Musharríhín	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	1	0
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
10. Iṣliláh-ut-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
13. Khizánat-ul-'ilm	4	0
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
17. Sharaya-ool-Islám	4	0
18. Tibetan Dictionary	10	0
19. Ditto Grammar	8	0
20. Vattdodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVII @ 1/ each	17	0
Nedalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 506.

सभाष्टवत्ति-निरुक्तम् ।
THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.
EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SÁMASRAMI.
VOL. II.
FASCICULUS II.

CALCUTTA :
PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.
1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvana Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Kévaláyana Gríhya Sútra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
Agni Purána, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each 8	12
Aitareya Áraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
Aphorisms of Sáñdilya, (English) Fasc. I 0	10
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each 6	14
Brahma Sútras, (English) Fasc. I 1	0
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each 5	0
Bṛihat Áraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each ..	4	6
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each 1	4
Bṛihat Sañhitá, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nátaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each 1	4
Chaturvarga Chintámaní, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—6, @ /10/ each Fasc.	.. 26	14
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II 0	10
Categories of the Nyáya Philosophy, (Sans.) Fasc. II 0	10
Daśa Rúpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
Gopatha Bráhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
Gopálá Tápaní, (Sans.) Fasc. I 0	10
Gobhiliya Gríhya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each 1	14

(Continued on third page of cover.)

तत्रा नियमतः तत्त्वतीति विशेषः । जीवन इच्छरसः, शाकजातिर्वा ।
भृमिजोऽङ्गारकः ।

“एतेनैवोक्तरः प्रत्यक्षः” । आह;— कतमः? यात्रद्विर्भवैः संप्रयुच्येत
तावद्धो नामधेयप्रतिलभः स्थादित्येषः । पश्चामोऽनेकक्रियायुक्ताना
मपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलभो भवति । तथा,—
तत्रा, परिवारक इत्येतान्येवोदाहरणानि । तत्रा इन्द्रान्यपि कर्माणि
करोति । न पुनस्य तत्त्वतो नामधेयप्रतिलभोऽस्ति । तत्र, अदुक्त
मेकस्थानेकक्रियायोगादमैकनामता (प्रसञ्जेतेति । एतदयुक्तम् । न
हि प्रसञ्जेत । यदि चोक्त मनेकेषा मेकनामता, एकस्य चानेकनामता*)
प्राप्नोति,— ततश्च व्यवहाराप्रसिद्धिरिति ; न हि तदुभय मस्ति ।
मनेकेषा मेकक्रियायोगे हि सति एकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि
सति व्यवस्थित एव इन्द्रनियमः स्वभावत एव लोके । तस्मान्न
व्यवहाराप्रसिद्धिरेषोऽस्ति । तत्र, यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिरेषप्रसङ्गान्म
सर्वाष्टाख्यातजानि नामानीति ; एतदयुक्तम् ॥

“यथो एतत्” अत् पुनरेतदुक्तम्—“यथा चापि प्रतीतार्थानि
स्युस्थैरनान्याचल्लौरन्विति” । अत्र ब्रूमः;—इन्द्रस्थाभाव्य मेतद्,—
यत् तथा सर्वाष्टाख्यायत्ते, यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति ; न
तत्राह मपराधे भवतः, नापि शास्त्रम् । यथावस्थितानां हि
इन्द्राना मन्वाष्टाख्यानमात्र मेव क्रियते, नाहं इन्द्रानां कर्ता ; य एषां
प्रयोक्तारस्तानेवोपालभस्त, निराकुरु वा यदि शक्तोषि ॥

* सम्बन्धी-चिङ्गान्मर्त्तपदानि क-पुस्तके न दर्शने ।

आह;—कसात् पुनः कानि चिदाख्यायने लोके ? तदभिधाने स्वाभाव्य मेव,—कानि चित् प्रतीतार्थानि, कानि चिदप्रतीतार्थानि ; तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्त्तव्यानि ; एतदेव शास्त्रस्य शास्त्रलम्,—यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि सुखार्थै-नान्याच्चौरन्निति आख्यायन्त एव कानि चित्, कानि चिच्छास्त्रेण प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । रुद्धनुविधायिलाक्षण्यस्य* ; गुणतस्तेषु लक्ष-णम् । अपि च । “सन्ति” एव “अल्पप्रयोगाः” प्रतीतार्थक्रियाः केचित् “कृतः” कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः “अपि” “एकपदिकाः” एकपदप्रकरणान्तर्वर्त्तनसद्वर्त्तमाणः । तद् “यथा,—व्रततिर्द्वमूना जाय आदृणारो जागृको दर्विष्ठोमीति” । व्रततिर्द्वृणतर्वस्त्री† । दमूना दममना वेत्येव मादिः, अग्निरतिर्थीर्वा । जायः‡ जटावान् । आदृ-णारो॥ अटनश्चौलः । जागृकोर्ण जागरणश्चौलः । दर्विष्ठोमीति दर्थ्या जुहेतीत्येवं प्रतीतार्थान्यपि शाकटायनभिप्रायः । तत्र यदुक्तं—‘न सर्वाञ्चाख्यातजानि नामानीति’ तद् युक्तम् ॥

“यथो एतत्”—यत् पुनरेतदुक्तम्,—“निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभि-

* “सुखस्वाक्षर्य”—इति क ।

† ‘व्रततिर्द्वरणाच सद्यनाच तननाच’ नैगः का० ५, ५, ९ ।

‡ ‘इमूना इममना वा दाममना वा दाममना वापि वा ; इम इति गृहमाम, तननाः स्यात्’ नैगः का० ४, १, ४ । किञ्चान्यत्रापि—‘इमूनाः चेचसाधाः’ नैगः का० १, १, १ ।

§ “रूपादावृतप्रशस्यार्थं (पा० ५, १, ११०)” — इत्यच ‘चन्द्रेभ्योऽपि इश्वरे’— इति वचनात् मल्लं यथपि रूप मेतत् ।

॥ “बारगदौचाम् (पा० ४, १, १२०)” — इत्यच ‘रका चिदे चकारोचारव भन्य-तोऽपि विधानार्थम्’— इति वचनात् । भतपथ-ब्राह्मणे च द, ३, ९ इष्टव्यम् ।

¶ “जागृकः”—इति पा० ३, १, ११५ ।

विचारयन्नौति” । अत्र ब्रूमः;— युक्तं ते शुर्वन्ति—“भवति हि निष्प-
क्षेऽभिव्याहारे योगपरीष्ठिः” । योगपरीष्ठिर्नाम योगस्य परीक्षणम् ॥

कथं चानुत्पन्नः सन्नभिधानयोगः परीक्ष्येत । तत्र युक्तं—
“प्रथनात् पृथिवीत्याङ्गः” । “क एना मप्रथयिष्ठत् कि माधारश्चेति” ।
वय मेवं ब्रूमः;—प्रथितेयं केन चिदतः पृथिवीय मित्याह । कथं
मिय मप्रथिता सती पृथिवील मापेति ? उच्यते;—“अथ वै
दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्ते” । दृश्यमाना हीयं पृथिवी । तस्मात्
यद्यप्यप्रथिता कैश्चिदन्यैस्तथापीयं पृथुदर्शनयोगात् पृथियेव । तत्र,
थदुक्तं—‘क एना मप्रथयिष्ठत् किमाधारश्च ?’, एतद् युक्तम् ; अन्यथा
हि धात्वर्था नोपपद्यत एव । तत्रैवं सति, यथा न विरोक्षते, तथा
निर्वच्यामः । तसादविरुद्धः शाकटायनाभिप्रायः ॥ ५ ॥

अथाप्येवं सर्वं एव हृष्प्रवादा उपास्यन्ते यथो
एतत्प्रदेभ्यः पदेतरार्द्धांतसञ्चस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे
सञ्चस्कार स तेन गर्हः* सैषा पुरुषगर्हाः† यथो
एतदपरस्माङ्गावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति
पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वाना मपरस्माङ्गावान्नामधे-
यप्रतिस्तम्भ मेकेषां नैकेषां यथा बिल्लादे सम्बचूड़क‡
इति बिल्लं भरणादा भेदनादा (१४१) ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १, ४.

*“गर्हं” च, ढ, च ।

† अतः परं “न शाकगर्हा”—इत्यधिकः पाठः च, ढ, च ।

‡ “सम्बचूड़क” क, च, ग ।

§ च-ह-च-पुक्केच्छिव चतुर्दश-चतुर्णः समाप्तः ।

“अध” । “अपि” च, अदि दृष्टेऽप्यस्माः पृथुत्वे न वय मुपस्थित्य-
महे । ननु “एवं” सति, “सर्व एव दृष्टप्रवादा उपास्थित्यन्ते”, न केवल
मह भेव । योऽयं दृष्ट्वा ब्रवीति, स तच दोष एव । तथा सति,
दृष्टश्वानं प्रसज्जेत; अनिष्टं चैतत् । तस्मात् पृथुदर्शनात् पृथिवी-
त्युच्यते ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“पदेभ्यः पदेतरार्द्धांस्तस्मस्कार-
रेति”, अत्र ब्रूमः;—“धोऽन्तिते” शब्देनानभिधेये “अर्द्धे” अननुगत
मसम्हृं “सम्भकार, स तेज” सम्हृं तेज संस्कारेण “गर्हः” गर्हणीयः ।
पुनराचार्यो योऽनुगतधातुभिरनेकैरेकाभिधानगतागर्द्धांस्तः सम्भ-
स्कार, भैव भौक्तेन । “स्विषा” तदभिप्रायापरिज्ञानात् “पुरुषगर्हा”
पुरुषो हि कथित् अस्तित्वादेकधातुज मपि न जानाति; कि
सुन वज्जधातुजम् । अपि च, सन्ति लोके तादृशाः पुरुषाः, ये कारक-
ज्ञाकादौन्यपि प्रकटक्रियाणि सन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एताच्यभि-
निष्पाद्यन्त इति न जानते; एष पुरुषदेशो न शास्त्रदोषः,—यदनु-
गमयितुं शब्दैरर्द्धे न शक्यते । तच,—‘यदुक्तम्, अननुगत एवार्द्धे
सम्भस्कार श्राकटायनः, सन्त भैव शब्दैर्माययति गमयतौति’, सत्यम् ।
तस्मादुपपश्यत एव श्राकटायनमतम् ।

अपि च, रूढिशब्दव्युत्पन्निर्मन्त्रेभ्यपि दृश्यते । यथा लक्षणं, तथा
लक्षणं प्रवर्जितु मर्हति;— इतरथा हि कस्य तस्मक्षणं स्यात् । यदसर्पत्
तत्सर्पिरिति मन्त्रः, अन्ववन्नौति मभवदिति मन्त्रः । अपि च, ब्राह्मणे-
मायनेकधातुजात्येव कृत्वा निरुच्यन्ते । तच मन्त्राभिधानानि यत्प-
रिज्ञाने च फल मुपपद्यते । आह;—“तदेतत् अचरणं इदय मिति;

“इत्येक मनुर मभिहरन्यस्मै खास्यान्ये च य एवं वेद, द इत्येक मनुरं दुदत्यस्मै खास्यान्ये च य एवं वेद, य मित्येक मनुर मेति स्वर्गं सोके य एवं वेद (श० ब्रा० १४, ८, ४, १)”—इति । एवं इततेर्ददातेरेतेर्दद्यशब्दः । तदर्थफलोपदर्शनार्थं ब्राह्मणेनैवं निरुक्तः । तत्र नः परं प्रमाणम् । तस्माच्छाकटायनस्तदनुदृश्य सम्यगेव छतवान्,—यदनेकैर्द्वातुभिरेक मभिधानं निरुक्तवानिति ।

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अपरस्माद्वात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्चामः”, अच ब्रूमः ;—“पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वाना मपरस्माद् भावान्नामधेयप्रतिलिप्तम्” । अपरस्मादपि सतो भावात् । “एकेषाम्? न एकेषाम्” । तद् “यथा”,—“विज्ञादो लभ्यच्चूडक इति” । पश्चात्कालीनयापि चूडालभ्यनक्रियया, भविष्यता योगेन विल्वादनक्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलिप्त उपपद्यमाने दृष्टः । क चान्यत्र नोपपद्यते । तत्र यदुक्त मपरस्मा-द्वावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते, रुद्धैतदनेकत्वादयुक्तम् । उपपद्यत एव हि केषाच्चिदिति ॥

“विज्ञं भरणादा भेदनादा” । भृतं हि तद् भवति बीजानाम्; विभर्ति वा । दुर्भिक्षादौ भक्ष्यमाणं जग्म; भेदनादा भिद्यते हि तदवश्यं भक्षणायेति ॥

आह ;— कि मिद मनिमध्यिव कि मपि पूर्वोत्तरपत्रसम्बद्धं नामाख्यातजत्व मधिक्षात्योक्त मिति ? उच्यते ;—शिष्यबुद्धिवद्यार्थं मेतदुक्तम्; कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रतिबुध्यमानः सर्वतो-मुखानेव सौकिकवैदिकाच्छब्दान्निर्ब्रूयादिति । सर्वान्येव हि व्याकर-

एनि निरक्षानि च वेदाङ्गत्वाविशेषात् प्रमाणानि । तेषा मेव फल
मिदं शाखित्येतदशक्यं तदुक्त मिति ॥ ४ ॥

॥ इति निरक्षटन्त्रौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अथापीद मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ॥
मप्रतियतेऽनात्यनं स्वरसंस्कारो हेशस्तदिदं विद्यास्थानं
व्याकरणस्य कान्त्स्वर्यं स्वार्थसाधकच्च यदि मन्त्रार्थप्रत्य-
यायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेऽ
नोपेक्षितव्यं नियतवाच्चा युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्य-
थापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति
प्रथयति । प्रोह्नाणीति॒ प्रोह॑त्यथा॑ प्यनुपपन्नार्था॑ भवन्ति॑ ।
आषधे॑ चायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसोरित्याह॑ हिंसन्न-
थापि विप्रतिषिञ्चार्था॑ भवन्ति॑ । एक॑ एव रुद्रोऽवैतस्य॑ न
द्वितीयः । असङ्घाता॑ सङ्घसांणि॑ ये रुद्रा॑ अधि॑ भूम्याम् ।
अशुचुरिन्द्र॑ जज्ञिषे॑ शतं॑ सेना॑ अजयत्साक॑ मिन्द्र॑ इत्य-
थापि जाननं संप्रेष्यत्यग्ने॑ समिध्यमानायानु॑ ब्रूहीत्य-

* “मप्रतीयतेऽ” क, च । † “स्तदिति॑” क, च, ग ।

‡ “प्रोह॑ति॑ । अथा॑ च ।

§ रुद्र मन्त्राये च पुरुषमाने रुद्रानि स्वरचिङ्गाति॑ दग्धन्ते॑ ।

थाप्याहादिति॒ः सर्वे॑ मिति॑ । अदिति॑* वौरदितिर॒न्त-
रिक्षु॑ मिति॑† । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामेऽथाप्यविस्य-
ष्टार्थो भवन्यम्यग्यादृश्मञ्चारयायिकाणुकेत्यर्थवन्तः‡
शब्दसामान्यादैतदै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म
क्रियमाणं सृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

एवं नामाख्याते पर्सर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थिताना भेतस्त-
त्त्वाणि परिज्ञायते—“अथापैदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते” ।
अथ शब्दोऽधिकारार्थः । इतीयं शास्त्रारक्षप्रयोजन मधिकरोतीति ।
अपौति सम्भावने । अपि पदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदे वा,
अपि मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु, यः समस्तार्थक्षमिन् प्रत्ययो
विशेषावधारणं न विद्यते, न भवतीत्यर्थः । अपौदं शास्त्रं मन्तरेण
पदार्थप्रत्ययो नास्ति । अपि वाक्यार्थं इत्यभिप्रायः ॥

आह ;— कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति ? उच्चते ;—
साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः । तथा ;— गौरित्युक्ते कि
मित्याकाङ्क्षा भवति, ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति ; तथा
गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्षं भवति, तथा गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं
भवति । अथेदानीौ गौर्गच्छतीत्युक्ते गौर्वाहदोहादिभ्यो व्यावृत्य

* ‘मित्यदिति’ ष, ष्ठ, ष ।

† नेत्र सरचिकानि ष-पूर्णके ।

‡ “काणुकेति ॥ १५ ॥ अर्थवनः” ष, ष्ठ, ष ।

§ ७-७ ष-पूर्णकेच्च चष्ठ चेदो नास्ति ।

गमनेऽवतिष्ठते, गमनं चान्येभ्यो व्यावृत्य गच्छेवावतिष्ठते । एष वाक्यार्थः । स एष प्रकरणाविरोधी वाक्यार्थः पदार्थं नियमेन स्तुत्यति, पदार्थस्य पदस्तुत्यम् । पदार्थसन्नियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादौनि स्तुत्यानि व्यादिश्यन्ते ॥

यत एव मतः “अर्थं मप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंखारोहेशः” । अर्थं मप्रतियतोऽप्रतिपाद्यमानस्यानवधृतार्थस्येत्यर्थः । “नात्यन्तम्” । नैकान्तिकेन, एकान्तं नाम निश्चयोऽनिश्चयेनेत्यर्थः । किम्? ‘स्वर-संखारोहेशः’ । स्वरोहेशस्य संखारोहेशस्य; स्वरावधारणं संखारावधारणं नास्तीति वाक्यशेषः । किं कारणम्? न ज्ञानवधृतार्थः स्वरसंखा-रावधारयितुं शक्यात्;—अर्थवशेन हि स्वरसंखाराववतिष्ठते ॥

“तदिदम्” एवं क्लावा निरक्तशास्त्रं “विद्यास्यानम्” एतदधीन-त्वादर्थपरिज्ञानस्य । अर्थवशगतात्प्रस्तुत्य स्वरसंखारयोरिहं “व्याकरणस्य कात्म्दंय” कृत्वभावं, करोतीति वाक्यशेषः । व्याकरणे न हि स्वरसंखारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिसमाप्तं भेव तावद्वाकरणं यावत् निरक्तं नाधिगत मिति;—न हि अनैरुतोऽर्थं मवधारयितुं मत्तम्,—नानवधृतार्थः स्वरसंखारतत्त्वं विजानीयादिति ॥

आह;—ननु व्याकरणस्य कात्म्दंयं भेतत् करोतीत्यक्ते तच्चेष भेवैतद्, गुणादिवत्; ततस्य विद्यास्यानब्दं मस्य विरुद्धत इति? नेत्रुच्यते;—“स्वार्थसाधकस्य” । स्वार्थाजहृदृच्या ज्ञेतदनुषङ्गतो व्याकरणस्य कृत्वतां करोति । यथा स्तोके स्वार्थं मपरिहाय कश्चित्परानुयां करोत्येवम् । यत्पुनरेतदुक्तं गुणादिवदिति । ते हि तत्त्वान्तर्भूता एव “उणादयो बङ्गस्तम् (पा० ४, १, १)”—इत्युक्तम्,

न पुनर्निघट्टवो बद्धल मिति । तसामात् स्वतन्त्र सेवेदं विद्याम्यान
मर्थनिर्वचनम्, व्याकरणम् लक्षणप्रधान मिति विशेषः ॥

आह;—“यदि मन्वार्थप्रत्ययाय” एतदारभते, हन्त, तदेव मर्थ
मारभ्यमाणम् “अनर्थकम्” एव “भवतीति” । आह;—क एव
माहेति? उच्चते;—“कौत्सः” । किं कारणम्? “अनर्थका हि
मन्वाः” । न हि मन्वाणा मर्याइसि वाच्यवाचकत्वेन । तदर्थनिर्वच-
नायारभ्यमाण मिद मर्यनर्थक मेव भवति । तसामानारभ्य मित्येवं
कौत्सो मन्वते । “तत्” एतदेव मुच्यमानं कौत्सम् “एतेन” अनेन
नैरुत्तेन “न” “उपेक्षितव्यम्” । उपगम्य वेदं शास्त्रं ईक्षितव्यम्;
कि मसौ सत्य माचष्टे उच्चेति वा परौच्यम् । अर्थवत्ते मन्वाणां
यद्देतुज्ञानं वक्ष्यमाणं तदुपगम्यार्थवत्तं मन्वाणा मौक्षितव्य मिति
केचिदाङ्गः ॥

कथा पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्वाणा मानर्थका माहेति? उच्चते;—
“नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्वा भवन्ति”—इति । नियतवाचो
युक्तयः, मिरुद्वाचोयुक्तयः;—अभिधाननियता हि ते भवन्ति ।—
११९ १ ११९
“अग्र आ याहि वीतये (सा० सं० १,१,१,१)”—इति मन्त्रेण पुन-
र्विभावसेषा! आगच्छ पात्रायेति । नियतानुपूर्वा नियतनिष्ठानुपूर्वी
पदप्रयोगस्य । तद्यथा,—‘अग्रायाहि’ इति न पुनर्भवति ‘आयाद्वग्ने’
इति । इह लोकेर्थवतां गद्वाना मनियमेन पर्यायवचनता दृष्टा
गवादिप्रयोगे, तथा न पौर्वापर्यं दृष्टम् । तद्यथा,—‘गोणी मभ्याज’,
‘अभ्याज गोणीम्’; ‘आहर पात्रम्’, ‘पात्र माहर’ इति । न च तथा
मन्त्रेषु । ततोऽर्थवच्छब्दवैधर्म्यात् पश्चामोऽनर्थका मन्वा इति ॥

अथाप्य भपरो इतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह ;—कतमः ? इति, उच्यते ;—“ब्राह्मणेन” ते “रूपसम्बन्धः” अपि सन्तो “विधी-यन्ते” एव । यदि ह्येते अर्थवन्तोऽभिव्यन्, स्तेनैव लिङ्गेन स्त भात्मान भेते विनियोगं समर्था इति कला न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधात्यन्तः ; विद्वितास्त । तद् यथा,—“तु रु प्रथस्तेति प्रथयति (श० ब्रा० १, १, ६, ८)* प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विद्वितः प्रथनकर्मणि ; तथा च,—“तु रु प्रथस्तोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् (य० वा० स० १, २१)” । यजुरिदम्, पुरोडाशं प्रत्युच्यते । पुरोडाश ! त्वं विस्तीर्णप्रथनः सन् विस्तारप्रथाः, स्वात्मानं ते तत्र यज्ञपतिस्यायं यजमानः प्रजापश्चिरण्डादिभिस्तोरु प्रथतां विस्तीर्यता मिति । तथा,—“प्रोहु-णीति प्रोहुति (?)”—इति ब्राह्मणं द्रोणकलशपोहणविधावपि । “इद मह मात्मानं प्रोहामि(?)”—प्राप्तं प्रेरयामि इति प्रोहाणीति प्रोहति, प्रोहणलिङ्गो विद्वितः प्रोहणकर्मणि । तस्मालिङ्गसम्बन्धविधानात् पश्चामो ब्राह्मणेनानर्थक्षरूप सेव सन्तं मन्त्रं नियुक्तम् । एवं सति, मन्त्रं मन्त्रं पुनर्विदधत् ब्राह्मण मर्थवत् । अनर्थका मन्त्राः—न द्वार्थवन्तः सन्तो दासवद् ब्राह्मणेन विधीयेरन्, विद्वितास्त । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पश्चामः । अपि च ;—ब्राह्मणस्यानर्थक्योपगम्ये देशकालकर्त्तदचिणादिकर्माङ्गभृतं कुत उपस्थिते ? तथाच ब्राह्मणस्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने बेदैकदेशस्य मन्त्रस्यात्यन्तं सेवानर्थकलमभ्युपगमतं स्वात् ;— न हि ब्राह्मणस्य विधिस्तुत्यर्थावृत्तेऽर्थवन्नास्ति, मन्त्राणां पुनर्वाच्यवाच्यक्वेनानर्थकाना मपि सतां विनियोगमात्रेणार्थ-

* ‘तु रु प्रथा इति प्रथयति यावत्कपात्तम्’ इति का० औ० छ० १, ५, १९ ।

वत्ता स्थान् । एतसाच्च काम मनर्थका मन्त्रा वाच्यवाक्यवेन सन्तो विनियोगमात्रैषैवार्थवते विशेषत्वात् विधायकलाच्च ब्राह्मण मर्त्यवदस्त्विति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतु रागर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह ;— कतमः ? इति, उच्यते ;—“अनुपप्रार्थाः” हि एते “भवन्ति”, य एतेष्वर्थो सम्भवते ;—अय मेतेष्वर्थः स्यादिति नामावुपपद्यते । तद्यथा,—“ओषधे चायस्त् (य० वा० सं० ४,१.६,१५) एनम्”—इत्याह । न चौषधिरात्मान मपि चार्तु ममर्थाः, किम्युनर्दृक्षम् । तथा,—“खधित्ति मैजै॒ हिंश्चीः (य० वा० सं० ४,१.६,१५) इत्याह” आत्मनेव “हिंसन्” । को हि नाम एव मुक्ता स्य भेद हिंस्यात् ? हिनस्ति च । लोके यान्वेविधानि वाक्यान्युन्मत्तप्रभृतौनां तान्य- नर्थकान्युच्यन्ते, तथैवेमानि । तसादिमान्यथनर्थकानौत्युपपद्यते ॥

“अथापि” अय मपरो हेतु रागर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह ;— कतमः ? इति, उच्यते ;—“विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति” इति । अन्यस्यान्वेन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो विप्रतिषेधः, इतरेतरव्याघात इत्यर्थः । तद्यथा,—“एकं एव रुद्रोऽवतस्ये न द्वितीयोः (?), “असु- श्वाना मुहस्ताणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् (य० वा० सं० १.६,५४) ”; “अशुचुरिङ्ग जश्चिषे (च० सं० ८,७,११,२) ”, “श्रुतं सेना अजयत् मुक्त मिन्द्रः (च० सं० ८,५,१२,१) —इति” । एतान्युदाहरणानि । “एक एव रुद्रोऽवतस्ये न द्वितीयो रणे निप्नन् पृतनासु शत्रून् । मस्त्रज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यक्षं जनान्तस्मुकोचान्तकाले* ॥”

* “जनान्तस्मुकोचान्तकाले—” इति च पुस्तकठीपन्नाम् ।

एक एवावतस्ये रुद्रः' स्थितवान्, 'रणे' रणाय रणार्थम्, 'न' अन्यो 'दितीयः' कास्त्रिदलि । इति रुद्रवज्ञत्व-प्रतिषेधः । कथं मवतस्ये? 'नि' निस्पृश्येन 'प्लन्', 'पृतनासु' सर्वहनौयेषु सङ्ग्रामेषु शत्रून्' । किञ्च, स एकः 'संस्तुज्य' स्फृटा, 'विश्वा' विश्वानि भुवनानि 'गोप्ता' रचिता; स्फृटा च सर्गकालानन्तर मेव पालयिता च स्थितिकाले । 'प्रत्यङ्ग' प्रातिलोक्येन 'जनान्', 'सम्मुकेऽच' सङ्कोचयति, 'अन्तकाले' प्रलयकाले । य एवं गुणयुक्तो रुद्रसं वयं स्तुमः । "असङ्ख्याता ॥—० तन्मसि" । एषा शतरुद्रियेऽनृष्टुप् । अनेन चाग्निचयने यक्षपर्णेनाजात्मीरमिश्रा गवेधुकाः सप्तकृत्वो ह्ययन्ते उच्चरस्ता श्रोणा-वन्याद्या मिष्टकायाम्† । प्रजापते राष्ट्रम् । 'असङ्ख्याता' असङ्ख्या-तानि 'सहस्राणि' बहूनौति यावदुक्तं स्थात्, केषाम्? 'ये रुद्राः' 'भूम्याम्' 'अधि' उपरि 'तेषां' 'सहस्रयोजने' अध्वनि अवस्थिताना मेव 'अव' 'तन्मसि' तनुमो 'धृत्यानि' धनूषिः । अप्राप्ताना मेवा-सान् प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेतानभिष्टुमो यावत्तताति तानि धनूषिः । 'त्वं सिभूत०—० धन्वसु"‡ । एतया अतिस्फृन्दसा इत्य् तुष्टाव-

* "चरक्षाता ॥—० भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धृत्यानि तन्मसि" य० वा० स० १९, ५४ ।

+ "शतरुद्रियेऽनेऽन्तरपञ्चसापरस्या सक्षां परिप्रित्वसंपर्णेनाक्काटेन श्वातयन् सभातं अर्जित्वमिश्रान् गवेधुकासप्तकृत्याजात्मीर मेके तिष्ठन्तुदृश्यन्ते रत्य-ध्यायेन (य० वा० स० १९४०) द्युमनवाकाने स्वाहाकारो जानुमाने पश्चान्ते च गाभिमाचे प्राक् च प्रत्यवरोहेष्या सुखमाचे प्रतिक्षेपां प्रत्यवरोजान् जुर्जोति प्रमादेषु नगोऽस्त्रिविति प्रतिमन्त्रम्"—इति क्वा० छ० १८, १, १—५ । 'अर्जित-मिश्रान्' चारणातिरिमिश्रान् ।

‡ 'त्वं दिव्यं रक्तं इजोऽधृताच्चै अदृश्विष्य । अशुचुरित्वं जस्तिष्ये विश्वं पुष्पस्त्रि वार्ष्णं तं त्र्या परिव्यजामहे नभना मन्युकेषां चाका अष्टि धनूषु'" भ० स० ८, ०, ११, १ ॥

सुरः पैजवनः । षोडशिनि शत्ते विनियुक्ता । हे 'इन्द्र !' 'लभ्'
 'अवास्तुजः' 'सिन्धुम्' स्थन्दनान् एतान् माध्यमिकान् उदकसंस्थायान् ।
 कथम्युनरवास्तुजः ? 'अधराचः' तानधिगमनान् छत्रा सर्वानेवावा-
 स्तुजः, नित्यकालम् 'अहन् अहिम्' इन् मेघम् । 'अशत्रुः' अशा-
 तयितयो 'जज्ञिषे' जायसे नित्यकालं भवसि, तस्मिन् इते मेघे ।
 किञ्च, त्वं मेतेन प्रकारेण मेघवधकर्मणा 'विश्वं' सर्वं 'पुष्ट्यसि' पुष्ट्यासि
 'वार्यं' वारिभवं श्रीकांदिकम् । 'तं' 'त्वा' त्वाम् एव द्वृणसंयुक्तं वयं
 'परिष्वजामहे' सर्वतः स्खामहे । 'नभन्तां' मा भूवन् 'अन्यकेषाम्'
 'अन्येषाम् 'ज्याका' ज्या 'अधिधन्वसु' अधिधनुःषु । किमुतान्ये के
 चनाभ्युद्यमाना एते स्म दिष्टः अवततज्य धनुषो हतसर्वाद्यमाः सन्ति-
 त्यतस्त्वां परिष्वजामहे इत्यभिप्रायः । "आश्तुः शिशान" — इत्येषा
 अप्रतिरथेन चिटुषग्निप्रणयने विनियुक्ता । अप्रतिरथसेन्द्रपुच्छसार्षम्* ।
 'आश्तुः' व्यापकः चिप्रो वा, 'शिशानः' शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् आयु-
 धम्, ग्रग्नीतायुधः, 'वृषभो न' वृषभ इव पुष्टो योद्धा, 'घनाघनः'
 जहिजहीत्येवं शब्दकारी, 'चोभणः', केषाम् ? 'क्षर्षणीनाम्' प्रत्यनी-
 कावस्थिताना मसुरादीनाम्, 'सङ्कृन्दनः' समाक्रान्ता शत्रूणाम्,
 आङ्ग्लय च 'अग्निमिषः' आदरवान् जयं प्रति, 'एक वीरः' एक एव
 विक्रान्तः अप्रतिष्ठनः सङ्क्रामेषु ; 'शतं सेनाः' बङ्गीः शत्रुसेनाः 'सा-
 कम्' अवस्थिताः 'अजयत्' एक इन्द्रो यः, तं वयं स्तुमः । एव मित-
 रेतरविप्रतिषिद्धान्वेतानि मन्त्रवाक्यानि । यद्येको रुद्रः, नासङ्क्रान्तानि

* "आश्तुः शिशानो दृष्टुभो न शौमो धनाप्रुनः चोभवसर्वपूनाम् । सुकृन्दनो-
 ग्निमिष रक्तवीरः शूमं सेना अजयत् सुक मिन्दः ॥" च० सं ८, ११, १ ॥

सहस्राणि ; अथामङ्गातानि, नैकः । यद्यग्नुः, कर्थं गतं सेना अजयत् ? अथ गतं सेना अजयन्, कर्थं मग्नुः ? लोके हि यान्येवंस्त्वाणानि वाक्यानि उन्मत्तादीनाम्, तान्यनर्थकानीति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतुर्मन्वाणा मानर्थके । कतमः ? इति, उच्यते ;—“जानन्तं सम्प्रेष्यति” अध्वर्युर्हृतारम् । कथम् ? ‘अग्रये समिथमानायानुबूद्धीति’* । हेता हि विधिज्ञ एव भवति ;— न द्विविदात् विद्वितोऽस्त्रौति स विजानायेवासुभिन्नवधाविद् मध्यानुष्ठातव्य मिति । तदेतदिज्ञातार्थस्य सतः सम्प्रेषण मनर्थक मेव भवति । यदैतदनर्थक मेव मन्येऽपि मन्वा इति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतुर्मन्वाणा मानर्थके । आह ;— कतमः ? इति, उच्यते ;—“आह” मन्वनिगमः “अदितिः सर्वमिति” । आह ;—किमुदाहरणम् ? “अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्ष मितिं “तत्” एतदुदाहरणम् “उपरिष्टाद् व्याख्यातामः”† । इह लेव मर्द्य मिय मुदाहृता ;— कर्थं यैव द्यौः, सा अन्तरिक्षम् ? यैव माता, स एव पुच्छः, स एव पितेतेव मादि किमपि बज्ज्ञ परस्परासम्बद्ध मुच्यते ? तदर्थवत्ते मन्युपपादयितु मशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्वा इति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतुरानर्थके मन्वाणाम् । आह ;—

* “तदु हैक आङ्गः । अप्युये समिथ्यमानाय सोतर्नुबूद्धीति ।”

४० चा० १, २, ३, ४ ।

† “अदितिं द्यौरदितिर्नक्षिरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुच्छः । विश्वेदेवा अदितिः पञ्च जना आदितिर्ज्ञात मदितिर्ज्ञनिलम् ॥” ४० च० १, २, ३९, ५ ।

‡ नैग० ४, ५, १ ।

कतमः? इति, उच्यते;—“अत्रिस्यष्टार्थाः” अपि हि के चित् “भवन्ति” । तद्यथा,—“अस्यग्, यादृस्मिन्, जारथायि, काणुका,—इति” एव मादयः । न ह्येषां विस्यष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिं-ज्ञातुम्,—न च केचिदर्थवन्तः के चिदनर्थका इति न्याय मध्युप-गन्तुम्; अर्द्धावेशसं हि स्यात् । तस्मात् सर्व एवानर्थका इति ॥ परिसमाप्तः पूर्वपक्षः ॥

खपचनिदानं स्यापयिष्यामः, तदर्थं मिद मारभते,—“अर्थवन्तः गद्भसामान्यात्” इति । अर्थवन्त एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा । इतु-हृच्यते,—गद्भसामान्यादिति । समान एव हि गद्भो लोके मन्त्रे च । तथा च, य एव गो-गद्भो लोके खरमस्त्वारथुक्तः, स एव मन्त्रे-मध्ये । तचैवं सति, सएवार्थवान् लोके, स एव चानर्थके मन्त्रेभ्यांति विशेषहेतुर्नात्मि, असति च विशेषहेतावर्थवन्त एव मन्त्राः गद्भ-सामान्यादित्युपपश्यते । यत्पुनरेतुकम्,—प्रयोगानियमाङ्गोकेर्थवन्तं प्रयोगनियमाच मन्त्राणा मानर्थक्य मिति; तत् प्रति वक्ष्याम एतत् लोकेऽपि हि प्रयोगनियमो दृष्टः । तद्यथा,—पितापुचाविति ॥

किञ्चान्यत्,—“एतदै यज्ञस्य समृद्धं यद्गूपसमृद्धं यत् कर्म क्रिय-माण सृग्गुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् (?)” । एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धम् । तत् किम्? इति, उच्यते;—‘यद्गूपसमृ-द्धम्’ मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते, तदेव हि समस्तवृद्धा युक्तं भवति, मेत-रत् । एतदेव सुतरां स्थृतीकरोति;—‘यत् कर्म क्रियमाण सृग्ग-गुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मण मिति’ । गद्भसामान्याद् ब्राह्मणप्रामाण्य-देति । च-गद्भो ब्राह्मण मध्ये च मन्त्राणा मर्थवत्त्वं मेवं दर्शयति ।

अनर्थका हि सनः कथं कर्माभिवदेयुः ? कथं वा इनभिवदनः सम-
र्द्धयेयुः ? अर्थवाचं वाभ्युपगतं भवता ब्राह्मणस्य ? अथापि ब्राह्मणेन
रूपसम्बन्धा विधीयन्ते इति अत्र ब्राह्मणेन मिद्द भेवार्थवत्त्वं मुक्तं
मम्बाणाम् । तदेतदुपदर्शित ममाभिसम्भादर्थवत्त एव मन्त्रा इति ॥१॥

क्रीङ्गलौ* पुच्छेनस्तुभिरिति यथो एतन्नियतवाचो
युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथे-
न्द्रामी पितापुच्छाविति यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना
विधियन्त इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुप-
पन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत यथो
एतद् विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथः ॥२॥
पत्रोऽयं† ब्राह्मणोऽनसिचो राजेति यथो एतज्जानन्तं
संप्रेष्टतीति ज्ञानन्तमभिवादयते ज्ञानते मधुपक्कं प्राह ॥
यथो एतददितिः सर्वं मिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्व-
रसा अनुप्राप्ताः पानोय मिति यथो एतदविस्पष्टार्था-
भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेन मन्त्रो न पश्यति
पुरुषापराधः स भवति यथा ज्ञानपदोषु विद्यातः पुरुष-
विशेषो भवति पारोवर्यविन्मु तु खलु वेदितृषु भूयो-
विद्यः प्रशस्यो भवति (१६९) ॥१॥

प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमपादः ॥ १,५.

* उ-पञ्चकादम्बच “क्रीङ्गलौ”-रत्नेव पाठः, परं स च द्वितीयापाठविरहः ।

+ “पञ्चमोऽयं” क, च, न । ‡ “प्राहेति” च, उ, च ।

६ इति पोदुमवचः समाप्तः उ-उ-च-पुञ्जकेषु ।

किं पुनः सम्भूरुपले मन्त्राणा सुदाइरणम् ? उच्चते ;—
 “क्रीठनौ”—इति । “इैव सं—० मृहे”* । सूर्याया आर्षम् ।
 विवाहे विनियुक्ता । अनुष्टुप् । ‘इैव’ ‘सं’ भवतं युत्रां, ‘से मृहे’
 ‘मोदमानौ’ हर्षमाणौ ‘मा वि यौष्टम्’ मा च वियुज्येताम् । ‘विश्वं’
 सर्वम् ‘आयुः’ व्यश्रुतं क्रीठनौ ‘पुचैः’ ‘नमृभिः’ पौचैश्च सहेत्याग्नीः ।
 स्थापित मर्यवन्तं मन्त्राणाम् ॥

अधुना परपचे हेतवो निराकर्तव्याः, तदर्थं मिद माह ;—“यथो
 एतत्” इति । यत्पुनरेतदुक्तम् । “नियतवाचो युक्तयः, नियतानु-
 पूर्वा भवन्ति इति” । अत्र ब्रूमः,—“लौकिकेभ्यपि” द्वार्थवत्सु
 मद्देशु नियतवाचो युक्तिलं नियतानुपूर्वत्वश्च दृष्ट भेव । “एतस्था,—
 इत्याग्नी पितापुचाविति” च । तत्र, यदुक्तं नियतवाचो युक्तिलान्त्रि-
 यतानुपूर्वत्वाचार्गर्थका मन्त्रा इति । एतदयुक्तम् । लौकिकेभ्यपि हि
 नियतप्रयोगाः सन्तः शब्दाः के चिदर्थवत्तो दृष्टाः, यथेन्द्राग्नी पिता-
 पुचाविति । स एष प्रयोगनियमादर्थका मन्त्रा इत्यनैकान्तिको
 हेतुः । तसादर्थवत्त एवेति ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम् ;—“ब्राह्मणेण रूपसम्भ्राविधी-
 यत्त इति” । अत्र ब्रूमः ;—“उदितानुवादः स भवति” । न सर्व
 आत्मान भेव स्तेन रूपेण विधातु मित्यतो ब्राह्मणेन विधीयते
 किन्तर्हि आत्मनियोगाश्रय सुक्त भेव सन्तं मन्त्रेणार्थं ब्राह्मण मनु-

* “इैव सं मा वि वौ द्वं विन्न मायव्युतय । क्रौळौ पौचैश्चैभिर्माह-
 मानौ से मृहे ॥” अ० सं० ८, २, १८, १ ।

बक्ति विक्षरेण प्रकारार्थसनुष्टूपया, न द्वागुणं सोतुं ग्रक्षते ; सोऽय
सेव सुदिगागुवाद एव भवति, उकानुवाद इत्यर्थः । अपि चानेके-
उपि समानस्तिक्षःः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति ; ते द्वादश्युर्विकथा
एकं प्रयोगं प्रति ‘खले कपोत’वत्* सम्यतन्ति, तेषां समुच्चये
विकर्षे च प्राप्ते सति अभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधी-
यते । एव सुभयोरर्थवच्च मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुकं रूपसम्बन्ध-
विधानान्मानर्थकथम्, मन्त्रार्थवच्चे वा ब्राह्मणानर्थक्य मिति ; एतद-
युक्तम् । तस्मादुभय मर्यवत्—मन्त्रास्य ब्राह्मणस्तेति ॥.

“धथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—‘ओषधे चायखैनम्, स्खधिते
मैनश्छिश्चीः—इत्यादयः अनुपपन्नार्थाः भवन्ति । अच ब्रूमः ;—
ओषधधिदेवतोच्यते ; हे ओषधे ! चायखैनम् ; लत्पूर्वको द्वेष वृक्ष-
स्त्रियमानः सम्यक् छिन्नो भविष्यति, ततस्य यज्ञे विनियुक्तः । प्रति-
विशिष्ट सुत्कर्षं भेतस्याः स्थावरत्वात् प्राप्तयत इत्येतत् चाण मभिप्रेत्योक्त
ओषधे चायखैन मिति, न छेदनं प्रतिपत्त्यतेऽत्य मित्यनेनाभिप्रायेन ।
तस्मादुपपन्नार्थं एवायम् । तत्र यदुकं मनुपपन्नार्था इत्येवमादयो
मन्त्रा इति, एतदयुक्तम् ॥

यदपि चोक्तम्,—‘स्खधिते मैनश्छिश्ची रित्याह शिश्पन्निति’ ।
तत्र ब्रूमः ;—“आज्ञायवचनादहिंसा” एषा “प्रतीयेत” । आह ;—
कथ महिंसा ? प्रथक्तो हि छिद्यते वृक्षः । इट्टणु ;—इत्य महिंसा,
इत्य हिंसा,—इत्यागमादेतत् प्रतीयते । प्रतिविशिष्टसाय भेव वैदिक

* इत्या युवानः मित्रवः कपोताः । ज्ञके यथामौ युवपत् पतन्ति तर्यैति ‘खले
कपोत’-ज्ञायः । उक्तयेतत् सामान्यस्त्रियादा जागदीमा मन्त्रान्यन च ।

आत्माय आगमः, एतत्पूर्वकलादन्येषा मागमानाम् । स एष कल्पस्थ जगतः प्रतिविशिष्टाय श्रेयसेऽभ्युद्यतः सन् हिंमायां कर्त्तारं विनियोग्यत इति । कुत एतत् पुनरिय महिसैव? यतोऽसाम् नियुनक्ति कर्त्तारम् । तदेतदागमप्रत्यक्ष मेव यथेय महिमेति । अपि चैतदोषधि-वनस्पति-पश्च-मृग-पक्षि-सरीषुपाः सम्बुद्धयुक्ताः सन्तो यज्ञे पर मुकर्षं प्राप्नुवन्ति । सोय मधुदध एव सम्भृते, न हिंसा । तच्च, यदुक्त मैनं हिंसी रित्याह हिंसन्निति, न द्वासौ हिंसिति । किन्तर्हि? अनुगृह्णाति यज्ञः विनियोगार्थं विधानतः हिन्दन् । तसादुपपक्षार्थं मेव मयि । तथा यदुक्त मनुपपक्षार्थलाइर्यका मन्त्रा इति, एतदयुक्तम् ॥

“यथो एतस्” यत् पुनरेतदुक्तम्;—“विप्रतिविद्वार्था भव-ज्ञीति” । अत्र ब्रूमः;—नैष विप्रतिविद्वोऽर्थः,—“एक एव द्वितीयत्वे”, “असक्षाता सहस्राणि”—इति;—इवता हि महाभाग्य-योगादेकापि सत्यनेकधा भवति, अनेकापि चैकधा, तदुपरिष्ठाद्य आस्थास्यामो “माहाभाग्यादेवतायाः (दै० का० ३,१,४)” इत्यत्र ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्;—“अश्चुरिन्द्र जज्ञिषे”, “शतं सेना अजयत् साकमिन्द्र”—इति । अत्र ब्रूमः;—“सौकिकेष्वपि” अर्थवत् अव्येषु “एतद्” एव सेवाच्यमानं दृष्टम् । तद् यथा;—असप्नोऽयं ब्राह्मणो-जनिचो राजेति” । न हि कस्तिदसप्नोऽस्मि लोके । उकां हि;—“मुनेरपि वनस्पत्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः । उत्पद्यन्ते चयः पक्षा मित्रोदासीनश्चत्रवः”—इति । तथापि स्वन्पत्यपतं दृष्टा केचिदेवं वकारो भवन्ति,—“असप्नोऽयं ब्राह्मणः” इति । एव मेव कस्मिं-

स्त्रिदतिप्रवृद्धे भृङ्गं पातिते* सेषेऽन्येषा मसारता मभिप्रेत्येदं सुकं
स्थात,—अश्चुरिन्द्र जस्तिषे यस्त्वा मेत मेव मतिप्रवृद्ध महान्निम्—इति । यत् पुनरेतदुक्तम्,—‘शतं सेना अजयत्’—इति । अच श्रूमः ;—
कुतो हि सेनाः, या इन्द्रो जेष्यति ?— न हि देवानां शत्रवः सन्ति,
ये जेतव्या इति । किञ्चारणम्? विभवो देवा वशिनः अधिकरण-
धर्मास्त्र परेण महिषा युक्ताः । आह ;—कथन्तर्हि ‘शतं सेना अज-
यत्’ इत्येतदुक्तम्? उच्यते ;—रूपकल्पनर्यैवैषा युद्धप्रवादात् सुतिः ;
वल्लति च “अपास्त्र व्योतिषष्ठ मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते,
तचोपमार्थेन युद्धवर्णं भवन्ति (नैग ० का ० २,५,२)”—इति । तदेतद्
भवता न सम्यग् दृश्यते, सम्यग्निष्ठतां देवतातत्त्वं नैरुक्तेभ्यः, ततो
मन्त्रार्थानविरोधेन सम्यग्वभोक्यस्ते । नैव मवाक्यतत्त्वज्ञेन मन्त्रार्थो
विगाहितुं शक्यः । गम्भीर पदार्थो हि वेदः, कथ मवभोक्यते ? वेदार्थ-
विवाधविभान्ता एव हि प्रवादिनः स्वबुद्धिसाधव माविर्भावयन्तो
आग्नेयाः सन्तः सर्ववर्णसाधारणानि दर्शनान्तराणि प्रतिपेदिरे ।
यतुकं विप्रतिषिद्धार्थलादनर्थका मन्त्रा इति । एतदयुक्तम् । न
ही मे विप्रतिषिद्धार्थाः ;—भवत एव मतिविभवो मन्दश्चित्त्वात् ।
तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥

“यदो एतत्” यत् पुनरुक्तम्,—“जानन्तं सम्प्रेष्यतीति” ।
अच श्रूमः ;—सौकिकेवर्धवस्तु शब्देषु एतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम् ।
“जानन्तम्” गुहम् “अभिवादयते” स्वगोच मभिवदन् । तथा च

* “शतिते” च ।

† सदाच “क्षुमन्तिता गुरं गोत्रेषाभिवादयते (सो० स्त० स० १,१,११)”—
एत्यादि विधानं इष्टम् ।

“जानते मधुपक्षं प्राह” चिर्मधुपक्षो मधुपक्षो मधुपक्षः इति । तदे-
तदर्थवत्सपि शब्देषु विहितार्थख्यापनार्थशब्दसामान्यादर्थवन्नो मन्त्रा
इति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथाप्याह “अदितिः सर्व
मिति” । अत्र ब्रूमः;—दिविधा हि शब्दप्रवृत्तिः, मुख्यार्था गौणी
च । तचैव सति यत्र मुख्यासम्भवस्तुत्र गौण्याश्रीयते । स एष भक्ति-
वादोऽदितिः; यथा कस्त्रिद् ब्रूयात् कस्त्रिदनेकोपकारे प्रवृत्तम्—
‘त्वमेव मे माता, त्वं मे पिता’; एव सेतदपि द्रष्टव्यम् । “लौकि-
केभ्यपि” चार्थवसु शब्देषु “एतत्” उच्चमानं दृष्टम्, “यथा;—
सर्वरसा अनुप्राप्ताः पात्रीय मिति” । ततो हि तेषां प्रभव इत्यनन्या
गुणवृत्त्या एव सुच्यते; एव मिहापि गुणवृत्त्या कथा चिददितिः सर्वत्व-
सुच्यते । यदुक्त मितरेतरविरुद्धं किमपि बङ्गते ति; एतदयुक्तम् । सर्व-
सेतदुपपद्यत एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्न एत सर्वमन्त्रा इति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथापि “अविस्पृष्टार्था
भवन्तीति” । अत्र ब्रूमः,—“नैष खाणोरपराधः” इति । न द्वाच
खाणुरपराधति “यदेन” खाणुम् “अन्यो न पश्यति” यदचासावभि-
हन्यते । किन्तर्हि? “पुरुषापराधः स भवति” पुरुष एवापराधी
तत्र, यदसावचकुश्मान् । एव मिहापि नैव मन्त्राणा मपराधो यदग्नि-
क्षितेन भवता न विज्ञायन्ते, भवत एवापराधोऽस्ति; भो भवान्
सर्व मात्रीय मपराधं मन्त्रेभ्यमासु वा संयोजयितु मिछ्यति, न तवं
प्रश्नास्ति किञ्चित् ॥

“यथा,—जानपदीषु” कासु चित् प्रवृत्तिषु इतिकर्त्तव्यतासु

कौशलशिक्षातः “विद्यातः पुरुषविशेषो भवति” । पुरुषाणां विशेषः । एव मिद्यापि मन्त्रार्थगिकाकौशलक्ष्मतः पुरुषाणां विशेषो भवत्येव । तचैव सति, के चित् पुरुषा येषु विस्तृष्टानपि मन्त्रान् न शक्तुवन्ति निर्वकुम्, अपरे पुनरविस्तृष्टार्थानपि शक्तुवन्ति विस्तृष्टीकर्त्तुम् । तदुक्तम् “उत तः (स्त्र॑० सं॑० द॒०,२॑०२॑०४॑० । नैध॑० का॑० १॑०६॑०२॑०४॑०)”—इत्यच ॥

तचैव सति, “पारोवर्यवित्यु तु खलु वेदिद्वयु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति”—इति । य एते पारोवर्यविदो ब्राह्मणाः, पारोवर्येण विजानन्ति आचार्यपरम्परया, ते पारोवर्यविदः, न बाचालात् धर्माण्य इत्यभिप्रायः । तेषां किम्? तेषां य एव भूयोविद्यो भवति बज्जश्रुतः क्वचित् स एव प्रशस्यते । य एव मन्त्रार्थविज्ञाना प्रशस्यो भवति, नेतरो मन्द्वुद्धिरश्चित्तः, स हि बज्जश्रुतो बज्जद्वयादनेकविषये मन्त्रार्थं न क्वचित् प्रतिबधते; न हि तस्याविस्तृष्टार्थो नाम कस्तिदिति । तस्माद्वेतोः स तं बज्ज गृह्ण, ततः सम्यग्वभोत्स्यसे मन्त्रार्थान् । तच यद्वेचः ‘अविस्तृष्टार्थं मन्त्राः’, न हि ते अविस्तृष्टार्थाः; तांसोपरिष्ठात् स्थृष्टीकृत्य व्याख्यास्यामहे । तवैष मतिं भ्रमयति सचोहः । तस्मादर्थवत्त एव मन्त्रा इति यिद्वम् । तस्माद्वैतदपि ब्राह्मं मन्त्रार्थप्रत्ययायारभ्यमाण मर्यवदेव भवतीति यिद्वः आख्यारम्भाः । तच, यदुनां ‘यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानथकं भवतीति’, एतदयुक्तम् । इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु खपचयिद्वावुत्पत्तिते च कारणे अवस्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता, तदर्थं सेतत् खलु शास्त्रं मर्यवदिति ॥ २ ॥

॥ इति निरक्षवृत्तौ षष्ठार्थायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

अथापीद मन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अ॒वसा-
 य॑ प॒दते रुद्र मृङ्केति* । पद्वद्वसङ्गवः पथ्यदन मवते-
 गत्यर्थस्यासै । नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति । अ॒वसा-
 याश्वानिति । स्यतिरूपसृष्टो विमोचने तस्माद्वगृह्णन्ति ।
 दूतो निकृत्या दृद मा जगामेति । पञ्चम्यर्थप्रेक्षाः वा
 पञ्चम्यप्रेक्षाः वाः कारान्तम्† । पुरो निकृत्या आ
 च॒ख्वेति । चतुर्थर्थप्रेक्षौ॥ कारान्तम्परः सन्निकर्षः संहि-
 ता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्ष-
 दान्यथापि॥ याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेते-
 नोपेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुलिङ्गज्ञा अच स्म इति । इन्द्रु**
 नत्वा शवसा देवता वायुम्पृणुल्तीति । वायुलिङ्गं चेन्द्र-
 लिङ्गच्चाग्रेये मन्त्रेऽग्निः†† रिव मन्यो त्विषितः सहस्रेति
 तथा †‡ ऽग्निर्मान्यवे मन्त्रे त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्य-

* “मृङ्केति” क, ग, “मृडेति” च, च ।

† “पञ्चम्यर्थः प्रेक्षा” क ।

‡ “पठार्थः प्रेक्षा” क ।

§ “वाकारान्तम्” च ।

|| “चतुर्थर्थः प्रेक्षौ” क ।

¶ “पार्षदानि । अथापि” च ।

** “इन्द्रौ” च ।

†† “मन्त्रे । अग्निः” च, च ।

‡‡ “सहस्रेत्यथा” क, च, ग । “सहस्रेति । तथा” च ।

एस्य दीप्तिर्नाम भवत्यथापि* ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञान- निन्दा च (१७+) ॥ १ ॥

“अथापौद मन्तरेण पदविभागो न विद्यते” । ज्ञानारम्भप्रयो-
जनाधिकारे वर्तमाने अपौद मन्तरेण मन्त्रेवर्थावधारणं नास्तीत्युक्ते
यदि मन्त्रेत्यादिनानर्थक्यहेतुभिर्बङ्गभिरानर्थक्य उपपादिते निरुक्त-
ज्ञात्वस्य, कौत्सेन मन्त्राणा मर्थवत्तां स्थापयित्वा परपञ्चहेतवः प्रत्युक्ताः ।
तेषु स्थित मर्थवत्तं मन्त्राणाम् । तेषा मर्थनिर्वचनायेद मारभ्यमाण
मर्थविद्युपपन्न मर्थवत्तं निरुक्तज्ञात्वस्य । तदेतत् सर्व मपि षोडक-
ज्ञात्वकारव्याजेन प्रसकानुप्रसक्त सुकं प्रज्ञाया विवृद्धये शिष्यस्य ।
कथन्नामा सा विवृद्धप्रज्ञा ? गच्छर्थन्यायसङ्करेषु हेतुसमयानभिज्ञः
परैः प्रतिबध्यमानोऽपि पदार्थान् वाक्यार्थांश्वासमोहेन निर्बूयादि-
ति । एवनावत्, एतदन्तरेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति । अथेद मपर
मारभ्यप्रयोजन मित्रेवं विशेषाधिकारार्थाऽय मथ-गच्छः । अपि
मन्त्रार्थप्रत्यय इद मन्तरेण नास्ति, नायस्ति यदिदं वक्ष्यमाणम्;
इत्यपि-गच्छः एवं सम्भावने ।

आह ;—किमुनस्तद् वक्ष्यमाणम् ? इति, उच्यते ;—‘पदविभागः’।
‘एवं पदानि वक्त्यव्यानि’—इत्येतद् विभागपरिज्ञानं नास्तीत्यर्थः ।
किं कारणम् ? अर्थवद्गेन हि पदान्यवतिष्ठन्ते, न चेद मन्तरेणार्थ-
परिज्ञान मस्ति । तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धिरिति । इद

* “भवति ॥ अथापि” च ।

+ “इत्यैव सप्तदशचतुर्थः समाप्तो ष-स-च-पुस्तकेषु ।

मर्यवन्नं मन्त्राणा मन्त्ररेण पदविभागोऽप्यकिञ्चित्करः । प्रसिद्धुस्मैष
सर्वशाखासु । तस्मात् पदविभागार्थवत्त्वाय चार्यवन्तो मन्त्रा इति
केचिद् वर्णयन्ति ॥

एवं प्रतिज्ञाय समानसंहितेषु गच्छर्यहेतुकं पदविभागविशेषं
दर्शयति, तथाथ ;—“अवसाय पदते रद्र मृष्टेति” । “पद्मत्” पाद-
वत् पादसंयुक्तम् । “अवसं गाव पथ्यदनम्” इति निगमप्रसक्तस्य
पर्यायवच्चनम् । “अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः” प्रत्ययः । “तस्मात्”
असमाप्तवादस्य “नावगृह्णन्ति” एतत्पदकारा इति श्वेषः । “मयोभूः
०—० रद्र मृष्टः” † । सुचरो नाम गौतमः‡ स मयोभूरित्यस्या-
स्त्रियुभः पूर्वेत्तिभिः पादैः गवा माश्चिष माश्चाखोञ्जमेन तासा मेव
च रद्रात् सुख मयाचत । गवा सुपस्थाने विनियुक्ताः । ‘मयोभूः’
मयोभावयिता पाश्चात्यो ‘वातः’, एताः ‘उस्त्राः’ ‘अभि वातु’ आभि-
सुखेन वातु । किञ्च, तेन सुखभुवा वातेनानुदेजनीयेन सूक्ष्ममात्रः
‘जर्जस्तीः’ प्रभृतरसाः ‘ओषधीः’ ‘आ रित्वन्ताम्’ आख्यादयन्तु ।

* एव पदविभाग इत्यर्थः । सन्त्येष सर्वाखेत्र भाषातु यथा संहितापन्नानि, तत्त्वे
तत्त्वप्रदर्शनानि च । तत्रा विः—सामवेदीय कौचुम-भाषायाः संहितापन्नारप्यवाक्

१२११ ३११ ११।
येतत्,—“बग्रायादिवैतये”, पदप्रव्यारप्यवाक्यैतत्,—“अप्ते । चा । यादि ।

११—इति । संहितापदयोः सरपादैश्च सरस्त्रियोनि विद्यामकानि ।

† “स्त्रीभूर्वत्तेऽचुमि चातुर्वा उर्जस्त्रीरोष्ट्रीरा रित्वन्ताम् । योगेततीजः”
पर्यायः पितॄन्त्रुस्त्राय पुदते रद्र मृष्टः” च० च० द, द, १० १ ॥

‡ “कषीवद्वौचय रवरस्यार्चम्”—इति चायवीय सरभाष्यम् ।

§ ‘मां प्रविडमाना अनुभवयेत्’ चा० म० १, १० ।

आखाद्याखाद्य च सखवणस्थाद मात्माभिप्रेते काले उदकं ‘पिबनु’। तत्त्व पौत मोषधिसहित मासां तथा कोषे विपच्छतां रस-ग्राणित-मांस-सेदा-मज्जा-उस्ति-कर्मण यथैताः पौवस्तयो भवेयुः । ‘पौवस्तीः’ पौवगुणयुक्ताः स्तूपा बलवत्यो बज्जपयस्काः सति च बज्जपयस्ते ‘जीवधन्याः’ जीवधनिन्योरागदुष्टमात्रकाः(?) । हे ‘हृद’! वथम् एतासां गवाम् एताम् आश्रिष्म आशास्तु । त्वं मर्यस्मै गोलचणाय ‘पद्धते’ ‘अवसाय’ पथदग्नाय ‘मृक्त’ सुखो भव । मैनां हिंसीस्त मासा मौशर इत्यभिप्रायः ॥

“अवसायाश्वानिति” । इदं मपर मुदाहरणम् । अस्मिन् पूर्वेण रूपेण सरूप सेव पद मर्यादाद् विशेषादवगृहाति । इयोः पदयोः बद्धर्णां वा पदविष्कर्देनोचारणं स समाप्तः । तयोरेवार्थविभागोपदर्शनार्थं मवक्षेदेन यहृष्ण मवयः । तदेतदवगृहाते पदम्—“स्त्रिः” द्वातुः “विमोचने” अर्थे वर्तते, स पुनः “उपस्थृः” उपसर्गेणावेत्यनेनोपस्थृः संयुक्त इत्यर्थः । यतो धात्रूपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थं सेवतत् पद मवगृहेत अवसायेत्येतत् । “योनिष्ट०—० प्रपित्रे”* । एतया चिष्टुभा कुत्स आङ्गिरस दक्ष्म तुष्टाव । “योनिष्टे” । हे ‘हृद’! ‘योनिः’ स्थानं ‘ते’ तव यदिदं ‘निषदे’ निषदनाय, मया ‘अकारि’ रूपम्, ‘तं’ योनिं तत् स्थानम् ‘आ निषीद’ एत्य निषयेन सौद । कथम्पुनर्निषीद? ‘स्थानो न’ स्थन्यमान इव ‘अर्वा’ अशः । संब्रह्म-मान इवाश्ववस्थेनाशः स यथा स्वे स्थाने निषीदेदेवं मया त्वं मपि

* “योनिष्ट० रक्ष विषदे अकारि० त मा वि दो० ह चुनो नार्व०। त्रिमुचा नव्या० इवाश्ववस्था० चूषा वस्त्रोर्वदो० यसः प्रपित्रे०॥” अ० चं० १, ३, १८, १।

ग्रन्थमानस्तिभिरेतस्मिन् मया संज्ञते खासीर्णे वर्हिषि खाने
निषीद । कथमुगर्निषीद ? ‘विमुच्य’ एतान् ‘वयः अश्वान्’ । कुतः ?
रथात् । पुनरपि च एतान् ‘अवसाय’ वियोज्य रस्मिभ्योऽश्वान् लभ्यो-
दकथवसान् छत्रा ‘दोषावस्तोर्वहीयसः’ अहनि च रात्रौ च ये के
चिद् वहन्ति, तेभ्योऽपि वहीयसः श्रीघ्रतमेन जवेन वेदूतमान्
ततख्यं खल्लो भूत्वा निषीद । एतस्मिन् योग्नौ एतस्मिन् संज्ञते
वर्हिषि ‘प्रपिले’ प्राप्ते अस्त्राकं लद्-यजनकाले मा नो विन्नं कार्षी-
रित्यभिप्राप्तः ॥ एवन्नाऽवदिद् मञ्चगृहा मिद मञ्चगृहा मित्यर्थपरि-
श्वामदारेण “तस्माद्” एतस्मिन्दकशास्त्रात् विज्ञायते ॥

आन्यपि च खल्लमवगृहाणि पदानि समानसंहितानि, तेषां
मर्याद्यहत मेव विभागवैश्वर्यं भवति । तथादा,—“दूता निर्व्वत्या
इद माजगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा” अस्मिन् पदे पञ्चम्यर्थदर्शनं वेत्यर्थः;
पञ्चम्यर्थाऽच दृश्यते ? “षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा” षष्ठ्यर्थदर्शनं वेत्यर्थः; षष्ठ्य-
र्थाऽच दृश्यते ? अत एतत् “आःकारान्तम्” पदं निर्व्वत्या इति ।
“देवाः कपोतः—० चतुष्पदे” * । प्रेतो नामाङ्गिरसः, तेनेवं
कपोतरूपे दृष्टा । कपोतनिलयनशाल्यै कपोतपदहरणएतत्सूक्तम् ।
चिष्टुबेषा । हे ‘देवाः !’ ‘कपोतः’ ‘इषितः’ प्रेषितः‘ निर्व्वत्याः’
खभूतः, तयैवामुप्रेषित इत्येवं षष्ठ्यर्थः । अथवा निर्व्वत्याः बका-
शादित्येवं पञ्चम्यर्थः । ‘यत्’ कर्तुम् ‘इच्छन्’ ‘इदम्’ अस्त्रदूगृहम्

* “देवाः कुपोतः रुपुवो यदिच्छन् इतो निर्व्वत्या एह मा जुगामः । तस्मा
पर्याम छरवाणु निष्कृतिं चं ना चलु दिष्टु चं चतुष्पदे ॥” च० स० ८, ८,
१३, १ ।

‘आ जगाम’। यस्य नः पापस्य च पापकर्मणो अन्नान्तरदृष्टव्य एतत् कपोतश्चनिक्षयनं तत्पददर्शनं च कुञ्चादिषु विपाकसिङ्गम् । ‘तस्मै’ कर्मणे तदर्थं युक्तानेव ‘अर्धाम’। समर्था यूद्धं जेतत् पाप-कर्म विपच्छमान मस्ताकं मपहर्तु मृजु विपाकं वा कर्तुं वय मणि च तस्मै पापकर्मणे ‘क्षणवाम’ ‘निष्कृतिम्’ निष्क्रमणं निर्जनम्, तपसा एतद्भूतानुरूपेण । यतो ब्रूमः;—‘भं नः’ सुखं नः ‘भस्तु’, ‘द्विपदे चतुर्थदे’ युक्ताल्पसादेन च खेन तपसेत्यभिप्रायः ॥

“परो निर्व्वत्या आ चक्षेति” । एतस्मिन् पदे “चतुर्थर्थप्रेक्षा” चतुर्थर्थदर्शनम् । अत एतत् पदम् “ऐकारान्तम्” । “अपेहि मनस-स्थाते ०—० मनः”* । प्रचेता नाम आङ्गिरस एता मनुष्युभ मप-स्थात् । दुःखप्रदर्शने विनियुक्ता । मन इति विज्ञान सुच्छते, बुद्ध्यादि; तस्य पतिः मनसस्तिरात्मा; इह पुनर्दृश्युर्व्याधिर्वा मनसस्थितिः । उभावपि खक्षतकर्मापेक्षया प्राणिनां बुद्ध्यादिविज्ञानापसंहारस्येश्वाते । तथोरन्यतरः सम्बोध्यते,—हे ‘मनसस्थाते !’ ‘अपेहि’ अप गच्छ । अस्मान्तो गत्वा च त्वं भीषदपगम्य अस्मान्तः, समीप एव मा स्ता अस्मा-कम् । किञ्चर्हि ? ‘अप क्राम’ दूर मपेत्य क्राम । अपकम्य च ‘परः’ परतः, अन्यचास्मान्तः ‘चर’ अपुनरावर्त्तमानो उस्मान् प्रति । किञ्च ‘परः’ परागत्य, यस्याः त्वं दूतः निर्व्वत्याः, तस्मै ‘निर्व्वत्यै’ ‘आ चक्ष’ । कि मिति ? ‘बङ्गधा जीवतो मनः’ । अथवा ‘परः’ प्रकृष्टम् आपस्तुं तस्याः ‘निर्व्वत्याः’ दूतो मां प्राप्तः । अविज्ञातमरणकाल एवाति-

* “अपेहि मनसस्थातेऽपक्राम पुरद्वार । पुरो निर्व्वत्या । चा चक्ष बङ्गधा चौ-
ब्रूम् मनः ॥” च० स० द, द, ११, १।

समोहतो ब्रवीमि । तस्यै 'निर्जलै' गत्वा 'बङ्गधा' अनेकप्रकारम्
 'आ चक्षु' कथय । 'जीवतः' चादृशं ममः भवति, तादृशं मम 'मगः'
 बुद्धादिकरणज्ञानदिग्करकिरणस्पृष्टवृत्तिलेन तावत् स मुमुषुरित्ये-
 तदाचक्षु । मुमूर्षौर्हि उपचौषकर्मणा नातिस्थृष्टा इन्द्रियवृत्तयो
 भवन्ति, न च मम तथेत्यभिप्रायः ॥ एवं समानसंहिताना मपि
 पदाना मर्थभेदक्षतं विभागवैस्तज्जष्टम् । स चार्य इद मन्त्ररेण न
 विज्ञायते । अत इद मुकम्,—'अथापौद मन्त्ररेण पदविभागो न
 विद्यते' इति ॥

पदविभागप्रसङ्ग मधुना संहितालक्षण मात्र ;—“परः सन्त्रिकर्षः
 संहिता (पा० १,४,१०८)”—इति । परः प्रकृष्टो यः सन्त्रिकर्षः
 संस्नेषः, परस्परेण स्त्राणां स्त्राधिष्ठाणात् व्यञ्जनानां सा संहिते-
 त्युच्यते । सा च पुनरियं “पदप्रकृतिः संहिता (स्त० प्राति० २,१)” ।
 अत्र दिविधा वर्णयन्ति । पदानां या प्रकृतिः, चेयं पदप्रकृतिः
 मंहिता । किं कारणम्? संहितातो हि पदानि प्रक्रियन्ते ; तस्मात्
 संहितैव प्रकृतिः, विकारः पदानीत्येव मेके मन्यन्ते । अपरे पुनः,
 पदप्रकृतिः संहितेनि पदानि प्रकृतिर्यस्याः चेयं पदप्रकृतिरिति । किं
 कारणम्? पदान्येव हि संहत्यमानानि संहिता भवति ; तस्मात्
 पदान्येव प्रकृतिः, विकारः संहितेनि ॥

एवम् लता “पदप्रकृतौनि सर्वचरणानां पार्षदानि” । सर्वेषां
 चरणानां सर्वशाखान्तराणा मित्यर्थः । किम्? पार्षदानि, स्त्रचरण-
 पर्षद्येव यैः प्रतिशाखानियत मेव पदावयहप्रगृह्यक्षमसंहितास्त्ररक्षणं
 मुच्यते । तानीमानि “पार्षदानि” प्रातिशाखानीत्यर्थः । आह ;—किं

तेषाम् ? इति । उच्यते ;—तानि पदप्रकृतीनि । पदं येषु संहितायाः प्रकृतिलेन चिन्यते ; तानौमानि पदप्रकृतीनि । तेषा मपि स एव समय इत्यभिप्रायः ।

आह ;—किञ्चुनरच साधीयः,—पदानां प्रकृतिलम्, संहिताया विकारलम् ? उत वा विकारलं पदानाम्, प्रकृतिलं संहितायाः ? र्ताति । उच्यते ;—संहितायाः प्रकृतिलं ज्यायः । आह ;—किं कारणम् ? उच्यते ;— मन्त्रोऽस्यभिव्यज्यमानः पूर्व स्थषेमन्त्रदृशः संहितैवाभिव्यज्यते, न पदैः; अतस संहिता मेव पूर्वं मध्यापयन्त्रयनूचाना ब्राह्मणाः, अधीयते चाथेतारः; पदैरेव विन्ययोऽस्यन्तं मन्त्राः कर्मसु । न वेतत् सर्वं मस्ति । तस्मादेतैर्विशेषहेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्व पदानीति पश्यामः, समयमाच मितरत् खण्डालनियत मेव । यदुकं पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्वदानि, तेष्वेव हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रकृतिलं भवति ; न सर्वत्रैव । तस्मात् संहितैव प्रकृतिरित्येतद्याधीय इति ॥

“अथापि याज्ञे दैवते न वहवः प्रदेशा भवन्ति” । अथेद मपर मारम्भप्रयोजन मस्य आच्चस्तेत्येवं विशेषाधिकारार्थोऽय मथ-शब्दः । अपीदं वक्ष्यमाणं मपि यान्युक्तानीत्येव मपि-शब्दः समावने । आह ;—किञ्चुनस्तत् ? इति । उच्यते ;— यज्ञे कर्मणि प्रवर्तमाने दैवतेन वहवः प्रदेशा भवन्ति, दैवतेन लिङ्गेन वहवो विधिषु देशा भवन्ति । तस्यथा ;—उपतिष्ठते व्युच्यन्ता मैऽश्चासदः, आग्नेयाग्नीध्रवैष्णव्या इविर्द्वान मित्रेव मादि । न्यायविदः खल्पि याज्ञिकाः पठन्ति ;— लिङ्गतो मन्त्राणां शेषभाव मधिकात्य, लिङ्गकमसमाख्यानात्काम्य-

युक्तं समाचारान मित्यधिकारे,—एवम् मन्त्रविधेरेतदाख्येषु शिष्टता—
दिति चैव मादि* ।

तच्चैव सति “ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गाः अत्र सा इति” । ते यद्यप्य
ब्रूयः, किमिति ? लिङ्गाः, लिङ्गातारो वय मत्र एतस्मिन्नाकार्ये,
लिङ्गतो वय मत्र यद्यस्मिन् देवतायां तत्र विजानीमः । विजाय च
तदैवत एव कर्मणि विनियुज्महे तं मन्त्रम् । एवम् सति न नो
निस्तक्षणात्मेण प्रयोजन मस्तौति लिङ्गं मस्ताकं ज्ञापक मिति के
चिद् वर्णयन्ति ।

एवं ब्रुवतो वक्त्याः,—यदि यद्यं लिङ्गतो मन्त्रदेवता विजा-
मीष्वे, “इच्छुं न स्ता इव श देवता वायुं षष्ठ्यन्ति (४० सं० ४, ५,
६, २)”—इत्येतस्मिन् मन्त्रे का देवता ? इति ।

आह ;—केन पुनरभिप्रायेणास्मिन् मन्त्रे देवता षष्ठ्यते ? इति ।
उच्यते ;—“वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे” । अथ तावद्य
माग्नेयो मन्त्रः, अथ च तावदेतस्मिन् मन्त्रे इन्द्रवायू अपि शूयेते ;
तदेतद् दुःपरिज्ञानं लिङ्गामात्रेण, कतमदत्र प्रधानं देवताभिधानम् ?
कतमदत्र नैषण्यटुकम् ? इति । ते चेद् याज्ञिका लिङ्गं माचाज्ञिहत
सुपेक्ष्य मन्त्रान् कर्मसु विनियुज्माना गुणप्रधानभाव मजानको
देवताभिधानाना भेकमन्त्रगताना मन्यदेवतमन्त्र मन्यदेवते कर्मणि
विनियुज्मीरन्, ततश्चायथाकरणात् कर्मासमृद्धिः स्थान् । न च केवलं

* ‘तदैवते नैषण्यटुकम्’—रत्यंशस्य वाचानं न ज्ञापि पुष्टं । ज्ञातवाचानमात्
त्यत्र मित्यनुमीयते ।

कर्मासमद्भूरेव । किन्तर्हि? अपध्यंसोऽपि स्थादेव दुरिष्टेतुकः ।
तस्मात् परिज्ञेयं निरक्षम् । तेन हि गुणप्रधानभावः शक्यते विज्ञातु
ज्ञेकमन्त्रगतानां देवताभिधानाना मिति । तदेतदेवं देवतापरिज्ञान-
दारेण पुरुषस्य प्रति विजिष्टोपकारकारि । तस्माद् युज्यते प्रारम्भु
मिति ॥

“लाभूहि मम्भ०—० नृतमाः” * । भरद्वाजस्थार्षम् । आग्नेयौ ।
प्रातरनुवाकाश्चिनयोर्विनयोगः । हे ‘अग्ने !’ ‘लाभूहि’ ला मेव ‘मम्भ-
तम्’ मृदुतमं सुखाराथ्यतमम्; लं हि देवेषु सर्वेषु मृदुहृदयतमो
थतः, अतस्या मेव ‘वदमहे’ सम्भजाभहे । केन? अर्कगोकैः । एकपद-
सेतत् । अर्चनैर्मन्त्रैः शोकैदीर्घैः यथोक्तव्रह्यचर्यजनितवीर्यैः । स ‘न’
त्वं भज्यमानः तैः मनैः संसेव्यमानः ‘महि’ महत् सोचं तैरेव
मर्ग्यैर्युभद्गणानुसृतिसन्नानगर्भेहृपयथितं ‘ओषि’ शृणु । किञ्च, एवं
त्वं महतौ देवता, येन ‘ला’ ला मेवैकं ‘देवताः’ अपि सर्वा ‘इन्द्रं न’
इन्द्रमिव च ‘वायुम्’ इव च ‘श्वसा’ बलेन बलाङ्गतिभिः अभ्यर्चन्ति ।
किठुनः खैः कर्मभिः? येऽपि त्र के चिदन्ये चिलोके नृणां मध्ये
बलधनश्रुतैः ‘नृतमाः’ तेऽपि च ला मेव ‘पृष्णन्ति’ पालयन्ति
पूर्वन्ति वा । ‘राधसा’ हविर्विज्ञेन धनेन । एवं सदेवमनुवस्थ
अगतः पूर्वस्त्वं न केवल ममाकृ मिति ।

एव मय माग्नेयो मन्त्रः, स एव सिङ्गमाचदर्भनेनाविज्ञातप्रधान-
देवतो विनियुक्तमान ऐन्द्रे वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेत-

* ला चि सुन्दरतम् सर्वेषोऽपैवृष्टमहूः मर्हि तु चोष्णे । इन्द्रुना ला अवृष्टा इवता
वायुपृष्ठन्ति राधसा चतुर्माः ॥” च० सं० ४, ५, ९, १ ।

फलमिद्दो नालं स्थात्, कर्मवैगुण्ठाच्च कर्तुरपञ्चसाय स्थात् । तस्माद्
विज्ञेयं मन्त्रदेवतानिश्चयज्ञानाय निरुक्त मिति ॥

“अग्निरित्र मन्त्रो लिषितः संहखेति” * । यथा पूर्वस्मिन्नाग्रेये
वायुलिङ्गं मिन्दलिङ्गं च, “तथा” एतस्मिन्नपि “मान्यवे मन्त्रे” ।
("अग्निः" अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम् । एव मनेकदेवतालिङ्गसङ्कटेषु दुर-
वधारं देवतात्म भनैरुक्तेनाप्रसिद्धमन्त्र †) व्याख्यानसमयेन ॥

युक्तं लिङ्गज्ञातारो वय मन्त्र लिङ्गम् एव मन्त्रान् कर्मसु विनि-
योग्यामहे, न नेऽनिरुक्तेन प्रयोजन मस्तौत्येतदद्युक्त मिति ।
“लिषिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति” अपठित मपि दीप्तिर्नामसु ‡ न
पैवलं यान्वेव पठितानि, अन्यान्यपौति ॥

“अथापि” इदं भपर मारभप्रयोजन मस्ताः । आह;—किम्?
इति । उच्यते;—“ज्ञानप्रशंसा मवत्यज्ञानमिन्दृ च” ज्ञानस्य प्रश्नस्यते,
अज्ञानस्य निष्ठ्यते । तत्रैव चति वय मनिन्द्याः स्थामः प्रश्नसास्तेति
हेयं निरुक्तम् । अतो हि आध्यात्माधिदेवताधियज्ञाभिधायिनां
मन्त्राणा मर्थः परिज्ञायन्ते, ते च परिज्ञातः सन्तः पुरुषोत्तमाय
श्रेयसे भवन्ति । तदेव मस्तिष्ठपुरुषार्थेष्ठकारसमर्थज्ञात्म मिति न्याय
मारभुम् ॥ १ ॥

* बन्धो-पिङ्गामरेतानि पदार्थि क-पुण्यके न दृश्यन्ते, हिपिकरप्रभादृ रवाच
बोज मनुमीयते ।

† अग्निरित्र मन्त्रो लिषितः संहख चेन्नानीर्णः सङ्करे छत रक्षि । तुलाय अचूम्
विभजलु वेदु चोजो मिमांसा विमर्शो नदस्त ॥ अ० स० द, २, १८, १ ।
‡ “लिषेयं स्थादृ दीप्तिर्नामः” दै० का० द, १, १० ।

स्थाणुरुयं भारहारः किलाभूदधीत्यवेदं न विजानाति योऽथैम् । योऽथैश्च इत्सुकलं भद्रं मश्नुते नाक मेति ज्ञानविधृतपाप्ता । यद्गृहीत मविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनभ्याविव शुष्कैषो न तज्ज्वलति* कहिंचित् । स्थाणुस्तिष्ठतेरयोऽत्तेररणस्यो † वा (१८:) ॥ २ ॥

क पुनर्ज्ञानं प्रश्नस्ते उज्ञानं च निन्द्यते ? इति । उच्यते ;—लोके, भास्ते च । लोके तावद् यः कस्ति विद्वान् भवति, स पूज्यते पुण्यफलैषिभिर्जनैः, तदेतत् प्रत्यक्षत एव दृष्टम् । ज्ञात्वैपि “स्थाणुरुयं भारहारः”—इत्यादि । स्थाणुर्द्धचः, स यथा पञ्चपुण्यफलाना मात्रौयानां धारणमानेषैव सम्बन्धते,—न तज्ज्वरसकृपस्यर्जेणाप्नोगचुर्खैः। एवम् “किलाभूदधीत्यवेदुं न विजानाति योऽथैम्”, तस्य वेदस्याधयनभारमाच मेव द्वाधी विभर्ति । “योऽथैश्च इत् सुकलुं भद्रं मश्नुते” य एवार्थज्ञो भवति, न यन्माचाधेता ; स एव सकल मनवस्तिष्ठतं भद्रम् अश्रुते, अर्थपरिज्ञानफल मश्नुते प्राप्नोति । किञ्चुनक्षत्रव ? इह लोके दूच्यता सुपेत्य गिर्वानाम्, इतो लोकाद-क्रकाले “नाक मेति” यचासुखं किञ्चिदपि नास्ति, आधात्मिक माधिदैविक मार्घिमौतिकं वा ॥, तत् साम भेति निरतिशयम् ।

* “तज्ज्वलति” कातिरित्तेन सर्वं च । “तु अस्ति” च । † “ज्ञेन्तरसो” च, च ।

‡ इत्यादिश्वर्यः समाप्तो ष-ष-च-पुक्षकेषु । च-पुक्षके स्त्राहमेदा चपि ।

§ मूलपादविद्व एव पाडः ।

|| “क मिति तुष्णमाम, तत् प्रतिषिद्धम् । प्रतिषिद्धेत ‘तु वा चमु’ चौकं लग्नुपुरे किञ्च नाकम् । य वा चमुं लोकं गतवदेकिञ्च नामुषम् । पुण्यक्षतो येव तत् तज्ज्वलिम्”—इति भैद० का० १, ४, १ ।

कसात् पुनरसावौदृशं स्थान मेति ? इति । उच्यते ;—इतः । यमादैसै
“शानुदिधुं नपाशा” । ये हि नाकगमनप्रतिबन्धिनः पापानः, ते
तस्य ज्ञानेन विधूताः; अतोऽसावेति नाकम् । युक्तस्मान्वचापि ;—
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्र मिह विद्यते इति ।

अथवा स्थाणुर्गद्भभः । स यथा चन्दनभारं वहयेव, तपुपभोगे-
र्नाभि सम्बधते; एवं किलासौ यो ग्रन्थमात्राष्ठेता, नार्थज्ञः । एवं
तावदस्मिन् ज्ञानं प्रशस्तम् ॥

अथैतस्मिन् अज्ञानं निन्द्यते ;—“यद् गृहीतं मविज्ञातम्”—
इति * । यद् गृहीतं गुरुमुखात्, अविज्ञातं चार्थतः । किञ्च
“निगदेनैव शब्दरते” निगदमाचेणैव नित्यकालं शब्दरते उच्चार्थते, न
पुनरर्थतो विचार्यते । आह ;—किं तस्य ? उच्यते ;—“अनश्चाविव
शुष्कैधो न तञ्चलति † कर्हि चित्” । शुष्कं काष अनश्चौ प्रदेशे
नालं ज्वलनाय प्रकाशाय । एवं यो वेदार्थस्थानभिज्ञोऽष्ठेता स
वेदाध्ययनभारमाचेणैव सम्बधते, न तु तदीयेन फलेन; परिज्ञा-
नन्तु श्रेयसा चाभ्युदयेन च युनकीति । तस्मादेतत्परिज्ञानाय अवश्यं
निरुक्तज्ञास्त्र मारभव्य मिति ॥

स्थाणु-शब्दं मर्थ-शब्दं च उदाहरणप्रसक्तौ निर्वक्ति ;—“स्थाणुस्ति-
हते:” । स्थिते ज्ञासौ नित्यकाल सेव भवति, न कदाचिदप्यासौ-
दति । “अर्थाऽर्थः:” गतिकर्मणः; अर्थते ज्ञासावर्धिभिः । “अरणस्तो
वा” यदास्त्र स्वामौ अरति गच्छति इते । लोकादमुं लोकं तदाय

* पातञ्जलमहाभाष्ये पस्त्राया मपीहं वचनं हस्तते ।

† “न तञ्चलति” इत्येव सेव पा० भा० पाठः ।

मिहैव तिष्ठति, नानेनैव सहायुं लोकं गच्छति दीनारादि*र्थः ;
तत्प्रामान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थं उच्यते ।

एवं तावत् शिष्टानुगमस्तु ज्ञानं प्रशस्यने, अज्ञानस्त्र निन्द्यते ॥५॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच मृत त्वः शृणुन्न शृणो-
त्येनाम् । उतो त्वंस्तै तन्वं॑ वि संस्ते जायेव पत्य उशुती
सुवासाः । आप्येकः पश्यन्न पश्यति वाच मपि च शृणुन्न
शृणोत्येना मित्यविद्वांस माहार्थ† मप्येकस्तै तन्वं
विसख इति स्व‡ मात्मानं § विद्युते ज्ञानं प्रकाशन
मर्थस्याहानया वाचोपमोन्नमया वाचा जायेव पत्य
कामयमाना सुवासा कृतुकालेषु (सुवासाः कल्याण-
वासाः कामयमाना कृतुकालेषु) ॥ यथा स एनां पश्यति
स शृणोत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय
(१६ ५) ॥ ५ ॥

न केवलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसा अज्ञाननिन्दा च । किन्तर्विदि ?
वेदेऽपि ;—“उत त्वः पश्यन् (ऋ० सं८, २, २ ३, ४)” —इति । विद्या-
सुक्ते द्वे अप्येते चूचौ दृहस्यतेरार्थम् । ‘उत’-शब्दोऽपि-शब्देन समा-
नार्थः । ‘तः’ एक इत्यर्थः । बह्ना मपि समानपृष्ठोदरपाणिपादानां

* दीनारः सुवर्णसुद्दिविदेषः । “दीनारेऽपि च निष्ठोऽस्मै” अम०का० २,
गा०, १४ ।

† “माहार्थ” क, च, ग । ‡ “स्वय” ग, उ । § “मानं” उ ।

|| वभन्नौचिक्कान्मैतपदनि क-च-ग-पुस्तकेषु न सन्ति ।

¶ रहोनविंशत्पदसमाप्तिर्हेष्वते ष-क-च-पुस्तकेषु ।

समान मेत्राध्ययन मधीयानानाम् एकः कश्चित् ‘पश्चन्’ अपि ‘वाचं’
मनसा स्वभस्ताध्ययनेऽपि तीक्ष्णविद्यः सन् ‘न ददर्श’ न पश्चत्येव
अर्थानभिज्ञत्वात् । ए हि तां सम्यक् पश्चति, यस्तसा अर्थं विजा-
माति । अर्थपरिज्ञानकला हि वागित्यभिप्रायः । एव मेकः ‘गृणन्’
अपि ‘न गृणेति’ ‘एनां’ वाचम् । य एव हि अर्थं भवतुद्युते वाचः,
तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति, नेतरेण ; इतरो ह्यविदाम् ध्वनिमात्र
मेवेच्चारथति वाचम् । एवम् “अर्धम्” अनेनाद्युर्वेन “अविद्वांस माह”
मिन्दन् मन्त्रवृक् । साम्यत सुन्नरेणाद्युर्वेनार्थज्ञं प्रश्नसन्नाह ;—‘उतो
लस्मै’ “अप्येकस्मै” कस्मै चिदर्थज्ञाय ‘तन्वं’ श्रौरं ‘वि स्त्वे’ विस्त्रंसयति
विवृणोतीत्यर्थः । अर्था वाचः श्रौरं तं विवृणोति आत्मानं दर्शय-
त्वेवास्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय “प्रकाशन मर्थस्याहानया वाचा” अनेन
दृतीयेन पादेनेत्यर्थः । कथन्तर्हि विवृणुते तन्वम् ? इति, अतः ;—
“उपसोन्नमया वाचा” उन्नेन पादेनेत्यते ;—“जायेव पत्व उश्नतौ
सुवासाः”—इत्यनेन । यथा हि ‘जाया’ विवृतसर्वाङ्गावयवा भूला
‘उश्नतौ’ “कामयमाना” ‘पत्वे’ इष्टाय भर्त्रे प्रेमणा दर्शयेदात्मानम् ।
कस्मिन् काले ? यदा ‘सुवासाः’ भवति, निर्षिक्तवासा भवति ।
निर्षिक्तवासा नीरजस्का “कर्तुकालेषु”, तदा ह्यतितरां स्वपुरुषं
प्रार्थयते । अत एतयावस्थयोपमीयते । “यथा सः” पुरुषस्ताम्
“एनां” यथावत् “पश्चति” स्त्रियम्, नेतरां या ह्यनपटप्रावृत-
सर्वगात्रा* । एवं “सः” एवैतां वाचं यथावत् “गृणोतीति” । यः

* नेतरे ये आनपदप्रावृतसर्वगात्रा”— इति (?) ४ ।

पदग्रोऽवच्छिद्येतां विग्रहं वार्थं मस्याः पश्यति समस्तस्तु नेव मस्या
मृचौयम् “अर्थज्ञप्रशंसा” ॥

अपीय मपरा चक् “तस्याः” एव “उत्तरा”* अस्यैवार्थस्य प्रकृ-
तस्य ज्ञानप्रशंसाख्यस्य फलाभिधानदारेण “भृयसे” बछतराय अमुना
फलेनाभिसम्भात् प्रतिविशिष्टज्ञान मित्येवं “निर्वचनाय” । निर्वि-
विच्य निर्द्वार्य वचनं कथनं निर्वचनम्, तस्मै निर्वचनाय ॥ ३ ॥

उत त्वं सुख्ये स्थिरपीत माहृनैनं हिन्दुन्त्यपि वाजि-
नेषु । अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफुला
मपुष्याम् । अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीत माहृ रममाणं
विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं
यन्नाम्बुवन्ति वा गज्जेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मा-
यया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे वाग्देह्यान्
देवमनुष्यस्थानेषु ये । वाचं श्रुतवान् भवत्यफला मपुष्या
मित्यफलास्मा अपुष्या वाग् भवतीति वा किञ्चित्पुष्य-†
फलेति वार्थं वाचः पुष्यफल माहृ यान्नदेवते पुष्यफले
देवता ! ध्यात्मे वाः ॥ ४ ॥

* एव च ‘तस्योत्तरा’—एत्यच सभिर्वेदाह्लेन वेदव्याख्यात् ।

† “किञ्चित् किम्पुष्य” च ।

‡ “देवता” उत्तिसम्भातपादः ।

§ नेत्र चष्टसमाप्तिः ष-क्ष-च-पुष्यकेषु ।

तस्था ;—“**उत त्वं सखे स्त्रिरपीत माङ्गः** (क्ष० सं० ८, २, २ ४,
५)”—इति । “**अप्येकम्**” अपि बङ्गन् विदुषः “**सखे**” सखिभावे,
कतरस्मिन् “**देवसखे**” समानखानतायां देवसायुज्ये इत्यर्थः ।
वक्ष्यति हि,—“**या॒ या॑ देवता॑ निराह**; **तस्मास्त्वास्त्वाऽन्नाय** मनुभ-
वति (प० का० १ ६, १ ६)”—इति । अथवा, “**देवसखे**” रमणीये
खाने । यस्मिन् देवानां सखिभावः, तदेवसख्यं खानम्; तस्मिन्
देवसखे रमणीये खाने, देवस्तोके इत्यर्थः । किम्? इति ‘स्त्रिम्’
अविचालिनम् अप्रच्छवनधर्मराणम् । क भेव माङ्गः? “**विपीतार्थम्**”,
आपीतार्थं गृहीतार्थं मित्यर्थः । क एव माह? इय भेव “**वाक्**”
पृक्संहिता । किञ्च, “**नै॒न् हित्युपि॑ वाजि॑नेषु**” । ‘एनं’ वागर्थजं
‘न हित्यन्ति’ नाननुगन्तु शकुवन्ति । केषु? ‘वाजिनेषु’ “**वाग्ज्ञेयेषु**”
अर्थेषु “**बलवत्यु॒ श्रिपि॑**” दुर्जेयेषु दुरवधटनीयेषु; समुद्रपिहितरत्न-
सक्रिमेषु देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्त्तव्येषु । स हि तान् व्याकर्त्तुं
शकोति, नेतरे मन्दबुद्धयो बहवोऽपि समागताः शकुवन्ति तानर्थान्
व्याकर्त्तुम्, यानसौ व्याकरोति । अत एतदुक्तम् ;—“**नै॒न् हित्युपि॑**
वाजि॑नेषु” । अपि एवं तावदर्थज्ञः प्रशस्तः ॥

अथेदानौ मविदानुज्जरेणाद्वर्चेन निन्द्यन्ते ;—“**अधेन्वा चरति**”
“**अधेन्वा हि एष चरति**”; न हि सा वाक् हिनेतौह न परत्र च,
यस्या अर्थे न परिज्ञायते । तया गृहीतयैव ता मधीयान इत-
स्वेतश्वरति, तत् प्रधान एव सर्वतः पर्यटतीत्यभिप्रायः । किञ्च, माय-
यैषः चरति गृहीतया । यथा हि कश्चिन्नायथा सुवर्णं * दिभ्यात्,

* “सुवर्णः” च ।

एव मय “वाचम्” एव एतां विभर्ति। सा तादृशी भियमाणा “वाक्”। किं करोति? “नासौ कामान् दुग्धे”। कतमान्? ये तस्या वाचो दोग्धव्याः। क? “देवतास्यानेषु मनुष्यस्यानेषु” च। “यः”। किं करोति? य एवं ‘शुश्रुवान्’ “श्रुतवान् भवति”। कथम्? “अफला मपुष्या मिति” एवं यः श्रुतवान् भवति, एव्यः सकाशात् श्रुत्वा च दृढपाहेण गृहीतावस्थितो भवति; अध्ययनाद्यते नान्यदस्ति वाचि किञ्चित् दृग्य मिति। तस्यै किम्? इति “अफलौवास्या अपुष्या” च “वाग् भवतीति”। यथैव इस्यौ पश्यति अफलेये मपुष्या चेति तर्थैव भवतीत्यभिप्रायः। अथ “वा” “किञ्चित् पुष्यफलेति वा”। एतदुक्तं भवति,—अप्यफला मरुपुष्या मिति। किञ्चारणम्? अस्मि द्वाध्ययनमाचे किञ्चिदल्पं फलम्, नासौ परिश्रितो वर्य एवेति भाष्यकाराभिप्रायः*। आह;—किञ्चुनर्वाचः पुष्यफलम्? इति। उच्यते;—“अर्थं वाचः पुष्यफल माह” एत-स्मिन् मन्त्रे मन्त्रदृग्गाह। कः पुनरसावर्थः? इति। याज्ञदेवत मध्यात्म मित्येष वाचः समाप्ततोऽर्थः। स पुनरेव रूपकल्पनया पुष्य-फलविभागेन दिधा प्रविभज्यते,—“याज्ञदेवते” पुष्यफले “देवतास्यात्मे वा” † इति। यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम्, देवतापरिज्ञानं देवतम्, आत्मन्यधि यद् वर्तते तदध्यात्मम्। स एष सर्वोऽपि मन्त्र-ब्राह्मणराज्ञिरेवं चिधा विभक्तः। तचैवं सति,—यदा अभ्युदयत्यलक्षणो

* याज्ञस्याभिप्राय रूपर्थः।

† सर्वमूलपुस्तकविद्व रथ पाठः।

धर्मोऽभिप्रेयते, तदा याज्ञपृथं दैवतफलम् । किं कारणम्? पूर्वं हि पुर्णं भवति फलार्थम्, याज्ञ मपि पूर्वं तन्यते दैवतार्थम्; इत्येतत्सात् सामान्याद् याज्ञं पुर्णम्, दैवतं फलम् । यदा पुनर्गिःश्रेयस-स्त्रज्ञो धर्मोऽभिप्रेयते, तदेभे एव याज्ञदैवते पुर्णत्वं मेव विभृतः । दैवते हि याज्ञ मन्त्रभूतं मेव तदर्थतात्, अतो न वृथगुच्छते । यत् पुन रधिदैवतं सर्वं मपि प्रतिविश्विष्टज्ञानेनोपासकेन मुमुक्षुणा निरूप्य चेतसा आत्मानं मेव प्रतिसम्पाद्यते कार्यकारणाधिदैवतादारेण, सोऽयं मेव मधिदैवतं मधियज्ञं चोच्छिद्यात्मात्म मेवाभिसम्याद्यति; तथा पुर्णभावं मुच्छिद्यं पुर्णं फलभावायेति । एवं सोऽयं मात्रायाज्ञेवाभि सम्यद्यते । तच्चैवं सति,—अथात्मार्थतादधिदैवतस्य, अथात्मस्य च पुरुषार्थस्य गिर्षज्ञात्वाद्, दैवतं पुर्णम्—अथात्मं फलं मित्युक्तम् ॥ ४ ॥

साक्षात्कृतधर्माणं चृष्येत् बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्तसम्प्रादुः*रूपदेशाय म्लायन्तो-अवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाज्ञासिषुवर्वेदश्च वेदाङ्गानि च बिल्मं भिलमं भासन+ मिति वैतावन्तः समानकर्माणो धातवो धातुर्धातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्वेतावता मर्थाना मिदं मभिधानं नैघण्डुकं मिदं दैवताना

* “प्राङ्” एव ।

† “भाषब”—इति उपिग्रन्थधृतपाठः, परं सर्वमूलग्रन्थविषयः ।

मप्राधान्येनेद मिति तद्यदन्यदैवते* मन्त्रे निपतति
नैघण्डुकां† तत्‡ ॥ ५ ॥

आह ;—कुतः पुनरिद मायातं निरुक्तात्वं प्रधान मितराणि
साक्षात्ति ? इति । उच्चते ;—“साक्षात्तत्त्वात्तर्थमाण चूषयो बभूवुः” ।
साक्षात्तत्तो वैर्धर्मः साक्षात् दृष्टः प्रतिविशिष्टेन तपसा, त इसे
साक्षात्तत्त्वात्तर्थमाणः । के पुनर्ज्ञे ? इति । उच्चते ;—चूषयः । चूषन्ति
असुश्रात् कर्मण एव मर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादसुना प्रकारेणैवंशक्त्वा
फलविपरिणामो भवतीत्युषयः । “चूषिर्दर्शनात् (३० २, ३, १)” —
इति वक्ष्यति । तदेतत् कर्मणः फलविपरिणामदर्शन मैत्रपचारिक्या-
वक्त्योक्तम्,—साक्षात्तत्त्वात्तर्थमाण इति । न हि धर्मस्य दर्शन मस्ति;
अत्यन्तापूर्वो हि धर्मः ।

आह ;—किन्नेषाम् ? इति । उच्चते ;—“तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्तत्त-
र्थमस्य उपदेशेन मन्त्रान्त्यस्प्रादुः” । ते ये साक्षात्तत्त्वात्तर्थमाणस्तेऽवरेभ्यः
श्वरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्थिभ्यः । तेषां हि श्रुता ततः
पश्चादृष्टिल सुपजायते, न यथा पूर्वेषां साक्षात्तत्त्वात्तर्थमणां अवण
मन्त्ररेणैव । आह ;—किं तेभ्यः ? इति । उच्चते ;—ते श्वरेभ्य
उपदेशेन शिव्योपाधिक्या वक्त्या मन्त्रान् यथतोऽर्थतश्च सम्प्रादुः
सम्प्रदत्तवन्तः, तेऽपि चोपदेशेनैव जगडः ।

* “चूषरेवते” क, च, व । “चूषदेवते” च ।

† “निषष्टुक” क ।

‡ इत्यापि चतुरसमाप्तिर्ण च-ङ-च-पुलकेषु ।

§ आवाचोपास्तानं इष्टशम् । च० ४० ५, ५, ११, १—१८ चक्ष ।

ऋथ तेऽपि “उपदेशाय स्वायनोऽवरे विलम्—* यहणायेमं यन्यं
समाक्षासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च”—इति । उपदेशाय उपदेशार्थम् ।
कथं नामोपदिश्मान मर्यं भेते शकुयुर्मृद्धौतु मित्रेत मधिक्षत्य
स्वायनः खिद्यमानास्तेष्वनुगृह्णन्ति, तदनुकम्यथा तेषा मायुषः सङ्कोच
मवेच्य कालानुरूपात्म यहणशक्तिम् । विलम्यहणायेमं यन्यं गवादि
देवपञ्चनं समाक्षातवन्तः । किमेत भेव ? नेत्युच्यते ;—वेदं वेदा-
ङ्गानि च इतराणीति ।

कथम्युनः समाक्षासिषुः ? इति, आह ;—पट्टण । वेदं तावदेकं
सन्त मतिमहत्वाद् दुरथेय मनेकशाखाभेदेन समाक्षासिषुः, सुख-
यहणाय व्याखेन समाक्षातवन्तः । तद्यथा,—एकविश्वतिधा वाङ्गचर्यम्,
एकशतधा आध्वर्यवम्, सहस्रधा सामवेदम्, नवधा आर्थर्वणम् ।
वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा,—व्याकरण मष्टधा, निरुक्तं चतुर्द्वश्वधा इत्येव-
मादि । एवं समाक्षासिषुर्भेदेन यहणार्थम् । कथं नाम ? भिन्नान्ये-
तानि शाखान्तराणि लघूनि सुखं गृह्णीयुरेते शक्तिहीना अन्यायुषो
मनुष्याः,—इत्येव मर्यं समाक्षासिषुरिति ।

विलम्यहणं भाष्ववाक्प्रसकं निर्बन्धीति ;— यदेतद् “विलम्भ”
इत्युक्तम्, एतद् “भिलम्भ” देवानां भेदनम् । भेदो व्यास इत्यर्थः ।
“भाषण मिति वा” † । ऋथ वा भाषन सेव विलम्भ-शब्देनोच्यते ‡ ।

* अन सर्वेत्वैव, सत्यादितेषु सर्वेष्वेव वित्तिपुक्तकेषु विलम्भेति वेष्पधः पाठो हम्मते,
परं सर्वमूलपृथ्विरेषात् रोष-सम्यादितपाठानुरोधात् त सुषेष्य विषमेति
भेष्पध एव खीड़तः ।

† “भाषण मिति वा”—इत्येव सर्वमूलपृथ्वकपाठः ।

‡ “विलम्भ शिरकार्यम्” इति महीधरः । य० वा० सं० १९, १५ ।

वेदान्नविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थं इति । अत इदं सुर्खं वित्तम् मिति । एवं भिदेर्भासतेर्वा विज्ञानश्चः । एव मिद मृषिभ्यो निष्ठा-आच्छ मागत मितराणि चाङ्गानीति परिशोधित आगमः ॥

अथेदानौ निघण्टुसमाज्ञायविरचना वक्तव्या प्रकरणचयविभागेन सुख्यात्यानार्थं मस्य शास्त्रस्य । वेद्य मुच्यते ;—“एतावन्तः समाम-कर्माणो धातवः”—“एतावन्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि” इति । स एष पदराशिर्नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । एतावन्त इति य चैषु धातुषु व्याख्यातपदेषु प्रतिनियता सङ्क्षा, साभिप्रेयते । तद्यथा,—“गति-कर्माण उत्तरे धातवो दाविशशतम् (नै० का० ३,२,३)”, “कान्ति-कर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (नै० का० ३,२,३)”—इत्येव मादि । एतावन्यस्य सत्त्वस्येति या नामसु प्रतिनियता सङ्क्षा, साभिप्रेयते । तद्यथा,—“पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः *”, “हिरण्यनामानुन्नराणि पञ्चदश (नै० का० २,३,१)”—इत्येव मादि । यचेतावद्यै प्रायेण चिन्तयते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चित् । एवंज्ञाणं, नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । गवादि; प्राक् “जहा (नैग० का० ४,१,१)”—शब्दात् ।

अथ पुनर्यत्र “एतावता मर्याना मिद मभिधानम्”—इत्यर्थः प्रायेण चिन्तयते । तद्यथा ;—“आदित्योऽप्यकूपारः ० ० ० समुद्रोऽप्य-कूपारः (नैग० का० ४,३,१)”—इत्येव मादि । अनवगतसंख्यारात्रि निगमाः जहादयः प्रायेण चिन्तयन्ते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चित् । अथ पुनर्यत्र “नैघण्टुकं”, “देवतानाम् अप्राधान्येन” अस्मिन् मस्ये

* “रत्नोमाव्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्तामात्रिः”— इत्येवं शास्त्रोपायः पाणः ।
नै० का० १,१,१ ।

“इम्”* अन्यदत्र प्राधान्येन वर्तत इत्ययं विभागः प्रायेण चिक्षयते ।
तदेवंस्तत्त्वाम् ऐकपदिकं नाम प्रकरणम्, जहादि; प्राक् अग्नि-
शब्दात् (दै० का० १, ३, ६) ।

दैवतं नाम प्रकरणम्, अग्निशब्दादि देवपत्न्यन्तम् (दै० का० १, २,
४, १०) । तान्येतानि चौणि प्रकरणानि,—नैघण्टुकम्, ऐकपदिकम्,
दैवतम् इति । अनेन प्रकरणचयविभागप्रपञ्चेनेद मवस्थितं निरुक्त-
ग्रास्य सिति ।

“तथदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्” । इद मुक्तं नैघ-
ण्टुक मिदं देवताना मप्राधान्येनेद मिति, तत्र न ज्ञायते कि मिद
मुक्तं भवति; तदेवंस्तत्त्वात् उपदिष्टत इति पर्युपयुक्तस्तत्त्वः । यद्
अभिधानम् अन्यदैवते, अन्या यस्मिन् प्रधानदेवताः सोऽय मन्त्रदै-
वतः, तस्मिन् अन्यदैवते मन्त्रे । य मर्य मन्त्रस्यां प्रधानायां मन्त्र-
देवतायां निपतति निगमयति अभिप्रयुज्यमान मङ्गभावं गच्छति
मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तदित्युच्यते गुणभृत मित्यर्थः । सञ्ज्ञा हि तस्ये
मस्मिन्द्वात्मे ॥ ५ ॥

अश्वन्न त्वा वारवन्तम् । अश्व मिव त्वा+ वालवन्तः
वाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दृशते: । मृगो न
भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा

* मूलेऽय इदमिति वारहयं श्रूयते ।

† “त्वा” च ।

‡ “वालावन्तः” च ।

मृगो मार्षेर्गतिकर्मणो भीमो बिभृत्यस्मा द्वीष्मोऽप्येत-
स्मादेव कुचर इति चरतिकर्म कुत्सित मथ चेहेवताभि-
धानं कायं न चरतोति गिरिषा गिरिष्यायी गिरिः
पर्वतः समुद्रीखो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः
प्रीणातेवार्ष्मासपर्व देवानस्मिन् प्रीणन्तीति तत प्रल-
तीतरत्सन्धिसामान्यान्मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मा-
देव तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्वैवत
मित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो नैघण्डुकानि
नैगमानीहुइ* (२०†) ॥ ६ ॥

तद्यथा ;—“अश्वन् ला ०—० अध्वराणाम्” † । अस्या मृचि
श्वो नैघण्डुकः, अग्निः प्रधानम् । शुद्धनःशेषस्वार्षम् । गायत्री ।
वारवन्तीयानुशंसने विनियुक्ता । साक्ष वारवन्तीयस्थै एषा योनिः॥ ।
‘अश्वं न ला’ अश्व मिव लां हे अग्ने ! ‘अग्निम्’ अग्ने नेतारं देवानां,
‘वारवन्तं’ वासवनं वृषाश्वम् । ए हि अतितरां वासवान् भवति ।

* “नैगमानीह” च-पाठः, परं नैष सम्बद्धः, अध्याय-समाप्तावक्षिपदादिहिरत्ति-
अवहारस्य सर्वेष वैदिकपर्येषु दर्शनात् ।

† एव विश्वस्यः समाप्तो ष-छ-च-पुष्टकेषु । एव मेव चण्डस्तेषु आहरणीयो
भवेद्, अनुपदव्यस्यामावस्यायादिशस्यप्रतौकावस्थिपाठसामञ्चस्यानुरोधात् ।

‡ “सुचुड ला वारवनं वुद्ध्या अग्निर्वेमाभिः । सुचाजन्म मध्यराणाम्” ॥ २०
सं० १, १, ११, १ ।

६ सां सं० नै० गा० १, १, १० ।

॥ सां सं० व० चा० १, १, १, ० ।

वन्धते परिचर्यते च । न तथान्ये । त मिव लां ‘वन्दधै’ वन्दा-
महे सुमः । ‘नमोभिः’ नमस्कारैः, अन्नैर्वा हविर्भिरुद्यतैः । क्ष पुन-
रवस्थितम्? कथं वा वन्दामहे? इति ‘सवाजन्त’ दीप्यमानम्
‘अध्वराणं’ यज्ञानां मध्येऽवस्थित सुन्तरवेद्यादिषु धिष्णोग्नु अभि-
प्रेतार्थसिद्धूये वन्दामहे ॥

वाल-शब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम्;—“वाला दंशवारणार्था
भवन्ति” । तैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । दंश-शब्दस्य प्रसक्तस्य निर्वच-
नम्;—“दंशो दशतेः” इति । दशति श्वसौ ॥

द्वितीय सुदाहरणम्;—“सृगो न भौमः०” इति * । गथो
नामेऽपुत्रः, तस्ये मार्षम् † । चिष्टप् । वैसृधस्य हविषो याज्या
(आ० सू० २, १०) । इन्द्रोऽस्य प्रधानम्, सृगो नैधाण्टुकः । ‘सृगो
न’ सृग इव ; व्याचो वा सिंडेवा वा । ‘भौमः’ भौषणः । ‘कुचरः’
कुम्हितचरणः छिस्तः, प्राणिवधजीवनः । ‘गिरिष्ठाः’ पर्वताश्रयः । स
यथा कस्त्रिदन्यं प्राणिविशेषं इति । तैरमभिभूयमान इह कर्मणि
हे ‘इन्द्र !’ एतदसादृच्छः कुरु । ‘स्त्रकम्’, यः शत्रुकार्येषु सर्वं शक्नोति ।
‘परावतः’ परस्तात् अतिदूरस्थानात्, ‘परस्ताः’ दिवः समन्वितः
‘आ अग्न्य’ आगच्छ । एतदर्थं मागत्य च ते ‘परिं’ वज्रं ‘संशाय’

* “प्र तद्दिष्टुः स्वते बौद्धेण च सृगो न भौमः कुचुरो गिरिष्ठाः । यस्त्रैरपु-
दिष्टु विक्रमवेष्विविच्यन्ति सुवजान्ति विश्वा ॥” च० स० १, १, १४, १।
किञ्च, “सृगो न भौमः कुचुरो गिरिष्ठाः पृथावतु चा वैगन्त्रा परस्ताः । इहं
श्रुत्याय पुनि मित्र त्रियां वि शत्रूग्न ताङ्गित्रु वि सर्वो गुदस्त ॥” च० स० ८,
८, १८, १।

† एवज्ञादमिकैषान्, (८, १८, १) ।

तिक्ष्णीष्टत्य 'तिग्म' क्षेदनायोत्पादवन्तं सुनिश्चितं क्षता ततो 'विताब्धिः' विताडय, एतानम्भव्यचून् ('शबून्') एकप्रशारवर्जितदेहान् कुरुत्वा । यानपि च न हि इनस्मि कथश्चित् तानपि 'मृधः' द्विंशकान् 'वि नुदस्त' नानाप्रकारं प्रेरयस्त दूर मपुनरागमनाय ॥

"अथ चेद् देवताभिधानम्" एतत् कुचर इति, ततः "क्षायं न चरतौति" सर्वत्र चरतौति । "गिरिष्ठा भेघस्थायौ" इति च । अनुपक्षीणशक्यो हि विभवो वेदशब्दा यथाप्रज्ञं पुरुषाणा मर्थाभिधानेषु विपरिणममानाः सर्वतोमुखा अनेकार्था न ब्रुवन्ती श्वेतदनेन प्रदर्शितं भवतीत्यथ चेद् देवताभिधान मिति ॥

मृगादिशब्दान् निगमप्रसक्तान् निर्बतीति;—"मृगो मार्देंगति-कर्मणः" नियं श्वसौ गच्छति । "भीमो विभ्यत्यस्माद्" सर्व एव श्वसाद् विभेति । भौमाशब्दं सारूप्यप्रसक्तं निराह;—"भौमोऽप्येत-स्मादेव" इति । "कुचर इति, चरति कर्म कुत्सितम्" चरति श्वसौ कर्म कुत्सितम्, व्याघ्रो वा मिञ्चेवा वा । "क्षायं न चरतौति" देवताभिधानले । "गिरिः पर्वतः" । "समुद्रीर्षी भवति" समस्तो श्वसावुद्दीर्ष इति भूमौ भवति ॥

पर्वत-शब्दं पर्यायाख्यानप्रसक्तं निराह;—"पर्ववान् पर्वतः" इति । शिखा-शिखर-सन्धिभिरसौ तदान् भवति । पर्व-शब्दं विपर-प्रसक्तं निराह;—"पर्व पुनः पृष्णातेः" पूरणार्थस्य । पूरणक्ति हि ते शिखाशिखरसन्धयोऽस्तिलं पर्वतम् । "प्रीणातेर्वा" तर्पणार्थस्य । तत् पुनरेतत् "अद्वमास-पर्व" । किं कारणम्? "देवान् आस्मिन्" हविर्मिः "प्रीणन्तीति"; "तत्रक्षतीतरत्-सन्धिसामान्यात्"

कालसम्भिश्च शिलासम्भिश्च समानं सम्भित्व मिति देवताभिधामपक्ते
“सेघस्याथौ” गिरिष्ठाः । “सेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव” असावर्णि
समुद्गीर्णे भवति अल्लरिक्षलोके ॥

“तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तौनां देवतानां, तदैवत
मित्याचक्षते । तद् उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैग-
मानि दह दह” । तदेतद्यते;—सामान्यलक्षणोपलक्षितप्रकरणत्रय-
विभागेनावस्थितो गवादिर्देवपत्यन्तः समान्यायोऽथ मानुषूर्धा व्याख्या-
स्थत इति पर्युपयुक्तः तच्छब्दः । यानि नामानि प्राधान्यस्तौना
मन्यादीनाम्; प्रधानभावेन याः स्त्रयन्ते निपातभात्केन ता एता
प्राधान्यस्तयो देवताः, तासां यानि नामान्यन्यादीनि देवपत्यन्तानि,
तानि सर्वाण्णपि समुदितानि सन्ति । एतयैकथा सामान्यथा प्रकरण-
मञ्जस्या आचक्षते आचार्याः । कतमया? उच्यते;—दैवत मित्येतथा ।
निरूपाहीय भेतस्मिन् नैघण्टुकशब्दसमुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । तत्
पुनरेतद् दैवतं प्रकरण सुपरिष्ठाद्* व्याख्यास्यामोऽस्य शास्त्रस्य ।
आह;—किङ्कारणम्? उच्यते;—गुणपदेषु व्याख्यातेषु प्रधानदेवता-
पदानि सुखं व्याख्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण । देवतापरिज्ञानं तत्-
फलाभिधाननिष्ठं च कथं नामेदं शास्त्रं स्थात्? इति;—यानि पुनर्नै-
घण्टुकानि गवादीनि, नैगमानि च जहादीनि, तानीह प्रकरणद्वये
नैघण्टुके चैकपदिके च; व्याख्यास्याम इत्येतदेवानुवर्त्तते । त एते गवा-
दयो देवपत्यन्ताःै निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकं प्रकरणमिति निघण्ट-

* उत्तरपट्टके, उत्तरार्द्धे वा । † १८०, ९४०—१८८४० ।

‡ १८०, १८८४०—१८८४० । § १८० १४०—१८७४० ।

सञ्जया व्यवहारो लोके *;—‘निघण्टु मधीमहे’, ‘निघण्टु मधामहे’ इति । शास्त्रे † खल्पि नैघण्टुकं प्रकरण मिति । नैगम मित्यैकपदि-कमै । नैघण्टुकानि नैगमानि पदानि चिह्न ॥ प्रकरणद्वये व्याख्यासामः ॥ अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थः परितोषार्थो वा द्विरभाष इति ॥ ६ ॥

॥ इति निरक्षटौ चौष्ण्याद्यस्या षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

इति निरक्षटौ कार्या जमूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य
क्षतौ षष्ठोऽध्यायः (प्रथमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ १ ॥

(समाक्षायस्तच्चतुष्टमतोऽन्येऽथनिपातावौर्यवात्वा-
ननूनंनूनंसातकृचान्वोऽक्षणवन्तोऽनिष्टक्षासेऽहिभिर्भिर-
तीमान्यथापियोग्यथोऽहिन्वयापीदमर्थवन्तोऽथापीदंस्याणु
रयमुतत्वःपश्यन्तत्वंसख्ये विंशतिः** ॥)

॥ इति निरक्षटौ पूर्वषट्के प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

* प्रथमभागस्य । एतम्भूतपत्त्वस्येति यावत् ।

† याञ्छतोऽस्मिन् निघण्टुभाष्ये इति यावत् ।

‡ द्वितीयाध्यायादि द्वितीयाध्यायान भाष्याद्यथम् ।

§ चतुर्थाध्यायादि चतुर्थाध्यायान भाष्याद्यथम् ।

|| पूर्वषट्के, पूर्वोर्ज्वले वा ।

¶ निघण्टुनाममल्पव्यौषिः पश्यभिर्भाष्यैः सर्व सहस्रनयास्य भाष्यप्रथमाध्यायस्य
षष्ठ्यमिति वोदयम् ।

** क-च-ज-च-पुष्टकेषु भास्येतत् चष्टस्त्रुचवाक्यम्, हप्तिपत्त्वविवरज्ञ ; पर माद-
रवीय मेव तथैवाध्यापकाध्यनववहाराप्तिप्रभृतिष्यप्तेव मेव दर्शनात् ।
एतदनुसारत एव चष्टस्त्रेदाय लोकार्थाः । वोदयाय ते सर्वत्र वन्धनीयिङ्गा-
नार्थाङ्गानुसारैकतत्सानीयठीपनीपाठाच ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

तत्,

॥ प्रथमपादः ॥

ॐ * । अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ + स्यातां तथा तानि
निर्बूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परी-
क्षेत केन चिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षर-
वर्णसामान्यान्विर्बूयान् त्वेव न निर्बूयान् संस्कार
माद्रियेत विषयवत्यो । हि वृत्तयो भवन्ति यथार्थ
विभक्तीः सन्तमयेत् प्रत्त मवत्त मिति धात्वादी एव
शिष्येते । ॥ १ ॥

“अथ निर्वचनम्” । नामाख्यातोपसर्गग्निपातस्तच्छण सुर्का
शास्त्रारम्भ-प्रयोजनानि च वेदाङ्गव्यूहं च सप्रयोजनं निघट्टसमाक्षाय-
विरचनां च प्रकरणचयविभागेनोन्तका दैवत सुलक्षणं नैघट्टकमैगमे
प्रकरणे पुरुषान्ते नैघट्टकानि नैगमानीहेति । ते पुनरेते निर्वचन-
स्तच्छण मनुन्तका न शक्येते व्याख्यातं यस्मात्, ‘अथ’ एतस्मात् कार-

* “ॐ” क । “ॐ १” क । च-ग-च-पुस्तकेषु नाम्येच ।

† “विकारेष्वान्वितौ” क, च, ग, घ ; परं हस्तिविद्यः ।

‡ “विषयवत्यो” क, च ।

§ च-ड-च-पुस्तकेषु नैह च-उपसमाप्तिः ।

णात् 'निर्वचनम्' लक्षणतो व्याख्यास्थाम इति शेषः । अपि हि तस्य-
र्थस्य परोऽवृत्तान्विपरोऽवृत्तौ वा गच्छे निःलक्ष्य विग्रह्य वचनं
निर्वचनम् । स एष निर्वचनाभ्युपाय इत्युच्यते ॥

इह दिधा गच्छाः— समर्थखरसंख्कारास्त्र असमर्थखरसंख्कारास्त्र ।
“तत्” तचैवं सति, “येषु” तावत् “पदेषु” “खरसंख्कारौ समर्थौ”
अवैपरीत्येन “प्रादेशिकेन” च “गुणेनान्वितौ स्थाताम्” । प्रदेशाभि-
धायिना धातुरूपेणान्वितौ समद्वावनुगतावभिधेयस्ये धातुरूपे
स्थाताम् ॥

“तानि” तावत् “तथा” एव यथालक्षण मेव मेष मैरुको
“निर्वृयात्” । तन्मा भृदित्यत इदं सुच्यते;—“येषु पदेषु खर-
संख्कारौ समर्थौ स्थातां तथा तानि निर्वृयात्” इति ॥

“अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीचेत केन चिह्न-
न्ति सामान्येन” । अथ पुनरमन्वितेऽर्थे न्यायखरसंख्कारयुक्तेन गच्छेन
यत्र निपुण मण्डन्विष्वमाणः गच्छोऽर्थो वा कल्पयितुं * न गच्छते;
अन्यथैवार्थो व्यवतिष्ठते,—अन्यथैव गच्छः । प्रादेशिकेन विकारेण
विक्रियमाणेऽपि चाहौ गच्छो विपरिणम्यमानः अप्रादेशिक एव
स्थादसमार्थ एव । तां प्रदेशाख्या मभिधेयसत्त्वस्थां क्रिया मभिधातु
माह । तच किं कर्त्तव्यम्? इति । उच्यते;—तचैवं सति अर्थनित्यो
भूला, अर्थप्रधानः । तद्यथा,— सुङ्गनित्य मेवास्य भोजन मित्युक्ते
सुङ्गप्रधान मिति गम्यते, एव मिहापि अर्थनित्य इत्युक्ते अर्थप्रधान

* “गच्छोऽर्थवान् कल्पयितुं” च ।

इति गम्यते ; अर्थप्राधान्येनानाहृत्य स्वरसंखारौ परीक्षेत । ततस्तदभिधानं बुद्धा केन चिदर्थवृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । कतमस्य धातोरर्थसामान्यं मत्रास्तीति ? ततस्तर्कयित्वा सामान्यं तेन निर्वृयात् । अर्थो हि प्रधानम्, तदुपभूतं शब्दः । तस्मात् अर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात् ॥

अथ पुनर्यचार्यसामान्यं मपि नास्ति, तच ? “अविद्यमाने(अर्थ-)

सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्वृयात्, न ल्वेव न निर्वृयात्, न संखारमाद्रियेत्; विषयवत्यो हि इत्ययो भवन्ति, यथार्थं विभक्तौः सन्नमयेत्” । स्वरवर्णं सामान्येनापि निर्वृयादेव,—अमुशिन् धातावयं स्वरो वर्णो वा मया दृष्टः, स एव यस्मिन्नभिधाने सद्यते इत्येव सुप्रेक्ष्य स धातार्थः सूचबद्ध इव तस्मिन्नभिधाने आहृत्य* स्फारीकृत्य छत्त्वः प्रकाशयितव्यः । एव मविद्यमानेर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्वृयादेव । न ल्वेव निर्वृयात्, इतरथाद्यानर्थक मेव निरक्षणात्मं स्यात् । तत्प्रभृदित्यत इदं सुच्यते सज्जणपरामूखेषु शब्देषु † न संखार माद्रियेत् ।

किञ्चर्हि अर्थसामान्यं माद्रियेत, शब्दसामान्यं वा ? तद्यथा,—
प्रवीणोदारनित्तिंशशब्दा उत्पृष्ठस्वार्थाभिधेयसम्बन्धाः सन्तः क्रियागुणं सामान्यं हेतुमात्र मात्रित्यान्येवेवार्थान्तरेषु वर्तते ।

तद्यथा,—प्रकृष्टो वौणायां प्रवीणो गान्धर्वे; अत्र ह्यस्य सुख्या वृत्तिः । स एव स्वं मर्थं मभिधेय सुख्यज्यैव गान्धर्वं मभ्यासपाटव-

* “आहृत्य” च ।

† “शब्देषु” नास्ते तत् च पक्षके ।

माचसामान्य माश्रित्य सर्वचैवाभिप्रवृत्तः; यो हि घस्तिन् छतयन्
उत्पन्नकौशलो भवति, स तत्रोच्यते प्रवौण इति । तथा,—‘प्रवौणो
व्याकरणे’, ‘प्रवौणो निरुक्ते’ इति ।

एव मेवोदार इति । प्रागारमन्त्रिपातात्* आकृतेनैवां सारण्येण
वहत्यश्वोऽनञ्जान् वा स उद्गतारत्वादुदारः । तत्र हि समञ्जसा उत्ति-
रस्य शब्दस्य । स एष उत्सृज्यैव स्वर्य माकृतानुविधायित्वमाच मेव
सामान्य माश्रित्य प्रवृत्तो यो हि कस्ति कस्मै चिदाकृतं लक्षयित्वा
प्रागेव प्रार्थनात् ददाति, स उदार इत्युच्यते ।

एव मेव निस्तिंशः । चिभिः प्रदेशैर्दाभ्यां धाराभ्या मयेण च
निश्चितः शर्तौति निस्तिंशः खड्गः, सुख्यग्नेषात्; तत्र द्वास्य शब्दस्य
समञ्जसा उत्तिः । स एष क्वेदनसमानरूपं क्रौर्यसामान्य माश्रित्य
सर्वचैव प्रवृत्तः । यो हि स्तोके क्रूरो भवति, स निस्तिंश इत्युच्यते ।
एव मेते क्रियागुणसामान्यमाचेण वर्त्तन्ते ।

अथैते, एव मन्येऽप्यभ्युहितव्याः । अभ्युद्धा च एव मर्दसामान्येन
निर्वक्तव्याः । खरवर्षसामान्ये तु प्रचुराणेषोदाहरणानि । सर्व एव हि
नैगमाः शब्दा जहादथः खरवर्षसामान्यमाचेणैव निरुच्यन्ते ॥

न च निरुक्ते कारक-हारक-सावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते; सुबो-
धैव हि तेषां व्युत्पन्निः प्रसिद्धैव च व्याकरणे इति । य एव दुर्बीधाः
परोक्षातिपरोक्षवृत्तयः विलक्ष्णदरोदारवैतसपर्वशब्दादयः, त एव हि

* व्यारम्बः प्राक्तभागसामान्ये वर्त्तते, एव असादिचालनकशा-प्राक्तभागे । तथा
च इक्षादौ कशा-प्राक्तभागसम्भवतः पूर्वं मेवेत्यर्थः ।

† शास्त्रतम् चभिप्रायः । इति वेमदमः ।

बुत्ताद्य निरचने । तेषु हि विशेषणार्थवत्ता निरक्तस्य । तान्येव अर्थसामान्येन वा ग्रन्थसामान्येन वा निन्द्रूयात्, न तेषु संखार मादियेतेति ।

आह ;—किं कारणम् ? इति । उच्यते ;—“विषयवत्यो * हि वृत्तयो भवन्ति” । हिरयं हेत्यर्थे । तस्माद् विषयवत्यो वज्रसंशयवत्यः † ग्रन्थाना मर्त्येषु वृत्तयो भवन्ति, नानाभावेनार्थेषु अवस्थिता प्रदृश्य-रिति एवं स्थान्नैवं स्थादिति ‡ विचारयन्तः सन्तः प्रतिपक्षसमोद्दास्केरत इवास्मिन्निति विषयः § संशय इति ।

अत्र,—केचिदर्थसामान्येन क्वचिद् वर्तन्ते ग्रन्थाः, केचित् स्वरघा-मान्येन, केचिद् वर्णसामान्येन; यत एवम्, अतो विभक्तीरपि अथार्थ मेव सन्नमयेत् विपरिणमयेत्, पूर्वान्तरपदप्रकरणाविरोधेन । किं कारणम्? तासा मपि हि अत्ययो भवत्येव ;— सुपां स्थाने सुपो भवन्ति इति हि वैयाकरणा पठन्ति ॥ । दर्शयिथति चाय मपि विभक्तिविपरिणामम् । तथाथ,—“इत्यु शोकोऽन्तः०—० इदयानि शोकैः (है० का० ८, ३, १२)” —इत्येव मादि ।

अधुनैव मुच्का विषयवत्यो[¶] भवन्तीति, अर्थवशेन व्याकरणेऽपि ग्रन्थविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति ;—“प्रत्य मवत्त मिति धालादौ एव शिष्येते” इत्येव मादि । ‘डु दाज् दाने (जु० उ०)’; तस्य

* “विश्ववत्यो” क ।

† “विषयवज्रसंशयवत्यः” क ।

‡ “एवं स्थादिति” क ।

§ “विषयः” क ।

|| “सुपां सुकु॒ पूर्वस्वर्णाच्छेयाद्यायाजातः । पा० ०, १, १६ ।

¶ “विश्ववत्यो” क ।

प्र-पूर्वस्य प्रत्ति मिति । अच दकार आकारस्य धातुः, परो निष्ठाप्रत्य-
थस्कारः ; तत्रैवं* सति 'दो दद घोः (पा० ७,४,४६)'—इति
वर्जनमाने 'अच उपसर्गात् तः (पा० ७,४,४७)'—इति आकारस्य
तकारेऽभवति, 'झरो झरि सर्वे (पा० ८,४,६५)'—इति धात्र-
न्तस्य तकारस्य लोपे कृते, 'खरि च (पा० ८,४,५५)'—इति धात्र-
न्तस्य तकारस्य चर्वे कृते 'परः सन्निकर्षः संहिता (पा० ९,४,१६)'—इति
धातु-तकारः प्रत्यय-तकारेण संयोगता सुपैति 'इलोऽनन्तराः
संयोगः (पा० ९,१,७)'—इति; ततः प्रादिसमासेऽकृते 'प्रनम्'—इति
भवति । एव मेव 'दो अवखण्डने (दि० ४०)'—इत्यस्ताव-पूर्वस्य
'अवन्नम्'—इति । अत्रापि दकार ओकारस्य धातुः, परो निष्ठा-
तकारः । अच 'आदे च उपदेशेऽश्रिति (पा० ६,१,४५)'—इत्योका-
रस्याकारे कृते तभाव-लोप-चर्व-परगमन-प्रादिसमासाः पूर्ववदेव ।
एव मनस्थोर्द्धात्मोरादी एव श्रिष्टेते । अथानयोरेव मन्येषा मपि
दृष्ट्वा यथासक्षात् मनुविधेयम् ॥१॥

अथाप्यस्तेन्निर्ण्णत्तिस्थानेषादिलोपो भवति स्तः सन्ती-
त्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गत मित्यथाप्युपधालोपो
भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा
दण्डोत्यथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वाः यामीत्यथापि

* 'क्लहवदु निष्ठा' पा० १, १, १९ ।

† "कुगतिप्राद्यः" पा० १, १, १८ ।

‡ "तत्त्वा" च, न, च, च ।

द्विर्वर्णोपस्तुच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योति-
र्घनो बिन्दुर्वाच्य* इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका
रज्ञः सिकतास्तर्वित्यथा+प्यन्तव्यापत्तिर्भवति॥ २ ॥

“अथाप्यसेनिष्टन्तिस्यानेष्वादिलोपो भवति, सः सन्तीति” ।
‘अस् भुवि (अदा० प०)’—इत्यस्य निष्टन्तिस्यानेषु गुणशङ्खिनिष्टन्ति-
स्यानेषु क्रिति वर्त्तमाने ‘असेऽरलोपः (पा० ६, ४, १ १)’—इत्यादि-
लोपो भवति । योऽयं धात्रादावकार एवं सुष्ठुते, तस्मिन् सुप्रे प्रयोगः
सः सन्तीति । एव मन्येषा मपि दृष्ट्वानुविधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्यन्तलोपो भवति, गत्वा गत मिति” । अत्र, गमेः (भू०
प०) त्वक-प्रत्यये, निष्ठा-प्रत्यये च परतोऽनुनामिकलोपो भवति,
अनुदात्तोपदेशेत्यधिकृत्य क्रितीति है । एव मन्येषपि द्रष्टव्य मनु-
विधेयं च यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधालोपो भवति, जग्मतुर्जम्भुरिति” । अत्र, गमेः
(भू० प०) अस्लोपः । ‘अलोक्यात् पूर्व उपधा (पा० १, १, ६ ५)’—
इत्युपधा सञ्ज्ञा, तस्य ‘गमहनजनखनघर्षां (पा० ६, ४, ६ ८)’—इत्यु-
पधालोपः । एव मन्येषामपि द्रष्टव्य मनुविधेयं यथासम्भवम् ॥

* “बौद्ध” क, ग ।

† “सूक्ष्मा” क ।

‡ ष-ष-ष-पुस्तकेष्वित् प्रथमवस्थसमाप्तिः । खडपाठसम्भाला चैषा, संक्षिप्ति-
दीप्यमा मध्यस्या मेतदनुसारत एव खडपाठा व्यवहृता भवन्ति परं दृष्टिविषया ।
§ “जग्मदाग्नेऽपदेशवन्तितनोत्यादीना मनुजासिकलोपो भवति क्रिति” पा०

६, ४, १० ।

“अथाणुपधाविकारो भवति, राजा दण्डौति” । राजन् दण्डिन् इति स्थिते ‘नेपधायाः (पा० ६,४,३)’—‘सर्वनामस्त्राने चासम्बुद्धौ (पा० ६,४,८)’—इति दीर्घलम्;—दण्डनित्यचापि ‘इन्द्रपूषार्यस्त्रां श्वौ (पा० ६,४,१२)’—‘सौ च (पा० ६,४,१३)’—इति दीर्घलम्, ‘न-स्त्रोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा० ८,२,७)’—इत्युभयोरपि नकार-स्त्रोपे छते राजा दण्डौति । एव मुपधाविकारो भवति ॥

“अथापि वर्णलोपो भवति, तत्त्वा यामौति” । अत्र चकारस्त्रोपः। याचामौत्येव मेतद् इष्टव्यम् । अयस्त्र छान्दस एव । अतएव च छान्दसत्वादेव मेव याच्चाकर्मखयं पठितो “यामि (१भा० ३ ५ ३ पृ०)”, “ममहे (१भा० ५ २ पृ०)” इति । भाषायां याचे इति भवति ॥

“तत्त्वा यामि*”—इत्यनया चिह्नुभा उपाहृतः इडुनःश्वेपो वर्णं तुष्टाव । आज्ञाङ्गतिरनया साग्निकेषु क्रतुषु समिष्टयजुष उमरकालं ल्लयते । चतुर्मास्येषु च वर्णप्रधासेषु वारणस्य इविषो याज्ञेषां † । हे ‘वर्ण !’ ‘तत्’ अहं ‘ता’ वर्णं ‘यामि’ याचे इत्यर्थः । किम्? यत् ममाभिप्रेतम् । कथम्युनर्याचे? ‘ब्रह्मणा’ च्छग्युःसामाख्येन ‘वन्दमानः’ स्तुवन् । किम् यदेव लं मया याच्यसे,

* तत्त्वा यामि ब्रह्मश्वा चक्रमाकुष्ठदा श्राव्ये यज्ञमानो चुविभिः । अहैङ्कारो वर्णुष्व श्रुत्युर्ब्रह्म मात्रु यामः प्रमाणेः ॥” च० सं० १, १, १५, १ । किं “तत्त्वा यामि चुवीर्यं तद् तत्त्वा पूर्वचित्तवे । येन्ना यतिभ्यो भगवते भग्ने द्विते येन्नु प्रस्तु मादिव॥” च० सं० ५, १, १९, ४ ।

† एव च प्राप्यमिकैषा ।

‘तद्’ एव अय मपि ‘यजमानः’ ‘इविर्भिः’ संख्तौः यान्नायादिभिः
‘आश्रासे’ । तावावां भवन्त मेक मेवार्थं याचावहे, स्तुतिभिर्हवि-
र्भिश्च । स त्वम् ‘अहेऽमानः’ अकुधन् । सर्वो हि याचमानः
कुधन्तीत्यत एव सुच्यते ॥ हे ‘वरण !’ ‘बोधि’ बुधस्त । बुद्धा चैत
मावयोरभिप्रेतार्थं कुरु । उरुशंसेत्येकं पदं समोधनश्च । हे
‘उरुशंस’ बज्जसुत्य ! वरण ! ‘मा’ ‘नः’ अस्माकं याचमानानाम्
‘आयुः’ ‘प्र मोषीः’ । कुरु नोऽभिप्रायसिद्ध मित्यभिप्रायः ॥

“अथापि दिवर्णलोपस्तृच इति” अत्र चूर्वर्णरेफयोर्लोपः * *
* * । स लुप्यते चूर्वर्णन साकम् * ॥

“अथाप्यादिविपर्ययो भवति, ज्योतिर्घनेऽविन्दुर्वाच्य इति” ।
‘द्युत दीप्तौ (भृ० आ०)’, तस्यादिव्यापत्त्या ज्योतिः । ‘हन हिंसागत्योः
(अदा० प०)’, तस्य घन इति । ‘भिद्विर् विदारणे (द० उ०)’, तस्य
विन्दुः । ‘भट भृतौ (भृ० प०)’ । तस्य वाच्यः ॥

“अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति, स्तोका रञ्जुः सिकतास्तर्जिति” ।
‘स्तुतिर् चरणे (भृ० प०)’, तस्याद्यन्तविपर्ययेण स्तोकाः । ‘स्तुज विसर्गे
(दि० आ०, तु० प०)’, तस्य रञ्जुः । ‘कस विकसने (भृ० प०)’,
तस्य सिकता । ‘क्षती छेदने (तु० प०), तस्य तर्कु ॥

“अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति——” ॥ २ ॥

* “जपि चेत्तरपदादिलोपस्त इन्द्रिम्” इति का० चा० (पा० १, १, १४)।
‘इन्द्रिम् किं चृचोऽग्निः’ चि० कौ० द०० १८० ।

ओधो* मेघो नाधो गाधो वधूर्मधित्यथापि वर्णो-
पजन आस्य द्वारो† भरुजेति तद्यत्वं स्वरादनन्तरान्त-
स्थान्तर्द्वात् भवति‡ तद्विप्रकृतीनां ॥ स्थान मिति प्रदि-
शन्ति तत्त्वं सिद्धाया मनुपपद्यमानाया मिता॒रयोपपि-
पादयिषेत्तचाप्येकेऽल्पनिष्ठत्यो भवन्ति तद्यथैतद्विति-
मृदुः पृथुः पृष्ठतः कुणारु मित्यथापि भाषिकेभ्यो
धातुभ्यो नैगमाः क्षतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेचसाधा
इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं दृत मित्यथापि
प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु** ॥ ६ ॥

“ओधो मेघो नाधो गाधो वधूर्मधिति” । ‘वह प्रापणे (भू० प०)’, तस्यान्तव्यापत्त्या ओधः । ‘मिह सेचने (भू० प०)’, तस्य
मेघः । ‘एह वन्धने (दि० उ०)’, तस्य नाधः । ‘गाङ्ग विलोडने
(भू० आ०)’, तस्य गाधः । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’, तस्य वधुः ।
‘नद छप्तौ (चु० आ०)’, तस्य मधुः ॥

“अथापि वर्णोपजनः, आस्य द्वारो भरुजेति” । ‘अम् चेपणे
(दि० प०)’, तस्य आस्यत् । ‘हृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)’, तस्य
दारः । ‘भ्रस्ज पाके (हु० उ०)’, तस्य भरुजः ॥

* “आधो” च । † “वधो” च । ‡ “आस्यद् द्वारो” च ।

‡ “०कर्द्वातुर्मवति” क, च, ग । परं हतिविदवः । “०कर्द्वा तु भवति” च ।

|| “नवि प्रकृतीनां” च । “तद् द्विप्रकृतीनां” च ।

¶ रतावदेव च-पुक्षकं चक्षितम् ।

** च-च-पुक्षकयोरिह च चक्षितम् ।

एवं व्याकरणेऽपि सक्षणप्रधाने सति अर्थवद्गेन सोपागमौ विपरिणामस्त्र शब्दानां दृष्टः, कि मुत निरुक्ते यदर्थप्रधानं मेव । तस्मात् साधूकम्,—“अथानन्तितेऽर्थेऽपादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन चिद् उत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यवर्वणसामान्यान्विरूपात्—०”, “विभक्तीः” अपि “यथार्थं” “सम्भवेत्” इति (१४७४०) ॥ एव मय मादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विवर्णलोप आदिविपर्यय आशन्तविपर्ययो वर्णापजन-स्त्रन्दसि भाषायास्त्र द्रष्टव्याः, दृष्ट्वा च यथासम्भव मनुविधेयम् ॥

अतः परं सम्प्रसारणचिन्ता वर्त्तन्त्यते, तदर्थं मिद् मारभते ;— “तद्यत्र खरादनन्तरान्तस्यान्तर्धातु भवति, त द्विप्रकृतीनां स्थान मिति प्रदिशन्ति” । सम्प्रसार्यप्रकृतयस्यासम्प्रसार्यप्रकृतयस्योभय-प्रकृतयस्य धातवः । तच्चैव सत्युभयप्रकृतिषु ग्रास्त्रविषयगतं यद् वक्तव्यं ‘तत्’ इदं सुच्यते इति पर्युपयुक्तस्त्रक्षब्दः ।

आह;—इदं भेव तावदुच्यता सुभयप्रकृतीनां किंक्षणम् ? इति । उच्यते ;—‘यत्र’ अस्मिन् धातौ ‘खरात्’ अकारादेः ‘अनन्तरा’ अनन्तर्हिता अन्येन व्यञ्जनेन परा वा पूर्वा वा ‘अन्तस्या’ य-र-स-वाना मन्यतमो वर्णः ‘अन्तर्धातु’ धातुमध्ये भवति । किं तत्र ? ‘तत्’ एतदेव सक्षणं धातुरूपं हि ‘द्विप्रकृतीनां’ द्विखभावानां शब्दानां ‘स्थानम्’ आश्रयः ‘इति’ एव मात्रार्थाः ‘प्रदिशन्ति’ प्रविभागेनोपदिशन्ति ।

तथाच ;—‘यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु (भू० उ०)’—इति । अत्र द्वे शब्दप्रकृती भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्—द्रष्टवान्, इष्टः,

इद्वा ; एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्रसारणपचे पुनः,—यद्वा,
यद्यु, यष्ट्य मित्येताः ॥

“तत्र सिद्धाया मनुपपद्यमानाया मित्रयोपपिपाद्यिष्वेत्” ।
‘तत्र’ एवं सति एकप्रकारेण ‘सिद्धायाम्’ अर्थसिद्धौ ‘अनुपपद्यमा-
नायाम्’, ‘दूतरथा’ ‘उपपिपाद्यिष्वेत्’ उपपादयितु मिच्छेत् ।
अर्थे * द्वयोः सम्प्रसारणासम्प्रसारणप्रकृत्योर्यथैवोपपद्यते अर्थतस्तथैवो-
पपादयेत् । अर्थवेभयथायनुपपद्यमाने अर्थे खय सुत्याद्य निर्द्वार्य
थथा अथोपपद्यतार्थः तथा तथोपपादयेत्, अपि तत्त्वाणास्त्र-
विहिते नार्थसाधनोपादेन; अर्थस्त्र प्रधानल्लात् ॥

“तचायेकेऽप्यनिष्पत्तयो भवन्ति” । ‘तचापि’ एतस्मिन्नपि सम्प्र-
सारणस्त्रचणे सति “एके” धातवः ‘अन्तनिष्पत्तयो भवन्ति’ अन्तेषु
शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पत्तयते । तदपुपेक्षितव्यम् ॥

“तद्यथैतद्विर्द्विदुः पृथुः पृष्ठतः कुणार्म मिति” । ‘तद्यथा’
एतदुदाहरणजातम्,—ज्ञतिः, मृदुः, पृथुः, पृष्ठतः, कुणार्म इति ।
अवतर्गतर्थस्य (भू० प०) क्रि-प्रत्यये परतः “च्छोः प्रृडनुनासिके
ष (६,४,१८)”—इति वर्तमाने ‘ज्वरत्वरश्रियविमवा सुपधायाश्च
(६,४,२०)”—इत्यूहभावः क्रियते; तत ऊतिरिति भवति† । ‘सद
मर्दने (भू० आ०)’, तस्य मृदुः‡; रेफः सम्प्रसार्यमाण चकारो
भवति । एव मेव ‘प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)’, तस्य पृथुः|| । ‘प्रुष

* “अर्थे” च ।

† “तयोपपादयेत्तत्त्वसाधनाविहिते” च ।

‡ १ भा० ४०८ प० इष्टव्यम् ।

§ १ भा० १५० प०, १८० प० इष्टव्यम् ।

|| १ भा० ११ प०, ४१२ प० इष्टव्यम् ।

दाहे (भू०प०), तस्य पृष्ठतः* । ‘कणः शब्दार्थः (भू०प०)’,
कुणारः† ॥

एव मपि सम्प्रसार्यासम्प्रसार्यविशेषपरिज्ञेपश्चान् निर्मुवता
पुंसा “अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते” ।
‘अथापि’ इदं मपर सुपेक्षितव्य मागमशब्दान् निर्मुवता । आह;—
किम्? इति । उच्यते;—‘भाषिकेभ्यो धातुभ्यः’ भाषायां ये प्राचेण
प्रसिद्धप्रयोगस्ते भाषिकास्तेभ्यः । ‘नैगमाः’ कृन्दोविषयाः । ‘कृतः’
कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः । ‘भाष्यन्ते’ विक्रियन्ते निरुच्यन्ते इत्यर्थः ॥

तथाथा,—“दमूनाः क्वचिसाधा इति” । ‘दम उपगमे (दि०प०)’;
तस्य, भाषायां दाम्यति अनङ्गान्, दम्यति अनङ्गाहम्, दान्तः
अनङ्गान् इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति; कृन्दसि पुनः दमूना
अग्निरुच्यते स भाषासामान्येन केन चिन्तिर्वक्तव्यं दममना इत्येव-
मादिना‡ । एव मेव साध्यतेर्भाषाप्रायोदृत्तेः साधारै इति । “मिचं न
क्वचिसाधासम् (क० स० ६, २, ४०, ४)”—इत्येवमादयो मिच मित्र
क्वचिसाधस मित्रेवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ॥

“अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः” । निगमे कृन्दसि ये प्रायोदृत्या
प्रसिद्धाः, तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा ‘भाषिकाः’ कृतप्रत्ययाना भाष्यन्ते
विक्रियन्ते ।

तथाथा,—“उष्णं घृत मिति” । ‘उष्ण दाहे (भू०प०)’; एष

* १ भा० १४५ प० इहवम् ।

† १ भा० ४१० प० इहवम् ।

‡ १ भा० ४१० प० इहवम् ।

§ १ भा० ४८ प० इहवम् ।

प्रायेण क्वन्दसि प्रसिद्धः,—“प्रत्युष्टुः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः (य० वा० सं० १,७)”—इत्येवमादि । भाषायां पुनरुष्ण मिति श्रूयते । स एषो नैगमशब्दसामाचेन निर्वक्षयः । एव मेव ‘धृ चरणदीप्तोः (भू० प०)’; तस्य, क्वन्दसि “आ त्वा जिघर्मि” (य० वा० सं० ११, २६)—इत्यादिषु सिद्धः प्रयोगः; भाषायां पुनर्वृत मिति * श्रूयते । स एवं जिघर्त्तरेव क्वान्दसस्य सामान्ये निर्वक्षयः । एवं भाषाविषयेभ्यस्त्रिविषया निर्वक्षयाः, क्वन्दोविषयेभ्यस्य भाषाविषयाः ॥

अथापौद मपर मुपेचितव्य मनेन शब्दान् निर्बुवता । आह;—किम्? इति । उच्यते;—“अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु” । एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एव धातुशब्दामां भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु । धातोराख्यातपदभावेन यः प्रयोगः, सा ग्रन्थिः । नामौ-भूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः, सा विकृतिः ॥ ३ ॥

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते † कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति विकार मस्यार्थेषु ‡ भाष्यन्ते शव इति दातिर्खंव-नार्थेः प्राच्येषु दाच मुदीच्येष्वेव मेकपदानि निर्बूयादथ तद्वितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वं ॥ मपर

* धृ-धावेभाषायां चय एव प्रवेगा भवति,—धृतं धृषा धर्मेति इत्यत् (पा०७, १, २५) क्ष्वचे भाष्यकारः ।

† “भाष्यते” च, ग, उ । इतिपुस्तकयोर्या ।

‡ “विकार मस्यार्थेषु” च च, ग, उ ।

§ “दातिर्खंवसार्थे” च, च, ग ।

|| “तद्वितसमासेष्वेकपर्वसु च पूर्वंपूर्वं” च ।

मपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयाद् दण्डः पुरुषो * दण्ड मर्ह-
तीति † वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददते ‡
झारघतिकर्मणोऽकृरो ददते ‡ मणि मित्यभिभाषन्ते
दमनादित्यौपमन्यवो दण्ड मस्या कर्षते ति॥ गर्हा-
याम्॥ ४ ॥

“श्वतिर्गतिकर्मा” गत्यर्थो धातुः। “कम्बोजेष्वेव भाष्यते”
स्वेष्वेषु प्रलृत्या प्रयुज्यते, आख्यातपदभावेन। श्वति गच्छतीत्यर्थः।
उदाहरणविशेषप्रमक्तः कम्बोज-शब्दो निरुच्यते ;—“कम्बोजाः कम्ब-
सभोजाः” ते हि प्रायेण कम्बलानुपभुजन्ते, हिमप्रायत्वात्तथ
देशस्य। “कमनीयभोजा वा” कमनीयानि प्रार्थनीयानि चैते हि
इत्याणि उपभुजन्ते प्रचुररत्नो हि स देश इति। कम्बल-शब्दं वियह-
प्रसक्तं निर्बन्नीति ;—“कम्बलः कमनीयो भवति” प्रार्थनीयो हि स
श्रीतार्त्तं भवति। “विकार मस्यार्थं भाषन्ते श्व इति” आर्थेषु अन-
पदेषु असैव श्वतेर्विकारं भाषन्ते, मृतकनामधेयभूत सेवं प्रयुक्ताते;
कथम्? श्व इति। एव मेकेष्वाख्यातस्य एव प्रयुज्यते, नामीभूत
एकेषु ;—इत्येतत् प्रकृतिलं विकारलं च। अथवा चेतनावत्येकेषु

* “इत्यः पुरुषो” क ।

† “इत्यः पुरुषो इत्यपुरुषो इत्य मर्हतीति” क च ।

‡ “इत्याते” क, च, न ।

§ “अमूरो इत्याते” च ।

|| “कर्षतीति” क, च, न, रु ।

¶ उ-च-पस्ताकयैर्मेचापि उ-क-उमात्तिः ।

. गमनकियायोगिनि द्रव्ये प्रयुज्यते, एकेषु पुनस्येतनारहित एव;—
इत्येतत् प्रश्नातिल्पं विकारलक्ष्म ॥

दितीय मुदाहरणम् ।—“दातिर्लवचार्थे प्राच्येषु” । दातिर्धातु-
राख्यातस्तो हवचार्थे प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तत्यथा,—मौहैन्
दाति; यवान् दाति । इय मेव नामैभृतः “उदीच्येषु” जनपदेषु
प्रयुज्यते “दाचम्” इति । दीयते अनेनेति दाचम्. लूचत इत्यर्थः ॥

“एव भेकपदानि निर्बूयात्” अनेन प्रकारेण एकपदानि निर्बू-
यात्;—भाषानिगमस्यवस्थाया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च ॥

आह;—एवं तावदतद्वितयुक्तेषु पदेषु असमासयुक्तेषु च निर्व-
चनम् । अथ पुनर्यानि तद्वितयुक्तानि समामयुक्तानि च पदानि,
तानि कथं निर्वत्त्वानि?—तानि किं तद्वितयुक्तेषु पदेषु पूर्वपदार्थे
निर्वक्तव्यः उत तद्वितार्थसमासयुक्तेष्वपि? किं पदार्थः पूर्वम् उत
समासार्थो वा पूर्वम्? इति । उच्यते;—“अथ तद्वितसमासेष्वेक-
पर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वं मपर मपरं प्रविभज्य निर्बूयात्” ।
अथ-ग्रन्थो विशेषाधिकारार्थः । ‘तद्विताः (पा० ४, १, ७६)’—
इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहिताः, ते तद्विताः; ‘समर्थः पदविधिः
(पा० २, १, १)’—इत्यधिकृत्य ये विहिताः, ते समासाः । तेषुभ-
ष्वेष्वपि तद्वितसमासेषु अविशेषेण एकपर्वसु चानेकपर्वसु च एकपदेषु
चानेकपदेषु च । तत्यथा;—दण्डः इत्येकपदस्तद्वितः, वार्ष्यायणि-
रित्यनेकपदः । अनेकानि ह्येष पदानि स्वात्मन्यन्तर्णीय प्रवर्तते ।
तत्यथा,—षष्ठ्यस्यापत्यं वार्ष्यः, वार्ष्यस्यापत्यं वार्ष्यायणः, तस्यापि वार्ष्या-
यणिरिति । एवं समासेष्वेकपदेषु चानेकपदेषु चैव निर्बूयात् ।

यथा वस्त्रामः,—एकशेषः एकपदः समाप्तः । ‘सर्वपाणा मेकशेष एकविभक्तौ (पा० १.२, ६४)’—इति । तथथा,—पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ, पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः इत्येवम् ।

“दिगुर्द्वन्द्वोऽथयीभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमस्तु वज्रप्रीहिः षष्ठस्तुपुरुषः स्मृतः ॥”*

एतेऽनेकपदाः समाप्ताः । पाणिने: सूचम्,—‘सञ्चापूर्वी दिगुः (पा० २, १, ५२)’ । पञ्चमूली, पञ्चरथी, इग्ररथी इत्येव मादि । सूचम्,—‘सार्थं दद्धः (पा० २, १, १८)’ । स च पुनर्विभाषयैकवद् भवति † । तथथा,—पञ्चन्ययोधो, अहिनकुलम्, भौमार्जुनवासुदेवाः इत्यादि । उपर्गनिपातपूर्वकोऽथयी भावः ‡ । तथथा,—उपमणि-कम्, अनुसमुद्रम्, व्यभ्रम् इत्येव मादि । तु स्त्रियिभिलिङ्ग्योरुभयोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः † । तथथा,—कृष्णमृगः, रक्षोऽशः, श्वेतपताका इत्येवमादि । एतेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च तद्वित-समाख्ये पूर्वं पूर्वं मेव निर्बूयादपर मपर मेव प्रविभृश्च विगटद्वेष्यर्थः । पूर्वं तद्वितार्थं निर्बूयात्, पञ्चात् पदार्थम् । समाख्येष्वपि,—पूर्वं समार्थम्, पञ्चात् पदार्थम्॥

* “समाप्तस्तु चतुर्देवति प्रायोवादस्त्रापरः”—इत्यपि सततम् (वै० भू० सा० ८०) च च तत्पुरुषे एव दिगुः-कर्मधारययोर्निवशः स्त्रीकार्यः । तथादि,—‘पूर्वपदार्थप्रथानोऽप्य-यीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानकर्मपदः । अन्यपदार्थप्रधानो वज्रप्रीहिः । उभयपदार्थ-प्रधानो इद्धः । * * * । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । गहिष्यो तितुः’—इति सिं कौ० ८० । नवास्त्रवन्यर्थं स्त्रीपूर्वेति,—“सुपां सुपा तितुं वाना चातुर्मात्र तितुं तितु । सुपानेति च ज्ञेयः समाप्तः षष्ठ्यिष्वो वृथैः ।” वै० भ० ८० सा० ८० ।

† “सर्वेऽप्यभाषयैकवद् भवति” प० थ० ४४ ।

‡ “वज्रयीभावः” पा० १. १, ५ ।

§ ‘विशेषद्वं विशेषेव वज्रस्तुम्’ पा० १, १ ५० ।

तदेतत् उदाहरणैरेव दर्शयति; तथा,—“दण्डः पुरुषो
दण्ड मर्हतौति वा दण्डेन सम्यग्यत इति वा” । दण्ड इत्येष
तद्वितः; पुरुषशब्दविजेषणम् । पूर्वं तावत् तद्वितार्थं निर्वचनिः—
कस्मिंश्चिदपराधे दण्ड मर्हतौति दण्डः, दण्डेन वा कार्षापणादिना
यः सम्यग्यते संयज्ञते स दण्डः ।

अधुना पदार्थनिर्वचनम्;—“दण्डो ददतेर्द्वारयतिकर्मणः” ।
ददते: धारयत्यर्थे वर्तमानस्य; धार्यते श्वेषोऽपराधेषु राजभिः ।

आह;—दृष्टः पुनः क्वचित् ददते: धारयत्यर्थे? इति । उच्यते;—
दृष्टो बेदे लोके च । बेदे तावद्,—“विप्रैऽवाः पुष्करे ला ददन्
(च०मं० ५, इ. २४, १)” —इति । “अकूरो ददते मणि मित्यभि
भाषन्ते” । तथा लोके;—“अकूरो ददते मणिम्” । अकूरो नाम
राजा वृषभकाधिपतिः, स ददते मणिं स्वमन्तकनामानं ग्रिष्मा ।
लोकेऽप्येवं ददतिर्द्वारणार्थे भाष्यते ।

“हमन्तादित्यौपमन्यतः” आचार्यै मन्यते । तेन हि अदान्तो
दम्यते राजभिः, तेनादान्तान् दमयेदित्युक्तम्; लोके हि प्रसिद्धो यः
कस्मिददान्तो भवति,, त मधिकात्य वक्तारो भवन्ति ।—“दण्ड मस्ता-
कर्षतेति गर्हायाम्” । दण्ड मस्ताकर्षत हे समापदः! तेन सम्य-
ग्यता मयं ततो दान्तो भविष्यति;—इत्येव मयं गर्हायां दृष्टः । एवं
दमनाद् दण्डः,—इत्यौपमन्यत आचार्यै मन्यते ॥ ४ ॥

* ‘मदिः स्वमन्तको चक्षे भजमये तु कौचुभः’—इति रेमचन्द्रः । विज्ञरत्नम्
भाग्यत-दृश्म स्वमन्तकोपास्तान् । स च मदिः दृश्यन्ते दृश्मर-चक्षुस्क-पूचस्य मात्रिदि-
नौभर्भुक्ष्याकूरस्य सञ्चित्पै भत्तधन्यना रचितः ।—स्वपुराणे इष्टव्यम् ।

कक्ष्या रञ्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः वस इति
नामकरणः ख्यातेवैनर्थकोऽभ्यासः कि मस्मिन् ख्यान
मिति व्रष्टेवै तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसा-
मान्यादश्वस्य* राज्ञः पुरुषो राज्ञपुरुषो राजा राजतेः
पुरुषः पुरिपादः। पुरि शयः पूरयतेवै पूरयत्यन्तरित्य-
न्तरपुरुष मभिप्रेत्य। यप्तात्परग्रन्थापुर मस्ति† किञ्चित्तुच्छ-
स्मान्नाणीयो न ज्यायौऽस्ति किञ्चित्तु। दृक्ष इव-
स्तव्यो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं मित्युपि
निंगमो भवति ॥ ५ ॥

तद्वितस्त्वैव द्वितीय मुदाहरणम्;—“कक्ष्या रञ्जुरश्वस्य”—इति ।
कक्ष्या इत्येष तद्वितः। आह;—कः पुनरियं कक्ष्या? इति । उच्चते;—
या अश्वस्य सन्नाहरञ्जुः, सा कक्ष्येत्तुच्यते ।

एवं कक्ष्या-शब्दस्य तत्र मुक्ताधुना तद्वितार्थं ब्रवीति;—“कक्षं
सेवते”। सा हि कक्षं सेवते, कक्षमन्युका भवति । कक्षे भवा वा कक्ष्या॥।

अधुना पदार्थं निर्वक्ति;—“कक्षो गाहतेः” विलोडनार्थस्य (भू०
आ०)। कक्षयोरेव हि विलोडयति * * * द्रष्टव्यम्॥। अत्र पुनः,—
“क्य इति नामकरणः”। सर्वं मन्यदायन्तविपर्ययादि यथोपद-
ग्रिंतं यथासम्भवं योज्यं तत्र तत्र । “ख्यातेऽनर्थकोऽभ्यासः” ककारः,

* इदैव द्वितीयकक्षसमाप्तिः च च ।

† ‘परिपादः’ क. च। पर्वादः” च। ‘परिपदः’ ह० क० ।

‡ ‘माप्तु’ च। § ‘कितु’ च, च ।

॥ ‘मरीरावयवाच’ पा० ४ १ ५५।

॥ ‘कीदंभादि इवम्’ क, ‘कीदंभादि इवम्’ च ।

कल्पः सन् कच इत्युच्यते । अर्थवानेव वा ककारः । कथम् ? “कि मस्मिन् ख्यान मिति” । एवं कि मस्मिन् ख्यापनीय मस्ति ? न किञ्चिदपि, अदर्शनौयत्वात् ; गूहनीयोऽय मित्यर्थः । स एष एवं कृत्वा किं ख्यः सन् कच इत्युच्यते ? “कषतेर्वा (भृ० प०)” नियकालं द्वाषौ देवदशीसत्वात् काण्डु ददाति, ततो नखैः कष्यते अतः, तस्मात् कषण-क्रियायोगात् कच इत्युच्यते । “तसामान्यान्मनुष्यकच्चः” । ख्वौकच्चस्य सामान्यात् मनुष्यकच्चोऽपि कच इत्युच्यते । “बाङ्गमूलसामान्याद-श्वस्य” । अश्वस्यापि यो बाङ्गमूलप्रदेशः, स कच इत्युच्यते । तं देवत इति कक्ष्या ।

अन्ये तु ब्रुवते ;—“पूर्वं पूर्वं मपरं मपरं प्रविभज्य निर्बूयात्”
पूर्वं पदं पूर्वं सेव प्रविभज्य निर्बूयात्, अपरं पदं मपरं सेवेति ।
एतमिन् अर्थे कल्पमाने पदाना सेव पौर्वापर्यं निर्वचने तद्वित-
समाप्तयोख्वनियमः पूर्वं पश्चादेति । पूर्वं एव तर्थः साधीयान् ॥
उक्तं तद्वित-निर्वचनलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना समाप्तोदाहरण सुच्यते ;—“राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः” ।
राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं गम्यते, षष्ठीमामर्थात् । तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वं
स्वामी गम्यते, निर्देशसामर्थात् । अथेदानौं राजपुरुष इत्युक्ते, राजा
पुरुष मन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि संयुनक्ति ; पुरुषोऽपि
राजान मन्येभ्यः स्वेभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति । ता उभावप्य-
व्यान्विमिश्रपदार्थकौ मिथ्यः संसृष्टपदार्थौ समस्तेने । अथेदानौं
राजपुरुष आनीयता मित्युक्ते न राजान मानयन्ति, नापि पुरुष-

* १९१ ई० १४ पं० ।

माचम्, नायुभयम्; किञ्चु राजस्वामिकं पुरुष मानयन्ति* । एवं समामार्थः । कुतः पुनरेतत् राजस्वामिक मिति? प्रधानोपर्वजने हि सहभूते विवितं सेकं मर्थं छूतः ॥

“राजा राजतेः” । राजतेदीर्घर्थस्य (भू० ८०) । दीप्तते द्वासौ पञ्चानां स्तोकपालानां वपुषा । “पुरुषः पुरिषादः” । पूः श्रौरं बुद्धिर्वा; तयोरसौ विषयोपलब्धर्थं स्त्रीदत्तौति पुरिषादः, पुरुषः । “पुरिषयः” अथवा तयोरसौ श्रेते विशेषेणास्ते इति पुरिषयः सन् पुरुष इत्युच्यते । “पूरयतेवा” पूर्खं मनेन पुरुषेण सर्वगतत्वात् अगदिति पुरुषः । “पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुष मभिप्रेत्य” । अन्तरित्यन्तरपुरुषाभिप्रायेणैव मुच्यते प्राप्तिकम् ।

निगमश्च भवति;—“यस्मात् परं नापुरं मङ्ग्लि किञ्चिद्यस्मान्ना-
णीयो न ज्यायोऽस्मि किञ्चित् । एतत् इव सुभ्यो दिवि तिष्ठत्येकुस्ते-
क्षेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” । यस्मात् परं मपरं वा न किञ्चिदस्मि,
यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो नापि ज्यायो ऽन्यदस्मि, स एव सर्वं
मित्यभिप्रायः । एतत् इव सुभ्यो नित्यसङ्कोचविकाशधर्मादिविद्योतन-
वति स्वात्मनि सर्वविभागेन तिष्ठति यः, तेन पुरुषेणेदं पूर्णं सर्वं
अगदिति ॥ ५ ॥

विश्वकद्राकर्षो वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते
द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना च-
कद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति

* “समाये चकु भिन्नैव इति: पक्षजग्म्बद्यत्” इत्यादि वै० भू० ८० ८० प्रह्लदम् ।

**विश्वकद्रः कल्पाणवर्णरूपः कल्पाणवर्णस्येवास्य रूपं
कल्पाणं कमनीयं भवति वर्णो दृणेते रूपं रोचतेरेवं
तद्वितसमाप्तान्निर्बूयान्नैकपदानि निर्बूयान्नावैयाकर-
णाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा नित्यं द्विविज्ञातुर्विं-
श्चानेऽत्थयोपसन्नाय तु निर्बूयाद्यो वास्तं विज्ञातुं स्यान्मे-
धाविने तपस्विने_ वा(इ*) ॥ ६ ॥**

समाप्तस्यैव द्वितीय सुदाहरणम्;—“विश्वकद्राकर्षः” इति ।
विश्वकद्र माकर्षतौति विश्वकद्राकर्षः ।

आह;—कः पुनरयं विश्वकद्र इति ? “वीति चकद्र इति श्व-गतौ
भाव्यते” । वीति चकद्र इति शब्ददयं श्व-गतौ भाव्यते । श्वभिः
स्वाकं यो गच्छति मनुष्यः, तस्मिन् भाव्यते । “द्रातौति गति-कुत्सना” ।
अच पुनः द्रातौति गतिकुत्सना । ‘द्रा कुत्सायाम् (अदा० प०)’—
इत्युक्तम्, इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वम्, यदस्य श्वभिः सह राति ।
“कद्रातौति द्रातिकुत्सना” । इदानौं कद्रातौति द्रातिकुत्सना कुत्सित-
कुत्सजेत्यर्थः । इदं मपरं कुत्सिततरम्, यद् गत्वा श्वभिः सह
निहन्ति; तस्मात् कद्रातौति कुत्सितकुत्सजेत्युपपश्यते । “चकद्राति
कद्रातौति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः” । अथंदानीं च इत्येष कद्रातौति
एव सेव सतः शब्दखरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः । यदेवाकं भवति कद्रा-
तौति तदेव चकद्रातौति । “तदस्मिन्नस्तौति विश्वकद्रः” । तदस्मिन्
द्वितीय मर्यस्ति,—कुत्सिततरगतिलभ्यः; नानाप्रकार मिति

* इति द्वितीयस्वप्नसमाप्तिः च, च ।

विश्वकद्रः श्च-जीवनः पुरुषः । त मपराधे कस्मिंश्चित् वर्त्मान मन्योन्य
आकर्षति, स विश्वकद्राकर्षः ॥

अन्ये तु ब्रुवते,— श्वेत्र विश्वकद्रः; अस्यैव हि सभावत एव
हिंस्त्वाद् गतिः कुत्सिता; स च पुनः पादविकलः, अतस्य कुत्सि-
तकुत्सितवम् । वौत्युभयोर्रथयोर्मलर्थः, त माकर्षति यः पुरुषः,
स विश्वकद्राकर्षः ॥

अधुना रूपसमामं दर्शयति ;—“कल्याणवर्णरूपः, कल्याणवर्णस्ये-
वास्य रूपम्” । कल्याणवर्णं सुवर्णम्, तस्येत्र यस्य रूपं स कल्याण-
वर्णरूपः । अग्निरन्यो वा कस्मित् ।

कल्याणादिशब्दान् विग्रहप्रसक्तान् निर्वौति ;—“कल्याणं कम-
नीयं भवति” । प्रार्थते तत् सर्वैर्णैव । “वर्णो दणोतेः” । आदृणेति
हि स आश्रयम् । “रूपं रोचतेः” । तद्विं रोचते, तद्विं रोचिष्णः
भवति ।

“एवं तद्वितसमासान्निर्बूयात्”—इत्युपसंहारवचनम् ॥

“नैकपदानि निर्बूयात्” प्रकरणोपपदविहितानि सन्ति तानि*;
केवलान्येव परेणाभिद्रोहमुद्घा पृच्छमानानि न निर्बूयात्, न
निर्वक्तव्यानीति । किङ्कारणम्? तेषां प्रकरणादुपपदादा अर्थः ग्रन्थ-
तेऽवधारयितुम्, चेऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्यैव निर्बूयात्; ततश्च
प्रत्यवायेन योगादपहारश्च स्थात् । तद्यथा ;—‘जहा (१भा० ६८८
पृ०)’—इत्येकं पदं प्रकरणोपपदरहितम्; न विज्ञायते, किं इच्छते:

* “सन्दिग्धानि” च ।

(अदा०प०) उत “ओ हक्त त्यागे (जु०प०)”—इत्यस्य धातोः स्थात्? इति । तत् पुनरेतत्—“मा न् एकस्मिन् (च४०स०६,३,४ च,४)”—इत्येतस्या मृचि * यदेतन्ना वधीरिति पदम्, एतस्माद् गम्यते हन्ते स्थादिति । किङ्कारणम्? विज्ञातप्रकरणोपपदस्य हि समच्छसं चार्थ-करणं † न्याय मित्येव मनवगतसंखारणा सेकपदानां प्रकरणादर्थावधारण सुपपदादा शक्यते कर्तुम् । अत इद सुकम्,— “सेकपदानि निर्बूयात्”—इति ॥

नावैयाकरणायेति । उत्तां निर्वचनस्तत्त्वणम्, अधुना यस्मै निर्वक्त्वयोऽथ सुक्तनिर्वचनस्तत्त्वणः समाचार्यः, तस्य चतुर्ण वक्तव्य मिति तदर्थं मिद मारभ्यते,—“नावैयाकरणाय” । यस्तावद्वैयाकरणः, तस्मै न निर्वक्त्वयोऽथं समाचार्यो न च्छावस्तत्त्वणश्चलात् व्युत्पाद्य निरुच्यमान सेतद् बुद्धेत, ततो अर्थं एव अमः स्थादिति ।

किञ्च “नानुपसम्भाय” ‡ । कि मतिमहदहुत मनेन कृतं यद् व्याकरण मधौत मिति,—एतावता गौरवेण वैयाकरणायापि न गिर्भूयात्; धर्मो हि सर्ववैवापरित्याज्यः, तस्माद् वैयाकरणायापि सम्यगुपसम्भाय है परा श्लिष्टवृत्ति मास्तितायैव निर्बूयात् ।

मैव सेव; किञ्च “अनिदंविदे वा” । अवैयाकरणोऽपि अङ्गः कस्तिदसमर्थ एव वेदितुं स्थात्; वज्र वेदितव्य मत्तास्ति, देवतादि किञ्चित् तस्मै वैयाकरणायापि इदं वेदितु मसमर्थाय अनिदंविदे

* “मा न् एकस्मिन् ग्रन्थि मा इयोबुत चित् । वधीर्मां श्वर भूरित् ॥”

† “अर्थः करणं” क । “अथाकरणं” च ।

‡ “नानुसम्भाय” क, च ।

§ “सम्यवुपसम्भाय” क ।

नैव निर्वयात् । अथ वा । इदं मित्यात्मपर्यायवाचि । इदं विदे
आत्मविदे, योगिने । स ज्ञातमज्ञान*विधूतकल्पसोऽस्येनैव यत्नेन
बोद्धुं सूक्ष्मानर्थान् शक्त इति इदं विदे निर्वयात् । अथ वा । यत्कि-
स्मिन्हास्त्र भिद मिति जिह्वित्वा ते । येन ज्ञन्यत् किञ्चिदश्रुतं
पूर्वज्ञास्त्रम्, तस्मै न निर्वयादिदं निरूपज्ञास्त्रम् मनास्त्रालितहृदय-
कुञ्जलाय ॥

किङ्कारणम् ? “नित्यं ज्ञाविज्ञातुर्विज्ञानेऽस्या” । यो हि न
विजानाति नावबुध्यते, तस्याविज्ञातुर्वित्यकालं नैव विज्ञाने अस्या ;
स ज्ञनवबुद्ध्यमानं आत्मीयं दोषं मात्तार्थं एवावस्थजति ;—खयं नैव
तावहृदयं न बुद्ध्यते किमस्मान् वेधयित्यतीति । एतस्मात् कारणा-
दश्रुतपूर्वान्यज्ञास्त्राय अखिन्नमनसे † नैदं निर्वयात् ॥

“उपसन्नाय तु निर्वयाद्, यो वालं विज्ञातुं स्थानेधाविने
तपस्त्रिने वा” । य एव तु भेधावौ स्थात्,—श्रन्यजग्मान्तरानुभावि-
तया प्रज्ञया युक्तः, यो वा तपस्त्री ; कामं ताभ्या भवैयाकरणाभ्या
मपि निर्वयादेव ;—न हि तयोरमाध्यं किञ्चिदस्ति ;—तपसा हि
खयं मपि वेदार्थः प्रादुर्भवेदेव । पूर्वेषा मृषीणां भेधाव्यपि च खय
मुत्प्रेच्छितुं अकुयात्, कि मुतोच्यमानं मवबोद्धुम् । यो वान्यः कस्मि-
दस्त्रं पर्याप्तो विज्ञातुं भेतस्त्रास्त्रं भवेद्, दृढयाहौ स्थिरबुद्धिः, तस्मै
निर्वयादेव सर्वथा । अनुपसन्नाय नैव निर्वयात् ; यद्यपि तपस्त्री,
भेधावौ, दृढयाहौ वा ।

* “स त्वाग्नज्ञान” क ।

† “अविकिङ्गमनसे” क ।

उक्तं हि ;—“अस्त्रान्यायेन निर्बूयाद्यस्त्रान्यायेन पृच्छति । तयो-
रन्यतरो मृत्युं विदेषं वाधिगच्छति”* ॥ ६ ॥

विद्या हृ वै ब्राह्मण मा जगाम् गोपाय मा शेवधिष्ठे
इह मस्मि । अस्त्रयकायान्वज्वेयताय न मा ब्रूया
बीर्यवती तथा स्याम् ॥ य आतृणन्यवित्थेन + कस्तु-
वदुःखं कुर्वन्वृत्वतं सुम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं
मातरञ्च तस्मै न द्रुद्घोल्कु तमच्चनाह ॥ अध्यापिता
ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भीजनीयास्तथैव तात्र भुनक्ति श्रुतं
तत् ॥ य मेव विद्याः शुचि मप्रमन्तं मेधाविनं ब्रह्मच-
र्योपपन्नम् ॥ यस्ते न द्रुद्घोल्कु तमच्चनाह ॥ तस्मै मा
ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति निधिः शेवधिः रिति
(४**) ॥ ७ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २, १.

* “पधमंशं च यः प्राच यथाधमंशं पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विदेषं वाधि-
गच्छति” म० सं० १, १११ ।

+ “तथेव” क ।

‡ “द्रुद्घोल्कु” च ।

§ “चौपपन्नम्” च, च ।

|| यस्तेत्यादिशु स्वरचिङ्गाभावः च-च-पुस्तकयोः ।

¶ “शेवधिः” च ।

** उदिपुस्तकेष्व इव चतुर्थपदसमाप्तिः ।

अथायेत मर्य मधिकत्योदाहरन्ति ;—“विद्या ह वै^१ ब्राह्मण मा
जुगाम्”—इति । विद्या किल कामसूपिणी भूत्वा विद्याधिदेवता
संयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं ब्राह्मणं प्रति कञ्जिदा जगाम । त
सेत्य प्रक्षीभूतोवाच,—किम्? इति । “गोपाय मा” रच माम् ।
ततः “ते” “अहं” गुप्ता सती “सेवधिः” * भविष्यामि, सुख-
निधान मित्यर्थः । आह;—कुतः पुनस्त्वां रचामि ? “अस्युकायानृ-
जवेऽयताय” । अस्युकः, परापवादशीलः । अनृजः, यस्य मनोवाग्-
देहेषु असमाः प्रष्टत्यः । अयनः, विप्रकीर्णेन्द्रियः ;—यत्किञ्चन
कायाशुचिः । एवंक्षणाय “न मा ब्रूयाः” लम् । किञ्चथा भविष्यति ?
“बौर्यवती तथा” अहं तत्र “स्त्रां” भवेत्य मित्यर्थः ॥

“य आटणत्यवितथेन कर्णे” । अधुना शिष्योपदेश माह ;—य
आ त्वण्णति, आ भिन्नति, अपिहितावित्र सन्तौ कर्णे विवृण्णेति ।
अवितथेन, सत्येन ब्रह्मणा । कथम्पुनरा त्वण्णति ? “अनुःखं कुर्वन्नस्तं
सम्प्रयच्छन्” । यो हि किञ्चिदा त्वण्णति, स दुःखयति ; अयं पुनः
सुख मा त्वण्णति । किञ्च इस्तत्वप्राप्तिदेतुश्चानं सम्प्रयच्छन् । य
आ त्वण्णति तस्मै किम्? इति । उच्यते ;—“तं मन्येत पितरं
मातरम्” नेतरौ मातापितरा वित्यभिप्रायः । उक्ष्य,—“उत्पादक-
ब्रह्मदात्रोर्गरौयान् ब्रह्मादः पिता । ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह
च शाश्वतम् (म ० सं ० २, १ ४ ६.)” । “तस्मै” मातापितृभूताय गुरवे
“न द्रुहोत्” । “कतमच्चनाह”;—कदाचिदपि आपद्यपि कष्टाया मित्य-
भिप्रायः ॥

* मूलपाठस्य शेषधिरिति तात्त्वादिः ।

अधुना इतरान् दुष्टशिव्यान् अभिश्वपन्नौ विद्या इदं माहः—

“अथापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते” इत्यादि। अथापिताः सन्तो ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते, नादरं कुर्वन्ति। के पुनस्ते? इति। उच्चते;—“विप्राः” मेधाविनः सन्तो गृहीतविद्याः। कथयुनर्नाद्रियन्ते? “वाचा मनसा कर्मणा वा”। आहः—किं तेषाम्? इति। उच्चते;—“थैव” “ते” तस्य “गुरोः” “न” “भोजनीयाः” न भोज्याः, न भोजनार्हाः, “तथैव” “तान्” “तत्” “श्रुतम्” अपि “न भुनक्ति” न पास्थन्ति; श्रुतफलेन न संयुनक्तीत्यर्थः॥

अधुना अस्मै वक्तव्या, तस्य लक्षणं ब्रवीति;—“य भेव” “विद्याः” जानीयाः तम्। “इदृचि मप्रमन्तम्” यमनियमेषु। “मेधाविनं” च “ब्रह्मचर्येणोपयत्वम्”। किञ्च; “यः ते न इद्योत्” न इदोह सुपगच्छेत्। “कतमच्चमाह” कदाचिदपि शर्वाख्यापत्वु “तस्मै मातृयाः” “तम् “निधिपाय” गोपने “ब्रह्मण्!”॥

आहः—“निधिः” कः? इति। उच्चते;—“शेवधिः” इति। शेव इति सुखनाम*; सुखनिधान मित्यर्थः। ब्रह्मलोके च निधिः सुखानां छस्त्रस्य अगतो यज्ञदारेण; अत इदं सुक्तं “निधिः शेवधिरिति”॥ ७ ॥

इति अमूर्मार्गाश्मवासिन आचार्यभगवदुर्गस्य हतौ निरक्ष-
श्चाख्यार्था सप्तमस्याध्यायस्य † प्रथमः पादः॥ १ ॥

* १ भा० ४१८ ४०।

† “दितौयाभ्यायस्य” च।

॥ दितीयः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामे गौरिति पृथिव्या नामधेयं
 यद् दूरङ्गता भवति यज्ञास्याभूतानि गच्छन्ति गते-
 वैकारो नामकरणोऽथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादे-
 वाथाप्यस्यान्ताद्वितेन कृत्यवन्निगमा भवन्ति गोभिः
 श्रीणीत मत्सर मिति पयसो मत्सरः सोमे मन्दतेस्तृ-
 मिकर्मणो मत्सर इति लोभनामाभिमत्त एनेन धनं
 भवति पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो-
 नामकरण उशीरं मिति यथा । अंशुं दुहन्तो अध्या-
 सते गवीत्यधिष्ठवणचर्मणोऽशुः श मष्टमाचो भवत्यन-
 नाय शम्भवतीति वा चर्म चरतेर्वैचृत्तं भवतीति
 वाथापि चर्म च क्षेष्मा च । गोभिः सन्नद्धो असि वी-
 लयस्वेति* रथस्तुतावथापि ज्ञाव च क्षेष्मा च । गोभिः
 सन्नद्धा पतति प्रस्फुतेतीषुस्तुतौ । ज्यापि गौरुच्छते गुव्या-
 चेत्ताद्वित मृथ चेन्न गुव्या गुमयतीषुनिति ॥ १(५) ॥

“समाचायः समाचातः, स व्याख्यातव्यः”—इति प्रतिज्ञातम् (२भा० ३प०) । सा च पुनरिय व्याख्या सामान्या वैशेषिकी च । तत्र सामान्या ;—सर्वेषां नान्ना मिदं सामान्यलक्षणम्, † तद मात्ता-

* “बीड्यस्तेति” क ।

† १प० १प० १प०—१प० । ०४०—१०४० ।

तानाम्*, इदं सुपर्सर्गाणाम्†, इदं निपातानाम्‡ इति । येऽय मनस्यैव प्रकारया व्याख्याया कृत्त्वः समाधायो व्याख्यातः, तदनुषक्तान्येव च शास्त्रारम्भप्रयोजनान्युक्तानि३, आगमस्य परिश्रेष्ठाधितः॥, वेदो वेदाङ्गव्यूहस्य सप्रयोजन उक्तः⁹, निघण्डुसमाधायविरचना चोपदिष्टा प्रकरणचयविभागेन**, निर्वचनलक्षणानेकप्रपञ्च सुकम्†† ।

अथेदानौं विशेषव्याख्याया प्रतिपद मयं समाधायो व्याख्यातयः, तदधिकारार्थोऽयम् “अथ”-शब्दः । “अतः”-शब्दः क्रमे हेतौ वा । सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यान भेवावसरप्राप्त मित्येवं क्रमे । अथ वा हेतौ । यस्मात् सामान्यतः समाधायो व्याख्यातः अत इदानौं विशेषतः “अनुक्रमिष्यामः” आनुपूर्वेण क्रमिष्यामो वर्णयिष्यामः, व्याख्ययेति शेषः ।

आह;—किंस्त्वणा पुनरसौ व्याख्या? इति । उच्यते;—तत्त्वपर्यायभेद-सङ्क्षा-सन्दिग्ध-सन्दिग्धोदाहरण-तन्त्रिवचनविभागेन यदाख्यानं सा व्याख्या निघण्डुप्रकरणे तद्यथा । तत्त्वम्,—“गौ रिति पृथिव्या नामधेयम्”††—इत्येव मादि । पर्यायवचनम्, प्रसिद्धेनाभिधानेना-

* १८० १८० १८०—१८० । १०४०—१०४० ।

† १८० १८० १८०—१८० । १०४०—१०४० ।

‡ १८० १८० १८०—१८० । १०४०—१०४० ।

§ १८० १८० १८०—१८० । १०४०—१०४० ।

|| १८० १८० १८०—१८० । १०५४०—११५४० ।

¶ १८० १८० १८०—१८० । ११५४०—१२५४० ।

** १८० १८० १८०—१८० । १६०४०—१४०४० ।

†† १८० १८० १८०—१८० । १४०४०—१३०४० ।

†† १८० १८० १८० १०५४० र पं० (४० १०५४०) ।

प्रसिद्धुस्थार्थस्य खापम्; तथा,—“षुधिश्च नामधेयं गौरिति । भेदो व्युत्पन्निरिति समानार्थः; तथा,—“यद् दूरं गता भवति”—इत्येव मादि । सङ्क्षा; तथा,—“षुधिवीजामधेयान्वेकविंशतिः †”। सन्दिग्धम्,—“तत्र निर्वितिर्निरमणादृच्छते: हृच्छापत्तिरितरा शीषुधिश्च सन्दिग्धते †”—इत्येव मादि । सन्दिग्धोदाहरणम्,—“यद्दृच्छारूपकारं”—इत्येव मादि । तत्रिवचनम्,—“बड्प्रयाः हृच्छामापयत इति परिप्राजकाः ॥”—इत्येव मादि । एवम्प्रकारथा व्याख्याया इदं नैघण्डुक-प्रकरणं व्याख्यास्ते ॥

“गौरिति षुधिश्च नामधेयम्” । आइ;— यस्मात् कारणात् इच्ये शब्दनिवेशो नैहकानां, तदुच्चतां कारणं, केन कारणेन गोप्यतः षुधिश्चां सन्धिविष्टः ? इति । उच्चते;—“यत्” यस्मात् इयं “दूरम्” अध्यानं प्रति “गता भवति” न इच्छां अन्त उपलभ्यते, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां भूतानि गच्छन्ति” आधारभूतात्याम् । एवं कर्त्तकारक मधिकरणं वा योज्यम् । “गाते वा” ‘गाढ़् गतौ (भू० आ०)’—इत्यस्य धातोः “ओकारो नामकरणः” प्रत्ययः ।

“अथापि” गौरित्येतत् “पश्चुनाम” “भवति” “दृह” एव कारकद्ये; “एतसादेव” धातुद्याद् गमेगेतर्वा । “अथाणख्याम्” एव पश्चुगवि “ताद्वितेन” प्रयोगेनाकृत्प्रायां सत्यां “कास्त्रवन्निगमा

* १४० १५० १६० १७५ ४० ४ पं० (१७७ ४०) ।

† १४० १५० १६० १८५ ४० ११ पं० (१८७ ४०) ।

‡ १४० १५० १६० १८५ ४० ११ पं० (१८७ ४०) ।

§ १४० १५० १६० १८५ ४० ४ पं० (१८७ ४०) ।

॥ १४० १५० १६० १८५ ४० ८ पं० (१८७ ४०) ।

भवन्ति” । तथा,—“गोभिः श्रीणीत मत्सर मिति” गोरेकदेवस्य
“पथसः” स्फुट्वत् प्रयोगः । तदेतच्छिष्टवृद्धिव्युत्पादनार्थं मनेक-
प्रकारं मद्वद्वत्तिविषयोपप्रदर्शनं कियते, कथनामोपप्रदर्शितमद्वद्वत्ति-
विषयोऽसम्भव्य न मन्त्रार्थान् निर्बूयादिति ॥

“आधावत ०—० मत्सरम्”* । इमां गायत्री मध्यास्य आङ्गिर-
सोऽपश्चन् । यावस्तुतौ विनियुक्ता । हे अर्धवर्यवः ! एभिः यावभिः!
संज्ञात एष चोमः । ते चूयं हे ‘सुहस्यः’ सुवर्णेनालङ्घृतहस्ताःः
किम् ? ‘आ धावत’ । ‘गृभृणीत’ गृहीत, एतौ ‘शुक्रा’—‘मन्त्रिना
पश्वावनतिक्रान्तकालम् । किञ्च, ‘गोभिः’ गोभ्योऽभिनिष्पत्तेन रसेन
‘श्रीणीत’ एनम् ‘मत्सरं’ मादवितारं चोमं मैत्रावह्यशशाना
सुपगतम् । “इतश्रीतेन दत्तौयस्वने वा पूतमृत्याग्निरेण ततोऽन-
तिक्रान्तकालं जुङत” एवं मन्त्रविधानादग्रकथलाच गोभिः अपश्च
गवेन पथसेति गम्यते ॥

“मत्सरः चोमो मन्दतेस्तुतिकर्मणः” दृष्ट्यन्ति हि अनेन देवताः ॥

मद्वद्वामान्यप्रसङ्गप्रसक्त सुच्यते ;—“मत्सर इति लोभनामाभिमन्त
एनेन धर्मं भवति” । तेन श्वाविष्टो धनाभिसुख्येन मनो भवति ॥

पर्याचार्यानप्रसक्तं निरुच्यते ;—“पथः पिषतर्वा” पानार्थस्य
(चदा०प०); पौयते हि तत् । “प्यायतर्वा” दृष्ट्यार्थस्य (भू० आ०);
तेन हि वर्द्धन्ते प्राणिनः ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते ;—“क्षीरं ज्ञरते;” स्थोत्रमार्थस्य (भू०

* “आ धावता शुरस्यः शुक्रा गृभृणीत मन्त्रिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥”,
प० च० ०, १, ३, ४ ।

आ०); स्थोनते हि तदूधसः । “घर्वेरो नामकरणः” अद्वेष्य
आदेशः क्रियते, अतस्मैनैव सिद्धूरुपेण निर्दिश्यते । धात्वन्नर मिति
वा केचित् । ज्ञापकश्च ददाति;—“उग्नीर मिति यथा” । ‘वज्र कान्तौ
(अदा० प०), तस्य छत्रस्म्प्रसारणस्य ईरप्रत्ययेनोग्नीर मिति भवति ।
तद्वा॒ सौगच्छाकान्तं भवति ॥

“अंशुं दुहन्तो अथासते गवीत्यधिष्वण्चर्मणः” । स्त्रावदभि-
धायकः । “ते सोमादो०—० दृष्टायते” * । एषा जगती । अर्वदो
नाम काद्रवेद च्छिः, तस्मार्षम् । यावस्तुतौ विनियुक्ता । ‘ते’ एते
यावाणः ‘सोमादः’ सोमभच्यनारः यदाभिष्ववकर्मणि प्रवर्त्तन्ते, अथ
तदा ‘हरी इत्यस्य’ अश्वौ, यज्ञागमनार्थं नेतेषां अन्व सुपशुत्य
संकृतं सोमं मन्वान्मौ, रथे घोग मिष्ठान्मौ, आत्मना च्छजीवं
भक्षयिष्यन्तौ, इत्यं च सोमं पायथिष्यन्तौ, स्वयं नेत्रं ‘निंसते’ नीचे-
र्नामेते युक्तौ आवाहे;—‘इत्य ! गच्छ यज्ञायतनं संकृतः सोमः’
हति । तदैव च च्छत्विजोऽपि लरमाणा इत्ये—स्त्रानकालं मध्यर्ष-
मन्वानाः ‘अंशुं’ सोमांशम् अभिषुत्य ‘दुहन्तः’ प्रपूरयन्तः । ‘गवि
अधि’ गोहपरि गोरवयवे अधिष्वण्चर्मणि । एतत् कर्म कुर्वाणा
इत्यं प्रतीक्षमाणा ‘आयते’ । अथ स ‘इत्यः’ एत्य ‘तेभिः दुग्धम्’
च्छत्विग्मः प्रचारितं ‘पपिवान्’ पौत्रवान् ‘सोम्य मधु’ सोममयं तेन
द्रव्यः । ततोऽनन्तरं ‘वद्वृत्ते’ वीर्येण । अथ तेन च ग्रीरेण ‘प्रथते’
विस्तीर्यते, विस्तीर्णश्च स्वेन वीर्येण नेत्रं विदार्थं ‘दृष्टायते’ वर्णं

* “ते सोमादो० उग्नी इत्यस्य निंसतुते इत्यं दुहन्तो अथासतुते गच्छ । वेभिर्दुग्धं
पपिवान् सूर्यं मध्यन्तौ वद्वृत्ते प्रथते दृष्टायते ॥” अ० सं० ८, १०, ४ ।

प्रवर्णयते । तदिदं सर्वं मयि वर्षादि जगदनुग्राहक मैत्रं कर्म ॥
अभिषवदारेण, सोमाभिषवो यावाधीन मित्रेवं यावस्तुतिः ॥

निगमप्रसक्तं निरच्छते ;—“अंशुः श्च मष्टमाचो भवति” । व्याप्त-
माचो हि यजमानेन तस्यैव श्च भवति, सुखी भवति । इष्टोमो
श्चानुणोऽह मिति विगतमनोद्दुःखो भवति । “अननाय श्च भवतीति
वा” । अननाय जीवनाय श्च सर्वेषां भूतानां भवति, सुखी भवतीति
वा । यज्ञो हि वर्षे प्रदृश्तिरेतुस्ततस्य सर्वभृतानि सुखं जीवन्ति ॥

व्याख्यानप्रसक्तं निरच्छते ;—“चर्म चरतर्वा” चरितं हि तत्पुर्व-
स्थिन् ग्रन्तीरे गत मित्र्यर्थः । “उच्चृतं भवतीति वा” उच्चृतम्
उत्कर्तिं ग्रन्तीरादिति वा ॥

“अथापि चर्म च सेषा च” गो-शब्देनोच्यत इति श्रेष्ठः । “गोभिः
सवद्दूषो असि वीक्षयस्वेति † रथस्तौ” स हि चर्मणावनद्वो भवति,
सेषणा च तस्यारादयः संस्तेषिता भवन्ति ॥

“अथापि चाव च सेषा च” गो-शब्देनोच्यत इति श्रेष्ठः ।
“गोभिः सवद्दूषो पतति प्रस्तेतीपुस्तौ †” सा हि चावना वेष्टिता
भवति, सेषणा च संस्तेषिता ॥

* “चर्मास्य कर्म,— रसानुप्रदानं चर्मधेया चाचाच च चर्मतिरक्षकमेवत्तु
हैः का० ०, ३, ५ ।

† “वनस्याते वृद्धवृद्धो चिभूया चृक्षादृष्टा प्रतरचः सुवीरः । गोभिः सवद्दूषो
संस्तिवीक्षयस्याता ते लयत लैलनि ॥” च० स० ५, ०, १५, १ । य० चा० स०
१५, ५१ । च० स० ९, ११५, १ ।

‡ सुपुर्वं वज्ञे सुगो चास्या दन्तो गोभिः सवद्दूषो पतति प्रस्तेता । चन्द्रा चर्म च
वि चु इवक्ति तच्चाच्यम्यु मिष्टुः शर्म यंसन् ॥ च० स० ५, १, ११, १ । य० चा०
स० १५, ४० ।

“ज्ञापि गौरुच्यते” । सा पुनः “चेत्” अदि “गव्या ताद्वितम्” अभिधानम्, “अथ” पुनः “न चित् गव्या, गमयनीषूनिति” गौरुच्य-इच्य मपि;—॥ १ ॥

दृक्षेदृक्षे नियतामीमयुज्जौस्ततो वयः प्र पतान् पूरुषादः । दृक्षेदृक्षे धनुषिधनुषि दृक्षो व्रश्नाऽन्नियतामीमयज्ञाः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा ततो वयः प्र पतन्ति पुरुषानदनाय विरिति शकुनिनाम वेतेगंतिकर्मणोऽथापीषुनामेह भवत्येतमादेवादित्योऽपि गौरुच्यते । उतादः परुषे गवि । पर्वति भास्तीत्यौपमन्यवोऽथाप्यस्यैको रश्मिश्वन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्य मादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः + स्फूर्यरश्मिश्वन्द्रमा गन्धुर्व इत्युपि निगमो भवति । सूर्यपि गौरुच्यते । अचाह गोरमन्वतेति तदुपरिष्ठाह व्याख्यास्यामः सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ २ (६) ॥

“दृक्षेदृक्षे ०—० ग्रिचन्” † । वसुकस्येन्द्रपुत्रस्येद मार्षम् । चिष्टुवैद्री । महात्रते महलतीये ग्रस्यते । इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात्

* “हसो व्रश्नाद् हस्ता चां तिष्ठतीति या चा चीवते निवासकर्मणो विष्णवा” ४, ८ । चत्र ‘हस्ता’—इत्यादिपाठेऽधिकः ।

+ “सुषुम्ण” ४, “सुषुम्लः” ५, ८, ४०-५, ८ ।

† ‘हृक्षेदृक्षे नियतामीमयुद् गौस्ततो वयः प्र पतान् पूरुषादः । चत्रेद विश्वमुख्यं भयात् रन्द्राय सुन्दर्पये च विश्वत् ॥’ ४० सं ०, ०, १६ १ ।

सङ्ग्रामेष्वनेकबाहुर्भूत्वानेकानि धनूष्यादन्ते; तानि मन्त्रकृद्-इष्टैव
माह;—“वचेवृच्छे” वृत्तावयवे “धनुषिधनुषि” यावन्तीन्द्रेण
मृद्दीतानि धनूषि, तेषु सर्वेषु; प्रत्येकं “नियता” निवद्धा, “गोः”
गव्या, गमयिच्ची वा ग्राणाम्; इन्द्रवाङ्काशष्टा “अभौमयद्” भौम-
यति “शब्दं करोति”। जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। “ततः” शब्द-
करणान्तरं मेव ‘प्र पतान्’ “प्र पतन्ति” “वयः”। अथवा ‘ततः’
ततो धनुषः ‘वयः’ पक्ष्यवयव-पच-सम्बन्धात् इष्टवोऽपि ‘वयः’ पक्षिणः।
अथवा “वेतर्गतिकर्मणः”। साक्षादेव इष्टवो ‘वयः’ न गुणवृत्त्या।
ते ‘प्र पतान्’ प्र पतन्ति “पुरुषानदनाय” भक्षणाय; ते हि शबूर्णा
प्राणान् भक्ष्यन्ति। अथ अय मेव मतिप्रभाव इन्द्र इति ज्ञात्वा
‘विश्वं’ सर्वं ‘भुवनं’ भूतजाते यावत् किञ्चिदविक्षतं कर्मणि ‘भयाते’
विभेति। अथ विभूतं किं करोति? ‘रक्षाय’ इन्द्रार्थं ‘सुन्तत्’
अभिषवम् उच्चिते काले कुर्वत् ‘क्षषये च’ च्छलिजे ‘गिर्वत्’ इच्छिणा
ददते। इन्द्रोऽमुखं मादरवदास्ते। सर्वं मन्यत् परिहाय य एव अभाव
इन्द्रः, तं वय मभिप्रेतार्थं विद्युये स्तुमः॥

निगमप्रसक्तं निराह;—“वचो व्रश्वनात्” इति। स हि उच्चाते
हित्याते इन्वनार्थम्।

अत्र व्याख्याने गतार्थत्वात् न ग्रेषो वित्रियते। एवं तावदेकदेशे
कृत्स्नवदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम्॥

अथेदानी भन्येवर्थामारेषु गोश्वदोऽभिप्रस्तुतो वज्रवित्येतत्
प्रस्तुतो दर्शयति। एतद्वैकपदिके वक्तव्यं मिद तु गोश्वप्रस्तु
सुन्तते;—“आदित्योऽपि गौरुच्यते” एतस्मिन् मन्त्रे ।—

“उतादः०—० रथीतमः” * । भरद्वाजस्थेय मार्षम् । गायत्री ।
 पौष्टी । पूषा पुनरादित्यो नैहक्षार्ण दृश्या, अन्यत्र इयं वै पूषेति
 भूमिहस्यते । ‘उतादः’ उत, अपि, अथ इति हन्द्यि समानार्थाः ।
 अपि लक्ष्मीरपः, अपि रसानादत्ते, अपि तर्मास्यपहन्ति । ‘अदः’
 असुभिन् आदित्यमण्डले ‘पहसि’ पर्वभिस्तदति । अथवा भास्त्रानि,
 भासा तदतीति । अहोरात्रादि पर्व तदतीत्यौपमन्यवः । ‘गवि’
 गमनश्रीले मुहूर्ण मयनवस्त्राद्यनि ‘स्त्रः’ सूर्यः अवस्थितः । पूषा
 आदित्यमण्डलान्नःपुरुषः, तदेव पर्वत् भास्त्र वा । ‘चक्रं’ चक्रं
 क्रमणं वा गमनश्रीलं मण्डलं ‘हिरण्यं’ तेजोमयं चक्रं चक्राहतिः ।
 ‘न्यैरथ्यत्’ नियतगमनवृत्तिभा मार्गेण नित्यकाल मौरथति । उदया-
 समथमध्यन्दिनकालोपलक्षणार्थम् । अथवा असुभिन् मण्डलेऽवस्थितः,
 पर्वति मण्डलान्नःपुरुषः सूर्यो भगवान् । ‘चक्रं’ स्व-क्षण-निमेष-
 चुटि-मुहूर्णाहोरात्राद्वामास-मासल्यन-संवत्सरसक्षणं कालं चक्रं सर्व-
 भूतहारि ‘हिरण्यं’ हिरण्यमयं सर्वभूतविनाशस्थितिहेतुं ‘न्यैरथ्यत्’
 नित्य मौरथति । कौदृशः पुनः स सूर्याय ईरथति ? रथीतमः
 अन्येऽपि रथिनः सन्ति, अथनु मुहूर्ण मयनवस्थितरथ इत्यतो
 रथीतमः । स एवन्नुण्युक्तः पूषा, तं वय मभिप्रेतार्थसिद्धये
 क्षुमः ॥

“अथायस्यैको रथिसञ्चर्मसं प्रति दीप्तते” । एको रथिरादि-
 त्यस्य सुषुण्णो नाम, चक्रमसं प्रत्यवस्थितो दीप्तते । “तदेतेन”

* उतादः पश्चेऽन्तिः स्त्रे द्वारा द्वारा द्वितीयस्यामः । न्यैरथ्यैतमः ॥” २० ८० ४, ८,
 ११, १ ।

सत्त्वार्थविदा मन्त्रानुपेत्य “ईचितव्यम्” इष्टव्यम् । सेव मन्त्र चन्द्र-
मसो “दीप्तिः” व्योत्प्ला इत्यव्यम् “आदित्यतः” आदित्यस्य अनुग्रहा-
देव “अस्य भवतीति”* । असाउपरि यच्चन्द्रमसो मण्डलं तत्त्वेजः-
समन्वाह दीप्तिमद् भवति, ततः सर्वा दिग्गः प्रकाशयनि ।

यथा चैतदेवं तथा “सुषुम्णः † सूर्यरग्निशन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि
निगमो भवति” राङ्गव्याप्तु † । अथय मण्यने बहव इत्यपिग्नव्यः ।
‘सुषुम्णः’ सुषुम्णु इत्यर्थः । सर्वाणि भूतानि नित्य मयौ छादयति ।
कोऽसौ ? इति । ‘सूर्यरग्निः’ सूर्याग्निःस्त्वय चन्द्रमसं प्रति गतः
‘चन्द्रमाः’ । ‘गन्धर्वः’ सति सुषुम्णाणगमने गोग्नव्यवाच्यता । ‘तस्य’
गन्धर्वस्य सतः चन्द्रो धारयिता गन्धर्वसहितस्य प्रतिष्ठा । ‘स न
इदं’ सोऽस्माक मिदं ‘ब्रह्म चन्द्रं’ च ‘पातु’ रक्षतु । किञ्च ‘तस्यै’
सुषुम्णाणाय सूर्यरग्नये ‘खाहा’ सु शोभन मिद माभिसुख्येनाह,
हविराज्यसंकल्प भस्तु । स चेदं ‘वाद्’ वेतु पिबलित्यर्थः ॥

“सोऽपि” सुषुम्णो रग्निरेक एव “गौः”—इति “उच्यते” । यथासौ
ग्रीष्माश्वेद सुदाहरणम्;—“अचाह गोरमन्यतेति” । “तत्” पुनरेतत्
“उपरिष्ठाह” ऐकपदिके † “व्याख्यास्त्वामः” ।

“शर्वेऽपि रथयो गाव उच्यन्ते” । यद्यैतदेवं तथेय ऋगुदाहर-
णम्;—॥ २ ॥

* रथह वैदिककाणे विज्ञात मेवैतत्, य केवलं सम्प्रसेवेति ।

† “तुषुम्णः”—इति पाठो हत्तिपूजकयोः सर्वेष ; क-च-पुस्तकयोदैव मेव ; चंडि-
मायां तु “तुषुम्णः”—इत्येवत्यष रवादतः ।

‡ “तुषुम्णः सूर्यरग्निशन्द्रमा गन्धर्वस्त्वय नवचाण्यशर्वेष श्रेकुरवेष वासः । स च
रुद्रं तस्य चन्द्रं पातु तस्यै खात्तु वाद् ताभ्यः खार्ता ॥” य० वा० सं० १८, ४० ।
‡ नैम० का० ४, ४, ९ ।

ता वां वास्तून्युश्मसि गमथ्यै यच् गावो भूरिश्चक्षा
अयासः । अचा हु तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पुदं मवे
भाति भूरि ॥ तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय
यच् गावो बहुश्चक्षा* भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभव-
तीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणतेर्वा शमातेर्वा शरणा-
योद्गत मिति वा शिरसो निर्गत मिति वायासोऽयना-
स्तच+ तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्थस्य
मव भाति भूरि पादः पद्यतेस्तन्निधानात्पदं पशुपादः
प्रकृतिः† प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदा-
न्येव मन्येषा मपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत्स-
मानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेत्सा-
नानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः
पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि तच निर्कृतिर्निररमणा-
हृज्जतेः क्षुपत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिश्यते तद्यो-
र्विभागुस्तस्या एषा भवति ॥ ३(७) ॥

“ता वां वास्तूनि”—इति है । दीर्घतमस आर्षम् । वैष्णवी ।
त्रिष्टुप् । यूपावधाने विनियुक्ता, सेमान्तिरेकश्चत्वे च । वा मिति

* “भूरिश्चक्षा वःश्चक्षा” च, च ।

† “शमात्पद” च, च, च ।

‡ “पशुपादः प्रकृतिः” च, च, च ।

§ २० चं १, १, १५, १ ।

इत्यतीत्यभिप्रेत्य द्विर्वचनम्। ‘ता’ “तानि” “वा” युवाभ्या मर्याद्य “वास्तुनि” निवासस्थानानि ‘उष्मसि’ “कामयामहे”। ‘गमस्ते’ “गमगाम्य” “यच्च” येषु स्थानेषु। किम्? “गावः” रथयः। ‘भूरिग्नि-ज्ञाः’ “वज्रग्निज्ञाः” वज्रदौत्रयः ‘अयनाः सुङ्गर्णं मण्यनवस्था-यिनः’। किञ्च; ‘अचा इ’ तेषु स्थानेषु ‘तत् पदम् ‘उरुगायस्य’ उरुगमनस्य महागतेः भगवतो ‘हृष्णः’ † “विष्णोः” ‘परमं पदम्’ आदित्यमण्डलं स्थानम्। स्थाने हि पदसञ्ज्ञा, पदस्य इति लोकेऽपि वक्तारो भवति। ‘अव भाति’ अर्वागिदं सर्वे कृत्वा भाति दीप्तयते। भूरि वक्तिवर्थः। इति समस्तार्थः।

चथैकपदगिहकम्।—“भूरौति” एतद् “बउनो नामधेयम्”। “ग्र भवति” हि तद् बज्जधापि दौयमानम्। “इद्यां अयतेः” तद्यां-यितं भवति जिरसि। “शृणातेर्वा” इंसार्थस्य। तेज हि हिनसि। “ग्रिरेषा निर्गत मिति वा” इद्यां परमेऽर्द्धे स्थितं परार्द्धस्यम्। अयत्रा परमर्द्धा युक्ते स्थाने स्थितं परार्द्धस्यम्। “पादः पश्यतेः” गत्यर्थस्य। पश्यते हि तेज। “तत्त्विधानात् पदम्” यदुत्पश्यते, तत् सर्वपि सेव पांसौ अन्यथा वा तत् पद मित्युच्यते पश्चोर्मनुभवस्य वा। “पश्चुपाद-प्रकृतिः” चतुर्भागसामान्यात्। “प्रभागपादः” दीनारादिपादः। “प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि” यन्त्रपदानि चेचपदानि वा। विभागो हि तेष्वपि समान एव॥ प्रसक्तानुप्रसक्त मिद् सुकम्॥

* “चथासः चथवा वक्तारोऽतिविकृताः। चदा, चावा वक्तारप, चमाहसा; चत्यन्तप्रकाशयत्ता रत्यर्थः॥” साचषः।

† “कामाना चर्वितुः” साचषः।

अधुनोपसंहरति;—“एत्र मन्येषा मपि सत्त्वानां सन्देहा विश्वन्ते”
ज केवलं गो-शब्दे पद-शब्दे वा । तेषु हि लेतदौत्पर्गिकं निर्वचनं सत्त्वां
द्रष्टव्यम्,—“तानि” “चेत् समानकर्माणि” यदि सामान्यक्रियथा
युक्तानि, ततः “समाननिर्वचनानि” एव कर्त्तव्यानि । अथ पुनः “नाना-
कर्माणि” ततो “नानानिर्वचनानि” । एवं “यथार्थं निर्वक्तव्यानीति” ॥

अधुनैव मुखोदाहरणैरेव तत्र सन्देहपदान्यनुक्रम्य मन्त्रेभेदे दर्शय-
त्वाह;—“इमान्येकविश्वतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि” । “तत्
निर्ष्वतिर्निरमणादृच्छते: लक्ष्मापन्निरितरा” । खोके हीदं सर्वभूत-
जात मन्त्रभूतं यदभिधानानि यदात्रयक्रियावचनात् शब्दा निर्घण्ठन-
उच्चन्ते, तेषां च पृथिवी प्रथमा; तस्मात् तत आरम्भः । एकविंशति-
रिति सङ्क्षा (२१) । पृथिवीनामधेयानि, स्वार्थे धेय-प्रत्ययः *;
नामैव नामधेयम् । अनुक्रान्तानि, आनुपूर्व्येण पठितानीत्यर्थः ।
एकविंशतिर्यान्यनुक्रान्तानि, एथोऽन्यान्यपि यानि कानि चित् सुः,
तान्युपस्थ निर्वक्तव्यानि । तथाथ;—कु-इत्येतदसमाकान्तम् पृथिव्या
नामधेयम् । उक्तं हि;—‘नाग्निचिन्त्रकं याति न सत्पुत्रो न कुप्रदः’—
इति । तच्चैतस्मिन्नेकविंशतिके गणे “निर्ष्वतिः” इत्येतदभिधानम् ।
“निरमणात्” निविष्टानि रमन्तेऽस्यां भूतानीति निर्ष्वतिः पृथिवी ।
रमेधातोः (भू० आ०) । “च्छच्छते: (तु० प०)” “इतरा” “लक्ष्मा-
पन्निः” दुःखसञ्ज्ञका, निर्ष्वतिः पापा । “सा” पुनरियं समानगा-
मधेयत्वात् समानश्रुतित्वात् “पृथिव्या सन्दिश्यते” । “तयोः” समान-
नामधेयत्वेऽपि सति एष कर्मकृतो “विभागः”,—एका निविष्टानी-

* “भाबकपनामभी धेयः” पा० ५, ५ १५,—पा० ।

भूतानां रमयित्री, एका पुनः कुच्छ मापादयित्री । एवं नाना-कर्माण्वभिधानानि निर्वक्तव्यानि ॥

“तस्याः” कुच्छाप्त्वः पृथिव्या अपि “एषा” निर्वचिका च्छग् “भवति”;— ॥ ३ ॥

य ईं चकार् न सो अस्य वेद् य ईं ददर्श हिरु-
गिन्नु तस्मात् । स मातुर्यैनापरिवीतो अन्तर्बहुप्रजा
निर्कृति मा विवेश । बहुप्रजाः कुच्छ मापद्यत इति
परिव्राजका वर्षकर्मेति नैरक्ता य ईं चकारेति करोति-
किरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा न सो अस्य* वेद मध्यमः
स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शदित्योपहितं† स मातु-
र्यैनौ मातान्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानि योनिर-
न्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनाय मपीतरो
योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति बहुप्रजा भूमि मापद्यते
वर्षकर्मणा शाकपूणिः सञ्जल्पयाच्चक्रे सर्वा देवता
जानामीति‡ तस्मै देवतोभयलिङ्गाः§ प्रादुर्बभूव तात्र ॥
अज्ञे तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति सास्मा एता मृच्छ
मादिदेशैषा महेवतुते ति ॥ ४(८) ॥

* “वेऽस्य” च । “सेऽस्य” च ।

† “आदित्योऽपहितं” च ।

‡ “जानामीति” च, न ।

§ “देवतोभयलिङ्गाः” क, च, न ।

॥ “तात्” च । “तात् चि” न ।

“य र्तं चकार”—इति* । दीर्घतमस आर्षम् । चिह्नप् । महाव्रते वैश्वदेवे ग्रस्ते ग्रस्तते । “अयं स शिङ्गे”†—इतीय मयि तथैव समानार्थविनियोगा । जगती । द्वे अयेते अस्यावामीये । कश्चिद् “बज्जप्रजाः” बज्जपत्यो दरिद्रः पुरुषः स दुष्पोषत्वादपत्यानां व्यापकत्वात् “कृच्छ्रं” दुखम् “आपश्यते” । सा या तस्य कृच्छ्रापत्तिः, सैवैतस्या मृत्ति निर्व्विश्वेनोच्यते “इति” एष “परिव्राजकाः” परिव्राजकाना मस्या मृत्ति भज्ज्ञेयोऽर्थः ॥

स एष विस्तरेण प्रदर्शने ।—‘यः’ ‘चकार’ करोति ‘र्तम्’ गर्भे ‘न सः’ ‘अस्य’ गर्भस्य तत्त्वं ‘वेद’, केवलं स्वसौ कामार्त्तः पुचार्यौ वा करोत्येव गर्भम् । ‘यः इं ददर्श’ अस्यैनं पश्यति ‘हिरण्य’ अन्तर्भूतं भेतस्मिन् जठरे, एतस्मिन् वा शरीरे । ‘ईं नु’ जन्मत्वम् । ‘तस्मात्’ तस्यैव एष गर्भो याद्याक्षयः प्रत्यक्षो भवत्यस्यात्मव्याप्तिवृद्ध्या, नेतरस्य गर्भकर्त्तुः । ‘सः’ पुनरेष गर्भो ‘मातुर्यैर्गै’ गर्भाशयस्याने ‘श्रव्यः’ उदरे पुञ्चति, स मातुरश्चित-पौत्र-सौढ-भज्जितेन चतु-विधाहारपरिणामे ततः ‘परिवीतः’ जरायुणा परिवेष्टितो यथाकालं जायते । अथैवं ‘बज्जप्रजाः’ बज्जपत्यः प्रजायमानः स गर्भकर्त्ता गर्भतत्त्वं मजामानो ‘निर्व्वितिं’ दुःखम् ‘आ विवेश’ आ विश्वतीत्यर्थः । एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानात् यो मर्भं करोति स दुःख मापश्यते, यस्तु अस्यात्मव्याप्तिवृद्ध्या गर्भतत्त्वं वेद, स गर्भकर्मणो निवर्तते, स निर्व्विति नापश्यते । एव मस्या मृत्ति निर्व्वितिदेवतेयेष परिव्राजकार्थः ॥

* अ० सं० १, २, १०, १ ।

† अ० सं० १, २, १८, ४ ।

अन्ये तु भ्रवते* ;—यः करोति गर्भं स गर्भभृतो जन्मान्तरेषु
बङ्गसु प्रजायमानो जन्ममरणसन्नानानुभवविद्वां निर्वति माविश्वति ।
यो रेतः सिद्धति, तद्रूपो भृयो जन्मान्तरेषु बङ्गशः प्रजायमानो
जन्ममरणसन्नानानुभवतीत्युक्तम् ।

“वर्षकर्मति नैरुक्ताः” वर्षकर्मतदुच्चते । निर्वतिसाच भूमिह-
च्यते । एवं नैरुक्ता मन्यन्ते । यः करोति वर्षं, यो वा किरति चिपति ।
कः पुनरसौ? सेधः । स हि वर्षस्य कर्ता विजेता वा । सेवाद्वि-
वर्षं प्रवर्तते । किं तस्य? न सोऽस्य वर्षस्य तत्त्वं “वेद”, यो दर्द्धं
यः पश्यति “आदित्योपहितम्” आदित्यस्य रश्म्यन्तर्गतं वर्षं मनभि-
व्यक्तम् । कस्यासौ अन्तर्गतः? प्रावृद्धकाले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बङ्ग-
प्रजाः बङ्गशः प्रजायमाना निर्वतिं भूमि माविश्वतीति समसार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“करोति-किरती सन्दिग्धौ” धात्रू “वर्ष-
कर्मणा” सम्बन्धेते । उभयथा द्युपपद्यते,—यः करोति यो वा चिपति ।
“मात्तान्तरिक्षम्” एतस्मिन् हि “भूतानि” “निर्मायन्ते” । एतद्वा-
वकाशदानेन विशिष्ट सुपकारं करोति । भूतानां जायमानानां
“योनिरन्तरिक्षम्”, आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कस्ति । स वायुसंयुतः
सन् उद्धकयोनिभावं पुण्याति । तदेतद् “वायुना” तस्य सङ्घवलं
दृष्ट्युक्तम्,—“परिवीतो” भवति । इति शब्दसाहृष्टप्रसवता सुच्यते ;—
“अय मपीतरः” स्त्री-योनिः “एतसादेव” । असावपि “परियुतः”
एव “भवति” स्वावणा मांसेन च ॥

* “एव ब्रह्मेवासङ्गेष्यपूर्वकजगतप्रतिपादनेन तत्परिष्ठाराचामा ऋत्यवौतु
प्रतिपाद्यते । * * * । एव मात्राविदा मध्येतेऽप्यः ॥”—इति शब्दसाहृष्टाणां सायदः ।

एव मेतस्मिन् मन्त्रे, भैरवानां निर्वृतिशब्देन भूमिहस्ते,
परिग्रामकानां छक्षापन्निः । तदेवं मन्त्रेषु इव्विविभुत्तादुभय
मनुष्यपथ्यते एव । तथाच—“दुधिकाण्डो अकारिषम् (च० स०
३,०,१३,६)—इत्येष मन्त्रः, अन्युपस्थाने अग्निहोत्रे* ; अय
मेव पाग्निष्टोमे “दधिकाण्डो अकारिष मित्याग्नीधे दधि भजयन्ति
(आ० च० ६,१२”—इति दधिभजणे; तथाचाश्वमेष्वे “दधिकाण्डो
अकारिष मित्युत्तियां सर्वा जपन्ति”—इत्यश्वसन्धिधावेनं पत्वो जपन्ति
महिष्या मुत्तितायाम्† । तत्रैव सति प्रतिविनियोग मस्यान्येनार्थेन
भवितव्यम् । त एते वक्तुरभिप्रायवशादन्यल मयि भजन्ते मन्त्राः; न
हि एतेषु अर्थस्येयमात्रधारण मस्ति; महार्था ह्येते दुःपरिज्ञानाश्च ।
थथाश्वारोहैश्विष्यादश्चः साधुः साधुतरस्व वश्चति, एव मेते वक्तु-
वैश्विष्यात् साधुम् साधुतरांश्वार्थान् स्ववन्नि ।

तत्रैव सति सहाणोहैश्वमात्र मेवैतस्मिन्द्वाल्पे निर्वेषम् मेकैकस्य
क्रियते । क्वचिच्च आध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थः । तस्मादेतेषु
यावन्तोऽर्था उपपद्येन्—आधिदैवाध्यात्माधियज्ञाश्रयाः सर्व एव ते
योज्याः, नात्रापराधोऽस्ति ॥

एव मेव सन्देहाधिकार मुपजीवन्नाह;—“श्वाकपूणिः सङ्कल्पयाश्वके,—
सर्वा देवता जानामौति” । श्वाकानि यः पूण्यति संहन्ति, स श्वाकपूणिः;
तस्यापत्यं श्वाकपूणिः आचार्यः । स सङ्कल्पयाश्वके, सङ्कल्पं कृतवान् ।
किम्? इति । सर्वा देवता जानामौति । “तस्मै” सङ्कल्पं मेवं कृतवते

* “दधिकाण्डो अकारिष मा दधिकाण्डो इवसा पद्महोः” आ० च० १, ११ ।

† “महिषी मुत्ताय पुष्टा इधिकाण्ड इत्याङ्गः” का० च० १०, ६, ११ ।

“देवतोभयसिङ्गा” स्त्रीपुंजिङ्गा; अथवा मध्यस्थानसिङ्गा चुम्हानसिङ्गा च “प्रादुर्बभूव”। “तां” पुरतोऽवस्थितां सतीं “न जाहे” न ज्ञातवान्,— कि मिथं स्त्री ल्लादण्डवा पुरुष इति; अथवा कि मिथं मध्यस्थाना अथवा चुम्हानेति। “ताम्” अजानन् “पप्रच्छ” “विविदिषाणि त्वा”। वेदितु मिष्ठामि लाम्,—कि मसि पुरुषः अथवा स्त्री? इति; अथवा कि मस्तकरित्स्थाना अथवा चुम्हाना? इति। “सा” एवं पृष्ठा सती “असौ” आकपूण्ये “एता मृच्छम्” “आ दिदेष्ट” आदिष्टवती। किम्? इति। “एषा महेवतेति” अस्था मृच्छि अहं देवतेति, लक्ष्मैरूक्तः मा भेतसा च्छवः सकाशादर्थावगत्यावधारयेति—॥ ४ ॥

अयं स शिंडक्के येन गौरभीष्टता मिमाति मायुं
धंसनावधि श्रिता। सा चित्तिभिर्निं हि चुकारु मन्त्यं
विद्युद्घवन्ती प्रति वृत्रि मौष्टित ॥ अयं स शब्दायते येन
गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दहरोति मायु मिवा-
दित्य मिति वा वागेषा* माध्यमिका धंसने सेषेऽधि-
श्रिता सा चित्तिभिर्विकरोति † मन्त्यं विद्युद्घवन्ती
प्रत्यूहते वृत्रिं वृत्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतो वर्षेण
प्रच्छाद्य पृथिवीं तन्युनरादत्ते ॥ ५(६) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २, २०

* “मिति वागेषा” च च, च ।

† “चित्तिभिः कर्मभिर्नीचिनिंकरोति” च, च ।

Iśā Kena Kaṭha Praśna Munda Māṇḍukya Upanishads, (Sans.) Fasc. VI	0	10
Kāṇṭṭra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6 0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each	..	10 0
Lalitā Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	..	3 12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..	2 0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..	1 14
Mimāṃsa Dursaṇa, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	..	9 6
Mārkandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..	2 8
Nṛisīmha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1 14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each Fasc.	4	6
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	..	0 10
Nyāya Darsana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1 4
Nitiśāra, or, The Elements of Polity, By Kāvandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parīṣiṣṭaparvana (Sans.) Fasc. I	..	0 10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1 14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	8 2
Ditto (English) Fasc. I	..	1 0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1 4
Prākṛita Lākṣaṇya, (Sans.) Fasc. I	..	1 8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II	..	1 4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	..	0 10
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VII @ /10/ each	..	4 6
Ditto Ākāvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6 14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5 10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /10/ each Fasc.	..	23 2
Sāhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2 8
Sāñkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1 4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	..	0 10
Sarva Darsana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	..	0 10
Sāñkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1 4
Sāñkhya Pravachana Bhāṣhyā, (English) Fasc. III	..	0 10
Sāñkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0 10
Suśruti Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	..	2 0
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6 14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXXIV @ /10/ each	..	15 0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	..	20 0
Ditto Pratiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1 14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Ṛta Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1 4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11 14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	6 14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each Fasc.	..	6 4
Viśnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	1 4
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4 6
The same, bound in cloth	..	5 2

Arabic and Persian Series.

'Klamgírnámah, with Index, ('Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8 2
Aīn-i-Akbāri, ('Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27 8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12 4
Akbārnámah, with Index, ('Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27 8
Bádsháhnámh with Index, ('Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11 14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	..	26 4
Farhang-i-Rashídí ('Text) Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	17 8
Fihrist-i-Túsí, or, Túsí's list of Shy'ah Books, ('Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3 0
Futúh-ul-Shám Waqídí, ('Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5 10
Ditto Azádi, ('Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	3 8
Haft Asmán, History of the Persian Mansawí ('Text) Fasc. I	..	1 0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6 0

(Turn over.)

	Re.	1	14
Iqábánámah-i-Jahángírí, (Text) Faso. I—III @ /10/ each	25	8
Iṣabáh, with Supplement, (Text) 34 Faso. @ /12/ each	3	2
Maghází of Wáqidí, (Text) Faso. I—V @ /10/ each	9	6
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Faso. I—XV @ /10/ each	1	0
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Faso. I.	..		
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Faso. I—XVIII @ /10/ each, and Faso XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-Klamgírí (Text), Faso. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbátul-Fíkr, (Text) Faso. I	0	10
Nízámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Faso. I and II @ 1/ each ..	2	0	
Suyútý's Itqán, on the Exegetical Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Faso. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqat-i-Násírf, (Text) Faso. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Faso. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Fíráz Sháhí, (Text) Faso. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Faso. I—IX @ /10/ each	5	10
Wís o Rámín (Text) Faso. I—V @ /10/ each	3	2

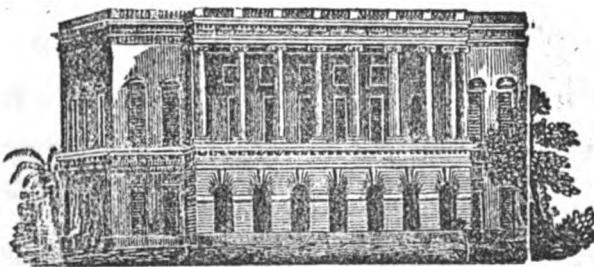
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1.	ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and
Vols. XIX and XX @ 10/- each ..	..	90	0
	Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5	0
2.	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ 4/- per
No.; and from 1870 to date @ 8/- per No.	..		
3.	JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846
(5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/- per No. to Sub-
scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7),
1852 (6), 1853 (6), 1854 (4), 1855 (5), 1856 (8), 1857 (7), 1858 (6),
1859 (8), 1860 (8), 1861 (7), 1862 (8), 1863 (8), 1864 (5), 1865 (8),
1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875
(7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6),
@ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/- per No. to Non-Subscribers.	..		
N. B.	The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each
Volume.	..		
	General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra
No., J. A. S. B., 1864) ..	..	2	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society
(Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	..	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No.,
J. A. S. B., 1875) ..	..	4	0
	Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkostan, Part II,
Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	..	4	0
	A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M.
L. Damee (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	4	0
	Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson,
Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	..	2	0
	Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	..	4	0
4.	Aborigines of India, by B. H. Hodgson ..	..	3	0
5.	Anis-ul-Musharrifin ..	..	3	0
6.	Catalogue of Fossil Vertebrates ..	..	2	0
7.	Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	..	1	0
8.	Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev.
W. Taylor ..	..	2	0
9.	Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	..	1	0
10.	İşlîhât-us-Sûfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, bvo.	..	1	0
11.	Inâyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/- each ..	..	32	0
12.	Jawâmi-ul-'ilm ir-riyâzî, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	..	2	0
13.	Khizânat-ul-'ilm ..	..	4	0
14.	Mahâbhârata, Vols. III and IV, @ 20/- each ..	..	40	0
15.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera,
Parts I—II, with 6 coloured Plates, 4to. @ 6/- each ..	..	12	0
16.	Purâna Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	..	1	0
17.	Sharaya-cool-Islam ..	..	4	0
18.	Tibetan Dictionary ..	..	10	0
19.	Ditto Grammar ..	..	8	0
20.	Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	..	2	0
	Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/- each ..	..	18	0
	Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	..	6	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/- each
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 508.

सभाष्वर्त्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SÁMASRAMI.
VOL. II.
FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishada, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Kīvalāyana Grīhya Sūtra, (Sansk.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Śāṇḍilya, (English) Fasc. I	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each 5	0
Bṛihad Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—7, @ /10/ each Fasc.	.. 27	8
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II 0	10
Dāṣṭa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gopāla Tāpanī, (Sans.) Fasc. I 0	10
Gobhiṣīya Grīhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each 1	14

(Continued on third page of cover.)

कतमा पुनरसावृग्? इति । उच्यते;—“अथ स शिक्षे”—इति* । “अथं स शब्दायते” स एव भेदः शब्दं करोति । येन भेदेन किञ्चू-
तम्? इति । ‘येन गौरभौदता’ येन माध्यमिका वागभिप्रच्छा-
दिता सती “मिमाति मायुं” निर्मितीते निर्वर्तयति मायुम्, “शब्दं
करोति” इत्यर्थः । “मायुः, काङ्क्षुत्”—इति च वाङ्नामसु पठितम् ।
अथ वा मायुरादित्यो भवति, सर्वभूतनिर्माता । त मिवात्मानं
निर्मितीते । क्वावस्थितः? “धंसने” उदकध्वंसने उदकध्वंसने भेदे
“अधिश्रिता” । अयं तावद्दूर्वेदा भेदान्तर्वर्त्तिन्या वाचो व्यक्तावद्यु-
द्धूपाया अभिधायकः; भेदधृपलात् पुरुषलाभिप्रायः । अथ ताथ
मुन्त्ररस्त्रीलाभिप्रायः । यैवंक्षणा वा कर्मस्वरूपा, भेदश्चरीरा वा ।
‘सा चिन्तिभिः’ चट्टचटाशब्दकर्मभिः ‘नि हि चकार’ नीचैः करोति
‘मर्त्यं’ मनुष्यम् । सर्वे हि बिभृत्या आसौदति अवनमति च ।
कदा पुनर्निकरोति मर्त्यम्? इति, उच्यते;—“विद्युद् भवन्ती” इति,
विद्युदात्मना स्थाख्येनाभिनिर्वर्त्तमाना; तदा हि दारुणश्टथटा-
शब्दो भवतीति विशेषेण भयद्वरम्; न तर्था विद्युद्द्वितः । नैव
मात्मानं माविष्कृत्य विद्युद्दूपेण विलिष्य सर्वासु दिक्षात्मानं वर्षेण
प्रच्छाद्य पृथिवीम् । ततो वर्षव्युपरसे “प्रति” “ओहत्” “जहते”
“विव्रिम्” प्रत्युपसंहरति रूप मात्मीय मदृशं करोतीत्यर्थः । “विव्रिति
रूपनाम्”‡ तद्वादृत्य स्तु मात्रयं वर्तते । यस्मिंसु पञ्चे मध्यस्थान-

* अ० सं० १, २, १६, ४ ।

† १ भा० ७८ ४० १० पं० ।

‡ १ भा० ११८ ४० (१) ।

स्थिता युखानस्त्रिता वेति तस्मिन् पके मेघरूपत्वं मविचितम्, मेघवाचो विद्युदूपत्वम् । किञ्च एतावद् विवचितम्,—मेघाभ्या ग्रस्त्वती भृत्या माध्यमिका वाक् विद्युदात्मना स्थिता वर्षेण प्रस्त्रात्म षुथिवौं तदर्थं सुदकरूपभृतं जलाशयेभ्यस्त्रियात्मना स्थिता पुनरादन्ते ; विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थिता वर्षति, आदित्यात्मना युखाने स्थिता पुनरादन्ते इत्यभिप्रायः । वक्षति हि,— “चेधाभावात् षुथिव्या मन्त्रित्वे दिवि (३० १२,५,८)”—इति ॥

सेव्य मेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युदूपा, मध्यस्थाना वाऽऽदित्यरूपा ; इत्यथ मेवंकल्पणो देवतात्मसन्देह उपेक्षितव्यो मन्त्रदर्शनात् निर्वक्तव्य इत्यर्थं मन्त्रसञ्ज्ञेपार्थः ॥

सा षुथिव्या सन्दिश्यत इत्यनेन सन्देहसामान्येनोदाहृत मिद मन्त्र मन्त्रं शाकपूणेरित्येव मादि ॥

अग्रुकमण्डं लधिष्ठतम् । तस्मिन् गोग्रस्त् एको निरुक्तः प्रकारो—प्रदर्शनार्थम् ; इतराण्यथभूम्य निर्वक्तव्यानि । तस्था,—‘ग्ना’ * ग्रमनात्, अस्यां गच्छन्ति भूतानि ; ‘ज्ञा’ † जमनात्, जमन्ति गच्छन्ति अस्यां भूतानि ;—इत्येव मादि ॥

नैश्चण्टुकांक्षु याऽऽव्यान् प्रत्यर्थगणसंस्थितान् ।

क्वन्दोभ्योऽस्त्रिय तत्वार्थान् निर्बूयाद् योगतक्षु तान् ॥

॥ इति निरुक्तस्त्रौ सप्तमाभ्यायस्त्र दितीयः पादः ॥ २ ॥

* १ भा० ३ ष० ।

† १ भा० ८ ४० ।

वृत्तीयः पादः ।

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश इहरण्यं कस्माद्वि-
यत आयम्यमान मिति वा इहियते जनाञ्जन मिति वा
इतरमणं भवतीति वा* हर्यतेर्वा स्यात् प्रेषाकर्मणोऽ
न्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशान्तरिक्षं + कस्मादन्तरा
क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षय मिति वा
तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिश्यते समुद्रः
कस्मात्समुद्रद्वन्त्यसादापः समभिद्रवन्त्येन मापः स-
म्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि समुद्रको भवति समुनक्षीति वा :
तयोर्बिंभागस्तत्त्वेतिहास माचक्षते देवापिक्षार्थिवेणः
शन्तनुश्च कौरब्यौ भ्रातरौ वभूवतुः स शन्तनुः कनीया-
नभिषेचयाच्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः शन्तनो
राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षते त मूर्खुर्ब्राह्मणा
अधर्मस्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातर मन्तरित्याभिषेचितं
तस्मात्ते देवो न वर्षतीति स शन्तनुर्देवापि शिशिक्ष
राज्येन त सुवाच देवापिः पुरोऽहितस्तेऽसानि याज-
यानि च त्वेति तस्यैतदर्धकामद्वक्तं तस्यैषा भवति ॥
॥१ (१०)॥

* इतोऽनकरं “हृदयरमर्चं भवतीति वा”—स्त्रपिकम् उच्च-पुस्तकम् ।

+ “षोडशान्तरिक्षं” एव, “षोडशान्तरिक्षं” एव ।

‡ “समुनक्षीति वा” एव ।

“हिरण्यनामानुचराणि पञ्चदशः” * । हिरण्यस्य नामानुचराणि । कुतः? प्रकृतेभ्यः पृथिवीनामभ्यः; पृथिव्या भेव हिरण्य मुत्पद्धत दत्यतः पृथिव्यभिधानानन्नरं हिरण्यनामानि समावातानि । किञ्चनि पुनर्स्थानि? पञ्चदश, पञ्च च दश च पञ्चदश । यानि समावातानि । असमावातान्यपि सन्ति,—इटक-सुवर्ण-चामीकरण-ग्रातकुम्भादीनि । कतमानि पुनर्स्थानि समावातानि? इति । उच्यते;—“हेम, चक्रं, रुक्षम्”—इत्येव मादीनि † । इति ममेद मिति सर्व एवैतकान्यते, तस्माद्देहम् । चक्रम्, चदते: काञ्जिकर्मणः; सर्वं एव श्वेतत् कामयते । रुक्षम्, रोचतेर्जसनार्थस्तु; तद्विरुद्धं रोचिष्युर्भवतीति । एव मूहितयं सर्वच निर्वचनम् ॥

आह;—“हिरण्यं कस्मात्”? उच्यते;—“क्षियते आयम्यमान मिति वा” । आयम्यमानं क्षियत एव शिल्पिभिः; कटक-इचक-खस्तिकादिभावेन विस्तौर्यमाणम् । “क्षियते अनाज्जन मिति वा” । तेन हि व्यवहारः क्रियते । ततस्मैकचावतिष्ठते, क्षियत एव सर्वदा । “इतरमणं भवतीति वा” । यस्य हि तद् भवति, तस्य हितस्य दुर्भिकादिषु, तद् भवति रमणस्तेति । तेन मृद्दौतेन मूषिकोऽपि रमते, किं मुत मनुष्यः । “इर्यतेर्वा स्थात् प्रेष्टाकर्मणः”; तद्विश्वैरेव प्रार्थते सोकानुक्तमेणैव ‡ ॥

“अन्तरिक्षनामायुचराणि षोडशः” § । षट् च दश च षोडश ।

* १ भा० १८४०—१४० ।

† १ भा० १८—१४४० ।

‡ १ भा० १८४० (५) इटवस् ।

§ १ भा० १८४० १४० ।

कतमानि पुनस्तानि ? “अवरं, विद्यृ, व्योम”—इत्येव मादी-
नि*। अवर भवति भवति। नानाभावेन सर्वतो विद्यत मिति
विद्यत्। नानाप्रकार भेतद्वति भूतानीति व्योम। एव माद्यभूषि-
तव्यम् ॥

आह ;—“अन्तरिक्षम्” एव तावत् “कस्मात्” ? उच्चते ;—
“अन्तरा” हीदं आवाष्टिव्योरवस्थितम् ; “कान्तं” च “भवति”,
पृथिव्यम् मित्यर्थः। अथ “वा”, “अन्तरा” “इते” आवाष्टिव्यौ
स्थिति निवसति “इति” अन्तरिक्षम्। अथ “वा”, “भरीरेषु”
एतदेव “अन्तर्” मध्येऽवस्थितम् “अन्तर्यम्”। इतराणि पृथिव्या-
दीनि भूतानि ज्ञीयन्ते तस्मादत्यत्वादन्तरिक्षम् † ॥

“तत्र” तस्मिन् घोड़शके अन्तरिक्षनामयमुदाये “समुद्रः इत्ये-
तत्” अभिधान मुभयाभिधानम्। उभयाभिधायिलात् “पार्थिवेन
समुद्रेण” एतेन जलाशयेन “सन्दिष्टाते” एतदत्र सन्देहपदम् ।

आह ;—“समुद्रः कस्मात्” ? इति । उच्चते ;—“समुद्रवन्ध्य-
सादापः” वौचितरङ्गशीकरादिभावेन। “समभिद्रवन्ध्येन मापः”
सर्वा एव ज्ञापो निवानुसारित्वात् समुद्र भेवाभिमुख्येन द्रवन्ति ;
स हि निष्ठो भवति । “समोदमेऽस्मिन् भूतानि” संहृष्ट्यन्ति जल-
चराणि सत्त्वानि, बङ्गदक्षिणात् । “समुद्रको भवति” । उद्द इत्युदक-
नाम†, तदस्मिन् संहत मिति समुद्रः। “समुननीति वा” सद्-

* १४० १४—१४० ।

† १४० १४० (१) इष्टव्यम् ।

‡ “उदिष्ट मुदकवन्तम्” दै० का० १०, १, १२ ।

झेदयतीत्यर्थः । अतो हि प्रस्तौरभ्योभिः सर्वं मिदं सहक्षिण्यते ॥
“तथोर्विभागः” ॥

अस्मिन्नुदाहरणे सत्यते, “तच्” “इतिहास माचक्ते” आचार्याः † । निदानभूतः ‘इति हैव मासीत्’—इति य उच्यते स इतिहासः । कतमः पुनरसौ? इति । उच्यते;—“देवापिश्चार्थिषेणः” इत्येव मादौनि । देवापिश्चार्थिषेणः, “शन्तनुश्च” आर्थिषेण एव “कौरब्यौ” कुरुवंशप्रभवौ “भ्रातरौ बभूवतुः” । तथोरेको यः “कमी-याम्” “शन्तनुः” नाम, “सः” आत्मानम् “अभिषेचयास्त्वके” अभिषेचितवागित्यर्थः । खोडभिषिकः सन् राजा बभूव ; इतरः पुनर्ज्येष्ठो “देवापिश्चपः प्रतिपेदे” । स किल तौत्रेण तपसा ब्राह्मण्य मापेदे, विशामिचवत् । “ततः” तेनापचारेण व्येष्ठातिकमज्ञेन “शन्तनोः” “राज्ये” राज्ये “द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षते” । अवर्षति देवे “तं” शन्तनुम् “ज्ञुः” उक्तवन्तो “ब्राह्मणाः”,—“अधर्मस्त्वया चरितः”,—“व्येष्ठं भ्रातरम्” “शन्तरित्य” अतिक्रम्य “अभिषेचितम्” अभिषेक आत्मनः कारितो यतस्यया, “तस्मात्” तेन मर्यादातिक्रमेण “ते” तव राज्ये “देवो न वर्षति” प्राप्तकालं प्रतिपद्यते—“इति” । “सः” एव सुनः “शन्तनुः”, “देवापि” “शिशिरः” पुनः पुनः शशास अभिगमितवागित्यर्थः । कथम्? “राज्येन” अभ्युद्यतेन । अर्थमानो “देवापिश्चवाच” काम महं “पुरोहितस्ते” “शशानि” भवानि “याजयानि च” “ला” लां वार्षिकेन कर्मणा । न च राजा भविष्यामि, भवानेवासु राजेत्यभिप्रायः ॥

* १भा० १०४० (१५) द्रष्टव्यम् ।

† ज्ञत० ज्ञा० ११, १, ९, १।

“तस्य” देवापेः “एतद् वर्षकामस्त्रकम्” आविरभूत्* । तच्, “तस्य” समुद्राभिधानसन्दिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय “एषा” निर्वाचिका च्छग् “भवति”,—॥ १ ॥

आर्षिषेणो होच मृषिर्निषीद॑न्देवापिर्देवसुमृतिं
चिकित्वान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्र मृपो दिव्या
अस्त्रजद्वर्ध्या अभि । आर्षिषेण चृषिषेणस्य पुच्छ इषि-
तसेनस्येति वा सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुच्छः
पुरु चायते निपरणादा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा
होच मृषिर्निषीद॑न्दृषिर्हर्षनान् स्तोमान् ददर्शत्यौप-
मन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भवभ्यानर्ष-
त्तद्वीणा । मृषित्व मिति विज्ञायते देवापिर्देवाना
मास्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमृतिं देवानां
कल्पाणीं मृतिं चिकित्वांस्तेतनावान्† । स उत्तरस्मा-
दधरं समुद्र मुत्तर उष्टततरो भवत्यधरोऽधरोरोऽधरो न ‡
धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा तस्योत्तरा भूयसे निर्वच-
नाय ॥ २ (११) ॥

* ‘सथाचानुक्रान्तम्—ह इस्तेष्वाद्यार्षिषेणो देवापि दैषिकामो देवांकुदाव’—
इति दशमस्तुत्याद्यनवित्तमस्त्रक्षयास्त्रोपक्रमे चायचः ।

† “स्वयम्भवभ्यानर्षेन चरणयो भवति तद्वीषा” च । “स्वयम्भवभ्यानर्षेन चरणयो
भवंस्तद्वीषा” च ।

‡ “चेतनवान्” च ।

§ भवत्यधरोऽधरो न” च ।

“आर्थिषेणः च्छिष्ठेणस्य पुचः, इषितसेनस्येति वा” । अन्यक-
स्यान्तरीणोऽन्यकस्यान्तरीणस्यैव ग्रन्थनेर्वर्षार्थीये कर्मणि शोदत्ते
द्वृतो ‘चोर्च’ कर्म प्रति ‘निषीदन्’ उपविष्टवान् । ततोऽपि “देवापिः”
नाम नामा “देवसुमतिं” देवानां कल्याणौ मति सुदकसम्प्रदाना-
भिसुखीं कन्तु “चिकिलान्” जानानः । स हि तथाऽक्षौत्, यथा
देवाना सुदकसम्प्रदानाभिसुखौ मतिरभूत् । ततः परितुष्टेषु देवेषु
‘सः’ देवापिः ‘उच्चरस्मात्’ अन्तरिक्षात् समुद्राद् ‘अधरं’ समुद्रं
पार्थिवं प्रति । एष विभागः समुद्रयोः । ‘अपो दिव्याः’ प्रशस्ताः सस्त-
सम्पत्करीः ‘असृजत्’ अचारयत् । किंक्षज्ञणाः ? ‘वर्धा’ वर्षभूताः,
‘अभि’ सर्वभूताना सुपरि । स देवायधिकारे * वर्तमान एतद्क-
रीत् । अन्यस्मिन् कल्पेऽपि देवापिर्ममायेतदेवास्त्रित्येवं वर्तमाने-
गाभिसम्बधत इति समस्तार्थः † ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।— च्छिरादुधविशेषः, तद्वज्ञसा सेना यस्य,
सेाऽय मृष्टिषेणः । इषितसेनो वा नित्य मेव प्रेषितसेनः ग्रन्थूम् प्रति ।
“सेना, सेश्वरा” । इनेतौश्वरनाम ‡, तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता
भवन्ति । “समानगतिर्वा” समान मेक मर्य सुहित्य जयाख्य मेतौति
सेना । “पुचः, पुरु चायते” बङ्गपि यत् पिचा पार्ष लृतं भवति,
ततोऽयं चायति पुचः । “निपरणादा” निपृणाति निददाति इष्टसौ
पिष्ठान् पित्रभ्यः इति पुचः । अथ वा “पुम्” इति “नरकं”
नरकस्यान मुच्यते, “ततस्यायत इति वा” पुचः ३ । “च्छिर्दग्धनात्”

* “देवायधिकारे” क ।

† च ० स ० द, ५, ११, ५।

‡ १८० १८८ श० (४) ।

§ म ० स ० ८, १८८।

पश्यति श्वसौ सूक्ष्मानर्थान् । “सोमान् ददर्शत्वौपमन्यवः” । मन्त्राः सोमाः, तानसौ तारकेण ज्ञानेन पश्यतीति “ओपमन्यवः” आचार्यो मन्यते । ब्राह्मण मपि चैतसिक्षिवर्थं दर्शयति ;—“तश्चदेनां-स्तपस्यमानान् ब्रह्मा”—इत्यादि । ‘तत्’ एतत् । उच्यते ;—यत्-कृत मृषीणा मृषित्वम् । ‘यत्’ यस्मात् ‘एनान्’ तपस्यमानान् तप्यमानान् ‘ब्रह्मा’ च्छग्यजुःसामाख्यं ‘खल्यभु’ अकृतकम् अभ्यागच्छत् ; अनधीत मेव तत्त्वतो इदृशः तपोविशेषेण । ‘तदृषीणा मृषित्वम्’ —इत्येवं ब्राह्मणोऽपि “वि” विचार्यमाणं “ज्ञायते” । “देवापिः, देवाना मास्या” स हि स्तुतिभिर्देवानास्त्राति, हविःसम्प्रदानेन च । “उत्तरः, उद्गततरः उद्गततरो भवति” उपरिष्टादवस्थानात् । “अधरः, अधोरः” । कि मुक्तं भवति ? अध एवासौ चरति । “अधः” पुनः “न धावति” । तस्य उद्धोगतिलादेव “ऊर्जगतिः प्रतिषिद्धा” ॥

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । कि मुक्तं भवति ? ‘तस्य’ एवार्थस्य प्रकृतस्य यथोत्तरस्मात् समुद्राद् वृष्टि मयाचत देवेभ्यो देवापिः, यथा च पौरोहित्य मकरोत् ; यथा वा अथाजयच्छन्तनुः वर्षार्थी, येन कर्मणा । ‘भूयसे’ बज्जतराय ‘निर्वचनाय’ ‘उत्तरा’ एषा—॥ २ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितेऽहोचाय वृतः कृपय-
न्नदीधेत् । देवश्रुतं वृष्टिवनिं रत्नाणो वृहस्पतिर्वाच
मस्मा अयच्छत् ॥ शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा श मस्मै-
तन्वा अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं दधति होचाय

वृतः क्षपायमाणोऽन्वधायदु देवश्रुतं देवा एनं शृखन्ति
वृष्टियाच्चिनं* रराणो रातिरभ्यस्तो वृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्
सोऽस्मै वाच मयच्छद् वृहदुपव्याख्यातम् ॥ ३ (१२) ॥

इति द्वितीयाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ २, ३.

थदेवापिरिति † । ‘चत्’ यस्मात् ‘देवापिः’, ‘शन्तनवे’ राज्ञे
“पुरोहितः” पुरोहितो द्वेवाग्निकर्मणि आप्रियते; स पुरोहितः सम्
देवापिः “ज्ञोचाय” होटकर्मणे वर्षाधीर्ये कर्मणि “वृतः” सन् ‘क्षपयन्’
“क्षपायमाणः” राज्ञः ‘अदीधेत्’ “अन्वधायत्” वृष्टिर्भवेदिति । तं
“देवश्रुतं” देवापि मेनं ‘वृष्टिवनिं’ “वृष्टियाच्चिनं” “रराणः” अददत् ।
“वृहस्पतिः” तस्मिन्नेव कर्मणि “ब्रह्मा आसीत्” ब्रह्मान्वेऽवस्थितः । “सः”
“अस्मै” वर्षसाधिकां “वाचम्” “अयच्छत्” अददित्यर्थः । तथा वाचा
तदनुगृहीतया देवान् सुन्नता तेभ्यो वर्ष मस्तुभतेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदगिरुकम् ।—“शन्तनुः” कस्मात्? इति । उच्यते;—
स हि कस्त्रिद्वागान्म दृष्ट्वा अवौति हि “तनोः शः” तत्र “अस्तु
इति”; ततोऽसावगदो भवति । अथ “वा” “श मस्मै तस्मा
अस्त्विति” एव मसावाग्नाज्ञे । श मिति सुखनाम ‡ । तनुः शरीरं
तदस्मौ नित्यं शरीरायाग्नाज्ञे । “पुरोहितः” आन्तिकपौष्टिकाभि-
आरिकेषु कर्मसु “पुर एनं इधति” राजानः पुरस्कुर्वन्नीत्यर्थः ।

* “वृष्टिवनिं वृष्टियाच्चिनं” च, च ।

† च ० स ० अ, ५, १३, १।

‡ १४० ११८ ४० (१८) ।

“देवश्रुतं”, “देवा:” हि “एम्” सुतीहसारथम् “इष्टेन्तिः” इति
देवश्रुतः, तं देवश्रुतम् । “रराष्टः” इति “रातिः” दानार्थः *
“अभ्यस्तः” ॥

“हृहुपव्याख्यातम्” । “हृहिति महतो नामधेयम्,† परि-
ष्टं भवति” † इति । मन्मनिदानदारेण धर्मोऽय मन्म इर्षितः ।
ज्येष्ठे तिहति कनीथसो राष्ट्रप्राप्तिर्धर्मातिक्रमः । धर्मातिक्रमे च
देवो च वर्षतीति । निरुक्तपले,— च्छिष्टेणो मध्यमः, तदपत्य मय
मग्निः पार्थिव आर्षिषेणो देवापिः, स गन्तव्ये सर्वस्मै यज्ञमानायेति
योज्यम् । हृहस्तिर्वाचस्तिरिति मध्यमः । स्त्रांपित्र्वास्त्रणां वाच
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ इति निरुक्तमौ सप्तमाख्यायस्य हत्तीयः पादः ॥ ३ ॥

* १भा० १५५ ४० (४) ।

† १भा० १०० ४० (४) ।

‡ १भा० ११४० १९ ४० ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

—••—

साधारणान्युक्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च यानि
त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्टात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः
कस्मादादन्ते रसानादन्ते भासं ज्योतिषा मादीमो
भासेति वादितेः पुच्छ इति वाल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्या-
म्नाये स्फुक्तभाक् स्फूर्य मादितेय मन्यासा* मपि देव-
ताना मादित्यप्रवादा स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मिच्चस्य
वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मिच्चावरु-
णयैः । आदित्या दानुनुस्पती दानुपती । अथापि मिच्च-
स्यैकस्य । प्र स मिच्च मन्त्रौ अस्तु प्रयस्वान्यस्तु आदित्य-
शिक्षाति ब्रुतेनेत्यपि निगमो भवत्यथापि† वरुणस्यैकस्य ।
अथां ब्रुय मादित्य ब्रुते तव । ब्रत मिति कर्मनाम
दृणोतीति सत इद मपीदरद् ब्रत मेतस्मादेव निष्टित्ति-
कर्म वारयतीति सतो ‡ इन्न मपि ब्रत मुच्यते यदा-
दृणोति शरीरम् ॥ १ (१३) ॥

* “मादितेय मदितेः पुच्छ मेव मन्यासा” छ, च ।

† “भवति । अथापि” च, च ।

‡ “ब्रत मिति कर्मनाम निष्टिकर्म वारयतीति सत इद मपोतरद् ब्रत मेत-
स्मादेव हृषोतीति सतो” क, च, ग, च । “निष्टिः कर्म” क, च ।

लोकाभिधानाधिकारेण एव सुचते;—“साधारणान्युक्तराणि षट्, दिवश्चादित्यस्य च” इति । समानं भ्रियन्ते इति ‘साधारणानि’ नामानीतधिकारो वर्तते । अतएव ‘उक्तराणि’ प्रकृतं मपेत्य । किञ्चाच प्रकृतम्? अन्तरिक्षनामानि (१भा० २४४०) । तेभ्य इमान्युक्तराणि (१भा० २२४०) । कियन्ति पुनस्तानि? ‘षट्’(६) । कथोः पुनः साधारणानि? ‘दिवश्चादित्यस्य च’ । कतमानि पुनस्तानि? “स्तः, पृथिः, नाकः”—इत्येव मादीनि* । “यानि त्वस्य” आदित्यस्य “प्राधान्येन” वर्तन्ते प्रधानस्तुतिभाज्ज्ञ नामानि,—“सविता, भगः, सूर्यः, पूषा”—इत्येव मादीनि (१भा० ४८०४०), “तानि उपपरिष्ठाद् (दै०का० ६, २, १—३; ६) व्याख्यास्थामः” सप्तदशे-ध्यायेऽ । इमानि तु नैघण्टुकानि संस्कृष्टपूणि च द्युनामभिः साक मित्यत इह नैघण्टुक-प्रकरणे निरचन्ते ॥

आह;—“आदित्यः” एव तावत् “कस्मात्?” इति । उच्यते;—
इत्यु । “आदन्ते” ज्ञासौ “रसान्” रस्मिभिरित्यादित्यः । “आदन्ते भासं ज्योतिषाम्” तदुदये हि चन्द्रादीनां प्रभानाश्चो भवत्येव ; यशपेत्त भेतत् । “आदीप्तो भासेति वा” सर्वतो ज्ञेष भासा आदीप्त आदृतो भवति । “अदितेः पुच इति वा” अदितिर्देवमाता, † तस्याः पुचः, सोऽय मादितेयः सक्षादित्य इत्युच्यते ।

“अन्त्यप्रयोगं लख्येतदार्चाभ्यासाये सूक्तभाक् सूर्यं मादितेयम्”

* १भा० २२४० ४४० ।

† निघण्टुनामसूक्ष्मपञ्चीयैः पञ्चभिरध्यायैः च च सङ्क्षेपयाऽस्य भाष्यस्य द्वादश रवाध्यायः सप्तदश उच्यते ।

‡ ‘अदितिरदीना देवमाता’ निद० नैग० का० ४, ४, १ ।

इति । ‘अन्यप्रयोगम्’ अन्यविषयम् । ‘तु’ ग्रन्थे विशेषणार्थः ; एतदेवास्यप्रयोगविषयम्, इतराणि सर्वाङ्ग-भग-पूषादीनि बङ्गप्रयोगविषयाणि ‘अस्य’ आदित्यस्य । कान्यप्रयोगविषयम्? ‘आर्चाभ्यासाये’ चक्षो यस्मिन्नभ्युपर्युपर्याक्षाताः, सोऽय मार्चाभ्यासायो दाशतयः * , तस्मिन्नस्यप्रयोगविषयम् । एतदितेः पुचलाभिप्राय मभिधानम् । आदितेय इति ‘सूक्तभाक्’ एव चैतदभिधानम्, न हविर्भाक् ; न आदितेय इत्यनेन नामा हविरार्घ्यवे चोदितपूर्वं मस्ति † । अथा लेतत् सूक्त मेव मैघष्टुकवृत्त्या भजते, तथेद सुदाहरणम्,—‘सूर्यं मादितेयम्’ इति “युदेदेन मर्दधुर्यश्चियासः (कृ० सं० द०, ४, १२, १)”—इत्यस्या मृचि ‡ । अन्ये तु मन्यन्ते,—आदित्य इत्यतदेवास्यप्रयोग मिति । तच लेतद् विश्वन्ते,—सूक्तभागिति । हविरपि श्वनेनाभिधानेन चोद्यते,—“आदित्यं बङ्गस्तप मालभत”—इति । “तस्य च पश्चारेतत् षष्ठ्यर्वं मादित्यो देव उदगात् पुरस्तात्”—इति । अथ चैव मन्यथा वाक्यदद्यविभागेन स्थात् ;—अन्यप्रयोगं लख्येतदार्चाभ्यासाये आदित्य इति हविर्भाक्, न सूक्तभाक् § ; अन्यं हविः, सूक्तभागिविषय मित्यर्थः । इदस्त्वयत् ;—सूक्त मेव मैघष्टुकवृत्त्या भजते, कदाचिदपि हविः । तद्यथा—“सूर्यं मादितेयम् (कृ० सं० द०, ४, १२, १)”—इति ॥

आदित्यशब्दप्रसक्त मात्र ;—एवम् “अन्यासा मपि देवतानाम्”

* दग्धमस्तकाद्यक अक्संचितपन्नः ।

† द० का० ०, ३, ९ इष्टव्यम् ।

‡ द० का० ०, ६, ९ इष्टव्यम् ।

§ “हविर्भाक् सूक्तभाक्” च ।

इति । देवता यज्ञ मपेत्त्वेद सुच्यते ;—“आदित्याभिधानप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति” । “तथा एतद्” उदाहरणजातम् ;—“मित्रस्य वरुणस्यार्थम्णो दत्तस्य भगव्याजस्य इति” । “इमा गिरि आदित्येभ्यो धूतश्चूः”—इत्यस्या मृत्यि सर्व एवादित्यप्रवादाः स्तुत्या स्मृत्यन्ते ॥

“अथापि मित्रावरुणयोः” आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तथाच्च ;—“आदित्या दानुनस्ती॑ । दानपत्तौ” । “ता सप्ताजा०—० वङ्गरम्” १ । गायत्रीयं मृत्युमदेन दृष्टा । अभिज्ञवस्य षड्हस्य द्वितीये, इनि प्रत्यं नाम ग्रस्तम्, तत्र “अ॒यं वां मित्रावरुणा सुतः सोमः (ऋ० सं० २, ८, ७, ४)” —इत्येष दृच्छः २ ग्रस्यते, तस्मात्तमा ॥ एषा । ‘ता सप्ताजा’ तौ सन्दीप्तौ “धूतासुती” तौ हि धूत सुदक मासुवाने, वर्षकर्मणा जनयतः । ‘आदित्या’ अदिनेः पुच्छौ ‘दानुनस्ती’ दानाना मौजाने तौ यजमानैः सम्यक् स्तुतिभिर्विभिश्च संसेवितौ सन्तौ ‘सचेते’ प्रतिसंसेवेते यजमान भभिमतैर्दानैः । ‘अनवङ्गरम्’ अनवरुद्धमानावित्यर्थः । यजमानविशेषणं वा युक्तम् । न हृतप्लौ, शक्तौ च दातु मित्र्येवं मित्रावरुणावच स्मृत्येते ॥

* “इमा गिरि आदित्येभ्यो धूतश्चूः सुनाइऽभ्यो जडा जुहोमि । श्वेताग्नि मित्रो वर्षमा भवेता नसुविक्रातो वर्षश्चो दशो चंद्रः ॥ ऋ० सं० १, ०, ९, १ ।

† ऋ० सं० १, १, १९, १. किंच १, ८, ८, १ ।

‡ “ता सुप्ताजा॑ धूतासुती॑ आदित्या दानुनस्ती॑ । सचेते॑ अनवङ्गरम् ॥”
ऋ० सं० १८, ८, १ ।

§ ऋ० सं० १८० ४१८० ४, ५, ६ ऋ० ।

|| अन्या, बतीयेति यावत् । ऋ० सं० १८० ४१८० ६ ऋ० ।

“अथापि मित्रस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा सुतिर्भवति । तद्यथा,— “प्र स मित्र०—दूरात्” * । अय मर्यन्ये बहवो निगमा इत्यपि शब्दः । प्र स मित्रेति विश्वामित्रेण दृष्टा, चिष्टुप् । मैत्रस्य चरोः पुरो-जनुवाक्या । ‘प्र अस्तु’ प्रकर्षणास्तु भवतु । हे ‘मित्र !’ ‘आदित्य’ अदितेः पुच । ‘स मर्त्तः’ स मनुष्यः ‘प्रथस्वान्’ अन्नवान् । यः किं करोति ? ‘यः’ ‘ते’ तु भ्यं ‘शिर्चति’ ददाति ‘ब्रतेन’ कर्मणा, निर्वपण-प्रोक्षणादिना संख्यादेव हविस्त्रुत्यन्तम् । किञ्च, एव मतिप्रभावस्वं येन स मर्त्तो यस्तव यष्टा ‘लोतः’ लत्परियहे वर्त्तमानः, लया रचितः ‘न’ केनचित् प्रथनीकभूतेनातिबलेनापि शत्रुणा ‘हन्ते’ हिंस्तने । ‘न’ चाहतोऽपि स च ‘जीयते’ वशीक्रियते केनचित् । न च केवलं शत्रुणा मनाधृष्यः ? ‘न’ ‘एनं’ लोतं सन्तम् ‘अंहः’ अपि पाप मपि ‘अश्रोति’ व्याप्तोति यद् ‘अन्तिः’ अन्तिकात् समीपात्, यत् ख-शरीरादेव वाङ्मनस्येषानिमित्तं सुन्यद्यते पापम्, तदत्पत्ति-समकालं भेव लदनुग्रहादपध्यस्तने, ततस्त्वैवं न व्याप्तोति । न च केवलं यदन्तिके उत्पद्यते, तदेवैवं न व्याप्तोति ; किन्तर्हि ? यदपि ‘दूरात्’ पुचभ्रावजायादिद्वारेणैव मास्कन्दति, तदपि ‘न’ एनम् ‘अभियास्तु’ शक्तोति लोतं सन्तम् । एवं महानुभावस्वम्, ततस्त्वां स्तुमः इत्यभिप्रायः ॥

“अथापि वस्तुस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा सुतिर्भवति । तद्यथा,— “श्रद्धा वृथ मादित्य ब्रूते तवे” इति । “उदुत्तमं वस्तु ०——० तये

* प्र स मित्र॑ मर्त्ता॑ चसु प्रथस्वान् यसु॑ आदित्य॑ शिर्चति॑ ब्रतेन॑ । न हन्ते॑ न जी॑ यत्रे॑ लोतो॑ लेन्॑ मर्त्तो॑ अश्रोत्यन्तिर्तो॑ न दूरात् ॥ अ० च० ४, ५, १ ।

स्थाम”* । अनया चिष्टुभोपाहातः इत्यःस्तेषो वर्हणं सुतवान् १
आत्मानं मोक्षयित्वन् † । वर्हणप्रवासेभवभृत्येष्टौ वारहा मिष्ठां
हविषः पुरोऽनुवाक्येयम् । हे ‘वर्हण !’ चिष्टु स्तामेतु—अधो मध्ये
उपरिष्टाच, ‘वथम्’ आशद्वाः खैः पाशीर्वते इति ब्रूमः ।—स्तुत्या
हविषा चोपस्त्रस्त्र मस्ताभिरस्तावत् ‘उत्तम्’ ‘पाशम्’ उपरिष्टा-
इवस्त्रितम् ‘अस्त्रात्’ अस्त्रातः ‘उत् अथाय’ ऊर्ज्ज्ञं स्त्रथ । उच्छृत्य
ए चिष्टुस्त्रास्त्रानपौऽयन् । योऽपि चायं ‘अथमः’ ते पाशः अस्त्रासु
वर्तते, एनम् अर्वाच्चम् ‘अव’ अथय अवसुच्च । तथाच योऽप्यथं
‘मध्यमः’ ते पाशोऽस्त्रान्धे वर्तते, एन मपि तथैवावस्त्रितस्त्र मन-
मिष्ठायन् ऊर्ज्ज्ञं मधो वा अदुःख्यस्त्रान् ‘वि’ अथय विसुच्च ।
अथैवं त्वया ‘वयं’ सर्वविसुक्तपाशाः सन्तो हे ‘आदित्य’ अदितेः
पुच ! वर्हण ! ‘अनागसः’ अपापाः संशुद्धुसर्वकिलिष्टाः । एतदेव
हि यौश्चाकीणं पाशय भागः, तेनावसुक्ताः सन्तः ‘तव’ एव ‘ब्रते’
तवैव परिचरणकर्मणि ‘अदितये’ चात्मनोऽदीनत्वाय अनुपक्षयाय
आदरवन्तः स्तिताः ‘स्थाम’ इत्याश्रीः ॥

गिगमप्रसक्त मुच्यते ।—“ब्रत मिति कर्मनाम (१भा० १६५४०), “दृष्टेनौति” । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” दृष्टेतःः; तद्वा
कर्म इत्यभस्त्र छतं सदादृष्टेति कर्त्तारम् । “इदं मपौतरद् ब्रतं सेत-

* “उदुत्तमं च वर्हणं पाशं मङ्गदवाधुमं वि मध्यमं च्छय । चर्चां चुय मादित्य ब्रुते
मवान्मास्त्रो, अदितये स्थाम ॥” ४०० सं० १, १५ ५ ।

+ “तं चविलोवाच वदवाच दे राशे नियुक्तोऽसौति, त मेवोपज्ञावेति; च वर्हणं
राजान् मुपस्त्रासारात् उत्तराभिरेकचिंतता (४०० सं० १, १०, १—१८,५८०)”
४०० भा० ०, २, ४ ।

स्मादेव”, “निवत्तिकर्म” यमनियमाख्यं वहिर्वेदिक मानवेदिकं वा ; यदग्निसचिधावुपेयते, तत्पुनः “वारथतीति” एवं “सतः” ; तदिष्य-
येषु प्रवर्त्तमानं* पुरुषं स्वादिषु वारथति, तदनुसृत्य स पुरुषो निव-
र्त्ततेऽवकीर्णो†, भविष्यामीत्येतस्माद् भयात् । “अत्र भपि ब्रत मुच्यते;
थदावणेति ग्रीरम्” । रस-ज्ञाणित-मांस-सेदो-मज्जास्थिभावेन
विपरिष्टममानम् ॥ आदित्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्त मिद मुक्तम् ॥ १ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वतो र-
सान्त्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वैतेन द्यौर्ब्या-
ख्याताः । पृश्चिरादित्यो भवति प्राञ्छ्रुत रनं वर्ण इति
नैरक्षाः संस्पृष्टाः रसान्त्संस्पृष्टाः ॥ भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो
भासेति वाय द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यक्षम्बिश्चा । नाक
आदित्यो भवति** नेता भासां ज्योतिषां प्रणयेऽथ
द्यौः क मिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धेत । न वा
अमुं खोकं जग्मुषे किञ्चु नाकम् । नवा अमुं कोकं
जग्मुषे ॥† किञ्चु नासुखं पुण्यक्षतो ज्ञेव तच्च गच्छन्ति ॥‡

* “वर्तमानं” रोच-मु० ।

† “वक्षीर्णो” रोच-मु० ।

‡ क-च-म-पुक्षकेषु रचैव द्वितीयवच्छसमाप्तिः ।

§,॥ “संस्पृष्टा” च, ग, छ ।

¶ क-च म-पुक्षकेषु रचैव द्वितीयवच्छसमाप्तिः ।

** रवोऽवक्तरं “नेता रसानां” – इत्यधिकः पाढः ८, ८ ।

†† “लोकं ब्रतवते” छ, च ।

‡‡ क-च-म-पुक्षकेषु रचैव चतुर्थवच्छसमाप्तिः ।

गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ
द्यौर्यत् पृथिव्या अधि दूरज्ञता भवति यज्ञास्यां ज्योती-
षि गच्छन्ति * । विष्टबादित्यो भवत्याविष्टो रसाना-
विष्टो भासं ज्योतिषा माविष्टो भासेति वाय द्यौरा-
विष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकाङ्क्षिष्य † । नभ आदित्यो भवति ‡
नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि § वा भन एव स्याह्नि-
परीतो न न भातीति वैतेन द्यौर्बास्याता ॥ २ (१४) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २,४.

अधुना प्रकृत मेवेच्यते ;—“खरादित्यो भवति” ॥ “सु अरणः”
सुगमन इत्यर्थः । अथ वा सुषु तमांषि ईरयतीत्यर्थः । अथ वा
विशेषणविशेषभावेन एते वाक्ये स्माताम् । कि सुकं भवति—
सु अरणः? इति । उच्यते ; “सु ईरणः” इत्येव । “खृतो रसान्”
सुषु रसानादातु मृतो भौमान् आलरिकांश्च । “खृतो भासं ज्योति-
षाम्” सुषु यहनक्तवादीनां ज्योतिषां भास मादातु मृतो गतः ।
“खृतो भासेति वा” सुषु परिगतो भासेति वा ; सर्वतो श्वेष
परिगतो दीप्ता भवति ॥

* क-च-ग-पुक्तकेषु इव पद्मस्तवसमाप्तिः ।

† क-च-ग-पुक्तकेषु इव पद्मस्तवसमाप्तिः ।

‡ इतोऽनन्तरं ‘नेता रसाना’ इत्यधिकः पाठः च, च ।

§ “ज्योतिषा प्रभवोऽपि” च, ग, च ।

॥ क-च-ग-पुक्तकेषु इव सप्तमस्तवसमाप्तिः ।

॥ १भा० १०० ४० (१) ।

“एतेन द्याव्याक्षाता” । उक्तं हि ‘तानि चेत् समानकर्माणि समानजिर्वचनानि (१८४४० १० पं०)’—इति । सापि हि सु अरणा ग्रोभनगमना भवति, ग्रोभनं वा अस्या मर्यत इत्येव मादि अथासम्भवं योज्यम् ॥

“पृथिविरादित्यो भवति” * । आह ;—कस्मात् ? उच्चते ;—“प्राञ्जुत एनं वर्ण इति नैरुकाः” । ‘प्राञ्जुते’ प्रकर्षेण व्याप्तिर्थीति ‘एनम्’ आदित्यं ‘वर्णः’ प्रोञ्ज्वलः ‘इति’ ‘नैरुकाः’ मन्यन्ते । “संख्यात् रसान्” स हि नित्यकाल लेव रसानां संख्या भवति । तस्य तदेव कर्म ; वक्ष्यति,—“अथाच्य कर्षी रसादानम् (३० का० ४, ५, ६, ८)” —इति । “संख्या भासं ज्योतिषाम्” । आदित्य-संख्यादेव यहनक्षचचम्भ्रमर्षी भास्ता अप्यन्ति । “संख्युष्टो भासेति वा” दीक्षा द्वेष वर्वतः संख्युष्टो भवति ॥

आह ;—“द्यौः” कस्मात् पृथिवीः ? उच्चते ;—सापि हि “संख्या ज्योतिर्थिः पुण्यक्षम्भिः” ॥

“ब्राक आदित्यो भवति” † । आह ;—कस्मात् ? उच्चते ;—“नेता भासां” शर्वासु दिक्षु । “ज्योतिषां” च “प्रणयः” ; अस्यैव हि भगवतो रथिजालप्राक्षोपस्थग्नं ज्योतिषकं बभ्रमौति ॥

“अथ द्यौः” कस्मात्ताकः ? इति । उच्चते ;—“क मिति सुख-नाम (१भा० ११८४४०)” । आह ; ततः किम् ? इति । शृणु ;—

* १भा० १०० ४० (१) ।

† “संख्युष्टा” ४०-क, ८ ।

‡ १भा० १०८ ४० (१) ।

“तत्प्रतिषिद्धं” शत् पुनरपि “प्रतिषिद्धेत्” । किम्? इति । उच्चते;—
तत्प्रतिषिद्धमानम् ‘अकम्’ भवति, असुख मित्यर्थः; पुनरपि च
प्रतिषिद्धमानं ‘नाकम्’ भवति । ततो द्विः प्रतिषेधः प्रकृत मापा-
दयति; नाक मित्युके सुख मिति प्रतीयते । आद्याण मपि चैत-
मित्यर्थे भवति;—“न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्चु नाकम्”—
इति । आह;—किञ्चुनां भवति? “अमुम्” एव “लोकं” चुलोकं
“जग्मुषे” गतवते “न” “किञ्च” किञ्चित् नाकं “नासुखम्”
रथ्यर्थः । किञ्चारणम्? य एव द्वि “पुण्यस्तो” भवन्ति, ते “एव
द्वि” “तत्र गच्छन्ति” न च पुण्यस्तो दुःखेन भवितुं न्यायम् ॥

“गौरादित्यो भवति” * । आह;—कस्मात्? उच्चते;—“गम-
यति” चासौ “रसान्” आत्मानं प्रति, उपचर्य वा गमयति । किञ्च,
“गच्छत्यन्तरिचे” स एवात्मगा ॥

“अथ शौः” कस्माद् गौः? इति । उच्चते;—“यत्” यस्मादिचं
गौः “पृथिव्याः” “अधि” उपरि “दूरम्” अध्वानं “गता भवति” ।
किञ्च, “यत्” यस्मात् “च” “असां” “ज्योतींषि” याहनचतारका-
दीनि “गच्छन्ति” तस्माद् गौः ॥

“पिष्टवादित्यो भवति” † । आह;—कस्मात्? उच्चते;—आ-
भिसुखेन हि एष “रसान्” भौमानान्तरिक्षांसु “आविष्टः” प्रविष्टो
रभिभिरादातुम् । किञ्च, आभिसुखेन “आविष्टो भासुं” “ज्योतिषां”

* १भा० १०८ ष० (४) ।

† १भा० १०९ ष० (५) ।

यद्यादीनाम् । अथ वा अथ मेवाभिसुखेन “आविष्टो भावेति वा” सर्वतो श्लोष सन्दौप्तो भवति ॥

“अथ द्यौः” कस्माद् विष्टप् ? हति । उच्चते ;—इय मपि हि “आविष्टा” “ज्योतिर्भिः” ग्रहनक्षत्रादिभिः, ये चान्ये पुण्यक्षत्रैश्च तस्माद् विष्टविति ॥

“नभ आदित्यो भवति” * । आह ;—कस्मात् ? उच्चते ;—“नेता”, श्लोष “भासां” सर्वासु दिन्तु, “ज्योतिषां” च “प्रणयः” व्याख्यात मेतत् । “अपि वा भन एव स्वादिपरीतः” भनः भासगः सन् नभ इत्युक्तो विपर्ययेण । “न न भातीति वा” न न भाति, भाव्येति नभः ॥

“एतेन शौर्याख्याता” मपि ह्यादित्यवचेचौ भासा मित्यादि योज्यम् ॥ २ ॥

॥ हति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २,४ .

* १भा० १७८ ४० (१) ।

॥ पञ्चमः पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्यममात्तेषा
मादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिर्द्वामान्युत्तरा-
ण्यष्टौ दिशः कस्माहिशतेरासदनादपि वाभ्यश्नात्*
तच काष्ठा इत्येतद्नेकस्यापि सत्त्वस्य भवति † काष्ठा
दिशो भवन्ति क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो
भवन्तीतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठो-
च्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि ‡ काष्ठोच्यते
क्रान्त्वा स्थितो भवत्यापोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा
स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १ (१५) ॥

आदित्यसम्बन्धेनैव “रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश” ३ । “रश्मि-
र्यमनात्” उदकस्य अश्वानां वा । “तेषां” “पञ्च” यानि “आदितः”
तानि “साधारणानि” “अश्वरश्मिभिः” । कतमानि पुनर्ज्ञानि ?
“खेदयः, किरणाः”—इत्येव मादीनि ॥ । खे दयन्ते खे गच्छन्ति
इति खेदयः; किरणा विजित्वा भवन्ति ॥

* “वाभ्यश्नात्” च ।

† “सत्त्वस्य नाम भवति” च, च ।

‡ “भवत्याज्यन्तोऽपि” च ।

३ १भा० ११४० ५८० ।

॥ १भा० ११—१८ ४० ।

“दिल्लामान्यभराष्टै” * । आदित्योपस्थिता एते हि दिव
इत्यादित्यामध्यः उन्नराणि दिल्लामानि । किञ्चन्ति पुनस्तानि ?
अष्टौ । कानि पुनस्तानि ? “आताः, आग्नाः, उपराः”—इत्येव
मादीनि † । आताः, आगता द्वेतास्तं त मर्यं प्रति भवन्ति ।
आग्नाः, अभ्यश्रुते द्वेताः सर्वं सेव अदस्ति किञ्चित् । उपराः, सर्वं
सेव द्वेता उपरम्य रता भवन्तीत्युपराः ॥

आह ;—“दिवः कस्माद्” ? “दिशतेः” अतिसर्जनार्थस्त्र (तु०
४०) ; अतिसूच्यन्ते इस्ता इविरादीनि देवतानाम् । अथ वा
“आसदनात्” तं त मर्यं प्रत्येता आसन्ना भवन्ति । “अपि वाभ्य-
नात्” अभ्यश्रुते द्वेतास्तं त मर्यम् ॥

“तच काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति” । तदथा ;—
“काष्ठा दिग्भो भवन्ति” ‡ । आह ;—किञ्चारणम् ? इति । उच्यते ;
“क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति” क्रान्त्वा द्वेतास्तं त मर्यं प्रति गत्वा
स्थिता भवन्ति ; न हि तदस्ति, अचेमा न सन्ति । “काष्ठा उपदिग्भो
भवन्ति” । “इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति” ता अपि हीतरेतरं
क्रान्त्वा दिग्भिः साकं स्थिता भवन्ति । “आदित्योऽपि काष्ठोच्यते” ।
“क्रान्त्वा स्थितो भवति” असावपि स्तस्तानं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो
भवति । “आज्ञन्तोऽपि काष्ठोच्यते ; क्रान्त्वा स्थितो भवति” ।
आज्ञन्तोऽपि ग्ररपथान्तः काष्ठोच्यते ; असावपि खप्रदेशं क्रान्त्वा
गत्वा स्थितो भवति । “आपेऽपि काष्ठा उच्यन्ते” । ता पुनर्दद्यः,—

* १भा० २६३० ९४० ।

† १भा० ११—११४० ।

‡ १भा० ४१४० (५) ।

स्थावरास्थावरास्थ । तत्र, “क्रान्ता” गत्वा जलाशय मेताः “स्थिता
भृत्यन्तीति स्थावराणाम्” काष्ठालम् । अस्थावराणां पुनः क्रामन्ते
चैताः, न क्वचित् तिष्ठन्तीति काष्ठा मेधा आपः ॥ १ ॥

मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्ब्रेवार्थे भवति;—

अतिष्ठन्तीना मनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये-
निहितं शरीरम् । वृचस्य निख्यं वि चरन्त्यापेऽदीर्घं
तम् आ शयदिन्द्रशचुः ॥ अतिष्ठन्तीना मनिविशमा-
नाना मित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः शरीरं शृणातेः* शम्नातेर्वा वृचस्य निख्यं निर्णामं†
विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनो-
तेराशयदा शेते‡ रिन्द्रशचु रिन्द्रोऽस्य § शमयिता वा
शतयिता वा तस्मादिन्द्रशचुस्तत्को वृचो मेघ इति
नैहक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका ॥ अपाच्च ज्योति-
ष्म मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तचोपमार्थेन
युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च
विद्यथा शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाच्चकार तस्मिन् इते
प्रशस्यन्दिर आपुस्तदभिवादिन्येषु ग्भ भवति ॥ २ ॥ (१६) ॥

* “मेघः शरीरं शरीरं शृणातेः” क, च, ग । “मेघशरीरं शृणातेः” च ।

† “हृचस्य निख्यामं” क, च, ग ।

‡ “०शयदा शयते” क, च, ग ।

§ “रिन्द्रो चस्य” क, च ।

॥ “०स्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका” क, च, ग, पुस्तकेषु लेतद् दस्तगे ।

अतिष्ठन्नीना मिति * । हिरण्यस्तूपस्येय मार्षम् दासपद्मी-
रिति † च । चिष्टुभावेते । अग्निष्ठोमे निष्केवस्यं नाम ग्रस्तम्, तत्र
निविद्वानीय मेतत् स्फृतम्, तत्र हे अपि अस्येते । न तिष्ठन्नीत्यति-
ष्ठन्यः, तासाम् “अतिष्ठन्नीनाम्” सेघोदरान्तर्गताना मपाम्; ता
हि मेघे गच्छति गच्छन्येव तदाधारल्लात् । ‘अनिवेशनानाम्’ “अनि-
विश्वमानानाम्” न हि ताः क्वचिन्निविश्वन्ते, यावज्जलाभ्यं नामुवन्ति ।
तासा मेवंविधानां “काष्ठानां मध्ये” अवस्थितानां वाद्यातो मेघाख्यं
“निहितम्” अवस्थापितं धाचा “शरीरम्” आद्यत्य अपः, तासा मेव
गुप्तये । ताः पुनः ‘आपः’ तस्य “वृचस्य” मेघस्य “निष्यं निर्षामं”
येनासौ नौचैर्नमति तं प्रदेशं “विजानन्ति” इव । यतस्तेन प्रदेशेन
“विचरन्ति” प्रचरन्ति निक्षानुसारिण्यो हि ताः । असावपि वृच-
स्यासु प्रचरन्तीषु तप्तचरणनिरोधं चिकीर्षुः स्तु शरीरविवृद्धा ‘दीर्घं
तमः’; स हि तमः स्वत एव, धूमादिप्रभवात् । यावत्तं प्रदेशं
निष्य मनुसरन्त्यो मेघस्य ताः सुता भवन्ति, निपित्यन्त्यस्ततो बहु-
तर मसौ वर्द्धते । तदवरुत्सवया एवं दीर्घं तम आद्यत्य ‘आ ब्रयत्’
आ शेत इत्यर्थः । कः पुनरेव माशयत्? ‘इन्द्रशब्दुः’ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिष्क्रम् ।—“शरीरं गृष्णातेः (१भा० २ च४ प४०)”
हिंसार्थस्य, हिंस्यते हि तत् । “ग्रस्तातेवा (१भा० २ च४ प४०)” हिंसा-
र्थस्य । “दीर्घं द्राघतेः (भ० आ०)” वृद्धर्थस्य; वृद्धं तद् भवति ।
“तमः तनोतेः (तना० उ०)”; तेन हि सर्वं मेव ततं भवति ।

* च० सं० १, १, २०, ५ ।

† इति उत्तराण्डिन् चत्वे ।

“आ ग्रयत्” “आङ्”-पूर्वस्य “शेते:” । “इन्द्रश्चतुः, इन्द्रोऽस्य ग्रमयिता वा” हन्तेत्यर्थः “ग्रातयिता वा” हन्ता वा ; धात्वन्यत्वं मर्यैकलम् ॥

इह मन्त्रे दृच इत्येनाकृतं तदेतत् नैगमानुप्रसक्तं विचार्यते इत्युपयुक्तक्षस्त्वदः । आह ;—“को दृचः ?” उच्यते ;—“मेघ इति मैरुक्ताः” ; लाङ्गोऽसुर इत्यैतिहासिकाः” । निरुक्तं मधीयते मैरुक्ताः । आह ;—यदि मेघो सृचो य एष मन्त्रेषु, यत्र सङ्गामे शूयते † तत्र कः समाधिः? इति । उच्यते ;—“अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्येन युद्धवर्षा भवन्ति” । ‘अपां च’ मेघो-दराज्ञर्गतानां ‘ज्योतिषश्च’ वैयुतस्य उद्भूतवृत्तेः ‘मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते’ तेन हि वैयुतेन ज्योतिषा वाय्वा वैष्टितेन इन्द्राख्ये-मोपताद्यमाना आपः प्रस्तुन्दते—वर्षभावाय कर्त्यन्ते । ‘तत्र’ एवं सत्युदकतेजसोरितरेतरप्रतिदक्षभृतयोः ‘उपमार्येन’ रूपकल्पनया ‘युद्धवर्षा भवन्ति’—इति युद्धे रूपकानीत्यर्थः ; । न द्वाच यथाभृतं युद्ध मस्ति ; न हीन्द्रस्य शत्रवः के चन सन्ति । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्वर्थे अस्ति नैन्द्रस्य शत्रवः,—“यदचरस्तुच्चा वावृधानो०—० विवित्से”‡ । वामदेवपुच्छ्य छृङ्गुकथस्यार्षम् । चिष्टुप् । व्यूठस्थाष्टमेऽहनि निष्केवल्ले ग्रस्ते । ‘यद्’ ‘अचरः’ स्म नानाप्रकारं ‘तत्वा वावृधानः’ शरीरेण विग्रहवान् भूत्वा वावृधानः पुनः पुनः वर्द्धमानः । कथं पुनरचरः?

* १भा० ७१४० (१८) ।

† “इन्द्रो वे दृचं हन्तिष्यसर्वा देवता चत्रबोत् (रे० भा० १, १, ६,)”—रत्यादि ।

‡ “यदचरस्तुच्चा वावृधानो चतुर्वीक्ष प्रवृत्ताचो जनेषु । भाग्यस्या तु यानि यदान्त्राङ्गोच गच्छु” शु नु परा विवित्से ॥” च० स० ८, १, १५. १ ।

“बलानीश्च प्रभुत्राणो जनेषु”। ‘बलानि’ आत्मीयानि वीर्याणि, हे ‘इच्छ !’ ‘प्रभुवाणः’ इव। क ? ‘जनेषु’। किं लं तथैव ? न । “मायेता ते यानि युद्धान्याङ्गः”। ‘यानि युद्धान्याङ्गः’ ऐतिहासिकाः, आनाह्पाण्युपप्रदर्शयन्तः, ‘सा’ अपि च ‘ते’ तव ‘माया इत्’ मायैव । किं कारणम् ? ‘नाया’ श्रुतः तवास्ति प्रत्यनीकभृतः, ‘न नु पुरा’ नापि पुरा कस्तिदासीत्; यावद् वीर्यं किञ्चित् कचिदक्षिण्यं तत् ल सेव । “वीर्यं वै प्रावीर्यं मिन्द्र इति इ विज्ञायते”। क ते श्रुतुः ? येऽन साकं युयोधिथ । एतत् ल मपि ‘विवित्से’ वेत्येत्र † ; न केवल मह मेवेत्यभिप्रायते । एव मेत्यन्ते मायाल मेव युद्ध मिति अूयते । विज्ञायते च “तदाङ्गैर्नतदस्ति यदेवासुर मिति” । तस्मात् शाधूकम्,— “अपास्त ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्देन युद्धवर्षा भवन्ति” ॥

आह ;—किं दृच्चवदेव रूपाणि भवन्ति ? नेत्युच्यते ;—“अहिवन्तु खलु‡ मन्त्रवर्षा ब्राह्मणवादास्त्”। चः समुच्चयार्थो इष्टव्यः । दृच्चवदा-हिवचेति मन्त्रवर्षा भवन्ति, ब्राह्मणवादास्त् ग्राहान्ते भवन्ति; तदपुपे-क्षितव्यम् । “तस्मिन् इते” दृच्चाख्ये मेघे हते “प्रसस्तन्दिर आपः” ॥

“तदभिवादिनी एषा” ***—॥ ९ ॥

द्रुसपंक्तीरहिंगेषापा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव
गावः। अपाम्बिलु मपिहितुं यदासीद्वृचं जघन्वां अप-

* “मृषेत्येषु” सायणः ।

† “श्रुतं इत्यन्यं न विवित्से न सभसे” सायणः ।

‡ यस्तिर्मैषः १८० ८८ ४० (११) ।

तद्वार ॥ दासपत्रीर्हासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदास-
यति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्हिना गुप्ता अहिरय-
नादेत्यन्तरिक्षेऽय मपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्झसितो-
पसर्ग आ हन्तीति । निरुच्छा आपः पुणिनेव गावः ।
पणिर्वणिग् भवति पणिः पणनाद्वणिक् परण्यं † नेनेक्ति ।
अपां‡ ब्रिल् मर्पिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति
बिभर्त्तर्वचञ्चग्निवानपववार तद् वृचो वृणोतेर्वा वर्तते-
र्वा वर्जतेर्वा यदवृणोत्तद् वृचस्य वृचत्व मिति विज्ञायते
यदवर्त्तत तद् वृचस्य वृत्तत्व मिति विज्ञायते यदवर्जत
तद् वृचस्य वृचत्व मिति विज्ञायते ॥ ३(१७) ॥

॥ इति द्वितीयाध्यास्य पञ्चमः पादः ॥ २, ५०.

दासपत्रीति १ । ‘अपां’ ‘थद्’ ‘विलं’ निर्गमदारम् ‘अपिहितम्’
‘आसीत्’ तेन सेधेन ; ‘तद्’ यदा इन्द्रः तं ‘वृत्तं’ सेषं ‘जघन्यान्’
निजग्निवान् अहत ॥, हत्ता च ‘अप ववार’ अपावृतवान् । अथ
यदा तस्मिन् निहते अपावृते च दारे ताः आपः प्रस्तुन्दिरे वर्ष-
भावेनेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“दासपत्रीः दासाधिपत्यः” दासः कर्म-

* उपमय ईक्षितयं वोदय मिति यावत् ।

† “विलक् वणि” ३ ।

‡ “नेनेक्ति” ३ ।

§ ४० सं १, १, १८, १ । अथादिकं पूर्वच इष्टम्(११८ इ० ४५०) ।

॥ ‘प गू महितम्’—इत्यस्या च वास्तवसरेऽपि वस्त्रतेऽय मेवाचार्यः,—
“हवहम् मेवहम्”—इति । दै० का० ०, ५, १ ।

करः, तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रचन्ति । स हि कर्मणा आन्तः, तासु पौत्रासु विश्रान्त आप्यायितो भवति । विघ्नप्रसकं निरुच्यते ;— “दासो दस्तेः (दि०प०)” स हि “उप दासयति” उपस्थिति क्षयादीनि “कर्माणि” । “अहिंगोपाः” “अहिना गुप्ताः” । “अहिः” कस्तात् ? उच्चते ;—“अयनात्” ; “एति” हि असौ “अल्लरिते” । अब्दसामान्यान्निरुच्यते ;—“अय मपीतरोऽहिः” सर्पः “एतक्षादेव” असावपि हि एति । अथ वा “निर्झसितोपसर्गः” स्तात् । कथम् ? “आ इन्ति” असौ भोगेनेत्यादिः । आङ्-पूर्वस्य हन्ते : (अदा०प०), स पुनरय मुपसर्गं निरुच्य हस्तं क्षत्रा अहिरुच्यते । “पणिर्विणिग् भवति”—इति पर्यायेण तत्त्वचनम् । “पणिः पणनात्” पणिति असौ अवहारं करोति । पर्यायप्रसकं निरुच्यते ;—“वणिक् पण्ड” वणिका यत् द्रव्यं तत् पण्डम्, तदसौ “नेनेक्षि” नित्यकालं गुच्छी-करोति मूल्यार्थं स्थादिति । “विलं भरं भवति”, “विभर्त्तेः (जु०प०)” धातोः; स्तुतं हि तदुदकादिभिः । “वृचो वृषोतेर्वा (खा०उ०) वर्त्ततेर्वा (भू०आ०) वर्द्धतेर्वा (भू०आ०)” —इत्येषां धात्रूना मन्यतमस्य । ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्दर्थे भवति ;—“यदवृषोत्” अल्लरित्य सुदकं वा, महत्वात् “तद् वृचस्य वृचत्वम्”—“इति” एवं ब्राह्मणोऽपि “विज्ञायते” विचार्यमाणो ज्ञायते । अथ वा “यद् वर्त्तत्” दून्द्रेण हतो वृचो मेघः अपां बिले अपाटते अपः दृष्टिभावेन अवर्त्तयत् प्रावर्त्तयत्, “तद् वृचस्य वृचत्वम्” । अथ वा “यद् अवर्द्धत्” असावतिभात्रपमाणम्, “तद् वृचस्य वृचत्वं” स्थादिति * ॥ ३ ॥

॥ इति निरुक्तस्त्रौ सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ २, ५.

* १भा० ०१४० (१८) इष्टम् ।

॥ षष्ठः पादः ॥

राचिनामान्युत्तराणि चयोविंशती राचिः कस्मात्
प्ररमयति भृतानि नक्षत्रारीण्युपरमयतीतराणि भ्रुवी
करोति रातेर्वा स्याहानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्या मव-
श्याया उषो नामान्युत्तराणि षोडशोषाः * कस्मा-
दुच्छतीति सत्या राते रपरः कालुस्तस्या एषा
भवति ॥ १ (१८) ॥

“काष्ठा इत्येतदनेकस्थापि सत्यस्य भवति (२१ ५४० ५५०)*”—
इत्यत आरभ्य दिङ्ग्नामप्रसक्तानुप्रसक्त मुक्तम्; प्रकृत मिदानी मुच्यते;—
“राचिनामान्युत्तराणि चयोविंशतिः” † । रातेर्नामानि ‘राचिना-
मानि’ । ‘उत्तराणि’ इति प्रकृतेभ्यो दिङ्ग्नामभ्यः; तमः-सतम्ब्रा
हि राचिः, तस्य च तमसो दिक्षेवात्मलाभो भवति, अतो दिङ्ग्ना-
मभ्य उत्तराणि राचिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘चयोविंशतिः’
चौणि च विंशतिस्य चयोविंशतिः (२३) । कतमानि पुनस्तानि ?
“श्वावी, जपा, शर्वरो”—इत्येव मादौनि ‡ । श्वाववर्णा हि राचि-
रिति श्वावी । स्वैः स्वैः कर्मभिः अहनि चौणान् प्राणिनः इयं
खापेन पातीति जपा; अखां हि सुप्ताः पुनर्भवा इव प्राणिनः प्रात-

* “षोडशोषाः” क, च ।

† १भा० ४१ ४० ०४० ।

‡ १भा० ४१—४८ ४० ।

हत्तिष्ठन्ति । शरण मस्तां स्थापार्थं व्रियत इति शर्वरी । इत्येव मादि
सर्वत्र योज्यम् ॥

आह ;—“राचिः कस्मात् ?” इति । उच्यते ;—इयं द्वागच्छन्ती
प्रकर्षेण रमयति । कानि ? “भृतानि नक्षारौणि” * पिशाचा-
दीनि ; तानि हि विगते; इनि रात्रा मुपस्थितायां प्राप्नोऽयं विहार-
समयः इति प्रकर्षेण रमन्ते । “उपरमयतीतराणि भ्रुवीकरोति”
इतरात्तपि दिवाचारौणि सैवेष्परमयति ; तस्मां द्वुपस्थितायां
दिवाचराणि भृतानि मनुष्यादीनि इतिंकर्तव्यताभ्यः उपरमन्ति,
उपरम्य च स्थिरौभवन्ति निवासाय । “रातेर्वा स्थात् दानकर्मणः”
दानार्थस्य † । आह ;—कि मस्तां प्रदीयते ? उच्यते ;—“प्रदीयन्ते-
इत्या मवश्यायाः” अवश्य मायन्तीत्यवश्यायाः, तुषारा इत्यर्थः; ते हि
रात्रौ निपतन्ति ॥

“उषोनामान्युत्तराणि षोडश”‡ उषेषा नामानि । रात्रेरेव
द्वापरः कालः उष आख्यो भवतीति रात्रिनामभ्य ‘उत्तराणि उषो-
नामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षोडश’ (१६) । षट् च दश च
षोडश । कतमानि पुनस्तानि ? “विभावरी, सूनरौ”—इत्येव मादी-
नि ३ । विविधां भियं भासं वृणोतीति विभावरी । शोभनं नराणा
मस्ता मुत्यानं भवतीति सूनरौ । इत्येव मादि निर्वचनं योज्यम् ॥

* “नक्षाराणि” ह० क, च ।

† १भा० ४५५४० (४) ।

‡ १भा० ४८४० द च० ।

§ १भा० ४८—५४४० ।

आह;—“उषाः कस्मात्?” इति । उच्यते;—“उद्धतीति सत्याः” । ‘उद्धी विवासे (भू० प०)’; विवासयति हीयं तमांसि तस्मादुद्धतीत्येव मस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्याः कर्त्तरि कारके भास उषा इत्येतदभिधानं भवति । आह;—का पुनरिय मुषाः? इति । उच्यते;—“रात्रेपरः कालः” स उषा इत्युच्यते । आह;—कथ मेतदुच्यते रात्रेपरः कालः उषाः? इति । उच्यते;—“तस्याः” उषसः रात्रेपरकाललम् । “एषा” निर्वाचिका चग् “भवति”—॥ ९ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्तः प्रकेतेऽच्छ-
निष्टु विम्बा । यथा प्रद्वृता सवितुः सुवाय एवा रात्र्युषसे
योनि मारैक् ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्तं
प्रकेतनं प्रद्वाततम मज्जनिष्टु विभूततमं यथा प्रद्वृता
सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनि मरि-
चत* स्थानं स्त्रीयोनिरभियुत† रेनां गुर्भूत्स्तस्या
शुषापरा भवति ॥ २ (१६) ॥

इदं श्रेष्ठ मिति‡ । आङ्गिरसख कुश्यखेय मार्षम्, उत्तरा च ।
उभे अपि चिष्टुभावेते, प्रातरमुवाकाश्चिनयोः श्वसेते । “इदम्”
उषोक्षणं “ज्योतिः”, “श्रेष्ठम्” आदित्यादीनां “ज्योतिषाम्” इति

* “मरिचित्” क ।

† “रवियुत” क ।

‡ च० च० १, ८, १, १ ।

गिर्द्धारणे षष्ठी । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः, चक्रमा अथ
निश्चीतः प्रकाशकस्तु, इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकस्तु ।
इत्येव मादित्यादीनां मिद मेव श्रेष्ठम् । ‘आगात्’ “‘आगमत्’” आग-
श्चतीयर्थः । “चिं” * सायनीयं पूजनीयं वा † श्रेष्ठलादेव,
‘प्रकेतः’ “प्रकेतनं प्रश्नाततमम्” ‡ “अजनिष्ट” जात मिथ्यर्थः । जातं
सदागच्छति सर्वासु दिक्षु । ‘विभा’ “विभृततमम्” § इद मति-
महत्त्वाद् विभृततमं § विश्वीर्षतमम्; इतराणि परिच्छिवतराणि
व्योतीर्णि अपेक्ष्य । किञ्च; “यथा प्रस्तुता” प्रकर्षेण सूता प्रसव
मनुप्राप्ता । स्फुतिश्वदः प्रसवार्थः । “राचिः” “सवितुः” “आदित्यस्य”
“सवाय” || “प्रसवाय”, आदित्योत्सृष्टे देशो जायते । “एवम्” “एव”
“राची” ¶ राचिः उषसे जन्मार्थं “योनिं” “स्थानम्” अवकाशम्
“उषसे” आत्मलाभाय ‘आरैक्’ “अरिचत्” आरेचयति, इदातौ-
र्थर्थः** । यथोषा आदित्यस्य जन्मनो ऐतुसदमन्तरजन्मतात्, एवं
राचिदप्सेऽजन्मनो ऐतुः; इत्येव मस्ता वृत्ति राचेरेव वापरः कासः
स्त्रिः-सञ्चित इति गम्यते । स्थानं योनिश्वदेनेत्यतोऽ । अद्भु-

* “चिं”—इत्येव मन्त्रपाठः सायन्याद्यात्म ।

† १भा० ५०४० (५) ।

‡ १भा० ११५ (१) ।

§ “विभृतम्” क ।

|| ‘क्ष्वसि जन्मसदो वक्तव्या विति निपातनाद्य । विज्ञादन्मोदात्मम् । अबो
प्रस्तुत्याक्षानुवाचिक इति चंदिताया मकारः सानुवाचिकः’—इति सायदः ।

¶ ‘राचेश्चाजसानिति छोप् । वस्त्रेति चेतोकारवोपः’—इति सायदः ।

** “प्रारिचत् प्रादात्” मैथ० का०, १, ६ ।

†† १भा० ३, १० (१५) ।

थस्मिन् विधीयते, तत् तेन साकं युतं भवति मिश्रीभृत मित्यर्थः ।
 इय मपौतरा—“स्त्रीयोनिः” एतस्मादेव । किञ्चारणम्? “अभि-
 युतः” हि “गर्भः” “एनाम्” भवति, आमिश्रीभृत इत्यर्थः ।
 पूर्वचौ,—“अय मपौतरो योनिः, एतस्मादेव । (किम्?) परि-
 युतो भवति” इति परियवन-क्रियाभासान्वेन गिरको योनिश्चः;
 इह पुनः ‘अभियुत एनां गर्भः’ इति मिश्रीभाव-सामान्वेन उभय-
 लिङ्गान्वं चास्योपदर्शितम्;— इह स्त्रीलिङ्गम्, तज पुलिङ्गम् इति ।
 “तस्माः” उपरः “एषा” “अपरा” क्षग् “भवति”—(अस्मैवार्यस्य
 दृढतायै रात्रेपरः काल उषा उच्यते इति) ॥ २ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्रेत्याग्रादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः।
 समानबन्धू अस्तुते अनुच्छी द्यावा वर्णं चरत आमिनाने।
 रुशद्वत्सा† द्वर्यवत्सा‡ रुशदिति वर्णनाम रोचते ज्वलति-
 कर्मणः द्वर्य मस्या वत्स† माह साहचर्याद्रसहरण्यादा।
 रुशती श्रेत्याग्रात्। श्रेत्या श्रेतते ररिष्यते कृष्णा सदना-
 न्यस्याः कृष्णवर्णा राचिः कृष्णं कृष्णतेर्विकृष्णो वर्णोऽ-
 यने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अस्तुते अमरण-
 धर्म्माणावनुच्छी इतीतरेतरः§ मभिप्रेत्य द्यावा वर्णं
 चरतस्ते एव द्यावी योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया

• १८८४० १२ पं० ।

† “रुशद्वत्सा द्वर्यवत्सा” च ।

‡ “वर्णसु” च ।

§ “वनुच्छी चनुच्छावितौतरेतर” च, च ।

चरत इति * स्यादाभिनाने † अन्योन्यस्याभ्यात्मं कु
र्वाणे अहर्नीमान्युनराणि व्रादशाहः कस्मादुपाहर-
न्यस्मिन् कर्माणि तस्यैष निपातेभवति वैश्वानरीया-
या चृचिः ‡ ॥ ३ (२०) ॥

रुद्रदत्येति है। “रुद्रदत्या” रोचिष्युवसा ; स्मर्यो हि रोचिष्युः, तं
“स्मर्यम् अस्या वस्य माह” मन्त्रदृक् । “साहचर्यात्” । माद्रसह-
चरो हि वसो भवति, अय मपि चानयोषसा सह चरतीत्येतस्मात्
सामान्याद् वस्य उच्यते । “रुद्रहरणादा” । यथा हि मातुरुधसः
चौराख्यस्य रुद्रस्याहर्त्ता ॥ भवति वस्यः, एव मेषोऽप्यौषिङ्किकाना
भवश्यायाख्यानां रुद्राना माहर्त्ता भवति रज्जिभिः,—दद्येतस्मात्
सामान्याद् वस्यलम् । “रुद्रती” रोचनश्चीला आक्षमापि । “श्रेत्या”
“श्रेततेः” धातोः (भृ० आ०) । श्रेतो वर्ष एत्यस्मात्, श्रेतवर्णे-
त्वर्थः । या चैवंक्षणा उषाः, सा “आगात्” आगच्छति ।
आगतायास्त तस्माः ‘आरैक्’ “अरिचत्” आरेचयति । “क्षणा”
“क्षणवर्षा राचिः” । कि मारेचयति ? “सदनानि” स्थानानि ।
“शस्याः” उषसः । येव्यिय मुषा स्थानेषु आगता सती आयोदति,
तान्यारेचयति राचिः । एवं ताव दद्य मर्द्दर्ढेण रात्र्युषसोर्विभक्त-
स्तुतिः; “अथ” अनेनोन्तराद्दर्ढर्ढेन “एने” रात्र्युषसी “संसौति” ।

* “क्षणा सह चरत इति” उ, च ।

† “दाभिनाने आभिन्नाने” उ, च ।

‡ “चृचिः” च ।

६ च० सं० १, ८, १, १। अथादिकं पूर्वं मुक्तम् (११६ च० १५५०) ।

॥ “रुद्रस्य इती” रोचस-मु० ।

—“समानवन्धु” एते राज्युषसौ, “समानवन्धने” समान मनयोर्बन्धनम् । आदित्यस्येयं शासमयं प्रति राचिर्बद्धा संज्ञिष्ठा, उदयं प्रत्युषाः; एवं समानवन्धु । “अस्मृते, अमरणधर्माणैः”; न हि राज्युषसौ स्थियेते । “अनूची इतीतरेतर मभिप्रेत्य” इतरेतरं संज्ञिष्ठे द्योते । “शावा वर्णं चरतः” । “ते एव” राज्युषसौ । “शावौ शोतनात्” उषा हि खेन प्रकाशेन द्योतते, राचिरपि खेन तमोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा ख मधिकारं प्रति द्योतते । एवं हि श्यावेति द्विवचनम् “अपि वा” हत्तीयान्त मेकवचन मेतत् स्थात्,—यौः, तथा “शावा” “सद्युक्ते (पा० २, ३, १८)” । “तथा” सह स्तर्द्धमाने “चरतः” गच्छतः । कथम्युनस्त्रतः? “आमिनाने” । आङ् अधर्थे । उषा अपि राचेरधि आत्मानं निर्मितीते, राचिरप्युषसः; इतरेतरसंज्ञिष्ठे हीमे राज्युषसौ । तस्मादेव सुच्यते;—“अन्योऽन्यस्याभ्यात्मं कुर्वाणे” इति ॥

उषः-शब्दतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रौ उपर्वर्षितौ; प्रकृत मिदानी मुच्यते;—“अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश”† । अङ्गो नामानि, ‘अहर्नामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्य उषोनामभ्यः; उषस एवानन्तर महर्भवति, तस्मादुषोनामभ्य उत्तराणि अहर्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि? ‘द्वादश’ । द्वे च दश च द्वादश (१२) । कानि पुनस्तानि? ‘वस्त्राः, द्यु, भानुः’—इत्येव मादीनि ‡ । वस्त्रे

* ‘त्रूदस्येव शर्दूष चा मुखस्य । तु दस्येव शर्वेऽधि महतः’—इति गैज० का० ५, १, ५ ।

† १भा० ५४४० (६) ।

‡ १भा० ५४—५५ ष० ।

ज्योतिरेतदिति वसोरित्युच्चने । यथैव हि अुतं मन्मे तथैवेष
समाचातम् । शुः, शोतते श्वेतत् ज्योतिषा । भानुः, भासने श्वेतत्
ज्योतिषेत्येव मादि योज्यम् ॥

आह ;—“अहः कस्मात्”? उच्चते ;—“उपाहरन्यस्मिन् कर्माणि”
न हि तथा राचावनुतिष्ठन्ति कर्माणि कर्मकराः, अथाहनि ॥

“तस्य” अङ्गः “एष निपातो भवति” * । नैघण्टुकवृत्त्या ।
“वैश्वानरौद्रयात्याम्” वैश्वानरदेवतायाम् “चक्रि”— ॥ ३ ॥

अहश्च कृष्ण महुरर्जुनश्च वि वर्त्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरुज्ज्योतिष्ठामि-
स्तमांसि ॥ अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लच्चाहरर्जुनं विव-
र्त्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रदत्तिभिर्वैश्वानरो
जायमान इवोऽद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजा-
वाहन्मिर्ज्योतिषा तमांसि मेघनामान्युत्तराणि चिं-
शम्भेघः कस्मान् मेषतीति † सत आ उपर उपल-
इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिरुपर उपलो
मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्ब्रह्माण्युपरता आप इति वा
तेषां मेषो भवति ॥ ४ (२१) ॥

* “विपाता भवति” ४०-क ।

† “मेषतीति” क ।

‡ “जायमाने इवो” क ।

§ “मेषतीति” क, च, ग । “महतीति” च ।

अहः-शब्दो हि राचि मद्देशोभय मभिधने, अतः सन्देहपदम्, तस्यैष विभागोऽस्या वृचि उपपदविशेषात् प्रदर्श्यन्ते;—अहस्य छण्डा-मिति^{*} । भरदाजस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । पृष्ठस्य षष्ठेऽहन्याग्निमा-हते शस्त्रे शस्यते । “अहस्य छण्डं राचिः इक्कं चादरजुनम्” । अर्जुनशब्दो हि इक्कपर्यायः । “विवर्तते” विपर्ययेण वर्तते । राचिरतीता, अह आयातम्; अहरतौतं, राचिरायाता; इत्येवम् । “रजसौ” रज्जके । योतिषा हि भूतान्यहो रज्जयति, तमसा राचिः । “वेद्याभिः” “वेदितव्याभिः प्रदृश्यन्तिभिः”; न हि तासी प्रदृश्यन्तीना मनोऽस्ति; अहनि च राजौ च प्राणिना मनसा वेदि-तव्या एव भवन्ति, बज्जत्वात्; न हि विदिताना मन्ताः कदाचित् । किञ्च, “वैश्वानरः” अग्निः ‘अवातिरत्’ “अवाहन्” अपहन्ति, खेन “ज्योतिषा तमांसि” । कथम्युनरपहन्ति? ‘जायमानो न राजा’ “जाय-मान इव”, “उद्यन्” “सर्वेषां” सर्वभूतानां “राजा” “आदित्यः” । थथा शुद्धव्यादित्यस्तमांसि अपहन्ति दिवा, एवम् “अग्निः” अपि राचावपहन्तीत्यग्निरदित्येन तम उपघातं प्रत्युपमौयते ॥

“मेघनामान्युन्तराणि चिंशत्”[†] । मेघानां नामानि तानि उन्न-राणि, प्रकृतेभ्योऽवर्णामभ्यः, मेघा इहनि राजौ चाशेषेण भवन्तयो रात्र्यहर्णामभ्य उन्नराणि मेघनामानि । कतमानि पुनस्तानि? “अद्रिः, यावा, गोत्रः”—इत्येव मादीनि[‡] । अद्रिः, आदरथितव्यो

* अ० स० ४, ५, ११, १।

† १भा० ५८ ४० १०४० ।

‡ १भा० ५८—७४ ४० ।

भवति इषावुदकार्थं मित्यद्विः । यावा, गृणातेर्वा गृष्णातेर्वा ;
गृणात्यसौ शब्दं करोति, गृहीतश्चोदकं मनेनेति । गोचः, गोर्वा-
गच । इत्येवमाद्यभ्युहितव्यम् ; पर्वतनामवेऽपि यथासक्षवं योज्यम् ॥

आह ;—“मेघः कस्मात्” ? उच्यते ;—“मेहतीति” सिञ्च-
त्यसौ । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” अस्तैतदभिधानं भवति । तेषां
मेघनामाम् “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” प्राक् उपर उपल इत्ये-
ताभ्यां यानि नामानि, तानि “साधारणानि पर्वतनामभिः” तदेषां
प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषेऽवधार्यः । ‘आ उपर इत्येताभ्यां’—इति
वक्तव्ये “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” युक्तम् ; उभावपि श्वेतौ
समाननिर्वचनौ शब्दावेकस्मिन् निरुक्ते निरुक्तौ भविष्यत इति,
रखोद्याविशेषख्यापनार्थम् । “उपर उपलो मेघो भवति” उपर
इति च उपल इति च मेघ उक्तो भवति । उपरशब्दादारभ्य
मेघनामान्येव, न पर्वतनामानि* ॥

आह ;—उपरः कस्मात् ? उच्यते ;—“उप” गम्य “रमन्ते”
“अस्मिन् अभ्याणि” । अथ “वा” । “उप” गम्य “रताः” “आपः”
भवन्ति “इति” । उपलोऽप्येतस्मादेव रखोरविशेषेण ॥

आह ;—कथं पुनर्गम्यते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते, न पर्वतः ?
इति† उच्यते ;—“तेषां” मेघानाम् उपरशब्दवाच्यले विशेषस्मिन्न-
वाचिका “एषा” चक् “भवति”— ॥ ४ ॥

* १३० ९८ ४० (१८), (१९) ।

† ‘पर्वतनामासामेवदीयः’—इत्युक्तं पुरुषाद् । १३० ९८ ४० ८ ४० ।

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृत्तचादेषा मुपरा
उदायन् । चयस्तपन्ति पृथिवी मनूपा द्वा वृबूकं वहतः
पुरीषम् ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका*
देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो † भवति ‡ विकर्त्-
नेन मेघाना मुदकं जायते चयस्तपन्ति पृथिवी मनूपाः ।
यज्ञन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षेरोषधीः पाच्यन्त्य-
नूपा अनुवपन्ति सोकान्त्वेन स्वेन कर्मणाय मपीतरो-
इनूप एतस्मादेवानूप्यत उदकेनापि वान्वाविति स्याद्य-
था प्रागिति । तस्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीनं मिति ।
द्वा वृबूकं वहतः पुरीषम् । वायुरादित्या उदकं वृबूकं
मित्युदकनाम ब्रवोतेर्वा शब्दकर्मणोऽ भंशतेर्वा पुरीषं
पृष्णतेः पूरयतेर्वा ॥ ५ (२२) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ २, ६-

देवानां मान इति ॥ । वसुक्खेन्द्रपुच्छेय मार्गम् । चिह्नप् ।
महाब्रते महतीये शस्यते । ‘देवानां’ दानादिगुणयुक्तानां ‘माने’
विमाने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिनाः तदैत एव माध-
मिका देवगणाः ‘प्रथमाः अतिष्ठन्’ एतेऽपि हि दानादियोगाद्
देवा उच्चन्ते । प्रथमाः प्रकृष्टतमाः मुख्या इत्यर्थः । नेघाभावे हि

* “माध्यमिका” क, च, म ।

† “प्रथमो” क, च, म ।

‡ इत उत्तरं “कलच मन्त्रिर्व विकर्त्तनं मेघानां”- इत्येतद्विकं छ-च-पञ्चकयोः ।

§ “ब्रवोते: शब्दकर्मणो” क, च, म ।

॥ २० च० ०, ०, १८, ३ ।

सर्वं भेदेहं जगद् वर्षभावात्र स्थात् । तस्मादेत एव प्रह्लादतमाः
अतिष्ठन् स्थितव्यमः । इष्टौ हि सर्वदेवाना भेत एवाये इष्टा इत्य-
भिग्रामः । किञ्च; ‘हमाचात्’ उल्लाजात् प्रदेशात् ‘एषां’ भेदाना
मिद्देष्ण ‘उपरा’ आपः ‘उदायन्’ आगतवत्यः, आगच्छन्ति च ।
किङ्कारणम्? विकर्त्तनेनैव हि भेदाना सुदकं जायते । उपरश्च-
नाचोदक सुक्रम्, तात्यास्तस्कच्छ्वो मध्याः क्रोशन्त इति वत्; उपरेषु
भेदेषु* या आपः, ता उपचारादुपरा इत्युच्चन्ते । किञ्च; यदा
‘ताभिः’ उपराभिरङ्गिरोषधयः प्रोहिता भवन्त्यथ तदा ‘चयः
तपन्ति’ चयः पर्जन्यादयः † तपन्ति । ‘पृथिवीं’ इत्यौलोकम् ।
‘अनूपाः’ ते अनुवपन्ति लोकान् खेन खेन कर्मणा यथाकाल
मनुष्यस्तन्ति । एतदनुवपनं लोकानां यद् वर्षादिभिः पर्जन्यादयो
यथार्थं भोषधीः पाचयन्ति । किञ्च; ‘द्वा छबूकं वहतः पुरोषम्’
द्वौ वाच्चादित्यौ वहतः आच्चिपत इतः पृथिवीलोकात् छबूक
सुदकम् । किंश्चकाम्? पुरोषम्; प्रौणयित्र पूरयित्र वा ‡ सतः ॥

“अथ मपौतरोऽनूपः” न यनूपः समुद्रानूपो वा । “एतस्मादेव”
वपतेर्धातोः असावपि हि “अनूयते” अनुप्रकीर्यते गित्यकाष्ठम्
“उदकेन” । “अपि वा” एव मन्यथा स्थात्,—आप्नोतेः; अन्वा-
यतेऽसावुदकेनेति “अन्वाप्” । पुरस्तादस्तौति “प्राक्”, “तस्मा”
अन्वाधित्येतस्य सतः “अनूप इति” एष शब्दः “स्थात्”, “यथा प्राचीन
मिति”; प्रागित्येवं सतः प्राचीनम् । “छबूक मिति उदकनाम”

* १भा० ६८ ४० (१८) ।

† “पर्जन्यो यायरादित्यः” ११६ ४० १५० ।

‡ “पुरोषं इवातेः पूरयतेर्वा” ११६ ४० ११५० ।

इति । पर्यायवचनेन तत्त्वाभिधानम् । “त्रौतेर्वा” प्रदार्थस्य
(अदा० उ०) शब्दकारि हि तद् भवति । “भ्रंतेर्वा” भ्रम्भति(दि० प०)
हि तन्मेघादिति ॥ ५ ॥

निरुक्तव्याख्यायां सप्तमाध्यायस्य † षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमः पादः ॥

वाङ्नामान्युचराणि सप्तपञ्चाशट् वाक् कस्माद्ब-
चेस्तत्र † सरखतीत्येतस्य नदीवहेवतावच्च निगमा
भवन्ति तद्यद् दैवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽथै-
तन्नदीवत ॥ १ (२३) ॥

वाङ्नामान्युचराणि सप्तपञ्चाशत् ६ । मेघनामप्रस्त्रौ “देवान्मा-
माने”—इत्येव मन्त्रो व्याख्यातः ॥ । प्रह्लाद मिदामौ सुच्यते,—
वाञ्नामामानीति । वाचो नामानि ‘वाञ्नामानि’, ‘उचराणि’ प्रक्षलेभ्यो
मेघनामभ्यः । मेघेष्वेव हि भृयसी वाग् भवति इति ततो वाञ्ना-
मानि भवन्ति । कियन्ति पुनर्सानि ? ‘सप्तपञ्चाशत्’ सप्त च पञ्चाशत्
सप्तपञ्चाशत्(५०) । कतमानि पुनर्सानि ? “स्नोकः, धारा, इक्षा”—
इत्येव मादीनि ॥ । श्रूयते इति स्नोकः । ध्रियते तं त मर्यं मव-
धारयितु मिति धारा । तं त मर्यं प्रति ईहे गच्छतीति इता ।
इत्येव माद्यभ्युहितव्यम् ॥

* १मा० १०४ (१६) ।

† ‘हितीयाध्यायस्य’ क ।

‡ “वचतेकच” इ, च ।

§ १भा० ७४ ष० ११८० ।

॥ इतः पूर्वस्मिन्नेव खण्डे (१११ ष०) ।

॥ १भा० ७४—८५ ष० ।

आह ;—“वाक् कस्मात्” ? उच्चते ;—“वचेः” धातोः (अदा० प०) । उच्चतेऽनयेति वाक्* । “तच्, सरखतीत्येतत्स्य” तच् तस्मिन्, सप्तपञ्चाशत्के वाङ्मामगणे सरखतीत्येतत्स्य नाम “नदीवद् देवतावच् निगमा भवन्ति” नदीर्थयुक्तास्य देवतार्थयुक्तासेत्यर्थः† । “तत्” तत्रैवं सति, “यद्” अभिधानं “देवतावत्”, “तद्” अधिष्ठात्य “उपरिष्ठाद् व्याख्यात्यामः” षोडशेऽध्याये “पावुका नः सरखती (स्त्र० सं० १, १, ६, १)”—इत्येतस्मिन् मन्त्रे‡ । “अथ” पुनः अत् “एतद्” “नदीवत्”, तद् व्याख्यायते—॥ १ ॥

इयं शुश्वेभिर्बिस्तुखा इवारुजुत्सानुं गिरीणान्विषेभिरूर्घिर्भिः । पारावतघी मवसे सुवक्षिभिः सरखतीमाविवासेम ध्रीतिभिः ॥ इयं शुश्वैः § शेषण्यैः शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो बिसं बिस्यतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुच्च ॥ मिति वा महद्विरूर्घिर्भिः पारावतघी पारावारघातिनीं पारं परं भवत्यवार मवर मवनाय सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः** सरखतीं †† कर्मभिः परिचरेमोदकनामा-

* १भा० ३५ प० इष्टवटम् ।

† १भा० ८१ प० (११) ।

‡ १८० का० ११, ४, ४-५-० ।

§ “शुश्वेभिः” च, च ।

|| “समुन्नुच्च” क ।

¶ “सुप्रवृत्ताभिः” च, च, च ।

** “स्तुतिभिः शोभनाभिः” च । “शोभनाभिः स्तुतिभिः” च ।

†† “सरखतीं नर्णी” च, च ।

न्युत्तराख्येकशत मुदकं कस्मादुनन्तीति सतो नदीना-
मान्युत्तराणि सप्तचिंशत्वद्यः कस्मान्वदना भवन्ति*
शब्दवत्यो बहुल मासान्वैघण्टुकं वृत्त माश्वर्य मिव
प्राधान्येन तचेतिहास माचक्षते विश्वामित्र ऋषिः
सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्व-
मित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः पैजवनः पिजव-
नस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्यर्षनीयजवो वामिश्री-
भावगतिर्वा स वित्तं यहीत्वा विपाट्छ्रुतुद्योः सम्भेद
माययावनुययुरितरे † स विश्वामित्रो नदी स्तुष्टाव
गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत् तद्यद् द्विवदुपरिष्ठात्तद्
व्याख्यास्यामे ऽथैतद् बहुवत् ॥ २ (२४) ॥

इयं शुभेभिरिति । भरदाजस्त्वार्थम्, जगती । । ‘इयं’ सरस्तो
नदी १ ‘शुभेभिः’ वल्लैः । किङ्करोति ? “विसखा इवारुजत्” यथा
विस-खानको विस मनादरेणैव मृदुलात् खनति, एव मिय मनाद-
रेणैव यदपि ‘स्त्रानु’ भवति समुच्छ्रितं वज्रसङ्घातकल्पं ‘गिरीणा’
‘स्त्रानु’ शिखरं तदपि ‘तविषेभिः’ विसखानक इवानादरेणैव ‘रुजति’
भनकीर्त्यर्थः । येय मेवङ्गुणविशिष्टा ता मेतां वयं ‘पारावतप्लौ’
पारावतधातिनौ, सा हि ‘ऊर्मिभिः’ पारं चावारं च उभे अपि

* “नदना इमा भवन्ति” ४, ८ ।

† “साययै । अनुययुरितरे” ८ ।

‡ ४० सं० ४, ८, १०, १ ।

§ १८० १४१ ८० (१०) ।

हन्ति । ‘अवसे’ अवनाय रक्षणाय । आत्मगः कथनाम रचेदसाव-
स्मानित्येव मर्थं पुरस्त्राय ‘सुदक्षिभिः’ सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः खर-
स्थौष्ठवादियुक्ताभिः । किम्? ‘सरस्तौम् आविवासेम धीतिभिः’
सरस्तौ माभिगुल्मेनावस्थिताः परिचरेम, ‘धीतिभिः’ “कर्मभिः”*
स्तुतिभिश्चानेकप्रकाराभिस्त्वयर्थः । एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“इदं अमिति बलनाम” तद्वा “ब्रोष्ट-
तीति बतः” सत इति कारकावधारणम् । विपर्ययेणापि इभिधा-
नाना मर्थो भवत्येवं मन्यमानो भाष्यकारो बलनामसु पठितमपि†
सदेतदभिधान मेव माह इत्थ मिति बलनामेति । “विषं, विस्तते-
भेदनकर्मणः”‡ तद्वा भिद्यते “दृद्धिकर्मणो वा” वर्द्धते हि तत् ।
“सामु” समस्तं हि तत् “उच्चितं भवति, समुनुन्न मिति वा”
अथ वा अद्वै नुक्तं प्रेरितं भवति । “पारं परं भवति” अवरस्मात्
कूलात्, “अवारम् अवरम्” भवति परस्मात् कूलात् ॥

अस्या मृचि तविषेभिः, जर्मिभिः, पारावतन्नीम्—इत्येतद्
विशेष्यलिङ्गं नदीसत्त्वं पश्यता भाष्यकारेण “अथैतत्तददीवत्”—इत्यु-
क्ताःै इत्य मृगुपात्ता । सरस्तौशब्दस्य नद्यभिधायकले इयं पुन-
मैचायणीयके॥ “उत्तस्मान्; सरस्तौ” —इत्यस्य षड्ब्रह्मोक्तमार्ण ।
एतच्च पुनः षड्ब्रह्मानुक्रमेण च “सारस्तौं धेनुष्ठौ मालभेत च:

* अहुस्तिनामसु च इत्यते १भा० १६२ (०) ।

† १भा० ११८ ४० (११) ।

‡ १भा० १४१ ४० (११) ।

§ १४५ ४०, ८४० ।

|| यजुर्वेदोयमाणाविषये ।

¶ अक्षंचित्तायाम्यु “इथमैददाद्”—इति रुक्षस्य द्वितीया (१, ५, ११, १) ।

ज्ञे पशुषु वा विवदेत्”—इत्येतस्य पश्चोः सम्यग्यते । सेय मनेन प्रकारेण सारखतस्य पशुहविषे याज्ञा भवति * । एवस्य सति इयमपि देवतावदित्येव समुपपद्यते ; न लदेवता इज्यते । तदेवं कृत्वा भाष्यकारेण यदुकं “तद्यहेवतावदुपरिष्ठात् तद्वाख्याख्यामोऽथैतस्य-दीवत्”—इति, तद्विष्ठते ? तत्रोक्तः समाधिः,—विभवो श्वनुपचौण-भक्तयो मन्त्रवद्वाः । प्रदर्शनमात्र मेतत् क्रियते । सर्वथैतन्मन्त्र-वद्वार्ग्यं योऽर्थं उपपद्यते स योज्यो यथासम्भव मिति । देवतापचे विनियोगानुविधानाभिप्रायेण सरखती माध्यमिका वाक्, सा गिरीणां मेघाग्नां सानूनि भञ्जयत्यूर्मिभिः पारावारे यावापृथिव्यौ इत्यौति योज्यम् । तविषेभिरुर्मिभिः महद्विरित्येवमादि च योज्यम् । “सुप्रदृत्ताभिः सरखतीं कर्मभिः परिचरेम” गतार्थम् ॥

“उदकनामान्यत्तराणि एकश्चतम्”† । उदकस्य नामानि ‘उदक-नामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो वाङ्मामध्यः । मेघाश्रया हि वाक्, नेघोत्य् चोदकम्,—स्तनयित्वुश्च्चपूर्वकस्तेति वाङ्मामध्य उत्तराण्युदकनामानि । किथन्ति पुनस्तानि ? ‘एकश्चतम्’ एकश्च गतस्य एकश्चतम् (१०१) । कतमानि पुनस्तानि ? “अर्णः, चोदः, चक्षु”—इत्येवमादीनि ‡ । अरण्यशील मर्णः । चिप्र मुनस्तीति चोदः । चौरिण मन्त्रं करोतीति चक्षु । इत्येव माद्यभ्युहितश्चम् ॥

* “इय मित्येतदाद्यत्तु चक्षुं सारखतं करेत् । हिजः प्रातः शूचिर्भूता वायो भवति चुदिमान्” चतुर्विधा १, ११ । “इयमदाइभस मन्त्रशुत मिति प्रजगम्”—इति आश्च ८, १ ।

† ११५ प० ८ पं० ।

‡ १भा० ८९, १० प० ११ च० ।

§ १भा० ८९—११० प० ।

आह;—“उदकं कसात्”? उच्यते;—“उनन्तीति सतः” तद्वि
थत्र गच्छति तत्र उनन्ति क्षेदयति । ‘उन्दी क्षेदने (खा० प०)’ ।
सत इति कारकावधारणं पूर्ववत् (२ ३ २ प० ५४०) ॥

“नदीनामान्युज्जराणि सप्तचिंशत्”* । नदीनां नामानि ‘नदी-
नामानि’, ‘उज्जराणि’ इति प्रकृतेभ्य उदकनामभ्य उज्जराणि; नदी-
नामानि । कियन्ति पुनस्तानि? ‘सप्तचिंशत्’ (३ ७) । कानि पुनस्तानि?
“अवनयः, यज्ञः, खाः, शौराः”—इत्येव मादीनिं † । अवनतेन निष्क्रेन
प्रदेशेन यान्तीयवनयः । इत्यन्यो यान्तीतिः यज्ञः । स्थातव्या भव-
न्तीति खाः । सरन्तीति शौराः । एव मादि वोच्यम् ॥

आह;—“नयः कसात्”? उच्यते;—“नदनाः” ह्येताः “भवन्ति”,
“ब्रह्मवत्यः” ब्रह्मसंयुक्ताः । किञ्च; “बङ्गलम्” “आसां” नदीनाम्,
अन्यदेवतेषु मन्त्रेषु “नैघण्युकं दृञ्जम्” अप्रधानम् । “आश्वर्य मिव
प्राधान्येन” क्षचिदेव नदीदेवतो मन्त्रः स्तात् । “तत्रेतिशास माच-
क्ते” । यस्मिन् सूते प्रधाना नय एव, तत्रेमं निदानभूत मिति-
शास माचक्त इति आचार्याः ॥

“विश्वामिचः” नाम “स्वप्तिः” । “सुदासः पैजवनस्य” राज्ञः
“पुरोऽहितो बभूव” । “विश्वामिचः सर्व मिचः” सर्वस्त्रैव हि स मिचं,
सर्व मेव वा तस्य मिच मिति विश्वामिचः ‡ । “सर्वम्”—इति कि-
मुक्तं भवति? उच्यते;—तद्वि “संस्तं” भवति,—सङ्गतं भवत्येकस्मिन् ।

* १भा० १६० प० १६ च० ।

† १भा० १६०—१४६ प० ।

‡ ‘यावयन्यो यान्तीति’ क, ‘यावयन्योपरम्भोति’ च ।

§ ‘विश्वस्य च वे मिचं विश्वामिच आस’—इत्यादि रे० भा० ९, ४, ४ ।

“सुदाः कल्याणदामः” तस्य हि नित्यं सेव प्रशस्तं दामं भवति । “पैजवनः पिजवनस्य पुचः” । “पिजवनः पुनः स्पर्द्धनीयजवः” तस्य हि स्पर्द्धार्हो जवो वेगः । अथ “वा” “अभिश्रीभावगतिर्वा” न तस्य मिश्रीभूतपूर्वा गतिरन्त्येगवद्भिः, अतिशैज्ञात् । तस्य पैजवनस्य विश्वामित्रः पुरोहितो बभूव । “सः” पैरोहित्योपार्जितं “विक्षं” धर्मं “मृद्दौला” “विपाटकुत्त्र्योः” नद्योः* “सधेदं” सङ्गमम् “आ यथौ” आगतवान्, यत्र विपाटकुत्त्र्यौ इतराभिः सिन्ध्वादिभिर्नदीभिः सक्षिन्ने एकीभूते इत्यर्थः । “अनु यथुः” “इतरे” तदनुयायिन-सास्करा वा । “स विश्वामित्रः” तास्त्रितीषुः “नदौः तुष्टाव”—“गाधाः” खल्पोदकाः यूयं “भवतेति” । एत मर्यं पुरक्षत्य कथं पुमस्तुष्टाव ? “अपि द्विवत्” द्विवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः, “अपि बङ्गवत्” बङ्गवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः । “तत्” तत्र, एवं सति “यद् द्विवत्” द्विव-चनवत्, “तत्” “उपरिष्टात्” चतुर्दशाध्याचे † “प्र पवैतानाम् (४० सं ३,२,१२,१)”—इत्येतस्या मृचि “व्याख्यास्यामः” । “अथ” पुनः “एतद् बङ्गवत्” व्याख्यायते—॥ २ ॥

रमंधं मे वचसे सोम्याय कृतावरीरुपं मुहूर्तं मेवैः ।
प्रसिन्धु मच्छा वृहती मनीषावस्युरङ्गे कुशिकस्य सूनुः ॥
उपरमधं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिनं कृता-
वरीकृतवत्य कृत मित्युदकनाम प्रत्यूतं भवति मुहूर्तं
मेवैरयनैरवनैर्वा मुहूर्त्तो मुहूर्त्तुकृतुर्तर्गतिकर्मणो

* १ भा० ४० प० (१) ।

† २० का० ६, ४, ५ ।

सुहृमूलह इव* कालो यावदभीक्षणचेत्यभीक्षण मभिक्षणं
भवति क्षणः क्षणोतेः प्रक्षणुतः कालः कालः कालयते-
र्गतिकर्मणः प्राभिष्ठयामि सिन्धुं छहत्या महत्या
मनोषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय
कुशिकस्य रूप्तुः कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः शब्द-
कर्मणः क्रंशतेवं स्यात् प्रकाशयतिकर्मणः साधुवि-
क्रोशयितार्थाना मिति वा नद्यः प्रत्यूचुः ॥ ३ (२५) ॥

रमध्वं मे वचस हति † । चिष्टुभ एताः ‡ । “उप रमध्वं मे”
चपेत्य शुपर्सर्गी मन्त्रस्य मध्यादाहृत्य भाष्यकारेण रमध्व मित्यगेन
क्रियापदेन घोजितः § । उप रमध्वं मम “वचसे” “सेम्याय
सेम्यादिने”; सेमा हि अनेनास्मद्वसा देवताना मन्त्रभूता
बहवः सम्यादिताः, ता यूय मसौ प्रतिविशिष्टाय वचसे सत्यतार्थम्,—
कथन्नाम सत्य मिदं स्थादित्येव मर्य मुपरमध्वम्, मन्दवेगा गाधासु
भवतेत्यभिप्रायः । हे “स्ततावरीः” उदकवत्यः । कियन्तं पुनः
काल मुपरमध्वम्? “सुद्धर्नम्”; न च नित्य मेव मन्दवेगतां
गाधोदकतां वा प्रार्थये; किन्तर्हि? यावदुच्चरेय महं तावदेत्य-
भिप्रायः । “एवैः” एभिरुदकैरतिप्रद्वैस्तपरमध्वम् । “अत्रनैर्वा”

* “मूर्द इव” च ।

† च० सं० ६, १, ११, ५ ।

‡ रमदादिकष्टयादा मासान्तिक चक्ष इति यावत् । तथा हि—“रमध्व
(१४१ ४०)”—रत्नेका, “रत्ना (१४४ ४०,”—इति दितीया, “सा ते
(१४९०)””—इति द्वौशा ।

§ “दद्धसि परेऽपि । यवसितात् ।”—इति द्वचाभ्याम् । पा० १ ४, ८१—८१ ।

कासैरेतैरस्तत्रार्थनाविशेषैः—उत्तरेम, गृहान् गच्छेम, विज्ञं प्राप्येम, इत्येवमादिभिर्निभिन्नैः प्रार्थमाना अस्माभिरुपरमध्यम् । अथ वा “अयनैः” चित्रैर्गमनैर्वेगवद्धिर्यैर्थ्य मभि प्रष्टनासैरुपरमध्यम् सुकृत्तम् । यदैव मविशेषेणोच्चमाना न शुश्रुयुः, तदैका सुहित्त प्रवद्यते वक्तुम्,—‘सिन्धु भक्ष’ । अच्छ अभेः स्वामे । ‘अङ्के’—इत्येतत् पद माणस्य “प्र अभि ङ्कयामि” इत्येवं योजितं भाष्यकारेण । किं प्राभिङ्कयामि ? “सिन्धुम्” । कथा ? ‘हृहनी मनीषा’ “हृहत्या मनीषया”, “मनस रैषया” मनः-पूर्विकया “स्तुत्या” इत्यर्थः । अथ “वा” “प्रज्ञया” । क मर्ति मिच्छन् अभिङ्कयामि ? “अवस्युः” अवन मिच्छन्, गमन मित्यर्थः । “कुशिकस्य सूनुः” अह मिति । पितुरपि गौरवान्मम गौवर मेताः कुर्युः ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“चृत मित्युदकनाम” † । तद्वि देशं देशं “प्रत्युतं भवति” गत मित्यर्थः । “मुहूर्तो मुज्जर्हतुः” एवं विग्रह्य चृतुशब्दं तावन्निर्बोति ;—“चृतुरर्त्तः”, “गतिकर्त्तव्यः” गत्यर्थे वर्तमानस्य ‡ । स हि गच्छत्येव । अधुना मुज्जः-शब्दं निर्बोति ;—“मुज्जर्मूलह इव कालः” अन्यत्वात् । मूढ इव यः काल चृतुः, स मुहूर्तं इत्युच्यते । किञ्च “यावद्” एव “त अभौक्त्वां” ताव-मुहूर्तः, यावांश मुहूर्तस्तावदभौक्त्वां मित्यर्थः । साहृष्टप्रसरं निरुच्यते ;—“अभौक्त्वा मभि त्वं भवति” तद्वि चण माभिसुख्येन स्थितं भवति । “चणं चणेतः” हिंमार्थस्य (तना० उ०) । स हि

* “अस्माभेराप्त मिति शाकपूर्विः” नैग० का० ५, ५, ४ ।

† १मा० १११ ष० (१८) ।

‡ १मा० १५१ ष० (१८) ।

“प्रकृतः” प्रकर्षेण हिंसितः “कालः” अल्पत्वात् । “कालः काल-
यतेर्गतिकर्मणः” * । स हि सर्वाश्वेव भूतानि कालयति वृयं नय-
तीत्यर्थः । “कुशिको राजा”—इति तत्त्ववचनम् । “क्रोशतेः” वा
मध्वार्थस्य (भ० प०) † ; स हि साध्वेव क्रियता मिति नित्यकाल
मेव क्रोशति । “क्रंशतेर्वा स्वात्” प्रकाशयत्यर्थस्य ‡ ; स हि प्रका-
शयिता साधुनां धर्माणा मात्मनैव प्रकाशकः । अथ “वा” “साधु-
विक्रोशयितार्थाना मिति” साधुषु ब्राह्मणेषु विक्रोशयिता अर्थानां
दातेत्यर्थः ॥

एव मुक्तवन्ते “नद्यः प्रत्यूचः” —॥ ३ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्ज्वाहुरपाहन् वृचं परिधिं
नुदीनाम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वृयं प्रसवे
याम उर्वीः ॥ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्ज्वाहु रदतिः खनति
कर्मापाहन्वृचं परिधिन्दीना मिति व्याख्यातम् । देवो
नयत्सविता सुपाणिः । कल्पाणपाणिः पाणिः पणायते:
पूजाकर्मणः प्रगद्धा पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य
वृयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्वे ऊर्णेतर्वणोतेरित्यौर्ख-
वाभः प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुतुः ॥ ४ (२६) ॥

इन्द्रो अस्माँ अरददिति है । “अरदत्” अखनदित्यर्थः । “रदति:

* १८० १४१ ४० (१८) ।

† १८० ७१ ४० ‘(१०) क्रोशः’ ।

‡ “किञ्चकं प्राप्तेः प्रकाशयतिकर्मणः”—इति दै० का० ११, १, ८ ।

६ च० च० २, १, १२ च०, १ च० =२, १, ४ च०, ५ च० ।

खनतिकर्मा” । कथम्यनरखनत् ? “अपाहम् वचम्” अपावधीत् मेघम् । “परिधिं नदीनाम्” नदनाना मपाम्* । स हि नियतं तौरयोर्निर्हणद्वि, त मिन्द्रो वज्रेण इन्ति; तस्मिन् इते पृथिवौ प्रायापो यथानिद्वानुसारिष्ठः खातानि कुर्वन्त्यो वहन्ति; तैः खातैर्वयं गच्छामः । एवं हत्वा ‘अस्मान् इन्द्रः अरदत्’ । एवम् हत्वा स एत्र इन्द्रो ‘देवः’, ‘सविता’ सर्वार्थप्रसविता वर्षदारेणास्मान् ‘अनयत्’ समुद्रम् । ‘सुपाणिः’ प्रशस्तपाणिरित्यर्थः । यत एव सोऽस्माकं खनिता नेता च, अतः ‘तस्य’ इन्द्रस्य ‘प्रसवे’ अनुजाया मादेशे वर्तमाना वयं ‘यामः’ गच्छामः ‘उर्वौः’ ऊर्लुवत्यः सम्भजमाना वा । तानि तानि देशान्तराणि अभोभिः । सोऽस्माकं मौश्वरः । स एवास्मानाज्ञापयितु मर्हति, न ल मित्यमिप्रायः ॥

“पाणिः पणायते:” पूजार्थस्य † । “प्रगृह्णपाणौ” संयतौ हत्वा ततो “देवान् पूजयन्ति” इति ॥

“प्रत्याख्याय” एवं त मृषिं तत्पुक्षस्य ‡ “अन्तः” अन्ते अनयर्चारै “आ इडुत्रुवः” ता नद्यः श्रुतवत्य इत्यर्थः— ॥ ४ ॥

* १३० ४० १ पं, सद्ब्राह्मातस्य १४० ४० १० पं द्रष्टव्यम् ।

† १७० १३० ४० (१) । ‘अशिपष्टायो इडायसुको च (४० स्त्र० ४, १३०)’-इति पक्षायतेरिष्य आयलुक् च ।

‡ प्रपर्वताना मित्यस्येत्यर्थः स्फुर्वैतत् स्त्र० सं० ३, ११ । वसुतोऽत्र ‘तद्वर्गेष्य’—इत्येव वक्तव्यम् । तथा चाच चष्टे प्रदर्शिता “इत्रो असां”—इत्येषा यद्वर्गसाधिमा, तस्येतेय मन्त्या “चा ते कारो”—इति सम्युपप्रयत्नान्त इति; चाच्या “चा ते कारो”—इत्यस्यान्तर्याम नीपपदेत, प्र पर्वताना मिति चि स्फुलं चयोदशर्षम्, तच दशमी “चा ते कारो”—इति, नान्तर्येति स्फुटम् ।

§ अनुपदं वक्त्यमाच्या “चा ते कारो”—इत्यनयेत्यर्थः ।

आ ते कारो शृणवामा वचांसि युथाथ॑ दूरादनसारथेन* । नि ते नंसै पीष्टानेवु योषा मर्यायेव कुन्धा शश्वचै ते ॥ आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुचं मर्यायेव कुन्धा परिष्वजनाय निनमा इति वाश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिस्तुषा मष्टा उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्रुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा तच दधिक्रा इत्येतद् दधत क्रामतीति वा दधत ऋन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा तस्याश्वद् हैवतावच्च निगमा भवन्ति तथद्वैवतावदुपरिष्वात्तद्वाख्यास्यामोऽयतेऽदश्ववत् ॥ ५ (२७) ॥

आ ते कारो † इति । तदा श्रुतं भवति, यदा तद् वचः क्रियते; श्रूयमाण मपि हि तन्नैव श्रुतं भवति, यन्न क्रियते । ‘आ ते कारो शृणवाम’ आभिमुखेनावस्थिताः सर्वः शृणवाम हे ‘कारो’ स्तोमानां कर्त्तः ! कि मा शृणवाम ? ‘वचांसि’ । अतो श्रूमः,—“यथाथ” याहि ल्लम् । ‘अनसा’ शकटेन सह ‘रथेन’ च । कस्मात् पुनरेव माद्रवत्यो श्रूमः याहीति ? इतः ;—यस्माद् ‘दूरात्’ आयातस्त्वं परिश्रान्तः, तस्मात् कारुण्यं नस्त्वयि । तेन वय सेता ‘नि ते नंसै’ “निनमाम ते” । नौचैर्नमाम गाधोदका भवासेत्यर्थः । कथम्युनर्निनमाम ? ‘पीष्टानेव

* “रथेन” च ।

† च० सं० १, १, १२ च०, ५ च०=१, १, ४ च०, १० च० ।

योषा' "पाच्यथमानेव योषा पुच्चं" यथा निनमेदेवं वयं तव निनमाम । एव सुक्षा पुच्चोपमया कदाचिद्यं कोध मिथादिति मन्वामाः सत्यः पतिकन्यासम्भूता मन्या सुपमा सुपाददिरे ;—“मर्यायेव कुन्या शश्वच्चै ते” । ‘मर्याय’ मनुष्याय ‘कन्या’ नवोढा ‘शश्वच्चै ते’ “परिव्यजनाय”; कथं नाम परिव्यजेत मा मय मिथ्यभिप्रायेण यथा सा निनयेदेवं वयं तव निनमाम । “निनमा इति वा” यदि वा निनमा इत्येवं परिणामः निनसे इति एतस्य पदस्य अथ वा निनमै इति ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्जं गतिः * । अश्वस्य नामानि ‘अश्वनामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रहतेभ्यो नदीनामभ्यः; अजा एव श्वशाः । एवं शुक्लम् ;—“अश्वु जाता अश्वाः स्वादेवैतान् योगेऽनयन्यज्ञि” इति † । तस्यान्वदीनामभ्य उत्तराण्यश्वमामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षड्जं-गतिः’ षड्धिका विंशतिः (१६) । कतमानि पुनस्तानि ? “अत्यः, हयः, अर्वा”—इत्येव मादीनि ‡ । अतति गच्छतौत्यत्यः । इति गच्छतौति, हन्ति वाध्वान मिति हयः । ईरणवानर्वा, § गमनवानि-त्यर्थः । एव मादि ॥

“तेषाम्” अश्वनान्वाम् “अर्ष्टौ” आनि “उत्तराणि” अव्यथय इत्येव मादीनि ॥, तानि “बज्जवत्” बज्जवचनसंयुक्तानीत्यर्थः ॥

* १भा० १४६ इ० १४ च० ।

† “यदज्ञन्दः”—इति चयोदयश्चं स्त्रङ्गं इहवम् । च० सं० १, ११, ० ।

‡ १भा० १४४—१५१ इ० ।

§ “चर्वरखवान्” दै० का० १०, १, ० ।

|| १भा० १५० इ० (१८)—१५१ इ० (१९) ।

आह ;—“अस्तः कस्मात्” ? उच्चते ;—“अनुतेऽध्यानं” वाप्नो-
तीत्यर्थः । “महाश्नो वा भवति इति” स हि बड़ भुङ्गे । “तच्”
तस्मिन् षष्ठिंश्चके अस्ताभिधानगणे “दधिका इत्येतत्” पदं * सन्दि-
ग्धम् । तत् पुनरेतत्—“दधत् क्रामतौति” धारयन्नय मशारोहं
क्रामतौति दधिकाः ? अथ “वा” “दधत्” धारयन्नय मशारोहं
“क्रन्दति” अब्दं करोति “इति” दधिकाः ? अथ “वा” “दधत्”
धारयन् अय मशारोहम् “आकारौ” आकारवान् “भवतौति”
दधिकाः ?—स हि अधिरुद्देश्यारोहे आकुच्छितयौवो विपुष्टिः-
सर्वगच्छ आकृतिमान् भवति ॥

“तस्य” दधिका-शब्दस्य “अस्यवत्” अस्यसंयुक्ताः, “देवतावत्”
देवतासंयुक्ताः “च” “निगमा भवन्ति” । “तत्” एतदुच्चते ;—“यद्
देवतावत्” अस्य दधिका-शब्दस्य, “तत्” “उपरिष्टात्” पञ्चदण्डे-
इथायेऽ† “आ दधिकाः ग्रवसुा (स्त्र० सं० १०, ४, १४, १)” —इत्य-
स्या मृच्छि “व्याख्यास्यामः” । “अथ” पुनर्यद् “अस्यवत्” अस्य, तद्
“एतत्” व्याख्यायते—॥ ५ ॥

अुत स्य वाजी क्षिपणि तुरण्यति ग्रीवायां बुद्धो
अपि कृष्ण आसनि । क्रतुं दधिका अनु सन्तवीत्वत्
पृथा मङ्गास्यन्वापनीफणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान्

* १८० १४९ द० (०) ।

† याकौमेऽस्मिन् दशमे इति यावत् । तथा च १०, ४, १ ।

‡ च पुष्टके रतः पूर्वे “इंसः शृचिपद्”—रत्यादिः ‘विवेचनाय”—रत्यादिः
क्षेत्रो वर्तते ; क्षिपिकरप्रमाद रव तच मूलं प्रतिभाति, चध्यायान्मोक्षाच्चसमाप्ति-
वाक्यविरोधात् । इंसः शृचिपदित्यादिक्षेत्रु यथोदये वक्षते (प० का० १२, ४, १.) ।

क्षेपण मनु तूर्ष मञ्चुतेऽध्वानं ग्रीवायां बहो ग्रीवा
 गिरतेर्वा गृणतेर्वा गृह्णतेर्वापि कक्ष आसनीति
 व्याख्यातम् । क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनु-
 सन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथा
 मर्ज्जांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पथतेर्वा पन्थते-
 वर्वाङ्गोऽच्चतेरापनीफणदिति फणतेश्वर्करीतवृत्तं दशे-
 त्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय
 ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश तावन्त्येवोत्तराणि
 ज्वलतो नामधेमानि नामधेयानि* ॥ ६ (२८) ॥

उत स्य वाजीति । गोतमपुच्छ्य वामदेवस्थेय मार्षम् । जगतौ ।
 वाजपेये वाजियुक्तं रथ मधिरूप्य यजमानोऽनुवाकं जपति † ;
 तत्रैषादै । “उत स्यः” “अपि सः” इत्यर्थः । “वाजी वेजनवान्” ।
 ‘ओ विजी भयचलनयोः (८० प०)’ । भयवान् परेभ्यो भयदाता ;
 परेषां हि तं दृष्ट्वा भय मुत्पद्यते । चलनवान् वा ; स हि नित्यं
 चलनशीलः । ‘क्षिपणि’ “क्षेपणम् अनु” कशाधात मनु “तुर्ष मञ्चुते-
 ऽध्वानम्” व्याप्तोत्तीत्यर्थः । अपि कशाप्रहार मनु ‘तुरण्णति’ अप्य-
 नाइत एवेत्यपिशब्दः । किञ्च “ग्रीवायाम्” उरसि ब्रह्मेण “बहुः” ॥ ।

* “नामधेयानि”—इति सहारेव च-प्रस्तुके ।

† ४० सं० ६. ७, १४, ४ । य० वा० सं० ६, १४ ।

‡ तथादि कात्यायनः—“देवस्थाव मिति यजुर्वेद मारोइति यजमानः” १४,
 ८, १८ । देवस्थाव मित्याद्यनुवाकसु मन्त्रव्याप्तकः ।

§ अग्निमा, वृत्तीयेति यावत् ।

|| ‘ग्रीवाया मुरोवभेष वदः’—इति मधीभरः । य० वा० सं० ६ १४ ।

“अपि कचे” कक्षया ॥ । अथ “आसनि”[†] सुखे खलीनेन बद्धः[‡] । एव मनेकेषु स्थानेषु बद्धः । तथापि तुरण्यत्येव । अन्यो हि एकस्मि-
क्षपि प्रदेशे बद्धः चलितु मपि न शकोति, कि सुन लरितुम् ।
किञ्च ; “क्रतुम्” आत्मीयं गमनं “कर्म वा प्रज्ञां वा” अशारोहस्य
सन्ननोति काम मभिप्रेतार्थेन शौचगमिलात् “दधिकाः” अशः
अनुसन्ननोतीत्यर्थः । किञ्च ; यान्यपि च कानि चित् “पर्था” मार्गी-
णाम् “अङ्गांशि” अस्त्रितानि कुटिलानि सन्ति, तान्यपि अनुलो-
मानीव कुर्वन् आशुगमिलात् । आभिसुखेन पुनः पुनर्भृशं वा
फणति गच्छतीत्यर्थः ॥ एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“गौवा, गिरतेर्वा” गिरनार्थस्य (तु०
प०) ; तथा हि गिरत्यक्षम् । “गृणातेर्वा” गृष्टार्थस्य (क्षा०प०) ;
तथा हि गृष्टो गौर्यते । “गृङ्गातेर्वा” (क्षा०उ०) तथा शुदकादि
गृष्टाते, यः गृष्टसौक्रियते । “अनुसन्नवीलत्” इति, “तनोतेः”
धातोः (त०प०) “पूर्वया प्रकृत्या निगमः” । उद्विधो हि धातुः ।
“प्रकृत्यनाः, सन्नन्तस्थै, यडन्तो, यड्जुगेव च । एक्षो, एक्षनसनन्तस्थ,
षड्विधो धातुरुच्यते ॥” आसां षष्ठां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा
प्रकृतिस्त्रयैव निगमः, न सन्प्रकृतौत्यादीना मन्यतमया । “पन्था,
पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वा” चयोर्डपि द्वेते गत्यर्थाः, ॥ एषा मन्यत-

* ‘कर्च पर्याप्तदेशः । तच सद्गाहरस्या वदः’—इति महोधरः । य० वा० चं०६, १४।

[†] ०१४० ५ प०, तद्विषय ०१४० १८प० ।

[‡] ‘कविकथा वदः’—इति महोधरः । य० वा० चं०६, १४ ।

§ “उतंतस” क । “सन्नन्तस्थ” च ।

॥ पतति भू० प० । पस्ते दि० आ० । पन्थयति या पन्थति चु० प० ।

मस्य । “अहः अस्ते:” गत्यर्थस्य । “आपनीकण्डिति” “फण्टे:” गत्यर्थस्य † चक्रीताम्नवेन उत्तम् ॥

“दश” यानि “उत्तराणि” नामानि, तान्यश्वनामसम्बन्धेनैवोच्चन्ते तान्यपि द्वाश्वाना सेवेति । तानि पुनः “श्रादिष्टोपयोजनानि”—“दृति” एवम् “आचक्षते” आचार्याः । इदं मिश्रस्या श्वानां नाम, इदं मग्नेः, इदं मादित्यस्य,—इत्येव मादिष्टोपयोजनानि । कतमानि पुनर्सानि ? “हरी इश्वस्य”—इत्येव मादीनिः । हरी हरितवर्णैः इश्वस्याश्रौ । “रोहितोऽग्नेः” रोहितवर्णैः । इत्येव मादि॒ ॥

“ब्लूतिकर्माण उत्तरे धातव एकादशः” ॥ । य एव द्वाश्ववनो भवन्ति, त एव ब्लूतीव तेजसा; ततोऽस्मामभ्य उत्तरे ब्लूततर्था धातवः । कतमे पुनर्सो ? इति । “भ्राजते, भ्राशते, भ्राम्भति”—इत्येव मादयः ॥ ॥

“तावन्येवोक्तराणि” “जमत्, कल्मषीकिम्, जञ्जणाभवन्”—इत्येव मादीनि “ब्लूतो नामधेयानि” ** । जमति गच्छतीति

* १भा० १५९ ष० ११४० ।

† १भा० १५० ष० (०१) ।

‡ १भा० १५१ ष० १५ च० ।

§ १भा० १५२—१५५ ष० ।

|| १भा० १५६ ष० १६ च० ।

¶ १भा० १५७—१५८ ष० ।

** १भा० १५९ ष० १० च० ।

“जमत्” । क महं मलिनं शोधयामौति “कल्पालौकिनम्” । जनं भावयतीति “जञ्जणाभवन्” । इत्येवमादि * ॥

अध्यायपरिचयमाल्यर्था द्विरभ्यासः ॥ ६ ॥

॥ इति निरुक्तदत्तौ सप्तमाध्यायस्य † सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

॥ इति जमुमार्गनिवासिनः आचार्यभगवद्गुरुस्य छत्रौ चूज्यर्थायां गिरुकृत्तौ सप्तमोऽध्यायः (द्वितीयोऽध्यायः) सप्तमः ॥ १ ॥

(अथनिर्वचनमैषाद्योराज्ञोविद्याहवाच्यथातोऽनुक्रमि-
यामैषाद्यक्षेवक्षेतावावास्तु नियद्युचकारायं सशिष्टेऽहिरण्य
नामान्यार्द्धिष्ठेणोयहेवापिः साधारणानिस्वरादित्योरर्जिम
नामान्यतिष्ठन्तीनांदासपल्लीराचिनामानीदं श्रेष्ठं रुशद-
त्साह्यकषणं देवानां मानेवाऽनामानीयं शुब्मेभीरमध्यं-
मद्दन्द्रो अस्मानातेकारो उतस्योऽष्टाविंशतिः ‡ ॥)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* १८० १४८—१९१ ४० ।

† १४९ ४० “॥” इत्यम् ।

‡ १४९ ४० “**” इत्यम् ।

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

तत्,

। प्रथमपादः ।

ॐ । कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः कर्म-
कस्मात् क्रियत इति सतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पञ्च-
दशापत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति* वा
तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये कृचा उद्गाहरिष्यामः†
॥ १ ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः”‡ । कर्मणे नामानि ‘कर्म-
नामानि’, ‘उत्तराणि’—इति प्रकृतेभ्यः। अबलत्येवासौ कर्माणि क्रियन्त
इति अबलनामभ्यः उत्तराणि कर्मनामानि । क्रियन्ति पुनर्सानि ?
‘षड्विंशतिः’ षड्धिका विंशतिः (२६)। कतमानि पुनर्सानि ?
“अपः, अप्नः, दंसः”—इत्येव मादीनि † । आप्यते पुरुषेणैतत्,
आप्नोति वा पुरुष सेतदिति “अपः”। “अप्नः”—इत्येतदप्याप्नोतेरेव ।
एव मादि योज्यम् ॥

आह ;—“कर्म कस्मात्”? उच्यते ;—“क्रियत इति सतः” ।
सत इति कारकावधारणार्थ मिति ॥

* “पतन्तीति”—इति दृग्भिसम्मतः पाठः ।

† “कृचाउद्गाहरिष्यामः”—इति दृग्भिसम्मतः पाठः ।

‡ १भा० १९२ ष० १८० ।

§ १भा० १९१—१७१ ष० ।

“अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश”* । अपत्यस्य नामानि ‘अपत्य-
नामानि’, ‘उत्तराणि’—इति प्रकृतेभ्यः कर्मनामभ्यः । सर्वकर्मणां
स्थापयोत्पादनकर्मेव प्रधान स्थापयाकरणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराणि
अपत्यनामानि । किञ्चन्ति पुनस्थानि? ‘पञ्चदश’ । कतमानि पुनस्थानि?
“तुक्, तोकम्, तनयम्”—इत्येव मादीनि † । “तुक्” तकतेर्द्धातो-
स्तुज्यतेर्वा । “तोकं” तुद्यते: । “तनयं” तनोतेरितिवद्यते: ‡ ॥

आह;—“अपत्यं कस्मात्”? उच्यते;—“अपततं भवति” पितु:
संकाशादेत्य पृथगित्र ततं भवति । अथ “वा” “अनेन” जातेन
सता पितरो नरके “न पतन्तीति”—इत्यपत्यम् ॥

अत्र पुनर्विवदन्ते;—दयोः सविपाते किं चेचिष्णोऽपत्य सुत
बीजिनः? इति । “तद्” एतदुच्यते;—“यदा जनयितुः” एव
“प्रजा” भवति, “एव मर्त्ये ऋषावदाहरिष्यामः;—॥ १ ॥

परिषद्युं द्वारणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः
स्याम । न शेषो अग्ने अन्यजात मुख्यचेतानस्य मा-
प्यथा वि दुक्षः ॥ परिहर्त्यं हि नोपसर्त्य मरणस्य
रेक्णोऽरणोऽपार्को भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते:
प्रयतो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ॥ । पिव्यस्येवं धनस्य

* १भा० १०१ ई० १८० ।

† १भा० १०१—१०९ ई० ।

‡ दै० का० १०, १, ० ।

§ “रिच्यते:” क ।

॥ “पतयस्याम” क, च ।

न शेषो अग्ने अन्यजात मस्ति । शेष इत्यपत्यनाम
शिष्यते प्रयतेऽचेतयमानस्य तत्रमत्तस्य भवति मा नः
पथो विदूषः इति तु स्योत्तरा भूयसे निर्विचनाय ॥ २ ॥

“परिषद्यं हि”, “न हि पुभाय”—इति च (२, ३४०) । एते
चिष्टुभौ। वसिष्ठाग्निसंवादे वसिष्ठेन इतपुत्रेण अग्निरभ्यर्थितः,—पुचं
मे देहीति । तेन किलायै प्रत्यक्षः,—कौतक-क्षचिम-दत्तकादीनां
पुचाणा मन्यतमं कुरुष्व पुच मिति । स एव सुकः, एताभ्या मृगभ्या
मन्यजान् पुचान् निन्दन्नौरसं पुचं यथाचे । “परिषद्यं ०—० वि
दुचः” ० । “परिषद्यं” “परिहर्त्यं” परिहरणीयं परित्याज्य मित्यर्थः ।
किमुनस्तात्? “अरणस्य रेकणः” “अरणस्य” अपगतार्षस्य अपगतोदक-
समन्वस्य परकुलजातस्य ‘रेकणः’ यदपत्याख्यं धनं, तत् परिहर्त्यम्;
न पुचत्वेन परिकल्पयितव्य मित्यर्थः; न हि तत् पुचत्वेन कल्प्य-
मान मपि पुचकार्येष्वतिष्ठति, परकौयत्वात् । यत एव मतो
ब्रूमः;—“नित्यस्य रायः पतयः स्याम”, “पित्र्यस्त्रेव धनस्त्र” । यथा
हि यदेव पित्र्यं धनं पुचत्वे भवति, तस्यैव ह्युपरि अगौणं स्यामित्वं
भवति । एवं यदेव स्यञ्जात मपत्यं भवति, तदेव सुखं भवति;
नेतरत्—क्षेत्रजं वा कौतकं वा । यत एव मतो ब्रूमः;— यदेव नित्य
मात्मौय मगौणं स्य यत्पादितं पुचाख्यं राः धनम्, तस्यैव वयं पतयः
पालयितारः स्याम; मा परकौयस्येत्यभिप्रायः । कस्यात् पुनरेवं
ब्रूमहे? इतः,— यस्यात् “न शेषो अग्ने अन्यजात मस्ति” । ‘न

० ४० सं० ५, १, ९, १।

‘अस्ति शेषः’ नास्यपत्य मन्येन जातं हे ‘अग्ने !’, य एव जनयति तस्यैव हि तद् भवति, नेतरस्येत्यभिप्रायः । ‘अचेतानस्य’ य एव हि अचेतयमानो भवति, आविद्वान्, प्रमादी, तस्यैव “अचेतयमानस्य”, “प्रमन्तस्य” अश्रुतवतो धर्मात् परितोषमाचं “भवति”,—ममेद मपत्य मिति, न अपत्यकार्येऽवतिष्ठते । यत एव मतो ब्रूमः ;—‘मा पुथो विदुक्षः’ मासानेतत् पिण्डपितामहप्रपितामहानुसन्नतात् ‘पथः’ मार्गात्, येन केन चित् प्रत्याख्यानदारेण “विदूदुषः” । वं देहि नः पुच मौरस मित्यभिप्रायः ॥ इति समस्तार्थः ॥

‘अथैकपदनिरक्षाम्’—“अरणोऽपार्णः”* अपगतोदक्षमन्वृदत्यर्थः । “रेक्ष इति धननाम”† ; तद्वि “रिच्यते” अतिरिच्यते इतो लोकादसुं लोकं “प्रयतः” मिथ्यमाणस्येत्यर्थः । “शेष इत्यपत्यनाम”‡ ; तद्वि “शिव्यते” इत्यैव लोकेऽवतिष्ठते पितुरसुं लोकं ‘प्रयतः’ गच्छत इत्यर्थः ॥

एव मस्या मृत्यि ‘न शेषो अग्ने शुन्यज्ञात मुक्षिः’—इत्यनेन विशेषलिङ्गेन उपपत्ति सेतद् भवति ;—जनयितुरेव प्रजा भर्वत न जेचिष्ठो नापि क्षेत्रुरन्यस्य वा कस्यचिदिति । एवस्यैष मध्दार्थ उपपद्धते,—यस्मादेवापेत्य ततं भवति, तस्यैवापत्य मिति ॥

‘अनेनैव चापत्यशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेनैष मन्त्रो व्याख्यातः, उत्तरस्य सावशेष मपत्यशब्दे प्रसकानुप्रसक्त सेवोच्यते ;—“तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय”—॥ २ ॥

* अरबे ‘लिम्मने’ है० का० ११, ५, ११।

† १भा० १११ प० (१) ।

‡ १भा० १०१ प० (३) ।

न हि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्ये मनसा मन्तवा
उ । अधा चिदेकः पुनरित्स एत्या नो वाऽयभीषाङ्गेतु*
नव्यः ॥ न हि ग्रहीतव्यो अरणः † सुसुखतमोऽप्यन्यो-
दर्ये मनसापि न मन्तव्यो ममाय मित्यथ ‡ स ओकः
पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति निवास-
नामेत्यत ऐतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सप-
त्नान्वजातः स एव पुच इत्यथैतां दुहितृदायाद्य उदा-
हरन्ति पुचदायाद्य इत्युके ॥ ३ ॥

न हि यमायेति ४ । “न हि ग्रहीतव्यः” नाञ्जीकर्त्तव्यः, पुचो
ममाय मित्यनेनाभिप्रायेण । कः पुनरेवौ नात्मियौकर्त्तव्यः ? “अरणः”
अपार्थः, अपगतोदकसम्भवः, अन्यकुलजः । यद्यपि “सुशेवः” एव
स्थान् “सुखतमः” ॥ परिचरितो हितैषी, तथा “अपि” “अन्योदर्यः”
अन्येनादीरिताद्रेतसो जातः, अन्यजायोदरसम्भूतो वा ; यो हि
स्थानं जायाचां सम्भवति, स स्थ एवोदरे सम्भूतो भवति । “अर्द्धो
ह वा एष आत्मनो यज्ञायेति विज्ञायते” । तस्माद् योऽन्यजायोदर-
सम्भूतः, सः “मनसापि न मन्तव्यो ममाय मिति”, किञ्चुनः पुचलेन
परिकर्त्त्ययितव्य इति । किञ्चारणं मनसापि न मन्तव्य इति ? “अधा

* “वाञ्छेतु”—क, ख, ग, उ. हणो च ।

† “ग्रहीतव्याऽरणः” उ, च ।

‡ “ममायं पुच इत्यथ” उ, च ।

§ ४० ८० ५. १, ५, १ ।

|| “शेवम्” १भा० ११८ ४० (१०) ।

चिदोक्तः पुनरित्य एति ॥ अधशब्दोऽयशब्दसार्थे वर्तते, स च हेत्वर्थः । यस्मात् “ओकः” स्वं निवासस्थानं स्वं वंशं बज्जगापि कालेन स एति— तदंश्य एव भवति, तस्मादपुच्च एवासौ । यत एव मतो ब्रवीमि ;—‘आ नैं वाज्यभीषाले’तु नव्यः ॥ “ऐतु” आगच्छतु, “नः वाज्यौ वेजनवान्”, परेभ्यो भयदाता ‘अभीषाट्’ “अभिषह-माणः” अभिभवन् “सपदान्”, ‘नव्यः’ “नवजातः” शिशुरित्यर्थः । “स एव पुच्चः” आगच्छतु, न परकौर्यैः पुच्चैः सङ्कल्पितैरित्यभिप्रायः ॥

“अथैतां दुष्टिह-दायाद्य उदाहरन्ति” । इद मुक्तम्,—अपेत्य यस्मात् पितुः सकाशात् ततं भवति, तस्मादपत्य मिति तदिदं सुभ-थोरपत्यं प्राप्नोति दुष्टितुः पुच्चस्य च ; दुष्टितापि ज्ञापेत्येव तता अवति पितुः सकाशात् । तच्चैव सति उभयोर्दुष्टिपुच्चयोरपत्यकार्याणि दायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुवन्ति, तदिदं त्रिचार्यते । तदधिकारार्थाऽथ मथशब्दः । एता स्वर्चं ग्रासदक्षिणिरित्यादि या वक्ष्य-माणा (४ खं०) ताम्, दुष्टिर्दायाद्ये अर्थे उदाहरन्ति धर्मविदः । अस्या स्तुचि वक्ष्यमाणार्था (४ खं०) दुष्टिरपि दायाद्यत्वं मस्तौति दृश्यते ॥

“पुच्चदायाद्य इत्येके” एके पुनर्द्वूर्मविदो मन्यने यत् पैदृकं वित्तं तत् पुच्चस्यैव दायाद्यं न दुष्टितु रिति ॥

यथा दुष्टितापि दायाद्य मर्हति, तथेय मृग् निरुच्यते ;—॥३॥

शासुद्वृक्ष्मिं दुष्टिर्न्द्रियङ्गाद्विदां शृतस्य दीधितिं स पूर्यन् । पिता यच्च दुष्टितुः सेका मृज्जन्तसंशुगम्येन मनसा

दधन्वे ॥ प्रशास्ति वोल्हा* सन्तानकर्मणे^१ दुहितः पुच-
भावं दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेष्ठा नपार
मुपागमद् दौहित्रं पौत्र मिति विदान् प्रजननयज्ञस्य
रेतसो वा अङ्गादङ्गात् † सम्भूतस्य हृदयादधि जातस्य
मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन्नविशेषेण मिथुनाः
पुचा दायादा इति तदेतद्वक्-स्त्रोकाभ्या मभ्युक्तम्
(४ †) । अङ्गादङ्गात्सम्बवसि हृदयादधि जायसे ।
आत्मा वै पुचनामासि स जीव शुरदः श्रुते मित्युविशे-
षेण पुचाणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां
विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ न दुहितर
इत्येके तस्मात् पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञा-
यते तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांस मिति
च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः पुंसेऽ-
पीत्येके शैनःशेषे दुर्शनात् । अभ्रात्रमतीवाद॑ इत्य-
परम् । (अभ्रूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवास-
सः । १) अभ्रातर् इव योषास्तिष्ठन्ति हृतवर्त्मनः ।
अभ्रात्रका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदा-

* “वोल्हा” च, इतिसक्ततम् ।

† “वाङ्गादङ्गात्” च, च ।

‡ क-च-न-पुक्तेषु रव चतुर्थखसमाप्तिर्द्यन्ते परं चण्डसङ्गच्चवायविरोध-
दुपेचषोयम् ।

§ नैतस्त्रोकार्यं क-च-पुक्तकाभ्या मम्पत् ।

नाय इतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह श्रौपमिक्
स्तस्योत्तरा भूयसे निवेचनाय ॥ ४ * ॥

आसदङ्गिरिति । एषा चिष्टुप् । ऐच्छे सूक्ते वशामित्रौ । माधव-
न्दिने सवने उक्थपर्याये अच्छावाकस्त्र अच्छस्त्र मभिजिदिशजिदा-
दिव्यहीनकेव्यहःसु अहीनस्त्रं नाम†, तत्रेयं इस्तते । “न जामये
ताम्ब॑ (५ ख०)”—इतीय मपि अनयैव समानार्थविनियोगदैवतच्छ-
न्दस्त्रा । ‘आसद् वर्जिः’ “प्रशास्ति” प्रख्यापयति प्रश्नापयतौत्यर्थः ।
कः पुनरसौ प्रशास्ति? किं वा प्रशास्ति? इति । “वोढा” अ
उद्दोढा स्त्रिया भवति सः; तस्यां या जायते दुर्दिता, तस्याः पुच-
भावं प्रशास्ति;—“सन्नानकर्मणे” अर्थाय । “दुर्दिता, दुर्दिता”;
सा हि अत्रैव दौधेयते, तत्रैव दुर्दिता भवति, “दूरे” सती सा
पितुः “हिता” पथ्या भवतीति दुर्दितेत्युच्यते । “दोग्धर्वा” सा
हि नित्यं सेव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरलात् । आह;—
कथं पुर्मग्न्यते प्रशास्ति वोढा सन्नानकर्मणे दुर्दितुः पुचभावम्?
इति । उच्यते;—इतः । यस्मात् ‘नप्यक्षात्’ “नप्तार सुपागमत्”
उपागच्छति चेतसा । “दौहित्रम्” दुर्दित-पुचम् । “पौच मिति”
पुचो ममाय मिति एव सुपागच्छति । न चापुचस्य पौचः खात्,
उपागच्छति च दुर्दितुः पिता ममाय मिति दौहित्रम् । तस्माद्
दुर्दितार्पि पुच एव, यस्याः पुचः पौचो ममाय मित्येवं चेतसा उप-

* क-व ग-प स्त्रकेभ्यह पक्षमच्छसमाप्तिः, एव मुक्तरचापि वोद्दतम् ।

† अ० च० ६, १, ५, १ ।

‡ ‘अस्मा इदु प्रतवये-आसदङ्गिरितीतरा व शीगस्त्रते’—इति आ० ७, ४ ।

गम्यते । ‘विद्वां चृतस्य दीधितिं सपूर्यन्’ । ‘विदान्’, कस्य ? ‘चृतस्य’, “प्रजननयज्ञस्य” । चृत इत्येतदपठितं यज्ञमाम । ‘दीधि-
तिं’ विधान मित्यर्थः । प्रजननयज्ञविधान मविशेषण ‘सपूर्यन्’
पूजयन्नित्यर्थः । यथैव हि पुत्रजनने प्रजननयज्ञस्यन्यते तथैव हि
दुहितजननेऽपि,—यैरेव मन्त्रैर्यैव च विधानेन पुत्र-गर्भ आधीयते,
तैरेव मन्त्रैर्यैव च विधानेन दुहितगर्भोऽपि । अथ “वा” चृत-
शब्देन रेत उच्यते । तत् “अङ्गादङ्गाद्” यत् सभूतं तत् सर्व-
गाचेभ्यः इदयामुक्तारणनिमित्तेन गर्भजनने “मातरि” प्रत्यृतं प्रवृत्तं
भवति रेतः, तस्य “रेतसः” “विधानं न विशेषण पूजयन्” स
बोढा दौहित्रं पौत्रो ममाय मित्येव सुपगच्छति चेतसा । यैव हि
विधानेन पुत्रजनने रेत उत्सृज्यते, तैर्यैव हि दुहितजननेऽपि;
तत्रैव शति रेत उत्सुर्गविधविशेषात् प्रजननयज्ञाविशेषादा अवि-
शेषेण मिथुनाः पुरुषाः स्त्रियस्तु उभयेऽपि दायादा इत्येव मेके
धर्मविदो मन्यन्ते । तदेतद् “चक्र-स्तोकाभ्याम्” “अभि” आभि-
मुख्येन “उक्तम्”,—“मिथुनाः पुत्रा दायादा इति”, “अङ्गाद-
ङ्गात्पञ्चवस्त्रि (गो० ग० स० २, द० २१)” -“अविशेषण पुत्राणाम्
(?)”—इत्येताभ्याम् ॥

‘शासुदक्षिः’—इत्येतस्या चृच्छः प्रथमोऽद्वृद्धी व्याख्यातः, “पिता
यत्र दुहितुः”—इत्यथं द्वितीय उपरिष्ठादस्य पादस्य † व्याख्यास्ते ।

* ‘चृतम्’ १८० ११० ष० (१८)---‘रेतः’ १८० १०४ ष० (१९) ।

† ‘उपरिष्ठादस्य चरणम्’—इत्येव यज्ञु मुचितम्, अपित्रेव पादे इत उपरिष्ठाद
स्यते तद्वाच्च नदेण्यात् । परस्यात् १७१ ष० १९ प० इष्टम् ॥

अनयोरद्दर्शयोरन्तरा तदेतदृक्-स्नोकाभ्या गम्युक्त मित्रत (२५८४० ६ पं०) आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं दायाद्यधर्माश्रित मेर पूर्वान्तरपक्ष-सम्बन्धादाचारगतं वज्ज्ञ व्याख्यायते मन्त्रविषयस्थापनाय, ईदृशोऽपि मन्त्राणां विषयो भवतीति धर्मसंविज्ञानाय च । सर्व एवाय मेरं प्रकारे धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्बभावितेतदेतेन स्थापितं भवति ॥

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि”—इत्येता मृच्छं प्रवासादेत्य पुच्छस्य मूर्द्धनि जापन् जिघति * । अनुष्टुपेषा । स पुच्छ उच्चते;—हे ‘पुच्छ’! ‘अङ्गाद् अङ्गात् सम्भवसि’ लं ‘इदयात्’ च ‘अधिजायसे’ अन्तदुक्तम्—“अङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य इदयादधिजातस्य (२५८४० ४ पं०)” —इति । तदनेनापि स्पष्टार्थतरेण मन्त्रेणोच्चते इति पूर्वस्थास्पष्टार्थतायां स्पष्टार्थीकरणार्थं मन्त्रः । तच हि ‘कृतस्य दीघिति सपर्यन्’—इत्यच्च ‘कृतस्य’ ‘प्रजननयज्ञस्य रेतसो वा’ “विधानं” “विशेषेण पूजयन्”—इत्युक्तम् (२५८४० ५ पं०), तत्पुनरेतदस्यात्; इच्छ पुनरङ्गादङ्गात् सम्भवसि इदयादधिजायसे इत्येव मुच्यते । तचैव सति यथैव पुमान् अङ्गादङ्गात् सम्भवति इदयाचाधिजायते, तथैव दुहितापीत्यविशेष उपपद्यते । तस्मात् साधूकम्—“अविशेषेण मिष्टुनाः पुच्छ दायादा इति (२५८४० ५ पं०)” । ‘आत्मा वै पुच्छ नामाचि’ यस्मादङ्गादङ्गात् सम्भूतस्य इदयादधिजातस्यादात्मैव लं ममैवावयवभूत इत्यंभिप्रायः । केवलं तु पुच्छ नामा लम्, अहं पिण्डनामा, एतावानावयोर्विशेषो नाममात्रं भिन्न मित्यभिप्रायः । ‘सः’ लं ‘जीव ग्रदः

* “विश्रीण व्येष्टस्य पुच्छयोभाभ्यां पाविभिर्मूर्द्धानं परि वस्त्र अपेदु यदा वा पिताम रति विद्यादुपेतस्य वाङ्गादङ्गात् संबुद्धीति” नो०४० १५० द्व्य० ११४० ।

शतम्—रत्याभीः । सर्वसिन्धिपि संवत्सरे श्रद्धे बज्जीवाः प्रचुररोगा
भवन्ति, तस्माच्छ्रद्धः, तस्माच्छ्रद्धेवोपलक्ष्य संवत्सरश्च मेतदायु-
राग्रास्तते ॥

‘अविशेषेण पुचाणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानाम्’ । क एव
माह ? ‘मनुः’ ‘ख्यात्मुवः’ ख्यात्मुवोऽपत्यं ख्यात्मुवः * । कस्मिन्
काले स एव माह ? ‘विसर्गादौ’ स्फृष्टादावित्यर्थः । पूर्वं मर्द्दं स्नोकश्च
स्फृज्येव । एव मेताभ्या छृक्-स्नोकाभ्या सुक्र मविशेषेण पुचस्त्वा
दुहितुस्त्र दायादत्मम् ॥

“न दुहितर इत्येके” न दुहितरो दायाद्य मर्हन्तीत्येव ऐके
धर्मविदो मन्यन्ते । ब्राह्मण मपि चैतसिन्धिर्थे दर्शयति,—“तस्मात्
पुमान् दायादः, स्त्री अदायादा ;—इति” “विज्ञायते” एतस्मिन्
ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते; न दुहितरो दायाद्य मर्हन्ति,
पुमानेवार्हतीति । “तस्मात् स्त्रियं जातां परास्तन्ति, न पुमांस
मिति च” । एतदपरं दर्शनं दुहितुरदायादत्वं लिङ्गतो दर्शयति ;—
“अथ यत् खालीं परास्तन्ति इवनकर्मणो न तथा जुङ्गति, न
दाहमयं परास्तन्ति इवनकर्मणः दाहमयेनैव जुङ्गति; तस्मात्
स्त्रियं जातां परास्तन्ति परस्मै प्रथच्छन्ति ; न पुमांसम्”† । तस्मात्
पुमानेव पैदृकस्त्र विच्छेष्टे, न दुहिता । किञ्च स्त्रीणां दानविक्र-
यातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः । प्रदीयते हि परस्मै स्त्री, विक्रीयते

* तथादि—“यथैवादा तथा पुचः पुचेष दुहिता समा ।”—इति म० ६, १३० ।
किंच १२४, १२५ स्त्रीको च इहयो ।

† दीर्घ-मुद्रित-पुस्तके तु नैवं पाठः ।

च वैवाहिकेन गुणेन । “विक्रयस्या य मण्यस्य मतिमान् को न
मंस्यते । स्वस्यो वाय वज्रवीर्यं पि विक्रयस्यावदेव सः ॥” इति भगवता
वासुदेवेनोक्तं सुभद्राहरणे । तथा च ब्राह्मणमयि दर्शयति,—
“चातुर्मास्येव्यनृतं वा एषा करोति, या पत्न्युः क्रीता शती अन्यथा-
न्यैवरति” इति; तस्माच्छुक्षेन प्रदानं विक्रयः कन्याया इत्युप-
पश्यते* । अतिरिगः परित्यागः, परित्यज्यते हि कन्या स्ववन्धुभिः,
खयम्बरे थोडवस्त्रिः स गृहातु, यो वा हुभ्यं रोक्षते तं वणीवेति ।
स एष ज्ञचियाणा मेव स्वयम्बरधर्मो नेतरेषां वर्णाना मिति; स
पुनरय मितरेषा मयि वर्णाना मदायाद्याईले कन्याया खिङ्गं भवनि ।
तस्माच्च दायाय मर्हति कन्येति ॥

“पुंसेऽपीत्येके, शौनःश्रेपे दर्शनात्” । यदुक्तं दानविक्रयाति-
सर्वे इत्युभिरदायादत्यं स्त्रिया इति, अनेकान्त एषः; पुंसेऽपि दान-
विक्रयातिरिगं विद्यन्ते एव । पुरुषोऽपि हि परस्मै दीयते । एवं
शुक्लम्—“दत्तक्रीतकष्टस्त्रिमत्तेचजौरसाः पुचाः” इति† । तथा च
शौनःश्रेपे दर्शनात्” शौनःश्रेपे आख्याने बहुचानाम्‡; भारते च
शुनःश्रेपस्य विक्रयो दृष्टः,—‘विक्रीतं मध्यं भन्ते’ इत्येव मादि ।
तथा च परित्यागोऽपि दृष्टः,—यथा विश्वामित्रेण मधुच्छन्द आदी-

* “दृष्टसञ्ज्ञेन सूक्ष्मेन वज्रं दुर्चिद्वेष्टयम्”—इति मनुः ६ च० १०० श्लो० ।

† मनुः ६ च० १५८, १५९, १६० श्लो० ।

‡ “सौऽब्लीगर्तं सौयवसि द्वयि मद्यनया परोत मरणं उपेयाय । तस्य च चयः
पुचा आद्य, शूनःपुच्छः, शूनःश्रेप, शूनोषाङ्गुष्ठ इति । तं चेवाष,—चेवेऽवं
वै भ्रतं ददामार्घ मेषा मेकेनात्मानं निष्क्रीया इति । स व्येष्टं पुचं विमुद्गान उवा-
च,—मन्त्रिम मिति नो, कनिष्ठं माता, तौ च मध्यमे सम्पादयाच्छ्रुः शूनःश्रेपे, तथा
च भ्रतं दद्वा स त मादाय सो इरण्णाद् पात्रम मेषाय ।”—इति रे० ना० ०, १, १ ।

नाम् ॥ तस्माद्गैकान्तिकलादेवैषां हेतुना सुभयोरपि दायाद्यत्वा
मित्येके मन्यन्ते ॥

“अभ्राद्वात्मीवाद् इत्यपरम्” आचार्यमत मिति वाक्यज्ञेषः ।
यैवाभ्राद्वका भवति कन्या, मैव पितृं धन मर्हति, नेतरा सभ्राद्वका ;
पुरुषेषु हि पितुः पिष्ठद्वाद्यु तिष्ठत्यु न स्त्री धन मर्हति ; सा चि
परकौशं वंशं वद्युयति, न स्त्री, तस्माद्सौ नार्थभागिनी । अभ्राद्-
कायां पुनरयं विशेषः,—अभ्राद्वकायाः पितुरन्यः पुत्रो नास्तीति
हौहितः पिष्ठदानादिषु कार्येभ्ववतिष्ठते इति भवत्यर्थभागिनी
अभ्राद्वका दुष्टिता । तदुक्तम्,—‘पितोस्मुजेत् पुत्रिका मनपत्वोऽग्निं
प्रजापतिं चेष्टाऽस्मादर्थं मपत्य मिति संवादाभिसन्धानमात्रं पुत्रिका’
इत्येकेषा मिति ॥

निगम मध्येतस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति,—“अभ्रातर् इव योषास्तिष्ठन्ति
हृतवर्त्मनः”—इति । निगमस्य समाप्तोऽर्थं माह,—“अभ्राद्वका इव
योषास्तिष्ठन्ति सन्नानकर्मणे पिष्ठदानाय हृतवर्त्मानं इति” । अस्ता
मृचि “अभ्राद्वकायाः” कन्यायाः “अनिर्वहणं विवाह-
निषेध इत्यर्थः । “चौपमिकः” उपमया दर्शितः, अभ्रातर् इवेति ।
“अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः । अभ्रातर् इव योषा-
स्तिष्ठन्ति हृतवर्त्मनः (अ० स० १, १७, १५) ॥” इय मर्यवेणां प्रसव-

* “तस्य च विज्ञाभिवृद्ध्यैकमृतं पुचा चाषु,—पचाशदेव च्यायचिता मधुचक्षुषः,
पचाशत् कनीयांसः ; तदु ये च्यायांसो न से कुशलं भेतिरे, ताननुवाजचारानाम्
वः प्रजा भवीषेति । न रतेऽप्ना पुरुषाः शकराः पुष्टिष्ठा सूतिवा रसुरस्या वस्त्रो
भवति वैज्ञाभिवा इस्त्रूनां भूयिष्ठाः ।”—इति रे० नां० ७, ८, ९ ।

† इव शास्त्राभेदेन पाठभेदेऽप्यति ।

भार्गवहनरोगिणी या स्त्रौ भवति, तस्या तद्गतिकारकर्थादि विनियुच्यते । ‘अमूर्ध्या’ ‘यन्ति’ स्वतन्त्र नाश्यो रक्त भजस्त्र मविरताः स्त्रिय इवातिलोऽचितवस्त्राः ‘सर्वा’ एताः तिष्ठन्तु उपरमन्तु हत-लोहितवहनमार्गाः, अस्य मन्त्रस्य वीर्येण । कथम्युनस्तिष्ठन्तु ? ‘अभ्यातर इव योषा’ यथा काञ्चिदभावका योषा हतभर्तवंशमार्गाद्विष्ठन्ति सन्तानकर्मणि पिण्डदानाय, एव मेता नाश्यः तिष्ठन्त्वात् । एव मस्या स्त्रिय अभावकाया अनिर्वाह्य उपमया स्त्रियोऽतो दर्शितः ॥
“तस्य” अनिर्वाह्यस्य “उत्तरा” स्त्रक् “भूयसे” वज्जतराय “निः” निर्विविष्य “वचनाय”—॥४॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सुनये धनानाम् । जायेव पत्व उश्त्री सुवासा उषा हस्तेव निरिणीते अस्तः ॥ अखात्रकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय नयति* गर्त्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी † गर्त्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसङ्गरा भवति तं तच यापुचा यापतिका सारोहति तां तचाक्षीराघनिः सा रिक्यं स्त्रभते श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त्त उच्यते गुरते ‡ रपगूर्खी भवति श्मशानं श्मशयनं श्म शरीरं शरीरं शृणातेः शमातेर्वा श्मश्रु लोमं श्मनि श्रितं भवति॥

* “न पतिं” च, च, च ।

† “दाक्षिणायाजी” च, च । इतो—“दाक्षिणाया जी” ।

‡ “तचाचेषाङ्गनि” च, च, च ।

‡ “गुचरे” च रोषस्तदेषु दृष्टिप्रयेष च ।

|| “इतं भवति” च, च, च ।

लोम सुनातेर्वा लीयतेर्वा नेपरस्याविष्कृद्याद् यदु-
परस्याविष्कृद्याज्ञन्तेष्टः * स्यात् प्रमायुको यजमान
इत्युपि निंगमो भवति । रथोऽपि गर्तु उच्चते वृणाते
स्तुतिकर्मणः । स्तुतंतमं यानम् । आ रौहयो वृण मित्र
गर्तु मित्युपि निंगमो भवति । जायेव पत्ये कामय-
माना सुवासा कृतुकालेषूषा हसनेव दन्तान् विवृणुते
रूपाणीति चतस्र उपमा नाभाची मुपयच्छेत् † तोकं
द्व्यस्य तद्वतीत्यभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः
पितुश्च पुच्चभावः पिता यच्च दुहितुरप्रत्ताया रेतः-
सेकं प्रार्जयति सन्दधात्यात्मानं सङ्गमेन मनसेत्यथैतां
जाम्या रिक्यप्रतिषेध उदाहरन्ति ज्येष्ठं पुच्चिकाया
इत्युके ॥ ५ ॥

अभ्रातेव पुंस इति । दीर्घतमः पुच्चस्य कक्षीवत आर्षम् ।
चिष्टुप् । शैषसौ । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः धन्त्यते । ‘आभ्रातेव पुंसः’
यथा अभ्रातृका कन्या दन्तापि सती पित्रा, खीक्षातापि भर्ता,
पुनः ‘प्रतीची’ “पितृन्” एव पितृवंश मेव “अभिमुखी एति”
“सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय नयति” पतिवंश मित्यर्थः । सा हि
पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्द्धयति, न भर्तवंश मिति ; तस्मादभ्रातृका

* “गर्ता” क, च, न ।

† “जाभ्रातृका मुपयच्छेत्” च० एतिष्प्रत्यन्तम् ।

‡ च० च० १, १, ८, १ ।

पैदकं दायाद्य मर्हतीत्युपपद्यते । “गर्ज्ञात्वगिव सनये धनाम्” । “गर्ज्ञारोहिणी इव” काचिद् “दाक्षिणात्या स्त्री”, सा यथा “गर्ज्ञः सभात्याणुः” त मारोहति ‘सनये’ सनये ‘धनाम्’ । एवम् ‘उषाः’ अपरकाले रात्र्यां नम आरोहति ॥ । किञ्च ‘जायेव पत्य उत्ती सुवास्तः’ । यथा जाया पत्ये भर्ते सुवासा भूला उत्तुकाले आत्मानं दर्शयति, एव सुषा आत्मानं दर्शयति जनानाम् । किञ्च ‘उषा हृष्टेव निरिणीते अस्तः’ । यथा हसना हसनखभावा दनान् आत्मनो दर्शयति, एव सुषा अपि आत्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विद्युत्ते ; शर्वरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि प्रकाशो-दक्षेण धौतानीव करोति ॥

“उत्तस्तः” एताः “उपमाः” अस्या स्फुचि ।—अभ्रातेव पुंस इत्येका । गर्ज्ञारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्य इति द्वितीया । हृष्टेवेति उत्तर्थी । अच प्रथमोपया अभ्रातेव पुंस इत्यनया अभ्रातकाया अनिर्वाहेति लिङ्गते ; यथा अभ्रातका पितृनेव प्रत्येति न पतिम्, एव सुषा आदित्य भेव प्रत्येति । एव मभ्रातका कन्या अस्तित्वेव वंज्ञे उत्पन्ना भवति, त भेव प्रकाशयति वर्द्धयति, न भर्तवंशम् । इत्येव सुपमया नासौ वोढ़येतदुपप्रदर्शितं भवति ; पुचार्घलाद् विवाहस्य । तसामादवर्द्धयित्वाद् भर्तवंशस्य, वर्द्धयित्वाच पितृवंशस्य, अभ्रातका पितृदायाद्य मर्हतीत्युपपद्यते ॥

* “गर्जे इति स्वराम । क्षदरो गर्जे इति तद्वामसु पाठात् । अचौचित्येन राजपुरचैन्यायनिर्देवभिशाधितिं ज्ञान सुच्छते ॥”—इति, “गर्जे भाकामं स्वर्येनि-वाससाम्”—इति च सायदः (ऋ० सं० १, १, ८, १) ।

गिर्ग्रन्थप्रसक्तस्य तत्त्वं मारोहते ;—“गर्जः सभास्याणुः” इति, अर्जुनिर्वपणपीठ मिथ्यर्थः । “गृष्णातेः (क्रा० प०)” स हि “सत्यसङ्करो भवति” सङ्कृत्यैते हि तत्र सत्यं मिद मत्त य पतित मित्येवं प्रायेण कितवा स्त्राचानृतं ब्रुवते । “तम्” एवंहेतुणं गर्जं मारोहति या स्त्री, सा गर्जारुगित्युच्यते । तदेतद्वर्त्तन्त्य सभास्याणो-रारोहणं रिक्ष्यसाभेतुर्दाचिणात्येषु अपुचाया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम् * । तथैव प्रसिद्धा निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थापि क्वचिक्षमान्वार्थीं निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । “तत्र या अपुचाया अपतिका सा आरोहति” तं सभास्याणुम्, तत्र कितवमध्ये अवस्थितं या अपुचाया स्त्री, या अपतिका, सा आरोहति तस्मिन्बुपविश्वती-त्यर्थः । ततः “सा” भर्तवस्तुभ्यः सकाशान् “रिक्ष्यं लभते” यस्त्वा भर्त्वस्त्रो धनांशकम् । एव मसौ सनये स्त्रये धनानां गर्जं मारोहति ॥

गर्जप्रसक्त मुच्यते ;—“ग्नानसञ्चयोऽपि गर्जं उच्यते” । “गुरतेः (तु० आ०)” उद्यमनार्थस्य । स हि लोकविनाशायाभ्युदयत इति भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्याश्रितानि भवन्ति । तानि जनमरण माशासते; स्त्रियमाणेषु जनेषु तानि ग्रेमुदितानि भवन्ति । “ग्नानं, ग्न-शयनम्” इत्याख्यानप्रसक्त मुच्यते । तत्र हि ग्न गेते उत्तेति ग्न-शयनं सत् तत् ग्नानं मित्युच्यते । ग्न-शब्दार्थ

* “यथा लोके क्वचिद् गतेभद्रेका योषिद् धनानां लक्षीयरिक्षानां सनये स्त्राभाय गर्जं मारोहति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्ष्यं लभते चेदस्त्रैः सनात्य तदीयं धनं वितरन्ति 。”—इति सायणः (क्ल० सं० १, १, ८, १) ।

माह;—“मा श्रीरम्” इति । तद्वित तच शेते; तच हि तविजिथते मृतस्य सतः * । “श्रातेर्वा” स्त्रतव्याख्यान मपि † पुनराह मुख्य-लादस्य । तच‡ श्रैणिकं दृचसम्बन्धात्; न हि दृचस्य मुख्यं श्रीरम्? । श्व-शब्दप्रसक्तं निराह;—“माश्रु लोम” इति, तद्वित “मनि” श्रीरे “श्रितं भवति” । पर्यायप्रसक्तं निराह;—“लोम लुनातेः (क्षा० उ०)” तद्वित लूयते । “लौयतेर्वा (दि० आ०)” तद्वित श्रीरे लौयते ॥

तच निगम मपि चोदाहरन्ति;—माज्ञानसञ्चयोऽपि गर्त्त इति “नोपरस्याविष्कुर्याद् युदुपरस्याविष्कुर्याद् गर्त्तेष्टाः स्यात् प्रमाण्युको अजमानः” इति । उपर इति यूपस्यातष्प्रदेश उच्यते; “पञ्चमभागोऽपरा यूपाः”—इति छुकम् । तदत्यं यूपस्य माविष्कुर्यादित्यर्थः । पांशुभिक्षदवच्छादनौयं वर्षिषा च । यदि पुनरुपरस्य कञ्जिदप्यवयव माविष्कुर्याद् ‘गर्त्तेष्टाः’ गर्त्तप्रतिष्ठः माज्ञानप्रतिष्ठः, ‘प्रमाण्युकः’ प्रमरणधर्मायुरेव यथाविहितादायुषो अजमानः स्यात् । “इत्यपि निगमो भवति” अथव भप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः ॥

“रथोऽपि गर्त्त उच्यते” । “शृणातेः” स्तुत्यर्थस्य । तद्वित “स्तुत-तमं धानम्” अश्वादिभ्यो यानेभ्यः सुखतरं हि तेज गम्यते । रथो-अपि गर्त्त इत्यस्मिन्नर्थे “आराहथो वर्त्त मित्रु गर्त्त मित्युपि निगमो

* “माश्रुने वा निषुक्ष्म”—इति अथ० सं० ५, ११, ८ ।

† ११० ष० ८ प० । तद्वैका च ११६ ष० १५० ।

‡ अ० सं० १, १, १७, ५ चत्रि ।

§ ११० ष० १५० इष्वम् ।

भवति” । “हिरण्यरूपं ०—० दितिञ्च”* । श्रुतविदाचेय एतया चिष्टुभा मित्रावरुणावस्थौत् । राजस्त्वयेऽभिषेचनीयो नाम क्रतुः, स तत्र यजमानस्य रथ मारुदृच्छतः गृहीतेषुधनुष्कौ बाहू अनया अभिमन्त्रयेते † । तावेवाच मित्रावरुणावधिदेवताभिप्रायेण । एवं द्वाह,— मित्रोऽसौतीय मभिमन्त्रयति मित्रस्थ द्वैतद्रूपम्, वरुणोऽसौतीयम् वरुणस्यैतद्रूप मिति, तावुच्येते ‡ । हे ‘मित्र ! वरुण !’ ‘हिरण्यवर्षम्’ ‘उषसो व्युष्टौ’ उषसो व्युष्टके इनकाले ‘उदिता’ च उदयकाले ‘सूर्यस्य’ यौ युवा मेतस्मिन् काले एवं रूपम् ‘अथःस्यूलम्’ अयोमयं गर्जं स्थूलं स्तं ‘गर्जं’ रथम् ‘आरोहयः’, तौ युवां ब्रवीमि ममायेवं रथं गर्जं मेतस्मिन् विधावङ्गभृतं तत्खरूप मेव साम्प्रत मारोहतम्, ‘अतः’ एन मारुद्ध्य ‘बद्धाये’ कुरुत मित्यर्थः । ‘अदिति दितिञ्च’ अदीन मनुपक्षीण मात्मपञ्चं दीनस्त्रोपक्षीण मभिन्नपञ्च मित्यर्थः ॥

“गर्जः सभास्याणः ३”—इत्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्त सुक्रम् ॥

“जायेव पर्य उश्त्री सुवासा उषा हुस्त्रेव निरिणीते अप्सः”—
इति । अय मर्यद्वृष्टः पूर्व मेव ॥ व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्यानक्रमं
भिन्ना अस्माभिः, तथा हृष्टवाक्यस्यायैकवाक्यता न विच्छिन्ना भवे-
दिति ॥

* “हिरण्यरूप सुषुप्तो व्युष्टावयःस्यूषु मुदितु रूर्धस्य । आरोहयो वरुण मित्र
गर्जं मत्तस्त्राये अदिति दिति” च ॥”—इति च ० सं ४, १, ११, ६ ।

† “बाहू उद्गत्ताति चिरण्यरूपा इति”—इति का ० च ० १५, ५, १८ ।

‡ रे० चा० २, १, ४ रवमादि । इवदेवतयोः रूप मिति याज्ञिकानां पारिभा-
षिकौ सम्भाता ।

६ १९९ प० १४ यं ।

॥ १९८ प० ४ यं ।

“चतस्र उपमाः”—इति यदुकं भाष्कारेण, तदपि परिमङ्गलाय ताः उपपादिताः अस्माभिः* । एवम् “अभ्रातेवं पुष्टे इति ग्रन्थौचौ”—इत्यनेन पादेनासा द्वयि अनिर्वाच्या दर्शितः ॥

अन्यत्रापि चोक्तम्,—“नाभ्रात्रका † सुपथच्छेत् तोकं द्वास्य तद् भवति—इति” । अय मस्मिन् वाक्ये ‘नाभ्रात्रका सुपथच्छेत्’—इति प्रत्यक्ष एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थं पाणियहणप्रतिषेधं इत्यर्थः । पूर्वयोर्हि मन्त्रयोरुपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः, एतमिंस्तु वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेधः आहत्या विधानेनैव नाभ्रात्रका सुपथच्छेतेति । अत इदं सुक्तम्,—“उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः”—इति ‡ ॥

आइ;—कि सुपथमनप्रतिषेधं एव ? नेत्रयुच्यते ;—“पितृस पुच्छावः” प्रत्यक्षः श्रूयते । कथम् ? “तोकं द्वास्य तद् भवति”—इति । तोक मित्रप्रत्यनामै । यदपत्य मभ्रात्रकायाः पितृर्भवति, नेत्रस्य वैष्णुः; इत्येव मित्रस्य विवाहप्रतिषेधं एव नेत्रयुच्यते पुच्छावादितरस्य च पुच्छिकापितृरपत्यप्राप्तिरिति । तसामुपपञ्चं भवति,— यैवाभ्रात्र-मती, स्वैव पैद्वकं धनं मर्हति नेतरेति ॥

ऋधुना योऽसौ शासदक्षिणि रित्यस्या फलः ॥ उत्तरोऽर्द्धर्षं उत्सृष्टः, स एवाभ्रात्रकावादपज्ञेणैः निरच्यते । पूर्वोऽपि च शासदक्षिणि रित्यय मभ्रात्रमतीवादपज्ञेणैः योज्जयितव्यः । एष एव चि स्थितः पञ्चः ।

* १९८ ४० ११ पं० ।

† “नाभ्रातौ”—रत्नेव ब्रह्मभूत्युक्तप्राप्ताः ।

‡ “यद्यामुलं न भवेद् भाता न विद्वायेत् या पिता । नेपथ्यच्छेत् तां प्राप्ताः पुच्छिमंशङ्क्या ॥” न० १८० ११ ।

§ १८० १०१ ४० (१) ।

॥ उत्तरं पुरस्ताद् वाचास्यत इति १९९ ४० ११ पं० ।

तस्या एव छ्वावमत्या यः पुत्रो भवति, त मेर पुच्चिकाविधानेन
कृताभिसभिलात् पौत्रो ममाय मिति अपुचः सन् मातामह उपगच्छ-
ति, नेतरान् भ्रावमतीपुचान् ; अन्यथा सर्वं एव हि बोढारो अपुचाः
स्युः, ततो विवाहपरिश्रमो व्यर्थं एव स्यात् । अथवा सर्वं एव सोको
द्वामुच्चायण * एव स्यात् । किञ्च पुच्चिकापितुरपि या भार्या
सान्यस्य दुष्टितेति तस्या मपि या जायते या मातामहस्यैव, नेत-
रस्य पुच्चिकापितुः स्यात् । अनियुं चैतस्यवेम् । तस्माद् यैवाभिसभि-
पूर्वकं धर्मेण पुच्चिका क्रियते, तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति,
न सर्वस्या इति ; मैव च दायाद्यार्हा, नेतरा भ्रावमती । अत इत
मुच्यते ;—“पिता यत्र दुष्टितुः” इति । ‘पिता’ ‘यत्र’ यस्मिन् काले
‘दुष्टितुः’ “अप्रदत्तायाः” प्राक् प्रदानादित्यर्थः । “रेतः-सेकः” रेतसः
सेकारं यो दुष्टितरि रेतः सिद्धति तं जामातरं “प्रार्जयति”
प्रसाधयति, प्रकल्पयति, उपवर्त्यतीत्यर्थः । तदा तस्मै तां दुष्टिरं
ददत् किं करोति ? “संश्गम्येन मनसा दध्यते” “सन्दधाति”
अभिसन्दधाति “आत्मानम्” यदत्तापत्य मुत्पद्यते तन्ममेति ।
कथमुनरभिसन्दधात्यात्मान मिति ‘संश्गम्येन’ “मनसा सङ्गमेन”
मनसा विगतापुत्रसन्तापेन चेतसा,—नाह अपुचः, इत्य मेर पुच्चिका
मम पुचः, यो छ्वासा मुत्पद्यते, स पौत्रो मम भविष्यति इत्येवं
सुखेन मनसा सन्दधात्यात्मानं तस्यां पुच्चिकायाम् । तत्रैवं सति
यस्यस्या मेर कृतपुच्चिकाधर्मिण्णा मुत्पद्यते दौहित्रः, त मेर नप्ता
ममाय मित्येवं मुपगच्छति मातामहः, न सर्वानेव दौहित्रान् ;

* अमुच्चापत्य मामुच्चायणः, इयोः (जग्यितुम् दितुष) चामुच्चायणो द्वामुच्चायण ।

भ्राह्मत्वा अपि स तस्या एव पुचो मातामहस्य भवति, न सर्वस्याः; इति सैव च दायाद्याई, नेतरा । स एव च सुखया वृत्त्या मातामहस्यैव पौचो भवति, नेतरे भ्राह्मतीपुचाः * । ते हि गौण्या वृत्त्या जनयितुः पितुः पुचाः सन्तो मातामहस्य पौचा इत्युच्छन्ते कदाचिङ्गोके ग्रास्ये वा ॥

तर्वैवं सति “अङ्गादङ्गात् सम्भवसि”, “आत्मा वै पुच-
मामासि”—इत्येव मादिषु गौणं दुष्टितुः पुचल्ल सुच्यते । किञ्च;
थदि दुष्टिता पुचेष्व अविशिष्टा एव स्थात्, ततो दुष्टितेति विशेष-
समाख्या नैव स्थात्; अस्मि चेयम् । तस्माद् विशिष्टतरः पुचो दुष्टितुः
सकाशादित्युपपद्यन्ते ॥

यदपि शोकम्,—“अविशेषेण पुचाणां दायो भवति”—इति,
तदथभ्राह्मतीपचे इत्यम्ब । अथवा वेदमृत्योर्विरोधे वेदहृष्ट एव
धर्मो ज्यायान्, न सृतिदृष्टः † ।

तस्मिंश्च वेदे “अथैतां जाम्या रिक्यप्रतिषेध उदाहरन्ति” धर्म-
विदः,—येय मृग् वस्त्यमाणा (६ ख०) “न जामये ताम्यः”—इति ।
अथ-शब्दो विशेषाधिकारार्थः। “ज्येष्ठं पुचिकाया इत्येके”—इति ।
यदा उत्सुष्टायां पुचिकायां पुचिकापितुरन्ते पुचा जायेन, तदा
विभागकाले ज्येष्ठं भागं पुचिकायै च दद्याद्, यथा भाग मितरान्

* स याच मनः—“द्वौषिष एव च इरेदपुचस्याचिलं धर्मम्”—इति ८, १११ ।

† अब्दे य य विचार्य मति—अविशेषेयेत्यस्य अक्ष्योक्तं स्त्रीकां भाष्यकान्ता
यालेन, न तु सृतिभ्रम् (१५६ इ० ९ प०), तत् कथं सुपपयेत्ततद् वचनं देवराज-
स्येति; वस्तुतोऽयं यथवा-पचो निरर्थक एव, अपुचस्यैव पितुर्धन्वरसे सृतीमां
सम्भवति; ८० ८, १११ इत्यादयोः इष्टवाः ।

पुत्रान् विभजेत् ॥ अभागा एव लितरा दुहितर इति । तदेतदनयर्था
निष्ठ्यते यथा दुहितृणां भागो नास्तीति—॥ ५ ॥

न जामये ताम्यौ रिक्य मारैक् चकार् गर्भं सनि-
तुर्निधानंम् । यदौ मातरौ जनयन्तु वद्धि मन्यः कर्ता
सुकृतोरन्य कृन्यन् ॥ न जामये भगिन्यै जामिरन्ये-
इस्यां जनयन्ति जा मपत्यं + जमतेर्वा स्याह्नातिकर्मणो
निर्गमनप्राया भवति ताम्य आत्मजः पुचो रिक्यं
प्रारिचत् प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्रा-
हस्य । यदौ मातरौ + जनयन्तु वद्धिम् । पुच मवद्धिं
च स्त्रिय मन्यतरः सन्तानकर्ता भवति पुमान् दायादो-
इन्यतरोऽर्द्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १०.

न जामये इति ६ । “न ‘जामये’ भगिन्यै” “ताम्यः आत्मजः”
आत्मनो धियो जातः । स आत्मजः किं करोति ? इति, ‘रिक्यम्
आरैक्’ । ‘रिक्यं’ पैद्वकं धनं ‘न’ “प्रादात्” न प्रददौ । किञ्चर्ह
तस्माः करोति ? इति । उच्यते,—‘चकार् गर्भं सनितुर्निधानंम् ।
“सनितुः हस्तायाहस्य” भगिनीभर्तुः प्रसवसमर्थां करोति, पुणा-

* तथाच—“पुचिकायां छतायानु यदि पुचो न जायते । समस्तज विभादः
आन् व्येष्टता नाश्च इ लियाः ॥”—इति स० ६, १५४ ।

+ “जनयन्यते न मपत्यं”—क, च ।

‡ “यदि इ मातरो” च, च ।

§ स० सं० ६, १, ५. १ ।

तीव्रर्थः । किञ्च ; ‘यदौ’ मातरः’ यत् पुच्छयं मातरो जनयन्ति,
“वक्षि” च वोडारं “पुच्छम्” “अवक्षिं च” अवोड्रीं स्त्रियम्,
तथोद्दृश्योरपि वोड्रवोड्रगोः पुच्छयोः † “अन्यतरः” एकतरः ‘कर्ता’
“सन्नानकर्ता भवति” । कतमः ? यः “पुमान्” स एव “दायादः”
दायाद्याईः, नेतरः कन्याख्यः । किञ्च ; तथोहभयोरपि ‘सुष्टुतोः’
सुष्टुतयोः सुतरा मेकेनापि प्रथलेन कृतयोहत्यादितयोः ‘अन्य
च्छन्धन्’ “अन्यतरोऽर्द्धचिला” सुष्टुतोऽपि सन् “जामिः” जाम्याख्या
भगिन्याख्यः “प्रदीयते परस्मै” न कस्याच्चिदप्यवस्थाया मसावात्मीयो
भवतीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्या मृचि ‘न जामये ताम्बै रिक्ष्य
मारैक्’ इति न दुष्टिरो रिक्ष्यमागिन्यो भवन्ति, नैताः सन्नान-
कर्मणि पितृहृपतिष्ठन्ते, वर्द्धचिला होताः परस्मै दीयन्ते, तस्माद-
भागा एता इति ॥

यत् पुनरुक्तं पुंसेऽपि दानातिसर्गविक्रया विद्यन्त इति †, तत्
कदाचित् केनचिन्निमित्तेन भवति, स्त्री तु निसर्गेण दीयते विक्रीयते
विसुच्यते वा; सा हि परार्थं मेवोत्पद्यते, तस्मादभागा इति ॥६॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (दत्तीयाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १.

* “निपातस्य च (पा० ५, १, १६९)” — इति दीर्घः ।

† “वक्षि” ‘पुमान् लिया (पा० १, १, १०)’ — इति वक्षः मेषः ।” — इति
स्त्रायषः ।

† १६८ श० १२ प० । डौकाया मपि १६४ श० ११ प० ।

॥ दितीयः पादः ॥

मनुष्यनामान्यत्तराणि पञ्चविंशतिर्मनुष्याः कस्मा-
न्मत्वाकर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः
पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा तच पञ्चजना
इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ १ (७) ॥

प्रमक्षानुप्रसक्त मुक्तम्, तद्यथा—‘जनयितुः प्रजा’—इत्येव मादि * ;
प्रकृत मिदानी मुच्यते ;—

“मनुष्यनामान्यत्तराणि पञ्चविंशतिः” † । मनुष्याणां नामानि
‘मनुष्यनामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः ; अपत्यान्येव चि-
विट्ठुरानि चन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्थानि ? ‘पञ्च-
विंशतिः’ पञ्च च विंशतिस्तु पञ्चविंशतिः (२ ५) । कतमानि पुनस्थानि ?
“मनुष्याः, नराः”—इत्येव मादीनि ‡ ॥

आह ;—“मनुष्याः कस्मात्” ? उच्यते ;—“मत्वा” ज्ञात्वा, तत
एते “कर्माणि” “सीव्यन्ति” तज्ज्ञात्यर्थः । अथ वा “मनस्यमानेन”
प्रजापतिना “सृष्टाः” । “मनस्यतिः पुनः” अयं धातुः “मनस्वीभावे” ।
मनस्वीभावो नाम प्रहृष्टेन प्रहृष्टता प्रजापतिनैते सृष्टाः है । अथ वा
“मनोरपत्यं” मनुष्याः ॥ “मनुषो वा” ॥

* १५१ प० ८ प० । इतो गु १५४ प० ११ प० ।

† १८० १०९ प० ६८० ।

‡ १८० १०९—१८० प० ।

§ सन् १८० ११—५१ स० ।

॥ “मनोर्जातावस्तो षुक्ल”—इति पा० ४, १, १११ स० ।

“तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति” बन्दिगधाः, तत्रेय
म्बुगुदाहरणम् । तदथा ;—॥ १ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरां अभिदेवा
असाम । ज्ञानाद उत् यज्ञियासुः पञ्चजना मम होचं
जुषध्वम् ॥ तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभ-
वेम देवा असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति
वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन
तदन्तः सेऽर्द्धेवानस्तजत तत्सुराणां सुरत्वं मसोरसुरा-
नस्तजत तदसुराणा मसुरत्वं मिति विज्ञायते । ज्ञानाद
उत् यज्ञियासुः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्नना-
मोर्जयतीति सतः पवां सुप्रदृक्ण मिति वा । पञ्च-
जना मम होचं जुषधं गन्धवाः पितरो देवा असुरा
रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्य-
वो निषादः कस्मान्निषष्टः । मस्मिन् पापका मिति नैरु-
क्ताः । यत् पाञ्चजन्यया विश्वा । पञ्चजनीनया विश्वा
पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्वीपुन्नपुंसकेष्विशिष्टा बाहुनामा-
न्युत्तराणि द्वादश बाहू कस्मात् प्रबाधत आभ्यां कर्मा-
ण्यकुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिरकुलयः कस्माद-
ग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वा-

* ‘निषादः कस्मान्निषद्गते भवति निषष्टः’ ४, ८ ।

यकारिण्यो भवन्तीति * वाङ्मना भवन्तीति वाञ्चना †
भवन्तीति वापि वाभञ्चनादेव : स्युस्तासा मे॒षा
भवति ॥ २ (८) ॥

तद्य वाचः०—० जुषध्वम्८। सौचीकस्याग्नेरार्षम्। तस्य विश्वे-
देवैः सह संवादः। तत्रेयं हेतुजपे विनियुक्ता । “तद्” वीर्यं
“वाचः” “परमम्” उल्लटम् अहम् “अथ” “मंसीय” मन्ये जाने
इत्यर्थः। तेन वीर्येण किम्? इति । “येन असुरान् अभिभवेम”
वयम्। ‘अर्जादः’ अन्नभक्तितारः। अपि च हे ‘यज्ञियासः’ यज्ञ-
सम्यादिनः ‘देवाः’ यूथम्। अपि च हे ‘पञ्चजनाः’ मनुष्याः!
निषादपञ्चमा वर्षाः! ‘मम’ इदं ‘हेतुं’ ‘जुषध्वम्’ अगुणहीध्वम्॥
‘इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरूपम्।—“असुराः अ-सुरता स्थानेषु” ते हि न
सुषु रताः स्थानेषु, चपला इत्यर्थः। अथ “वा” “अस्ता: स्थानेभ्यः
इति” प्रस्ताविता देवैरित्यर्थः। “अपि वा असुरिति प्राणनाम”।
स हि “अलः” क्षिप्र इव “शरीरे भवति” तस्य हि तत्र नित्य
मवस्थान मित्यभिप्रायः। “तेन” हि “तदन्तः” भवन्ति । रो
मलर्थे ॥। अथ वा इद मन्यद् ब्राह्मणोक्तं निर्वचनं स्थात् “सोर्दे-
वानस्त्रजत” सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्तादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिः

* इत उत्तरं “वाप्त्यारिण्यो भवन्तीति”—इत्यधिकम् च, च ।

† “वाञ्मना” क, च, ग ।

‡ “वाभञ्चनादेव स्युः” क, च, ग ।

§ ४४० ३०८, १, ११, ४ ।

॥ १ भा० ०२ इ० (१८) इत्यध्वम् ।

सुरानसृजत् जर्जेभः प्राणेभः । तदुक्तम्—‘उच्चे मुद्रणत्पूर्वपक्षः पञ्चदग्धः, तेन “सोर्देवानसृजत तत् सुराणां सुरलम्”—इति विश्लायते । एव नेव प्रातिलोक्येन “असोरसुरानसृजत” । असुरिति प्रश्नस्तप्रतिषेधः । अप्रश्नादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिरसुरानसृजत । तदुक्तम्—‘अर्वाङ् वा तिरदपरपक्षः, तेन असुरानसृजत’—इति । “जर्जाद उत यज्ञियासः, अन्नादात्य यज्ञियास्य” । “जर्गित्यन्ननाम”; तद्वि “जर्जयति” बलिष्ठं करोतीत्यर्थः । अथ “वा” “पक्षम्” एतत् “सुप्रदृक्षणम्” भवति “इति”; ककाररेफसामान्यात् पचेष्ट-स्त्रेवा खात् । दयोरपि वा तद्वि पक्षं सनृदुलात् सुच्छेष्टं भवति ॥

“पञ्चजन्मा मम होचं जुषध्वम्” । एतद्वच सन्देहपद नेक मुहूर्य प्रदर्शितम् । “गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके” मन्यन्ते * । “स्त्रारो वर्षाः, निषादः पञ्चमः;—इत्यौपमन्यवः” । निषद्य इन्नोति निषादः प्राणिवधजीवनः † । अथ वा “निषद्य मस्तिम् पापक मिति” निषादः सौधन्यनाः ‡ इत्येके मन्यन्ते । स च रथकारः § ।

* “पञ्चजन्मे वा एतदुक्तं यद् वैश्वदेवं, सर्वेषां वा एतत् पञ्चजन्माना मुक्त्य देवमनुष्ठावां गन्धर्वां उरसां संपादां च पिण्डावां चेतेषां वा एतत्पञ्चजन्माना मुक्त्य सर्वे एवं पञ्चजन्मा विदुः”—इति द० ब्रा० १, १० ।

† मनु० १० अ० ४८ स्तो० ।

‡ सौधन्यनाः सौधन्यमः पुच्चाः”—इति सायदः (अ० सं० म० १, छ० ११०, अ० ४) । “ज्ञाभूर्विमा वाजा इति सौधन्यम् आङ्गिरसस्य चयः पुच्चा वभूवः”—इति निर० द० का० ११, १, ४ ।

§ “रथं ये चक्रुः सुहत् सुचेतसोऽविज्ञरन्तुं मनसुस्थितु भ्याः । मां कुम्भ॑स्य सर्वगत्य पीतयुच्चा वा वाजा च भयो वेदयामसि ।”—इति अ० सं० १, ०, १३ ।

तथा भिन्नकाल माधारं श्रूयते;—“वर्षासु रथकारः”। “सभूषणं
त्वा इति रथकारस्त्” इति च मन्त्रभेदः;—“सौधृष्ट्वा सूभवुः
(च० सं० १, ३, ४०, ४)”—इति च मन्त्रसिङ्ग्रहात् ॥

यथा हु पञ्चजन-प्रद्वेष मनुष्या एव निषादपञ्चमा वर्षा उच्चन्ते,
तथैव निराह;—“यत्पाञ्चजन्यथा विश्वा०—० स ज्यः”* । प्रगा-
थेन दृष्टा । इय मनुष्युप् । ऐश्व्री । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि महत्वतीय-
पञ्चस्य प्रतिपदेषा । ‘यत्’ यदा “पञ्चजन्यथा विश्वा” पञ्चजनसनु-
दायत्त्वाण्यथा सहितैः सोहभिः स्त्रियिभिः अवर्षति ‘इन्द्रे’ वर्षार्थिभिः
‘घोषा’ स्तुतौः ‘असूजत’ असूज्यत । निषादपञ्चमा वर्षा आर्णातः
सन्तो वर्षाभावे अस्तुततैव इन्द्रम्—‘वर्ष भगवन् !’—इत्येव मर्यथनः ।
अत इद सुकम्,—यदा पञ्चजन्यथा विश्वा सह घोषा स्त्रियिभिः
असूज्यन्तेति । तदा किम्? इति । तदा उपमृत्य च इन्द्रः ताभिः
प्रक्षादिततेताः ‘असूणाद्’ अहम् वर्षार्थं भेषाम् । ‘वईण’ परिदृढेन
वज्रेण, परिदृढानि वा भेषजाक्षानि ‘विपः’ विपाट्, पिता भेषानां
भेषावौ वा ‘अर्यः’ ईश्वरः क्षत्रज्ञ जगतः । कस्मात् पुनरसूणात्?
यस्मात् ‘मानस्य स ज्यः’ मानस्य दर्पस्य बलस्य वीर्यस्य स ज्यः निवासः,
यस्मात् असूणात् । अवीर्यो हि स्त्रयमानः किं कुर्यात् परितुष्टो-
ऽपि? अथवा मानस्य सत्कारस्य पूजायाः स इन्द्रः ज्यो निवासे
भाजन मिति मन्त्रान्तेः सोहभिः वर्षार्थिभिः सत्कातः, ताम् वर्ष-
प्रदानेन प्रतिसत्कारयिष्यन् असूणात् भेषाम् । अपि वा अस्य

* “यत्पाञ्चजन्यथा विश्वेन्द्रे वेषा चक्रचक्र । चक्रचाद् तु च विप्रोऽर्थं
मानस्य स ज्यः ॥”—इति च० सं० १, ४, ४२, १ ।

जगन्निर्माणस्य देवादेः स्वावरान्नस्य स इन्द्रः च्यो निवास चाश्रयो
यस्मात् ततो मेघामस्तृणात् । अनादष्टिदारेषास्य जगतः विनाशो
माधृत् कथवामेत्यभिप्रायः ॥

“पञ्च पृका सङ्खा” । सा हि “स्त्रीपुञ्चपुंसकेष्वविजिष्ठा” एव
भवति । तद्यथा,— पञ्च स्त्रियः, पञ्च पुरुषाः, पञ्च कुलानि इति ।
एवं पञ्चशब्दे स्त्रीपुञ्चपुंसकेषु विशेषो नास्ति ॥

“बाङ्गनामान्युत्तराणि द्वादश” † । बाङ्गोर्नामानि ‘बाङ्गना-
मानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणा मेव हि
भवन्तीति मनुष्यनामभ्य उत्तराणि ‘बाङ्गनामानि’ । कियन्ति
पुनर्स्थानि? ‘द्वादश’ द्वे च दश च द्वादश । कतमानि पुनर्स्थानि?
“आयतौ, च्यवाना, अभीशृङ्”—इत्येव मादीनि ‡ । आमिश्रीभवतः
कर्मभिरेताविति आयतौ । च्यवयितारौ कर्मणां च्यवाना । अभीशृङ्
अभ्यनुवाते कर्माणि । इत्येवमादि योज्यम् ॥

आह;—“बाङ्ग कस्मात्”? उच्यते;—“प्रबाधत आभ्यां कर्मा-
णि” प्रकर्षेण बाधते प्रतिपयत्याभ्यां कर्माणि ॥

“अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः” § । अङ्गुलीनां नामानि
‘अङ्गुलिनामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो बाङ्गनामभ्यः; बाङ्गोरेव
श्वाङ्गुलयो भवन्तीति बाङ्गनामभ्य उत्तराणि अङ्गुलिनामानि ।
कियन्ति पुनर्स्थानि? ‘द्वाविंशतिः’ द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः ।

* १भा० १८५—१८० ष० (२१) ।

† १भा० १८८ ष० ४८० ।

‡ १भा० १८८—१९१ ष० ।

§ १भा० १९१ ष० ५८० ।

कतमानि पुनस्तानि ? “अथुवः, अस्तवः, चिपः”—इत्येव मादीनि ॥। वाङ्गये अवस्थिता अवस्थेताः कर्माणीति अथुवः । अस्तवः परि-माणात् एताः । चिप्यते आभिः चेत्रव्यं इत्य मिति चिपः । इत्येव मादि ॥

आह ;—“अनुसायः कस्यात्” ? उच्यते ;—“अग्नगामिन्यो भवन्ति” अये श्वेताः कर्मसु गच्छन्ति । अथ “वा” “अग्नगामिन्यो भवन्ति” अये श्वेताः गत्वन्ति उदकानि । “अग्नकारिष्ठो वा भवन्ति” अये श्वेताः कर्माणि कुर्वन्ति । “अग्नगा भवन्ति वा” तथादि,—यो श्वेताभिरभिहन्यन्तेऽप्यावद्धित इव भवन्ति । “अपि वा अभ्यञ्जनादेव सुः” एता हि तं त मर्य माभिसुख्येनास्त्रन्ति गच्छन्ति । ये हु “अभ्यञ्जनाः”—इत्यभिधीयन्ते, तेषा मध्यञ्जत आभिरिति † ॥

“तासाम्” अनुसौनाम् “एषा” निर्वाचिका च्छग् “भवन्ति”,
—॥ २ ॥

दशावनिभ्यो दशकल्येभ्यो दशयोक्तेभ्यो दशयोज-
नेभ्यः । दशभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश-
युक्ता वहङ्गः ॥ अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि
कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्ताणि योजनानीति
व्याख्यात मभीशवेऽभ्यञ्जुवते कर्माणि । दश धुरो
दश युक्ता वहङ्गः । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इय मपीतरा धूरे-

* १८० १८१—१८२ इ० ।

† एव च ‘अग्नगा भवन्ति’, ‘अग्नगा भवन्ति’—इति हिविषोऽपि पाठः सक्षते। इतिकारस्य ।

तस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा कान्तिकर्माण उत्तरे
धातवोऽष्टादशाननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरब्दं कस्मा
दानतम्भूतेभ्योऽत्तरेर्वान्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ।
बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलं कस्मादलं भरं भवति
विभत्तेर्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्मा-
द्विनोतीति सतो गेनामान्युत्तराणि नव ऋथति-
कर्माण उत्तरे धातवो दशकोधनामान्युत्तराण्येकादश
गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं क्षिप्रमामा-
न्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात् सङ्घातो वि-
कर्वोऽन्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं
भवति सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् सङ्ग-
ग्रामः कस्मात् सङ्ग्रामनादा सङ्ग्रामणादा सङ्गतौ ग्रामा-
विति वा तच खल इत्येतस्य निगमम् भवन्ति ॥ ६ (६) ॥

दशावनिभ्य इति ० । अवनय इत्येव मादौनि नद्यादिनामभिः
सन्दिल्लते, तदर्थं मिद सुदाह्रियते । चिष्ठुवेषा । अर्बुदस्य काद्रवेषस्य
सर्पशार्दम् १ । ग्रावस्तुतौ विनियुक्ता । दशभिरवनिभिः ये उपचर्यन्त
यावाणः, योमाभिषवकर्मणि प्रवृत्ते, ते दश अवनयः; १ तेष्यो ‘दशा-
वनिभ्यो’ हे चत्विंशतिः ! यूथ मपि ‘अर्बुद’ स्तुतौः प्रोक्षारयतेत्यर्थः ।

* ज्ञा० सं० ८ ३, १०, १ ।

† “तात् देवाचार्युदः काद्रवेषः सर्पशारिःस्तद्यत्”— इति रे० ज्ञा० १, १, १ ।

‡ ज्ञा० ११५ ड० (११) ।

एव मेव दशभिः कल्याभिर्ये उपचर्यन्ते, ते दशकल्याः; * तेभ्यो
 ‘दशकल्येभ्यः’ अर्चत । दशभिर्योऽक्षैः ये उपचर्यन्ते, ते दशयोऽक्षाः † ;
 तेभ्यो ‘दशयोऽक्षेभ्यः’ अर्चत । दशभिर्योऽजनैः ये उपचर्यन्ते, ते दश-
 योजनाः ‡ ; तेभ्यो ‘दशयोजनेभ्यः’ अर्चत । दशभिरभीङ्गुभिर्ये उप-
 चर्यन्ते, ते दशभीङ्गवः § ; तेभ्यो ‘दशभीङ्गुभ्यः’ अर्चत । ‘अज-
 रेभ्यः’ अजरणधर्मभ्यः ‘दश भुरः’ || य एते यावाणः तेभ्यः अर्चत ।
 दशभिर्दशभिरङ्गुलीभिर्य एते युक्ता वहन्ति यावाणः, तेभ्य एभ्यो
 ‘दश युक्ता वहन्त्याः’ अर्चत ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति” ता हि
 “अवन्ति कर्माणि” रक्षन्ति भक्तयन्ति वा क्षिप्यन्तीत्यर्थः । “कल्याः”
 अङ्गुलय एव; ता हि “प्रकाशयन्ति कर्माणि” प्रकटीङ्गुर्वन्तीत्यर्थः।
 “योङ्गाणि”—इत्येतत् पदं “योजनानि इति” अनेन पदेन व्याख्या-
 तम् । योजनानीत्येतत् निगदमिद्धु मेव । “अभीङ्गवः” अपि अङ्गुलय
 एव; ता हि “अभङ्गुवते कर्माणि” व्याप्तुवन्तीत्यर्थः । अनेकै-
 नीमभिरङ्गुलय एवोकाः अनेकक्रियागङ्गुप्रदर्शनाय । एते यावाणः
 एव मनेकक्रियायोग्नीभिरङ्गुलीभिर्गृहीतासादर्थं मर्ततेति । “धृः
 धूर्वते: वधकर्मणः” ध्वरति धूर्वतौति वधकर्मसु पठितम् ॥ । “इय

* १८० १६४ ४० (१०) ।

† १८० १६७ ४० (१६) ।

‡ १८० १६० ४० (१७) ।

§ १८० १६८ ४० (१०) ।

|| १८० १६० ४० (१८) ।

¶ १८० १६१ ४० (४) ।

अपीतरा धूः” अनुहादिसम्भिन्नौ । “एतसादेव” धातोः वध-
कर्मणः । सापि “विहन्ति वहम्” अनुहोस्यस्य वा । “धारयतेर्वा”
सा हि धारयत्यश्च मनस्यादस्य ॥

“कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश”* । स्वयं पुरुषो वा-
ख्यातः सबाङ्गः सामूलः, तं खलु काम एव प्रथम मा विवेशेति
उत्तरे कान्तिर्था इत्यर्थः । यदपि इकान्तं भवति, तदप्यहुलीभि-
रेव कान्तं क्रियत इत्यतोऽनुलिप्तमध्यः ‘उत्तरे कान्तिकर्माणः’
समाधाताः । कियन्तः पुनस्ताः? इति । ‘अष्टादश’ आहौ च दश च
अष्टादश (१८) । कतमे पुनस्तो? इति । “वस्ति, उपस्ति, अववेति”
—इत्येव साहयः† ॥

“अन्नमामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः”‡ । अन्नस्य नामाणि ‘अन्न-
सामाणि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यः कान्तिकर्मभ्यः; अन्न मेव हि कान्तं
सर्वभावेभ्यो भवतीति कान्तिकर्मभ्यः उत्तराणि अन्नमामाणि । कियन्ति
पुनस्ताणि? ‘अष्टाविंशतिः’ आहौ च विंशतिस्य अष्टाविंशतिः (२८) ।
कतमाणि पुनस्ताणि? “अन्नः, वाजः, पाजः, प्रथः, पृच्छः”—इत्येव
मादीनि४ । अन्न इत्ययं निर्वल्यति ॥ । वाजयितव्यं पूजयितव्यम्
एतदु भोजनायोपस्थितं भवतीति वाजः । पौयत इति पाजः ।
प्रथः पाजादेव ॥

* १भा० १८९ ई० ९ च० ।

† १भा० १८९—१०५ ई० ।

‡ १भा० १०१ ई० ९ च० ।

§ १भा० १०४—१११ ई० ।

|| नैव० का० ५, १, १ ।

आह;—“अन्नं कस्यात्”? उच्यते;—“वा” आभिसुख्येन ह्वेतत् “नतं” प्रङ्गीभूतं भवति भोजनाय भृतानाम् । “अन्नेर्वा” अद्यते अन्ति च भृतानि, तस्यादन्नं तदुच्यते इत्युक्तम् ॥

“अन्निकर्मण उत्तरे धातवो दश”* । अन्न मेव इष्टात्मदत्यन्न-नामभ्य ‘उत्तरेऽन्निकर्मणः’ समाक्षाताः । किञ्चन्नसे? इति ‘दशः’ (१०) । कतमे पुनस्ते? “आवयति, भर्वति, वभस्ति”—इत्येव माद्यः † ॥

“बलनामान्युत्तराष्ट्रष्टाविश्वितिः”‡ । बलस्य नामानि ‘बलना-मानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽन्निकर्मभ्यः; य एव इदनि त एव बलवन्नो भवन्तीत्यन्निकर्मभ्य उत्तराणि बलनामानि समाक्षातानि । किञ्चन्ति पुनस्तानि? ‘अष्ट्राविश्वितिः’ अष्ट्रौ च विश्वित्य अष्ट्राविश्वितिः (१८) । कतमानि पुनस्तानि? “ओजः, पाजः, श्वः”—इत्येव मादीनि ३ । ओजः ओजतेर्वाङ्गते वा । इत्येव मादि ।

आह;—“बलं कस्यात्”? उच्यते;—तद्वा “भरं भवति” भिन्नते (भृ० उ०) हि सः, योऽवस्थितो भवति । “विभर्तः” वा (जु० उ०) स एति ॥

“धननामान्युत्तराष्ट्रष्टाविश्वितिरेव” ॥ । य एव बलवन्नो भवन्ति त एव धनं प्राप्नुवन्ति इति बलनामभ्यः ‘उत्तराणि धननामानि’ ।

* १भा० १११ ष० ८ च० ।

† १भा० १११—११४ ष० ।

‡ १भा० ११५ ष० ८ च० ।

§ १भा० ११५—१११ ष० ।

॥ १भा० १११ ष० १० च० ।

कियन्ति पुनसानि ? ‘अष्टाविंशतिरेव’ (१८) । वस्त्रामान्युक्तराण-
ष्टाविश्चतिः इमान्यष्टाविंशतिरेवेत्येव ग्रन्थः । कतमानि पुनसानि ?
“मध्यम्, रेकणः, रिक्षम्, वेदः”—इत्येवम्प्रस्तौनि * । रिक्षत
इति रेकणः । अतिरिक्षमाण सेतदिहैव तिष्ठति विष्माणस्थेति
रिक्षम् । विष्ठते स्थृते एव इति वेदः । इत्येव मादीनि ॥

आह ;—“धनं कस्यात्” ? उच्चते ;—“धिनोतीति सतः” सत
इति कारकावधारणम्, धिनोतिसर्पणार्थः † ॥

“गोनामान्युक्तराणि नव” ‡ । गवां नामानि ‘गोनामानि’,
प्रकृतेभ्यो धननामभ्यः; गव एव हि प्रकृष्टं धन मिति धननामभ्यः
‘उक्तराणि’ गोनामानि । कियन्ति पुनसानि ? ‘नव’ (८) । कत-
मानि पुनसानि ? “अष्ट्या, उक्ता, उस्त्या”—इत्येव मादीनि § ।
अष्ट्या उस्त्या भवति । इत्येव मादि निर्वचनम् । उक्तगिर्वचनो हि
गो-ग्रन्थः ॥, अतो गौः कस्यात् इति न अवौति ॥

“क्रुद्धतिकर्माणः उक्तरे धातवो दद्ध” ¶ । धनार्थ नेव हि
गवार्थं स क्रोधो भवतीति गोनामभ्यः ‘उक्तरे’ क्रुद्धर्थाः समावाताः ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “रेकते, झेकते”—इत्येव मादयः ** ॥

क्रुद्धर्थसम्बन्धेनैव “क्रोधमामान्युक्तराणि” । कियन्ति पुनसानि ?

* १भा० १११—११२ ष० ।

† ‘विवि दिवि विवि विवि प्रीक्तनार्थो’ भू० ४० । पा० २, १, ८० ।

‡ १भा० ११२ ष० ११ ष० ।

§ १भा० १११—११२ ष० ।

¶ १०५ ष० १ ष० ।

॥ १भा० १११ ष० ११ ष० ।

** १भा० १११—११२ ष० ।

Kéntantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each	10	0
Lalita Vistarn, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	1	14
Mimámsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	9	6
Márkandéy Purána, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	2	8
Nrisimha Tápani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8 ; Vol. II, Fasc. I—III @ /10/ each	Fasc.	..	5	10
Náráda Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	0	10
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kámardaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisíháparvan (Sans.) Fasc. I	0	10
Piṅgala Chhandah Sútra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Prithiráj Rásau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prákrti Laksánam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parásara Smṛti (Sans.) Fasc. I and II	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10
Srauta Sútra of Ápastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	5	0
Ditto Kívalhyána, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Létyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10 ; II, 1—6 ; III, 1—7 ; IV, 1—6 ; V, 1—8, @ /10/ each	Fasc.	..	23	2
Sáhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Sákhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Súrya Siddhánta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darsana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Sákara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Sákhya Pravachana Bháshya, (English) Fasc. III	0	10
Sákhya Sára, (Sans.) Fasc. I	0	10
Suśruta Saṃhita, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Taittiriya Áraṇyaka (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0
Ditto Prátisákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Śvetáśvatara Kena Yáñi Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Tánḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each	Fasc.	..	6	4
Vishṇu Smṛti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sútra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Klamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
Mín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	13	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Bealo's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12 ; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Túsi, or, Túsy's list of Shý'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futúh-ul-Sháṁ Wraqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azá'úl, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Háft Ásámn, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	1	
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	

(Turn over.)

Iqbálnámah-i-Jahángír, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs.	1	14
Iqabáh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each	26	8
Maghásí of Wágidi, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	8
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I	1	0
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgír (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbát-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I	0	10
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyútí's Itqán, on the Exegetical Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Násírí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	8	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Táríkh-i-Fíráz Sháhí, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wíp o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.			
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1852 (6), 1853 (6), 1854 (4), 1855 (5), 1856 (8), 1857 (7), 1858 (6), 1859 (8), 1860 (8), 1861 (7), 1862 (8), 1863 (8), 1864 (8), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.			
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
4. Anis-ul-Musharrihin	3	0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	1	0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
9. Istílhákt-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, bvo.	..	1	0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáti, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
12. Khízánat-ul-'ilm	4	0
13. Mahábharata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
15. Purápa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
16. Sharaya-cool-Islám	4	0
17. Tibetan Dictionary	10	0
18. Ditto Grammar	8	0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each	18	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	6	0

1884

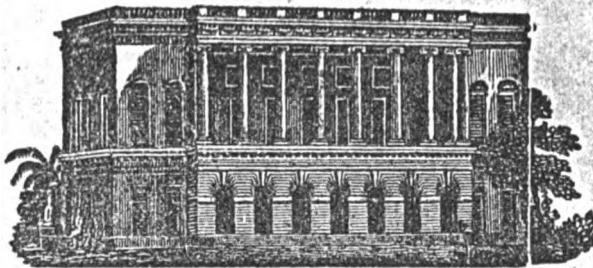
BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 517.

सभाष्वर्ति-निरुक्तम्।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SÁMASRAMI.

VOL. II.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Ra.	3	2
Kátharvána Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..		..	2	8
Kávalýana Gríhya Sútra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each		..	8	12
Agni Purána, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each		..	3	2
Aitareya Áranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each		..	0	10
Aphorisms of Sánkhyá, (English) Fasc. I		..	6	14
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each		..	1	0
Brahma Sútras, (English) Fasc. I		..	5	0
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each		..	2	8
Brihad Áranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each		..	1	4
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each		..	3	12
Brihat Sañhitá, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each		..	1	4
Chaitanya-Öhandrodaya Náṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each		..	27	8
Chaturvarga Chintámani, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—7, @ /10/ each Fasc.		..	0	10
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II		..	1	14
Dásá Rápa, (Sains.) Fasc. I—III @ /10/ each		..	1	4
Gopátha Bráhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each		..	0	10
Gopála Tápani, (Sans.) Fasc. I		..	7	8
Gobhiliya Gríhya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each		..	1	14
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each		..	(Continued on third page of cover.)	

“एकादश” (११) * । कतमानि पुनस्तानि ? “हेऽः, शरः, इणिः, †
त्यजः” इत्येव मादीनि ‡ । हे अरे इत्यनेनाविष्टा भवतीति हेऽः ।
नीचैरनेन नरकं प्रति द्वियते इति इरः । नीचैरनेन द्वियते
नरकं प्रतीति इणिः । त्यजत्यनेनाविष्टा धर्मं जहातीति त्यजः ।
इत्येव मादि ॥

“गतिकर्माण उत्तरे धातवो दाविंश्चतम्” (१२२) § । कुद्वा
एव सन्तः सुतरां गच्छन्तीति क्रोधनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘गतिकर्माणः’
समाक्षाताः ॥ ॥

“क्षिप्रनामान्युज्जराणि षड्हिंश्चतिः” ¶ । गतिसम्बन्धादेव ‘क्षिप्र-
नामानि उत्तराणि’ समाक्षातानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षड्हिंश्चतिः’
षट् च विंशतिष्ठ षष्ठिविंशतिः (२६) । कतमानि पुनस्तानि ? “नु,
मनु, द्रवत्”—इत्येव मादीनि ** । मुन्न इव क्षिप्रं गच्छतीति नु ।
मां क्षिणोति मां क्षिणोतौति सर्व एव हि क्षिप्रगामिनं मन्यन्ते
इति मनु । द्रवत् द्रवतेः । इत्येव मादि ॥

आह ;—“क्षिप्रं कस्मात्” ? उच्यते ;—“विकर्षः” विष्णृष्टो विक्षि-
प्तोऽर्थः “सञ्ज्ञिनः” क्षिप्र मुच्यते ॥

“अन्तिकनामान्युज्जराणेकादश” †† । य एव हि क्षिप्रं गच्छति,

* १भा० १६६ प० ११ च० ।

† १भा० १६४ प० (१) इष्टयम् ।

‡ १भा० १६४—१६९ प० ।

§ १भा० १६९—१७० प० १४ च० ।

|| १भा० १७०—१७० प० ।

¶ १भा० १७० प० १५ च० ।

** १भा० १७८—१७९ प० ।

†† १भा० १७९ प० १६ च० ।

स एवाभिप्रेतार्थस्य अन्तिके समीपे भवतीति क्षिप्रनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘अन्तिकनामानि’ । कियन्ति? ‘एकादश’ (११) । कतमानि पुनर्स्तानि? “तक्षित् आसात्”—इत्येव मादीनि* । ताद्यतेऽस्मिन् प्रदेशेऽवस्थित इति तक्षित् इत्युच्यते । अन्तिकप्रदेशोपासनः स आसात् । इत्येव मादि योज्यम् ।

आह;—“अन्तिकं कस्तात्”? उच्यते;—तद्वा “आनीतं भवति” सन्निष्ठात्वात् ॥

“सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चलारिंशत्”† । सङ्ग्रामस्य नामानि ‘सङ्ग्रामनामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकातेभ्योऽन्तिकनामभ्यः; अन्तिकौ-भूताना भेव हि सङ्ग्रामो भवतीत्यन्तिकनामभ्य उत्तराणि सङ्ग्राम-नामानि । कियन्ति पुनर्स्तानि? ‘षट्चलारिंशत्’ (४६) । कतमानि पुनर्स्तानि? “रणः, विवाक्, नदनुः”—इत्येव मादीनि‡ । रणन्य-स्मिन् शूरा इति रणः । विविधा शूराणा मच वाग् भवतीति विवाक् । नदन्यस्मिन् शूरा इति नदनुः । इत्येव मादि योज्यम् ॥

आह;—“सङ्ग्रामः कस्तात्”? उच्यते;—“सङ्ग्रामनादा”; सङ्ग्र-चक्षन्ति हि परस्यरेण तच योधाः । “सङ्ग्ररणाद् वा” सङ्गृणन्ति संशब्दायन्ते शूरा यन्ते परस्यरेण । “सङ्गतौ यामाविति वा” । याम इति सङ्गात इत्युच्यते । परस्यरं जीगीषया समागतौ तच भवतः ॥

“तच्” षट्चलारिंशत्के सङ्ग्रामनामगणे “खले”§—“इत्येतत्य”

* १भा० १९४—१९५ ष० ।

† १भा० १९९—१९० ष० १० ष० ।

‡ १भा० १९०—१९८ ष० । तच “विवाहः”—इति छत्रीयं पदम् (१९८ ष०) ।

§ १भा० १०९ ष० (१८) ।

गाथः “निगमा:” शन्दिगधाः “भवन्ति”, इतरोऽपि धान्य-खले
इत्युच्यते सङ्ग्रामोऽपि । तच्चैव सति अस्या मृत्यि वक्ष्यमाणार्था *
‘खल न पूर्षान्’—इति अपदेशाद् विभागो लक्ष्यते सस्खखलं-सङ्ग्राम-
खलयोः—॥ ६ ॥

अभीवृद्धि भेकु भेको अस्मि निष्पाठःभी द्वा किमु
चयः करन्ति । खले न पूर्षान् प्रति इन्मि भूरि
किं मा निन्दन्ति शब्दवेऽनिन्द्राः ॥ अभिभवामीद भेक
भेको इस्मि † निष्पहमाणः ‡ सप्तनानभिभवामि हौ
किं मा चयः कुर्वन्त्येक इता सङ्ग्ला हौ द्रुततरा सङ्ग्ला
चयस्तीर्णतमा सङ्ग्ला चत्वारश्वलिततमा सङ्ग्लाष्टावश्चो-
तेर्नव न वननीया नावास्ता वा दश दस्ता हृष्टार्था वा
विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्रदयुतं
नियुतं प्रयुतं ॥ तत्तदभ्यस्त मर्बुदेषां भेद्यो भवत्यरण
मम्बु तद्वेऽम्बुदेऽम्बुमङ्गातीति** वाम्बुमङ्गवतीति वा
स यथा महान् बहुर्भवति वर्षस्त †† दिवार्बुद्धम् । खले न

* इत उत्तरभिहेय चष्टे (९ पं०) ।

† “निःचाल” क । “निष्पाठ” ग, छ, च ।

‡ “भेको चयि” क च, ग ।

§ “निःपहमाणः” छ, च ।

॥ “प्रयुतं नियुतं” क, च, ग ।

ए “मर्बुदेषा” छ, च ।

** “तद्वेऽम्बुमङ्गातीति” क, च, ग ।

†† “वर्षस्त” च ।

पूर्णान् प्रति हन्ति भूरि । खल इव पर्णान् प्रतिहन्ति
 भूरि खल इति सङ्ग्रामनाम खलतेर्वा खलतेर्वाय
 मपीतरः खल एतस्मादेव समाख्यन्त्रो भवति । किं मा
 निन्दन्ति शच्चैवाऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विदु*रिन्द्रो
 द्वाह मस्यनिन्द्रा इतर इति वा व्यापिकर्माण उत्तरे
 धातवो दश तच द्वे नामनी † आक्षाण आश्रुवान
 आपान आप्नुवानो वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्
 तच वियात इत्येतद् वियातयत इति वा ‡ वियातयेति
 वा । आखण्डलु प्र द्व्ययसे । आखण्डयितः § । तद्धि॥
 दित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्मा ताडयतीति** सृतः ॥
 ॥ ४ (१०) ॥

“मुभौ॒र् र मेक॑०—०॒ऽनिन्द्राः”†† । वैकुण्ठसेव्यपुच्छेय मार्षम् ।
 अगतौ । दधराचस्य नवमेऽहनि निष्केवत्ये ग्रस्तते । आधात्मिको
 मन्त्रः । “इदं” तावत् जगत् ‘एकः’ एव अहम् ‘अभि अस्मि’ “अभि
 भवामि”, अभि भूय च भवामि । अस्य बर्वस्याह मेकोऽधिपतिरि-
 त्यभिप्रायः । कथम्नुनरभिभवाम्यह मेतत्? “एकम् एकः” ‘निष-

* “ज विविदु” र, च ।

† “वाक्मी” र, च, न ।

‡ नेतद् “वा”-पदं दधरते उ-च-पुख्ययोः ।

§ “आखण्डयितः वर्षं वर्षयते” र, च ।

॥ ‘तद्धि’ र, च । ‘तद्धि’ र, च ।

¶ “संहृष्टं कर्म” र ।

** “तालयतीति” र, च, न ।

†† च० च० च० च०, १, ९, १ ।

षाट् “निष्पहमाणः” “सपद्मान्” शब्दून् निष्पयेनाधिकं वाभिभवा-
भीत्यर्थः । सहतिरभिभवार्थस्त्रिन्दसि । कथमुनरभिभवन् सपद्मानह
मस्य जगत् आधिपत्ये वर्ते? यावदेकं तात्रदागतं सन्त भेक एवा-
भिभवामि सपद्मम्, ‘अभौ द्वा’ “द्वौ” अथागतौ एक एव “अभिभ
भवामि” । “किम्” ‘उ’ “चयः” ‘करन्ति’ चयोऽपि युगपदागताः
सन्तः एकाकिनोऽपि मम किं “कुर्वन्ति”? न किञ्चिदपौत्यभिप्रायः ।
किञ्च ‘खले न पर्षान्’ गात्रामाने हन्यमाने गत्यमानेऽन्ने । एकः
खलशब्दः उपमानम्, उपमासम्बन्धात्; यथा ‘खले’ खलखाने
कर्षकेण ‘पर्षान्’ बह्नपि उच्चितान् अप्रतिबन्धेन जुधेरन्, एव मह मपि
भूरीनपि शब्दूनागतान् ज्ञाणादेव तैरप्रतिबन्धमानः ‘हन्मि’ । त भेद-
म्प्रभावं सन्तं मां “किं निन्दन्ति शत्रवः?” नाहं निन्दाहः, स्वयोऽह
मित्यभिप्रायः । अपि च “अनिन्द्रा”, ‘ये’ माम् “इन्द्रं न विदुः”
थाथात्यतः, ते कथ मविज्ञायैव मां निन्दन्ति? नैतत्याय मित्यभिप्रायः ।
“अनिन्द्रा इतर इति वा” अथवा अनिन्द्राः सन्तः आत्मना कथ मिन्द्रं
सन्तं मां जिन्दन्ति? न तु नामेन्द्रलेनैवाह मतिरिक्तस्तेभ्यः, अथ कथ
मितरे अनिन्द्राः सन्तो न सज्जन्तीत्यभिप्रायः ॥ इति समस्यार्थः ॥

अथैकपदनिस्तम् ।—“एक इता सङ्घा” गता सङ्घा, असं
प्राप्तेत्यर्थः * । द्वादिकं वापौयं गन्ता । “द्वौ इततरा सङ्घा” एकस्याः
सकाशात्† । “चयस्तीर्षतमा सङ्घा” इयोः सकाशात्‡ । प्रसकान्-

* “एकपदो” दै० का० ११, ४, ९ ।

† “द्विपदो” दै० का० ११, ४, ९ ।

‡ “निनाभिः” नैन० का० ४, ४, ९ ।

प्रसक्त मुच्यते;—“चलारस्त्विततमा सङ्क्षा” चिभ्यः सकाशात् * । “अष्टावश्नोतेः” ते हि सप्त सङ्क्षा व्याप्त वर्त्मने † । “नव” इति या सङ्क्षा, सा “न वननीया” न सम्भजनीया भवति ; नव-सङ्क्षा-युक्तायां हि तिथौ न कस्त्रिदयारम्भः क्रियते ‡ । “दश” इति या सङ्क्षा, सा “दस्ता”; दशान्तैव हि४ सङ्क्षा भवति । “दृष्ट्यार्था वा” दृष्ट्यार्थैव हि॥ दशाना सुपरि पुनः पुनः दृष्ट्यते सङ्क्षा । तथाया;— एकादशेत्येव मादि । तसाद् दृष्ट्यार्थदर्शनाद् दशेत्युच्यते । “विंशति-दिंदशतः” द्विः दश विंशतिरित्युच्यते । “शतं दशदशतः” दशकालोऽभ्यस्ता या दश, ता: समुदिताः शत मित्युच्यते ॥ । “सहस्रं सहस्रत्”** । सह इति षष्ठगामात्, तेन तद्वत्; दुर्बलाना मणि सहस्रं समुदितं षष्ठवदेव भवति सहातवस्त्रीयस्त्रात् । “अयुतं नियुतं प्रयुतं तन्नदभ्यस्ता॑” सहस्रं दशकालोऽभ्यस्ता मयुत मामिश्रीभूत मयुत मित्युच्यते ‡, अयुत मणि दशकालोऽभ्यस्रं नियुत मित्युच्यते४, नियुत मणि दशकालोऽभ्यस्रं प्रयुत मित्युच्यते॥॥ । अथार्दशद-

* “चतुर्षदौ” दै० का० ११, ४, ५ ।

† “चटापदौ” दै० का० ११, ४, ५ ।

‡ “नवपदौ” दै० का० ११, ४, ५ ।

४ “दशवैः च्यार्यांत्” दै० का० १०, ४, ५ । पुराणाच ११ श० ५ प० विष ०१ श० ११ प० ।

॥ तथा च दशेति दण्डः रूप मिति भावः । “दश” च० सं० १, ०, १, १ ।

५ “शतसाः” दै० का० १०, ४, १ ।

** “सहस्रसाः” दै० का० १०, ४, १ ।

†† १भा० ११६ श० (१०) ।

†† “अयुतं” दै० का० ११, १, १ । य० वा० सं० १०, १ ।

५५ “नियुतं” य० वा० सं० १०, १ ।

||| “प्रयुतं” य० वा० सं० १०, १ ।

वित्तचया अनुशब्दं निर्वक्ति;—अरणशीलम् “अमु””, तस्य दाता सेधः, सः “अमुदः”, तस्य; “स यथा” उदकभाव मापद्यमानो “महान् बङ्गभवति वर्षन् तदिवार्बुदम्” तदिव वर्षन् यद् बङ्ग इत्यजातं भवति, तद्बुद मित्युच्यते † । “खल इति सङ्गामनाम्” ‡ । “खलतेर्वा” भ्रंशयत्यर्थस्य, भ्रश्यन्ति हि योधाः । “खलतेर्वा” हिंसार्थस्य, हिंसान्ते हि तत्र परस्परेण । “अय मपौतरः” “खलः” धान्यखलः “एतस्मादेव”, तत्रापि हि भ्रश्यन्ति चूर्लगमानानि धान्यानि हिंसान्ते वा, चूर्लगल इत्यर्थः । अथवा “समाक्षजः” असौ “भवति” विप्रकौर्णः धान्यैः ॥

“व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो इश”(१०) § । सङ्गामे हीतरेतरं व्याप्तिवन्ति योधा इति सङ्गामनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘व्याप्तिकर्माणः’ । कतमे पुनर्स्ते? इति । “इत्यति, नन्ते”—इत्येव मादद्यः ॥ । “तत्र” इशके व्याप्तिकर्मधातुगणे एते “द्वे” “नामनौ” भवतः—‘आक्षाणः’(१) इति, ‘आपानः’(२) इति च ॥ । तत्र, “आक्षाण आपुवानः” यो हि अप्रोति व्याप्तोति स आक्षाण इत्युच्यते, तथा च य आप्रोति स “आपुवानः” सन् “आपानः” इत्युच्यते ॥

“वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्वयस्त्विंशत्” ** । सङ्गामे हीतरेतरं व्याप्त ततो भ्रन्तीति व्याप्तिकर्मभ्यः ‘उत्तरे’ ‘वधकर्माणः’ समाप्तातः ।

* १भा० १९७ ष० (६१) ।

† “अर्बुदं” य० वा० सं० १०, १ ।

‡ १भा० १०९ ष० (१८) ।

§ १भा० १०८ ष० १८ ष० ।

|| १भा० १०८—१८० ष० ।

¶ १भा० १०८ ष० (१), (१) ।

** १भा० १८० ष० १८ ष० ।

कियन्तः? ‘त्रयस्तिंश्चन्’(२३)। कतमे पुनर्खो? इति । “दद्वेति,
अथति, ध्वरति, धूर्वति”—इत्येव मादयः* । “तच” वधकर्मधातुमधे
“विद्यात् इत्येतद्” नाम † । तत्पुनरेवं निर्वकव्यम्;—“विद्यातयते”
नामा प्रकारं यातयते यः शब्दून्, स विद्यातः । अथ “वा” एव
मन्यथा स्थात्—“विद्यातय” एव सुच्यते यः लोहभिः, स विद्यातः ।
‘आखण्डसः’—इत्येतदपि ज्ञामैव ‡ । निगम मपि चाच दर्शयति;—
“आखण्डस् प्र छ्यसे” § । आभिसुख्येनावस्थितो यः खण्डयति
मेघान्, स आखण्डयिता ; तस्य सम्बोधनम् । हे “आखण्डयितः!” ||

इरिमिठिर्नाम कणो ममदृक् । तस्य मार्गम् । गायत्री ।
ऐच्छ्री । राचिपर्यायेषु मध्यमराचिपर्याये फ़ातुरियं शस्ते विनियुक्ता ।
“आचिंगो०—०ह्यसे” || । आचिंगो इति सैकं पदम् । गच्छति
कर्मनाम् ¶ । तस्य शक्याख्यस्य कर्मणो येय मिष्टि-पश्चु-सोमादि-
खक्षणा सन्ततिः, सा शाचिः । अथ वा स्वार्थिक एव तद्वितः स्थात् ।
स्मद्येव शाचिः । तं प्रत्याङ्गयमानो यो गच्छति, स शाचिगुरिच्छः;
तस्य सम्बोधनं हे ‘शाचिंगो!’ इति । तद्यैव शार्णा य आगतः सन्
पूज्यते स शाचि-पूजनः, तस्य सम्बोधनं हे ‘शाचिपूजन!’ । हे
‘आखण्डसः’ आखण्डयितः! शब्दूर्णं मेघानां वा । इय मस्माभिः

* १भा० १८१ १८९ ४० ।

† १भा० १८२ ४० (१६) ।

‡ १भा० १८४ ४० (११) ।

§ ४० सं० ९, १, १४, १ ।

|| “शाचिंगो शाचिपूजनायं रक्षाय ते द्रुतः ।

शा खण्डस् प्र छ्यसे” ॥ ४० सं० ९, १, १४, १ ।

¶ १भा० १७० ४० (११) ।

प्रसुता श्री योगी प्रति ते नित्य मिष्ट मागतं यथा च पूज्यसे स्व
मागतः सन्, किञ्च एतस्याच्च श्रावा मस्मिन् कर्मणि ‘अयं’ ‘रणाय’
रमणाय ‘ते’ तत्र ‘सुतः’ अभिषुतः सोमो यतोऽसामिः वै “प्रक्षेप्त्वा
प्रकर्षेणादरवद्विक्षयसे आङ्गयसे । स एव मेतज्ज्ञात्वः अस्मदनुयायाय
अनतौतकाल मागम्नु मर्हसीत्यभिप्रायः ॥

आखण्डलश्चेऽप्तरं वक्तव्यं बडतरं तज्जिक्षये इति क्रमभेदतो *
निरुच्यते ;—“तज्जिदित्यन्तिकवधयोः संस्कृकर्म” । तज्जिदित्येतच्छ-
ष्ट्रहप मन्त्रिकाभिधायि वधाभिधायि च † इत्येक मेव इतदुभाभ्या
मर्याधीं सम्प्रयुज्यते । विशुद्धपि च तज्जिदित्युच्यते ‡ । सा पुनः
कर्त्तरि कारके “ताङ्गयतौति सतः” ॥ ४ ॥

त्वया वृयं सुवृधा ब्रह्मणस्यते स्पार्शा वसुं मनुष्या
ददीमहि । या नौ दूरे तद्वितोऽया अरातयोऽभि सन्ति
जम्भया ता अनुप्रसः । त्वया वयं सुवर्द्धयिच्चा ब्रह्मण-
स्यते स्पृहणीयानि वस्त्रनि मनुषेभ्य आ ददीमहि यास्य
नौ दूरे तज्जिते ॥ याश्वान्तिके उरातयोऽदानकर्माणो
वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनुप्रसोऽप्ति इति रूपनामा-

* ‘तज्जित् (११), चार्चक (११),’ १भा० १८१ श० १६ च० ।

† १भा० १९४ श० (१), १८४ श० (११) ।

‡ अनुपद मेव वक्ष्यत्याचार्य १५८ श० १ प० ।

§ “तस्तिते” क, च, न ।

|| “तस्तिते” क, च, न ।

¶ “याश्वान्तिके उरातयो” क । “याश्वान्तिके उरातयो” उ ।

मोतीति सतो विदुत्तिष्ठवतीति* शाकपूरणः सा छाव-
ताडयति† दूराच्च हश्यतेऽपि त्विद मन्त्रिकनामैवाभि-
ग्रेत् स्यात् । दूरे चित् सन्तुष्टिदिवाति† रोचसे । दूरे
ऽपि सन्वन्तिक इव सन्दृश्यस इति वज्रनामान्युराण्य-
ष्टादश वज्रः कस्माद् वर्जयतीति‡ सतस्तच कुत्स
इत्येतत् छन्ततेकर्षणिः कुत्सो भवति कर्ता स्तोमाना
मित्यौपमन्यवो ऽचाप्यस्य§ वधकमैव भवति तत्सख
इन्द्रः शुश्रां जघानेत्यैश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्वत्वार ॥
ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तचेन इत्येतत् सनित
ऐश्वर्येणेति वा सनित मनेनैश्वर्य मिति वा ॥ ५ (११) ॥

यथा लन्तिकनामेदं तथेय मृगुदाहरणम्;—“लया वृयं०—०
अनुप्रस्थः”—इति॥ । गत्समदस्यार्थम् । जगती । प्रवर्णे विनियुक्ता । हे
“ब्रह्मणस्यते !” “लया” “वृय” “सुवंधा:” “सुवर्द्धयित्रा” सुषु वर्द्धिता:
अनुग्रहीताः सन्तः ‘वसु’ “वसुनि” यानि यानि ‘स्यार्हा’ स्यार्हाणि
‘स्यूहणीयानि”, तानि तानि ‘मनुष्या’ “मनुष्येभ्यः” तानभीभृय
“आ हदौमहि” । किञ्च, “यास नो दूरे तङ्गितः” ‘या नो दूरे’
अध्यन्यवस्थिताः “अरातयः”, “यास्तान्तिके” । तज्जिक्ष्वदस्यान्तिकाभि-

* “तस्मिष्ठवतीति” क, च, ग ।

† “छावताढयति” क, च, ग ।

‡ “सन्तुष्टिदिवाति” क, च, ग ।

§ “वज्रयतीति” क, च, ग ।

॥ “अचाप्यस्य” क, च, ग ।

॥ ५ च० च० १, ५, १०, ४ ।

धायित्वम् । दूरे च अन्तिके च या अरातयः । अरातिः सेभा । “अदानकर्माणः” । रातिर्दानार्थः * । अस्माकं मभिमतागर्द्यान् इहतो ये निवारयन्ति ते । ‘अरातयः’ “अदानप्रज्ञाः” न दातव्यं मस्ता-भिरेभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञा ते अदानप्रज्ञाः । दिविधा हि ज्ञवः,—दुःखसन्नाश्याः, सुखसन्नाश्याश्च; तच ये दुःखसन्नाश्याः ते अदानप्रज्ञाः, ये अदानकर्माः ते सुखसन्नाश्याः । ते चोभ्येऽपि दूरे चान्तिके चावस्थिता भवन्ति । “ताः” दूरान्तिकावस्थितानुभवानपि “जन्मय” निषेषान् कुरु लं ब्रह्मणस्ते ! किञ्च, “अनप्नसः” अरूपाशैतान् कुरु । “अप्न इति रूपनाम” † । तद्वि “आप्नोति” आश्रयम् ॥

“विद्युत्” । “सा ज्ञवताउर्याति” अशनिरूपेण । “दूरात्” एव “च” “दूर्यते” । तस्माद्द तस्या अन्तिकनामाभिसम्बन्धोऽस्मि । “अपि लिदम्” अपरेणोदाहरणेन “अन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्थात्”—“दूरे चित् सञ्ज्ञिदिवाति रोच्ये” ‡ । “दूरेऽपि सन्तिक इव” अवस्थितो “दूर्यते इति” अत्र दूरेऽपि सन्तिक इवेति स्फुटतरं मन्तिकाभिधानलम्, न तथा पूर्वस्मिन् मन्ते—‘या नो’ दूरे तुक्तिः इति ॥

एव मन्तिकनामलेन वा विद्युत्तामलेन वा वधनामलेन वा प्रक-रणोपपदे अवेष्य यथासम्भवं निर्वक्त्यम् ॥

“यो विश्वतःः—० वृं तव” § । एषा जगती । आग्रेयौ ।

* १३० २५५.४० (४) ।

† १३० २१०.४० (८) ।

‡ २०.८० १, ९, ११, १ ।

§ “यो विश्वतः सुप्रतीकः सुदृढसि दरे चित् सन् तलिदिवाति रोच्ये । रात्राद्युदभ्यु अति देव पश्चात्प्रे सुखे मा रिचामा गुरुं तव” २०.८० १, ९, ११, १ ।

कुरुते इष्टा । महामते आग्रिमारुते ग्रस्ते अभिष्ववद्य च वष्टेऽस्मि
आग्रिमारुते एव च ग्रस्ते । ‘यः’ खं हे ‘श्वे !’ ‘विश्वतः’ सर्वतः
‘सुप्रतीकः’ सुर्वर्णनः शोभनदर्शनः, अपि च ‘सदृढः’ यतो यतो
इत्यसे तत्स्ततः समानदर्शनः तुच्छ एव सद्यसे । अपि च “दूरे”
अपि “सन्” अतिभ्राजिष्णुलात् ‘तङ्गिदिव’ अन्तिक इव अवस्थितः
‘अति रोचसे’ अतिरोचिष्णुर्दृश्यसे । अपि च यदेतत् ‘रात्यास्ति’
रात्या अपि सन् तम् ‘अन्धः’ अव्यानसज्जणं तमः, यत् न ध्यातु
मपि अक्षयते किमुत इष्टुम् । एतदपि ‘अति’ अतौत्य हे ‘देवः’
सर्वभृतद्वैपयितः ! ‘पश्यसि’ एव लम् ; न तेऽसाक मित्र तेनाम्भे-
नापि तमसा प्रतिष्ठन्ते दर्शनम् । तस्य तवैवद्युणयुक्त्य हे ‘श्वे !’
‘वयं’ ‘सखे’ सखिभावे परिचरणकर्मणि आ उत्तमादुच्छायाकाला-
ध्वसाथाः सनः ‘मा’ केन चिद् विधिना* शतुषा वा ‘रिषाम’
मासान् किञ्चिद्दिंसीत् लदन्धानादेवेत्यभिप्रायः ॥

“वज्ञनामान्युत्तराप्यष्टादश” † । यो हि हन्यते स वज्ञेणैवेति
वधकसंभ्यः; ‘उत्तराणि’ ‘वज्ञनामाणि’ । कियमि पुनस्ताणि ? अष्टा-
दश ; अष्टौ च दश च । कतमाणि पुनस्ताणि ? “दिष्टुत्, नेमिः,
ऐतिः”—इत्येव मादौनिः, दिष्टुत्, यतेर्वा शोततेर्वा ; पुनः पुन-
रतिश्येन वा यति अवस्थायति, शोतते दीप्तते वा या दिष्टुत् ।
अवनामयति खण्डयति प्रशारेणेति नेमिः । ऐतिर्ईक्षेः । इत्येव
मादि ॥

* “वाधिना” च ।

† १भा४ १८८ ४० १० ४० ।

‡ १भा० १८८—१८९ ४० ।

आह ;—“वज्ञः कसात्” ? उच्यते,—“वर्जयति” वियोजयति प्राणैः प्राणिनः । “तत्र, कुल इत्येतत्” सन्देहपदम् * । च्छिरपि कुल इत्युच्यते । तत् पुनरेतत् यदा वज्ञनाम, तदा “कृत्ततः” कृत्यतेऽनेनेति “कुलः” । यदा पुनरेतदृष्टभिधानं, तदा “कर्ता सो-मानाम् इति” “श्रौपमन्यवः” आचार्यो मन्यते † । “श्राचायस्य वधकर्मैव” अभिप्रेतं स्थात् । अत्रापि एतदृष्टौ वर्तमान मभिधान मस्य च्छेवधकर्मैव वधार्थसंयुक्त मेव स्थात् । किङ्कारणम् ? “तत्सख इन्द्रः शुश्रां जघान इति”‡ । तेन लृथमानो विटदृष्टवलः शुश्रां श्रोषयितारं रथाना मसुरं मेघं वा जघान । मेघो हि शुश्राः‡ ; तदुरये हि धान्यानि उदकपाइनिमित्तेन शुश्रन्ति ॥

“ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे भातवस्त्वारः” || । इतना मेव हि वज्ञेणा-युधेनैवैश्वर्ये भवतीति वज्ञनामभ्य ‘उत्तरे’ ‘ऐश्वर्यकर्माणः’ । कतमे पुनस्तो ? “इरज्यति, पत्यते, चियति, राज्यति ?”—इति ॥

“रैश्वरनामान्युत्तराणि चलारि”** । ऐश्वर्यसम्बन्धेनैवोच्यते । कत-

* १भा० १८६ ष० (११) ।

† कुल आङ्गिरसः च० सं० १, १४—१८; १, १०१—११५; ८, १०, ४५—५८।

‡ “एतत्र यालेनोऽहम्,—‘रम्भः शृश्रां जघान’ इति । शृश्रां पित्रु मित्यादि मन्त्रे चाय मर्यो विश्वहः”—इति च० सं० १, १, ११, ० चग्बास्त्रायां चायवः । शृश्रां पित्रु मित्रि तु च० सं० १, ०, १७, १ । तत्पृष्ठपदवीषाय च० सं० १, ५, १८, १—१ च्छोऽपि इष्टवाः ।

§ “सेवकैवाहृत्यन्तं देति इन्नारं शृश्रां मसुरम्”—इति साथवः । च० सं० १, ८, २५, १० ।

|| १भा० १८१ ष० ११ ष० ।

¶ १भा० १८१, १८१ ष० ।

** १भा० १८१ ष० ११७० ।

मानि पुनस्तानि ? “राज्ञी, अर्थः, नियुत्वान्, इतः”* । “तत्र इत्येतत्” अभिधान मेवं व्युत्पाद्यम्;—“सनितः” सम्भक्तः “ऐश्वर्येणेति वा”; अथ “वा” “सनितं” सम्भक्तम् “आनेनैश्वर्यं मिति” ॥ ५ ॥

यचां सुपर्णा अमृतस्य भाग मनिमेषं विद्याभिस्वरूप्ति । इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाक मचाविवेश ॥ यच सुपर्णाः सुपतना † आदित्यरश्मये इमृतस्य भाग मुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरूप्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स मा धीरः पाक मचाविवेशेति धीरो धीमान् पाकः पक्षब्यो भवति विपक्षप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्वर्णी भवतीत्यधिदैवत मथाध्यात्मं यच सुपर्णाः सुपतना ‡-नोन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो ॥ वेदनेनाभिस्वरूप्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषा मिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाक मचाविवेशेति धीरो धीमान् पाकः पक्षब्यो भवति विपक्षप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगति माचष्टे ॥ ई (१२) ॥

॥ इति दृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३, २.

* १भा० १६१—१६२ ष० ।

†, ‡ “यच सुपतना” क, च, ग ।

§ “निमिषक्ति” क, च, ग ।

अधुमा मन्त्र मपि व्याख्ये यस्मिन्नेतदीश्वरनामेन इति ;—“यत्रा
सुपर्णा०”—इति* । चिष्टुवेषा । वैश्वदेवीये सूक्ते दीर्घतमसा दृष्टा ।
महाप्रते द्वतीयसवने वैश्वदेवे भूत्वे भूत्वा भूत्वा दृष्टा । वैश्वदेवेषु हि सूक्तेष्वेक-
देवता बङ्गदेवताश्च मन्त्रा भवन्ति, तदपुषेचित्तव्यम् । “यत्र” यस्मिन्
मण्डलेऽवस्थिताः “सुपर्णाः सुपतनाः आदित्यरथ्यः” ते हि शोभन
मर्यं मुहिश्च तमोविघातस्त्वच्चणं पतन्ति । अथवा शोभमानाः पत-
न्तीति सुपर्णाः । ते किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—“अमृतस्य भागम्”
“उदकस्य” अमरणधर्मणो ‘भाग’ भजनीय मंग मादाय पृथिवौ-
लोकात् तेनान्विताः सन्तः सर्वभूतानि “अभि स्वरन्ति” । ‘सू शब्दोप-
तापयोः (भू०४०)’ अभितपन्तीत्यर्थः । अथवा अभिस्वरन्त्यादित्य-
मण्डलम्, आभिमुख्येन रसान् गृहीत्वा प्रयान्ति । “अनिमिषन्तः”
अनिमिषमाणा इव आदरवन्त इत्यर्थः । ‘विदथा’ “वेदनेन”† स्वक-
र्माधिकारयुक्तेनान्विताः सन्तः इदं भेवासामि; कर्त्तव्य मादानादिस्त्वच्चणं
कर्मेति अभिस्वरन्ति । यत्रैतदेवंस्त्वच्चणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरथ्यः, तत्र
किम् ? इति उच्यते ;—“इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः” । ‘इनः’
“ईश्वरः”; इनो ह्यसावादित्यः, ऐश्वर्येण भवति ‘विश्वस्य’ ‘भुवनस्य’
भूतस्य “सर्वेषां भूतानां” ‘गोपाः’ “गोपायिता” भवति “आदित्यः”
मण्डलान्तरपुरुषो यः तत्र मण्डलेऽवस्थितः । “स मा धीरः”
“धीमान्” प्रति विशिष्यथा बुद्ध्यान्वितः ; बुद्धिरेव हि तस्य ग्री-

* च० सं० १, २, १८, १ ।

† १भा० ४२४ ४० (११) ।

रम् । “पाकः पक्त्यः”*, पक्त्यप्रज्ञो “विपक्तप्रज्ञः”; सम्यग्रूड्नमो-
इन्द्रियाद्वातया “आ विवेश्व” आविष्टतु ॥

“दृति” शब्दः प्रकरणप्रदर्शनार्थः;—एव मथम् “उपनिषदर्थे
भवतीति” । यदा ; ज्ञान सुपत्तस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्युवो निश-
येन शौदन्ति, ता रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्वावेन
वर्णते दृति उपनिषदर्थः । “अधिदैवतम्” उक्तम् ॥

“शृथाध्यात्मम्” उच्यते;—अधिदैवत मध्यात्म मित्येतौ शब्दौ
व्याख्यानौ † । “श्च” अस्मिन् अरौरे “सुपत्तनानि इन्द्रियाणि”
अवस्थितानि खेषु खेषु आयतनेषु कृष्णसारादिषु । किं कुर्वन्ति ?
उच्यते,—“अमृतस्य” अमरणधर्मणः “ज्ञानस्य” “भाग” भजनीयं
खं खं रूपादिलक्षणं रस मादाय । ‘विद्यथा’ “वेदनेन” विज्ञानेन
युक्तम् “अभि खरन्ति” । न हि इन्द्रियाणां चेतन्य मस्तौति तानि
ज्ञाचेतनानि; चेतनस्य पुरुषस्य कर्त्तुर्विज्ञानमयस्य करणानि, तदधि-
ष्टानास्तु देवतास्तेनाः । तदभिप्रायेणोच्यते,—‘विद्यथा’ “वेदनेन”
विज्ञानेनेति । किं कुर्वन्ति ? “अभि खरन्ति” “अभि प्रथन्ति” विषय-
ज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तुर्दुःखं कुर्वन्ति । अथ वा ‘अभि खरन्ति’ बुद्धि
माभिमुख्येन विषयविज्ञान मादाय वाञ्छप्रत्याधानार्थं खरन्ति
गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र किम् ? इत्युच्यते,—तत्र योऽवस्थितः “दूश्वरः”
इनः, “सर्वेषां मिन्द्रियाणां गोपायिता” यः “आत्मा”, “स मा-
धौरः” “धौमान्”, “पाकः पक्त्यः” पक्त्यप्रज्ञः “विपक्तप्रज्ञः”

* १८० ११४ ४० (म) ।

† परस्पात् ११४ - ११० ४० ४ च० ।

सम्यग्दृशः सर्वज्ञः । सः “अत्र” एव हि देहेत्स्थितः बुद्धिदैवत-
भावेन तैजसाख्यो माम् “आ विवेश” त्वनुग्रहाद्वातया स मा मत्तै-
वावस्थितोऽनुग्रहालित्यर्थः; तदनुग्रहाद्वात्य सम्यग् दर्शनं प्रकाशते
तदाग्रास्थत इति । “आत्मगति माचष्टे” एव मपास्य विज्ञानं माचष्टे
मन्त्रैः * ॥

यदुकं “पुण्यफले देवताधात्मे वा” † इति, तदेव मुपपाद्यम्,—
तत्र एक एव ह्यसावादित्यमण्डले चाधिदैवते चाधात्मे च ।
बुद्धिदैवताभूतः स एव तत्र तत्रोपेचितव्यः । तस्माद्मुमादादित्य-
मण्डलाद् ये रथमयः प्रसर्यन्ति ते विश्वेदेवा इति; “रथमयो वै
विश्वेदेवाः” इति ह्युक्तम् । अधात्मोऽपि हृष्टाकाशाद् यानीच्छ्रियाणि
प्रसर्यन्ति, त एव रथमयः । अधिदैवते त एव विश्वेदेवा इत्युक्तम् ।
एवं तत्र तत्र योज्यम्; प्रकारमात्रं सेवेद मुपदर्शितं भाव्य-
कारेणेति ॥ ६ ॥

॥ इति निरुक्तृतौ अष्टमाध्यायस्य (द्वितीयाध्यायस्य)

द्वितीयः पाद ॥ ३, २ ॥

* “मन्त्रः”—इति रोष-सम्यादिसः पाठः ।

† ११४ ४० १५ पं० किंच ११९ ४० १९पं० वास्ताम् ।

‡ “आदित्यः”—रथादिपदानां वास्तामानि इष्टयानि (१ भा० ४१५—४१७
४०) । परसाच दै० का० ११ च० ४ पादो इष्टयः ।

॥ दत्तीयः पादः ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु* कस्मात् प्रभव-
तीति सतो इत्यनामान्युत्तराणेकादश इत्यो इत्यते-
र्महान्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्महान् कस्मान् माने-
नान्याज्ञहातीति शकपूर्णिर्महनीयो भवतीति वा
तच ववक्षिथ विवक्ष्यस इत्येते वक्त्रेवा वहतेर्वा साभ्या-
साद् गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद्
गृहन्तीति सतां परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश
सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः सुखं कस्मात् सुहितं
खेभ्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षड् श +
रूपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञानामा-
न्युत्तराणेकादश सत्यनामान्युत्तराणि षट् सत्यं कस्मात्
सत्यु तायते सत्यभवं भवन्तीति वा‡ अष्टा उत्तराणि
पदानि पश्यतिकर्माण उत्तरे धातवश्यायतिप्रभृतीनि च
नामान्यामिश्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमा-
म्नानायाथात उपमा यदतत्त्सवृश मिति गार्यस्तदा-
सां कर्म ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं

* “वडः” क, च ।

† “षोडश” क ।

‡ क च-म-पुरुषकेचिह्न प्रथमस्थाप्तः समाप्तः ।

वा प्रख्यातं वोपमिमीते इथापि कनीयसा ज्यायां-
सम् ॥ १ (१३) ॥

“बङ्गनामान्युत्तराणि दादश” *। ईश्वराणा मेव बङ्गलं भवती-
त्यतः † ईश्वरनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘बङ्गनामानि’। कियन्ति? द्वे च
दश च ‘दादश’ (१२)। कतमानि पुनर्ज्ञानि? “उह, तुवि, पुरु”—
इत्येव मादौनि ‡। उह विज्ञारे; यद्विं बङ्ग भवति, तद् विज्ञीर्णं
भवति। तुवि वृद्धौ; यद्विं बङ्ग भवति, तद् वृद्धं भवतीति। पूरित
मिव हि बङ्गना सर्वं भवतीति पुरु। इत्येव मादि युक्तं योज्यम्॥
आह;—“बङ्ग कस्मात्”? उच्यते—“प्रभवति” हि एतत् बङ्गभ्यो
दीयमानम्॥

बङ्गनामसम्बन्धेनैव “ह्रस्वनामानि उत्तराणि” §। कियन्ति?
“एकादश” (११)। कतमानि पुनर्ज्ञानि? “कुवित् ॥, रिहम् ॥,
ह्रस्वः”—इत्येव मादौनि **। कुत्सित मिव हि तद् विज्ञायते

* १ भा० १५४ पृ० ६ अ० १५०।

† ‘ईश्वरस्य हि बङ्गपालकलं मस्तोत्रतः’—इति वसुं युक्तम्।

‡ १ भा० १५४—१५५ पृ० ।

§ १ भा० १५५ पृ० ६ अ० १ अ० ।

॥ कुविदिति पद मिव इतिहासा धर्माद् गृहीतम्, तस्य बङ्गनामस्तु दृष्ट्वात्
१ भा० १५५ पृ० (११)। किंच “रति वा इति”—इति-खल्लीय-चयोदश-मन्त्रे-
स्वेव “कुवित् सोमस्त्राप्ता मिति” (अ० सं० ८, ९, १५-१०व०)”—इति पादस्थ
याम्बानावसरे ‘कुविद्’ इत्यस्य ‘बङ्गवारम्’—इत्येवायाः कृतः साथेन; एव
मन्यतापि ।

॥ इहाप्यक्षिणीपाठभेदः १ भा० १५५ पृ० १० प० इष्ट्वा:

** १ भा० १५५—१५६ पृ० ।

अत्यन्तवादिति कुवित् । लौढ मेव हि तदस्यत्वाद् भवतीति रिहम् ।
“इत्युः” कस्यात् ? उच्यते,—“इत्युत्तेः”; इत्युत्तो हि भवति सः;
महतः सकाशात् ॥

इत्युत्तम्भेनैव “महन्नामान्युज्जराणि पञ्चविंशतिः” * । इत्युत्त-
पेत्ययैव हि महत्वं भवति । कियन्ति पुनर्स्थानि ? “पञ्चविंशतिः”
(२ ५) । कतमानि पुनर्स्थानि ? “महत्, ब्रह्म, सूर्यः”—इत्येव
मादीनि † । आह ;—“महान् कस्यात्” ? उच्यते,—“मानेन”
“अन्यान्” इत्यान् “जहाति” “इति” “शाकपूणिः” आचार्यो
मन्यते । अथ “वा” “मंहनीयः” पूजनीयो “भवतीति” महान् ।
लृहत्वात् लृहणत्वा द्वा ब्रह्मः । सूर्यः रेषणवान् । इत्यादि योज्यम् ॥
“तत्” तस्मिन् महन्नामके गणे “ववचिथ्”*, विवक्षसे(†)**—
इत्येते आख्याते । ते पुनरुभे वक्त्रेवा वहतेर्वा धातोः “साभ्यामात्”‡ ॥

य एव महान्नास्तु एव गृहिणो भवतीति महन्नामभ्यः “उत्त-
राणि गृहनामानि” § । कियन्ति पुनर्स्थानि ? “द्वाविंशतिः” (२ २) ।
कतमानि पुनर्स्थानि ? “गयः, कृदरः, हर्ष्यम्”—इत्येव मादीनि ॥ ।
गम्यत इति गयः । कृत-दरः कृदरः । हर्ष्ये हरणम् । इत्येव मादीनि ॥
आह ;—“गृहाः कस्यात्” ? उच्यते,—ते हि यावदेव किञ्चिद्वा
द्वित्यते, तत् सर्वं मेव “गृहन्ति” दुःपूरत्वात् ॥

* १ भा० १६६ प० ६ च० ६ च० ।

† १ भा० १६६—१०६ प० ।

‡ १ भा० १०६ प० (१४), (१५) ।

§ १ भा० १०६ प० ६ च० ४ च० ।

|| १ भा० १०७—१११ प० ।

गृहेभेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरतैवेति गृहनामभ्यः “उत्तरे परिचरणकर्माणः धातवः” समावाताः * । कियन्तः पुनर्स्ते ? “दश” (१०) । कतमे पुनर्स्ते ? “दूरज्यति, विधेम, सपर्यति”—इत्येव मादयः † ॥

परिचर्यमाणाना मेव हि सुखं भवनीति परिचरणकर्मभ्यः “उत्तराणि सुखनामानि”‡ । कियन्ति पुनर्स्तानि ? “विश्वतिः” (२०) । कतमानि पुनर्स्तानि ? “शिवाता, शतरा, शातपन्ता”—इत्येव मादीनि § । शिवाता, सुखानुसम्भाद्वि इदमग्राना मिव शरीरं शीतीभवति । शतरा, शीतलतर मिव हि जलादपि सुखम् । शात-पन्ता, शान्तताप मेव हि सुखम् । एव मादि । आह ;—“सुखं कस्यात्” ? उच्चते,—“सुहितम्” सुषु हित सेतत् “स्वेभ्यः” इत्त्रियेभ्यः । “खं पुनः” इत्त्रियम्, “खनतेः” धातोः ॥ । अवदीर्ण मेव हि तस्य कर्णायतमं भवति ॥

“रूपनामान्युत्तराणि षोडश” ¶ । य एव हि सुखिनस्ता एव हि ग्राद्यो रूपवन्तो भवनीति सुखनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘रूपनामानि’ । कियन्ति पुनर्स्तानि ? ‘षोडश’ (१६) । कतमानि पुनर्स्तानि ? “निर्णिक्, वस्त्रिः”—इत्येव मादीनि ** । निर्णिक मिव हि तद् भवति

* १ भा० ६११ प० ६ च० ५ च० ।

† १ भा० ६१२—६१४ प० ।

‡ १ भा० ६१४ प० ६ च० ६ च० ।

§ १ भा० ६१४—६१८ प० ।

|| १ भा० ६११ प० (६) ।

¶ १ भा० ६१८ प० ६ च० ३ च० ।

** १ भा० ६१८—६११ प्र० ।

तैजस्त्वात् । विद्युषोत्यात्रय मिति वप्त्वा । इत्येव मादि । “रूपं रोचतेः”
दीप्यमान मिव हि तत् प्रकाशं भवति* ॥

“प्रश्नस्थनामान्युच्चराणिँ दश” । य एव हि रूपवन्तस्तु एव
प्रश्नस्था भवन्तीति रूपनामभ्यः ‘उच्चराणि’ ‘प्रश्नस्थनामानि’ । कियन्ति
पुनस्त्वानि ? ‘दश’ (१०) । कतमानि पुनस्त्वानि ? “अस्त्वेमाः, अनेद्याः,
अनिन्द्याः†”—इत्येव मादीनि ‡ । अस्त्वेमाः, ‘स्त्रिवृ गतिश्चोषणयोः
(दि० प०)’ ; न स्त्रियति गच्छत्यकौर्त्ति मित्यस्त्वेमाः, अपाप इत्यर्थः;
चमारहितो वा । अनेद्याः, अनिन्दार्थः‡ ॥ । इत्येव मादि योज्यम् ॥

“प्रश्नानामान्युच्चराणेकादश” ॥ । य एव हि प्रश्नावन्तस्तु एव
हि प्रश्नस्था भवन्ति, य एव हि प्रश्नस्थास्तु एव हि प्रश्नावन्तो
भवन्तीति प्रश्नस्थनामभ्यः ‘उच्चराणि’ ‘प्रश्नानामानि’ । कियन्ति
पुनस्त्वानि ? ‘एकादश’ । एकस्तु दश च एकादश (११) । कतमानि
पुनस्त्वानि ? “केतः, केतुः, चेतः”—इत्येव मादीनि ** । ‘कित ज्ञाने
(भू० प०)’, तस्य केतः †† । केतुरपि तस्यैव ॥

“सत्यगामान्युच्चराणि षट्” ‡‡ । य एव हि प्रश्नावन्तः, त एव

* १९० ष० ११ प० किष्ठ १९५ ष० ११ प० ।

† १ भा० १११ ष० ६ ष० ८ ष० ।

‡ नैतह्यास्तात्पूर्वच, यात्यातस्तु ‘अनेमाः’—इति । एवस्तु निषष्ट-यात्याकाले
कादि पुस्तकपाठोऽवलम्बितः, इत्थ तु मादि-पुस्तकपाठ इति ।

§ १ भा० १११—११४ ष० ।

|| रसाति लेखकप्रमादः ?

¶ १ भा० ११४ ष० ६ ष० ८ ष० ।

** १ भा० ११५—११६ ष० ।

†† पूर्वच तु अन्यथैव यात्यातम् ११५. ७० (१) इष्टस्म० ।

‡‡ १ भा० ११६ प० ६ ष० १० ष० ।

हि सत्यवादिनो भवतीति प्रज्ञानामभ्यः ‘उच्चराणि’ ‘सत्यनामानि’। कियन्ति पुनर्ज्ञानि? ‘षट्’ (६)। कतमानि पुनर्ज्ञानि? “षट्, अत्, सत्रा”—इत्येव मादीनि*। बद्ध मिव समद्भुं भूतेनार्थेन भवतीति षट्। अवणाई मेतद् भवतीति अत्। एव मादि। आह;—“सत्यं कस्मात्”? उच्चते,—“सत्यं तायते” सत्सेव हि तत्त्वायते विक्षीर्यते; न हि सतां समीपे शक्य मनूतं वकुम्। अथ “वा” “सत्याभवं भवति” य एव हि सन्तत्त्व एव हि सत्यं वदन्ति॥

“अष्टौ” यानि “उच्चराणि पदानि” चिक्षदित्येव मादीनि, ते “पश्चातिकर्मणः” पश्चात्यर्थाः “धातवः”†। “चायति-प्रभृतीनि च”‡ तान्येव “नामानि” भवन्ति। तानि पुनरेतानि “आमिश्राणि” संस्कृतानीत्यर्थः। तेषां प्रकरणोपपदाभाँ विशेषावधारणं भवति। तत्र,— किञ्चित्त्राम, किञ्चिदाख्यातम्,—इत्येके मन्यन्ते। अन्ये पुनः किम्? “चिक्षत्”(१), “विचर्षणः”(२), “विश्वचर्षणः”(३)—इत्येतानि नामानि, यान्यन्यानि परिशिष्टानि ते धातवः; तानि पुनरेतानि पूर्वचार्यप्रामाण्यात् आमिश्राणि पद्यन्ते इत्येवं मन्यन्ते॥

“नव” यानि “उच्चराणि पदानि” “हिं, सुकं, नुकम्”—इत्येव मादीनि४, आकृत मित्येव मन्तानि, “सर्वपदसमाधानाय”॥। कथं नाम सर्वं चतुर्विंशं पदप्रकारं मेतस्मिन् समाधाये समाधातं

* १ भा० ६१९—६१७ पू० ।

† १ भा० ६१७ पू० २ च० ११ च० ।

‡ “चिक्षदित्यादीनि चायत्यर्थगिगमानि”—रति सन्तत्वामौ।

४ मादिपुक्तसम्पतोऽयं षाठः।

॥ १ भा० ६१९ पू० ६४० ११८० ।

स्थादित्येव भर्तु मेष्वेव हि नवसु समाच्छ्रातेषु उभये निपातोपसर्गाः,
दर्शिता भवन्ति ॥

“अथात उपमाः”। ‘अथ’ इदानीम्, ‘अतः’ अनन्तरम्, ‘उपमाः’
भवन्ति । तथथा,—“इदं सिव, इदं यथा, अग्निर्ये, चतुरस्त्रिदृ
ददमानात्, ब्राह्मणा ब्रतचारिणः, वृक्षस्तु ते पुरुषतवयाः,
जार आ भगम्, मेषो भृतोऽभि अन्नयः, तद्युपः, तदर्णः, तदृत्,
तथा”—एताः उपमाः* ॥

सामान्यलक्षण मासां ब्रवीति,—“यदत्तस्त्वदृश मिति गार्यः” ।
‘धत्’ किञ्चित् अर्थजातम् ‘अतत्’ भवति, ‘तत्’ सरूपस्तु; यथा—
अग्निः खद्योतः, अग्नि-सरूपस्तु षोडग्निनोपमीयते—अग्निरिव खद्योत
इति, एवम् अतसरूपेण गुणेन गुणसामान्यात् उपमीयते;—
इत्येवं ‘गार्यः’ आचार्यो मन्यते । “तदासां कर्म” स आसा मुपमानाना
भर्तु, यदप्रसिद्धतरगुणस्तु कल्य चित् प्रसिद्धतरगुणेनान्येन गुण-
प्रकाशनम् । कच्चित् पुनरात्मनाण्युपमानं भवत्येव ।—“वायुरात्मोपमे
गतिः”, “तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद् धनञ्जयः” इति ।
“ज्यायसा वा गुणेन, प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं
वोपमिमीते” । ‘ज्यायसा’ उत्तमेन ‘गुणेन’ यो यस्मिन् इवे
उत्तमेष्टो गुणः तेन, ‘कनीयांसम्’ अनुत्तमं गुणम् ‘उपमीयते’ ।
तथथा,— सिंहो माणवकः । सिंहे शौर्यं मुत्तमेन, माणवक मेतेनो-
पमिमीते; सिंह इव माणवको विक्रान्त इति । ‘प्रख्याततमेन वा’

* १भा० १२० पृ० १२० १२० १२० । किंच १सा० १८०—१८१ पृ० ।

‘अप्रख्यातम्’ ‘उपमीयते’ । प्रख्यातशक्तमा, अप्रख्यातो माणवकः, सं तेमोपभिमीते,— चक्र इव काम्तो माणवक इति । “अथापि” क्षचित् “कमीयसा” गुणे अथांसम् अपि सन्तम् उपभिमीते । तदेतच्छन्दस्येत्र द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गु रशनाभिर्दशभिरभ्यधी-
ताम् । तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गु वनगामिनावग्निमन्यनौ
बाङ्ग तस्कराभ्या मुपमिमीते तस्करस्त्वरेति । यत्
पापक भिति नैरक्तास्तनोतेर्वा स्यात् सन्ततकर्मा भव-
त्यहोराचकर्मा वा रशनाभिर्दशभिरभ्यधीता मध्यधा-
ताः । ज्यायांस्तच गुणोऽभिप्रेतः ॥ २ (१४) ॥

आह ;—कि मुदाहरणम् ? उच्यते ;—“तनूत्यजेव०—०रङ्गैः”^१।
चित्त्येय मार्गम् । चिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । ‘तनूत्यजा’
“तनूत्यका”, चौर्याभिप्रायेण हर्त्यं वा सर्त्यं वेति क्ताथ्यवसायौ
तस्करौ “वनर्गु वनगामिनौ” मार्गमोषकौ प्रस्ततौ, ताभ्या मुपमी-
यते । तौ यथा उपमार्थलेन सुपुष्टौ भवतः, न तथा यामतस्करौ ।
तौ यथा कं चिदध्यं बधीयातां रज्ञा । एवम् एतौ असदाङ्ग

^१ उभयविध सेवेति भावः । तत्र प्रथम मुदाहरणं तनूत्यजेति (११३ ष० ५ ष०),
द्वितीयं कुरुतिदोषेति (११५ ष० १५०) ।

^२ “तस्करस्त्वरो भवति” कृ, च ।

^३ “रभधीता भभधीता मित्यध्याताम्” कृ, च ।

^४ “०धीताम् । इत्यं ते च्यु नव्यसी मनुषी यज्ञा रथं न मवत्तिरङ्गैः ॥”
प० सं० ०, ५, ११, ६ ।

‘रज्जनाभिः’ अद्युच्चीभिः ‘इष्टभिः’ इष्टपञ्चायोगिनीभिः ‘अभ्यधीताम्’ प्रतिगिरिष्टीताम् । अभिनिष्ठय च अग्निमन्त्रयोऽप्लेष अधरारस्तुत-रारणीभूतं त्वं तखराविव कस्त्रिदध्वं गाढं बध्वा सुख्नम् माकर्षतः । किमर्थं पुनरेव मर्यतेऽस्माभिः ? हे ‘अग्ने !’ ‘हयं’ यस्मात् ‘नवयो’ नवतरा, अन्यैः खोदभिः अदृष्टपूर्वा, युग्मद्गुणैः मंस्त्रय विवक्षिता, ‘ते’ तं व ‘मनीषा’ स्फुतिः प्रधानयं युक्ता । स त्वं मेतज्जाला एव मर्य-भानोऽस्माभिः ‘युक्त्वा’ योजय आत्मान मरणी प्रति । अरणिभ्यां ‘इत्यवश्चिः’ दीप्तमानैः खैः ‘अङ्गैः’ ज्वालाख्यैः । कथम्युनर्योजय ? ‘रथं न’ यथा कस्त्रित् कुतस्त्रित् आजिगमिषुः छीव्रं रथं योजयेत्, एव मेवावतरणाय त्वं माभ्या मरणीभ्यां योजयमानो यज्ञे विन्नं मा कार्यैरित्यभिप्रायः । “तनूत्यक् तनूत्यकौ” इत्यर्थः । “वर्णू वर-गामिनौ”, तत्र हि तयोर्यार्थं सिद्धाति* । एव मस्ता नृष्टि “अग्नि-मन्त्रनौ”“बाङ्ग”प्रशस्तौ “तखराभ्याम्” अप्रशस्ताभ्याम् “उपमिमीते” मन्त्रदृक् ॥

“तखरः” “तत्” एव “करोति”, “यत्” एव “पापकम्” भवति “इति नैरुक्ता मन्त्रन्ते” । वैयाकरणानां पुनरन्वयापि स्वातन्त्र्यात् । स हि “सन्ततकर्मा भवति” ; रात्रौ शामे सुष्णाति, दिवा अरणे, एवम् “अहोरात्कर्मा वा” एतदेतत् सन्ततकर्मलभम् । “रज्जनाभि-दैषभिरभ्यधीताम्” इत्येव “तत्” बाङ्गोः “ज्वायान्” “गुणोऽभि-प्रेतः”, तयोः प्रशस्तात्वात् ; अप्रशस्तात्वाच तखरयोः कनीयान् ॥ २ ॥

* १३०. १९२ ४० (६) इत्यर्थः ।

† “तदृष्टवौ करपत्योक्तोपच” वा० प्राति० १, ५१ ।

कुह॑ स्विहोषा कुह॑ वस्तोरुश्चिना क्वाहाभिपित्वं
 करतः कुह॑ष्टुः । को वां शयुचा विधवेव देवरं मर्ये-
 न योषा क्षणुते सधस्य आ । क्व स्विद्राचौ भवयः
 क दिवा क्वाभिप्राप्तिं* कुरुथः क्व वस्थः को वां शयने
 विधवेव देवरं (देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्चते†)
 विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति
 चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगा-
 द्विधवा देवरो दीव्यतिकर्मा मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा
 योषा यौतेराकुरुते सहस्याने‡ इथ निपाताः पुरस्तादेव
 व्याख्याता यथेति कर्मपमा । यथा वातो यथा वनं
 यथा समुद्र एजति । भ्राजन्तो अुग्रयौ यथा । आत्मा
 यक्षस्य नश्यति पुरा जीवृष्टभै यथा । आत्माततेर्वा-
 मेवापि§ वास इव स्याद् यावद्यान्तिभूत् इति । अग्नि-
 र्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः । अग्निरिव ये (मरुते
 भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का॥) भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥
 इ ॥ (१५) ॥

* “क्वाभिप्राप्तिं” क, च, ग ।

† वन्धनीचिक्काकर्मतानीमानि पदानि न सन्ति क च ग-पुस्तकेषु ।

‡ “सधस्याने” क, च, ग ।

§ “अंतर्वापि” क, च, ग ।

|| वन्धनीचिक्काकर्मतानीमान्यपि पदानि न सन्ति क-च-ग-पुस्तकेषु ।

द्वितीय सुदाइरण मेतस्मिन्देवार्थे “अथापि कनौयसा व्यायां-
सम् (३०७४०१५०)” इति;—“कुहृ खिद् दोषा”* इति ।
कल्पवतो दुष्टिता घोषा नाम, तस्या इय मार्षम् । आश्चिनौ ।
अगती । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः ग्रस्ते । हे अश्चिनौ ! ‘कुहृ खिद्
दोषा’ “क्ष” गु युवां “रात्रौ” “भवथः” ? ‘कुहृ वस्तो’ “क्ष” वा
“दिवा” भवथः युवाम् ? येन नापि रात्रौ अस्माकं दर्शन सुपगच्छयः,
नापि दिवा । चिदिति परिदेवनायाम्, ईर्ष्यायां वा । ‘कुहृ’ “क्ष”
च “अभिपिलम्” “अभिप्राप्तिं” खानभोजनायार्थे “कुहृथः” ? ‘कुहृ’
“क्ष” वा ‘उष्टुः’ “वस्थः” ? सर्वथा न विज्ञाथते वा मागमन-
प्रवृत्तिः । किञ्च ; ‘को वा शयुचा’ कतमो युवां यजमानः शयुचा
“शयने” ? किं ‘विधवा इव देवरम्’ यथा विधवा ऋतभर्दका का चित्
ख्लौ शयने रहस्यतिरां यक्षवती देवर मुपर्चरति ; स हि पर-
कौयत्वात् नार्या दुराराध्यतरो भवति, यद्येनोपचर्यते ; न तथा
निषेद्ध भर्ता । तस्मात् तेनोपस्मिन्मीते अश्चिनौ । तथा ‘मर्ये’ मनुष्य
देवरम् । सैव ऋतभर्दका ‘योषा’ ‘आ’ ‘कणुते’ आभिमुख्येन
कुहृतो । को वाम् एवम् आभिमुख्येन ‘सधस्ये’ “सहस्राने” समाने
सहयोगिना चात्मना छला परिचार ? येनेह नोपगतवन्तौ स्तो-
ऽस्मादर्शन मिति । एव मस्या मृष्टि देवरेण कनौयसा व्यायांसाव-
श्चिनावप्यमौयेते, विधवथा च यजमानः ॥

अथैकपदनिरक्षम् ।—“विधवा विधात्रका भवति” । धाता स

* च० स० ३, ८, १८, १ ।

† मनुः ६ च० ११, १० श्ल० ।

तस्या विगत इति । “विधवनादा” सा हि भर्दमरणेन विधृता कम्पितेव भवति । “विधावनादा” सा हि भर्तुरभावादनुरथमाना तच तच विधावेत्येव । “इति चर्मशिरा:” आचार्यो मन्यते । “अपि वा धव इति भनुव्यनाम*”, तदियोगाद् विधवा । “देवरः”-इत्येष शब्दो “दीव्यतिकर्मा” दीव्यत्यर्थः; स हि भर्तुभ्रीता, नित्य मेव तथा भ्रातभार्यया देवनार्थं ब्रियत इति देवर इत्युच्यते । “मर्यः भनुञ्चः” स हि “मरणधर्मा” । “योषा यौतेः” मिश्रणार्थस्त्रः; सा हि मिश्रयत्यात्मानं पुरुषेण साकम् । “आ कुरुते सहस्राने” आभिसुखेन आत्मना कुरुते परिचरणाय ॥

“अथ निपाताः” समाक्षाताः । यथा—“अग्निर्वये” इत्येव मादयः, ते चलारोऽवसरप्राप्ताः । ते च पुमः “पुरस्कादेव व्याख्याताः” सामान्यतः†, विज्ञेषत इदानी मुदाहरणतो व्याख्यायने । तच “यथा इति” एषा “कर्मापमा” । कि मुदाहरणम्? “यथा वातो थथा वम् थथा समुद्र एजति”—इति‡ । सप्तवप्त्रिरचेयोऽपश्चत् । एषा अनुष्टुप् । गर्भानुमत्वणे विनियुक्ता । यथा वात-वम-समुद्रः एजन्ते कर्मन्ते, एवं ‘त्वं’ हे ‘दशमास्य’ इशमामसमूत् ! गर्भ ! एतस्मात् मातुरुदरान् अदुःख्यन् एनाम् एजन् चतुर्म् ‘अवेदि’ अर्वाङ् एहि, ‘सह’ ‘जरायुणा’ उत्त्वेण प्रजायत्वः; मा स्याः त्वं मेत-सिन्नुदरे इत्यभिप्रायः ॥

* १भा० १०८४ (१) ।

† चथ निपाता इत्यादिभित्वा उपेषितवा इत्यन्तेरहमिः चत्वैः (पु० ४४—४५०) ।

‡ “०एजति । एषा त्वं दशमास्य सुकार्येति ज्ञायुषा ॥” च० सं० ४, ४, १०, ४ ।

अपर सुदाहरणम्;—“अहृत्र मस्य केतवः”—इति* । प्रस्तुत्त-
स्थार्थम् । गायत्री । शौरी सा । अनयातियाद्यो गद्याते पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि ।
‘अहृत्रम्’, ‘अस्य’ ‘केतवः’ रथाय; ‘वि’ विविधाः दृश्यन्तेऽस्य भगवतः
सूर्यस्य प्रज्ञानसतत्त्वाः; ते हि तमोऽपचत्य र्वर्वप्राणिनां प्रज्ञान
मभिश्चयन्तीति त एव केतव इत्युच्चन्ते लक्षणया । अथवा प्रका-
शसतत्वात् इति साक्षादेव केतुश्चक्षेषु स्थात् । केतुरिति विज्ञान-
सुच्छते†, विज्ञानस्य पुनः प्रकाशसतत्वास्तैत इति केतव इत्युच्चन्ते ।
अथवा केतव इव सर्वतो दिश्म सुच्छ्रुता आदित्यमण्डले; ध्वंजा हि
केतुरुच्छते । के पुनस्ते? इति, ‘रथायः’ । किं कुर्वन्ति य एव
सुच्छ्रुताः? इति, उच्छते;—‘जग्नाम् अनु’ तिष्ठन्ति गच्छन्ति तमां-
स्यपचत्तु मन्याद्योपकारान् कर्तुं मोषधिपाकादीन् । कथं पुनरनु-
तिष्ठन्ति? ‘भ्राजन्तः’ दीयमानाः । कथम्? ‘अग्नयो यथा’ येन
प्रकारेण अग्नयो भ्राजन्ते, तथा भ्राजन्तोऽनुतिष्ठन्ति ॥

अपर सुदाहरणम्;—“यदिमा वाजयत्त्वह”—इति† । आर्थवर्णो
भिषक्, सेनेय मोषधिसूक्ते दृष्टा । अग्नष्टुप् । एतेन पुनरपत्तिस्तो
दीचितो एकविंशतिभिर्दर्भपिच्छूलीमित्राभिरङ्गिरभिषिष्ठते । उप-
तापग्राम्यर्थं मनेनैव सूक्तेनाग्निचयनार्थं स्तेचं याम्यारणाभिरोषधि-
भिष्ठयते । ‘यहू’ यदा, अहम् ‘हमाः’ ‘ओषधीः’ ‘हस्ते’ ‘आदधे’
आधाय च समिकर्त्ते उपि तिष्ठामि रोगिणः एताः ओषधीः ‘वाज-

* “वहृत्र मस्य कुतवा विरुद्धशो जन्मां चनु! भाजन्तो अग्नयो यथा ॥” अ०
सं० १, ४, ०, २ ।

† १भा० ६१६ श० ८ च० (१) ।

‡ “यदिमा वाजयत्त्वह मोषधीर्देह॑ चादधे । यामा०—”अ० सं० ८, ५, १०, १ ।

‘यन्’ पूजयन् सुविनित्यर्थः । अथ तदैव तदगत्तर मेव ‘पुरा’ एव तासा
मेषधीनां प्रयोगात् असात् सुनीतम् ओषधिवीर्यम्, असद्म मन्यानः
‘आत्मा’ ‘यद्यास्य’ यस्ताणो ‘नम्भति’ रोगस्यापुनरागमनाय । कथं
पुनर्नम्भति? ‘जीवगृहः यथा’ यथा जीवयाहस्य; पुरैव इननात्;
अहतस्यैव जीवो नम्भेत् विपदो दैवात्, एव मात्मा रोगस्यापि
पुरैवौषधिप्रयोगात् नम्भतात्यभिप्रायः ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते ;—“आत्मा अततेर्वा” सर्वं मेव हि तेजातितं
भवति सर्वगत्वात् । “आस्तेर्वा” सर्वं मेव हि तेज व्याप्तं भवति सर्व-
गतत्वादेव । “अपि वाप्तं इव” सहाते द्वासौ कार्यकारणस्यो “यावद्
व्याप्तिभूत इति” अपि चैव मन्यथा “स्थात्” आप्नो व्याप्तं इव स्थात् ।
किञ्च सर्वगतत्वेऽपि सति यावन्नात् मेव तस्य कार्यकारणसहातेज
व्याप्यते, तावन्नात्तम्भुत् एवासौ सह्यते, तावन्नात्ते हि प्रदेशे तस्य
चैतन्यशक्तिरभिव्यञ्जते; तप्तायसि दर्भमुष्टिप्रचेपात् अम्ब्यभिव्यक्ति-
वदिति । स्फूलेण हि स्फूलं व्याप्यते, न स्फूलेन स्फूलम्; स्फूलस्य
कार्यकारणम्, स्फूला आत्मा; तस्मादिवशब्दः ॥

“इदं यथा(१)”, “अग्निं ये(२)”, “चतुरश्चिद् ददमानात्(३)”
—इत्येषः समान्नायानुक्रमः* । अग्निर्भय इत्यस्य निघट्टनस्यस्य “दुर्म-
दासो न सुरायाम्”—इत्यनेनैवां गतार्थतेति मन्यमानाः के चिद्व
निगमं नाधौयते, अपरे पुनः समान्नायानुक्रमेऽय मिति मन्य-

* १भा० ११० पृ० १४० १५ च० ।

† पुरस्यात् ४४ पृ० ७५० किंच ४८ पृ० १५० ।

माना एव मेव निगम मधीयते । “**अग्निये भाजसा दुक्षावृच्छुः**”* । भार्गवस्य च सदस्योरित्य मार्षम् । मरुतौ । अगतौ । अग्निरित्ये भाजिष्णुतया रोचनाः ; यथा केन चित् प्रकर्षेण ‘**दक्षावृच्छुः**’ रोचि-**ष्णुरक्षाः** ; मरुतः । किञ्च ; ‘**वातासु न खुयुजः सुष्य ज्ञतयः**’ वाता द्वय खुयुजः । खेन खेनानुपहेणानुपाधाणा स्तोत्राणां योजयितारो ये ते ‘**खुयुजः**’ । किं तेषाम् ? ‘**सुष्य ज्ञतयः**’ श्लीलगतय इत्यर्थः । किञ्च ; ‘**प्रश्नातारो न श्वेष्ठाः सुनीतयः**’ यथा के चित् प्रकर्षेण ज्ञातारः ‘**सुनीतयः**’ स्युः, प्रश्नस्या जीत्याच्चिताः ; एव मेतेऽपि मरुतः । वसप्रधाना हि ते इत्यतः प्रज्ञावद्विरपगीयन्ते । ‘**सुशर्माणो न खोमा चूतं घते**’ । सुखाः बन्धव द्वय सन्तु ‘**खोमा**’ खोम्याः ‘**चूतं घते**’ चूतं घड़ं कर्तुं मिच्छते घजमानाय । ये एवज्ञुण्युक्ता मरुतो भवन्त्यति, तान् वयम् अभिप्रेतार्थं चिद्वये स्तुम् इति वाक्यब्रेषः ॥ ५ ॥

चतुरश्चिह्नमानादिभीयादा निधातोः । न दुरु-
क्ताय स्यृहयेत् । चतुरोऽक्षान् धारयत इति† तद्यथा
कितवाद् विभीयादेव मेव दुरुक्ताद् विभीयात् दुरु-
क्ताय स्यृहयेत् कदा चिदा इत्याकार उपसर्गः पुरस्ता-
देव व्याख्यातो इथाप्युपमार्थे हृश्यते । ज्ञार आ भग्म् ।
ज्ञार इव भग मादित्योऽच ज्ञार उच्चते राज्ञेर-

* “**चुग्निं वे भाजसा दुक्षवृच्छु वातासु न खुयुजः सुष्य ज्ञतयः । प्रश्नातारो न श्वेष्ठाः सुनीतयोः सुशर्माणो न खोमा चूतं घते ॥**” च० च० च०, ११, १।

† “**चतुरश्चिह्नादरपत इति**” क, च, न । “**चतुराऽक्षान् धारयत इति**” च ।

यिता स एव भासां तुथापि निगमो भवति । खसुर्जारः
 शृणेतु न इत्युषस मस्य स्वसार माह साहचर्याद्रसह-
 रणादापि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात् स्वीभग-
 स्तथा स्याद् भजतेर्मेष इति भूतोपमा । मेषो भूतो-
 इभियन्नयः । मेषो मिषतेस्तथा पशुः पश्यतेरभिरिति
 रूपोपमा । हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगपात्रप्रात्सेदु
 हिरण्यवर्णः । हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं था इति च ।
 तं प्रत्यर्थां पूर्वर्थां* विश्वयेमथा । प्रब्रह्म इव पूर्व + इव
 विश्व इवेम इवेत्य भेततरोऽमुमादसावस्ततरोऽस्मा-
 दमुथा यथासाविति व्याख्यातं वदिति[†] सिद्धोपमा ।
 ब्राह्मणवद्वृष्टस्तत् । ब्राह्मण इव वृष्टस्ता इवेति
 (वृष्टस्ता वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा) ॥ ४
 (१६५) ॥

चिदित्यय मपरो निपात उपमार्थौयो भवति ; पुरस्तादप्यय-
 मुको “इधिचिदित्युपमार्थै”६, इदानीं समाजायविशेषव्याख्यानाव-
 सरप्राप्तस्य छान्दस मुदाहरण मस्य प्रदर्शते । क्षतमत् पुनस्तत् ?

* † “पर्वर्था” इति, “पर्वे”—इति च क।

‡ चन्द्रीचिदित्याभेतं निर्वेचयं न इत्यते क-च-म-पुस्तकेषु ।

॥ ३८ प० १९ प० ५० किञ्च ५० प० ० प० ।

इति, उच्यते;—“चतुरं०—० सृहयेत्”* । मिचावदणार्थणद्वचे घोरपुच एतां गायत्री मपश्शत् । चतुरोऽज्ञान् धारयमाणात् “कितवात्” योऽन्यः कितवा “विभीयात्” कि मपि यतिव्यन्ते तदन्यदा किञ्चिद् येन मा मयं जेष्ठतीति । निहितेषु न तथा भयं भवति यथा कितवस्य प्राङ् निधानात् । “एवं” सर्वदा “एव” “दुरक्षाद्” “विभीयात्” उद्दिजेदित्यर्थः । तथा तथा वर्त्तते यथा यथा दुरक्षं न पृष्टुयात्, न श्रूयते । दुरक्षे हि वरणो देवता, तस्मात् “न दुरक्षाय सृहयेत्” “कदाचिद्” अपि किञ्चु स्फूर्त मेव हि पृष्टुयात्; तत्र हि मिचो देवता अर्यमा च ॥

“ब्राह्मणा ब्रतच्चारिणः”—इत्येतदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्ते—“मंव-
स्तुरं इश्वर्याना (च० सं० ५, ७, ३, १)” —इत्येतमिन् मन्त्रे, चतुर्दशे-
ऽध्याये † ॥

“द्वचस्य नु ते पुरक्षतव्याः”—इत्येतत् पुरक्षाद् व्याख्यातम् ‡ ॥
“आ इत्याकार उपसर्गः” स पुनरेष “पुरक्षादेव व्याख्यातः”—
“आ इत्यर्वागर्थे” इति †; “अथापि” अय माकारः कदाचित्
“उपमार्थे” अपि “दृश्यते” । तदथा,—“जार आ भग्म्” इति ।
कि मुक्तं भवति? “जार इव भग्म्”—इति । आह;—कोऽय मन्त्र
जार उच्यते? “आदित्योऽत्र” “जारः” इति “उच्यते” अस्मिन्
मन्त्रे । स हि “राजेरयिता” तदुदये हि राजिर्यिते विपरण-

* च० सं० १, ३, १६, ४ ।

† है० का० ८, १, ९ । इष्टवस्य पुरक्षादपि १भा० १८० ष० (५) ।

‡ १८० १पा० १८० (५०—५१ ष०) ।

§ १८० १पा० ५८० (४१—४२ ष०) ।

मतीत्यर्थः । “स एव भासाम्” चन्द्रादीनां या भासः ता अपि
स एव उद्यन् जरयति ॥

“उद्दीरय०—० वेपते मृती”* । अङ्गिरः पुत्रो हविर्द्वाने एतथा
जगत्या अग्नि मस्तौत् । पितृमेधे विनियुक्ता । हे भगवन्नग्ने ! सर्व-
गतं सन्त मशेषस्य मात्मानं विशेषात्मलाभाय ‘उद्दीरय’ उद्भवयैव ।
अरणी पितरौ प्रति, अथवा यांवापृथिव्यौ पितरौ स्थाताम्†,
अहोरात्रे वा ; ते प्रति विशेषात्मलाभायोज्वलय त्वं मात्मानम् ।
कथं च पुनरुद्दीरय ? ‘जार आ भग्म’ जार इव भग्म । जार
आदित्यो यथा भग्म भजनीयं भौम मान्तरिक्षं च रसं स्तं वा ज्यो-
तिरुद्धर्म भौरयति, एवं त्वं मात्मानं पितरौ प्रत्युद्दीरय । कस्मात्
पुनरेव मादरवान् ब्रवीमि ? यस्मादेव यजमानः ‘इच्छति’ यषु
मिच्छति देवान्, हर्यतः? इवांषि प्रेस्थतः; न च लदृते शक्ये-
ज्येयम्; त्वं मेव हि प्रतिविज्ञाणं यज्ञसाधनं सर्वं मन्यते चैवङ्गुण-
भृतम् । किञ्च ; अयं यजमानः ‘इतः’ इदयेन ‘इच्छति’ इच्छ-
त्यात्मनोऽभिखितान् कामान् ; न च देवाननिष्ठा शक्यास्ते प्राप्नु
मिति अतो ब्रवीमि,—देवयागाय यजमानकामप्राप्तये च उद्दीरय
त्वं मात्मान मिति । किञ्च ; अय मणि ‘वक्त्रः’ यज्ञवोढा होता ‘स्तु-
स्ते’ यजमानाय † अभीष्टकामोपपिपादयिषया देवतिर्पयिषया

* “उद्दीरय पितरा जार आ भग्मियति चर्यतो इति इच्छति । विवर्ण
वक्त्रः स्तुस्ते मस्तकविष्टुते अस्त्रूरो वेपते मृती” ३००, ९, १०, १ ।

† “योऽमि पिता * * * माता प्रचिवो * * *” ३००, १, १, १०, १ ।

‡ “स्तुपसः * * * सुकमेषः”—रति ३०८, १, १ ।

स दत्तये यगदनुयहाय स चलिग्निः कर्म क्रियमाण मिष्ठति
 ‘विवक्षि’ स अतो ब्रवीमि,—आत्मान मधुदौरय पितरौ प्रति
 विशेषात्मलाभाय । किञ्च ; ‘मखः’* ‘तविष्टते’ परिसमाप्तिं या-
 स्थति † उपक्रमादारभापवर्गात्; अतो ब्रवीमि,—उदौरय ल
 मात्मान मिति । किञ्च ; अय मण्ड्युः ‘असुरः’ असुमान् प्रज्ञा-
 वान् अतिकुशलः अस्मिन् यज्ञकर्मणि ‘वेपते मतौ’ मत्या वेपते प्रोत्क-
 र्यमानश्चदय आसे सादरः प्रकौट्हतः; अपि नामाय मुदौरयेदा-
 त्मानं ततोऽह मेनश्चकर्म तनुया मिति ; अतो ब्रवीमि,—उदौ-
 रय ल मात्मान मिति । अपि वा असुरो ब्रह्मा †; स हि चयी-
 विद्योपजनित-प्रज्ञानः । अपि चोद्धाता असुरः ; स हि प्राणेनासुना
 तदान् उड्डात्मत्य ग्राणदृष्ट्यधौनत्वाद् विशेषणम् । अपि वा यज्ञा-
 धिदैवतैवाच्चादिश्चतेऽसुर इत्यनेन तस्मा आनन्दर्थात् । अपि वा
 सर्व एवैते यजमानादयोऽच्चादिश्चेरन्, सर्वेषां प्रकृतत्वात् । ‘असुरः’
 असुराः ‘वेपते’ वेपन्म इति ; सर्व एते यजमानादयोऽसुमन्तः ‡
 अतिभिर्वेपन्तो प्रोत्कर्यमानश्चदया आयते ; युज्ञदात्मादौरणप्रतीक्षाः ।
 अपि नाम अय मग्निदौरयेदात्मानं ततो नोऽभिप्रेताच्चाकल्पं स्खा-
 दिति ; अतो ब्रवीमि,—उदौरय ल मात्मान मरणादौनां पितृणा
 मन्यतमौ पितरौ प्रति । अपि चैतावेव पितरौ दम्यतौ पक्षी यज-

* १भा० १४८ ४० (११) ।

† “तविष्टते, तविष्टिर्द्यर्थः, चक्षार्थीत्तस्मर्थेष्व इष्टवः ; तु तु विष्टति । चोच-
 चक्षाः कुतीर्वर्द्येण्यतु मिष्ठतीर्थः ।”—इति सायदः ।

‡ “असुरा, प्राष्ठवान् प्रज्ञावान् च, ब्रह्मेति वेषः ।”—इति सायदः ।

§ “असुरिति प्राष्ठवान्”—इत्यादि पुराणात् इष्टवम् (१७८ ४०) ।

मानौ अग्न्याधेयेन मद्वजनमसम्बन्धेन पितरः । ऐ भगवन् ! श्रग्गे !
तावेतौ यज्ञविपरिणामकाले एतस्मिन् प्रत्युपस्थिते देवयानेन वा
पितृयानेन वा मार्गेण उद्दीरय उद्गमय यथाप्रार्थितफलप्राप्तये ।
समान मन्यदृक्क्षेषं पर्वेणार्थेन ॥

यथा आदित्यो जारशब्देनोच्यते “तथा अपि” अर्थं “निगमो
भवति” (अथान्येऽपि बहवः इत्यपिशब्दः);—“मातुर्दिँधिषु०—
० सखा मम”*। एषा गायत्रौ। भरदाजस्यार्षम्। “एहि वां वि-
सुचो नपादाघृणः (च० सं० ६, ५, ६, १)”—इत्येतस्मिन् पैष्ये सूक्ते।
‘मातुः दिँधिषु०’ माता राचिरादित्यस्य; स हि भगवान् रात्रा
जघने प्रातरुद्देति कुमार इव स्त्रियाः प्रसवकाले, तेन ज्ञायते रात्रे
रेवासौ जायत इति; अतो राचिर्माता त्, तस्याः स एवं धारयिता
रोद्धा, तम् ‘मातुर्दिँधिषु०’ धारयितार महम् ‘अववम्’ उक्तवान-
स्मि यन्मेऽभिप्रेतम्। स एव चादित्यो ‘मम’ ‘सखा’ समानस्थानः त्
यथैवाह मेतस्मिन् यज्ञे जगदनुयाहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः; एव
मसावपि प्रकाश-पाक-रसादान-वर्षादिस्त्रिणे कर्मणि जगदनुयाहके
अभिप्रवृत्तः; इत्येतस्मादावयोः समानस्थानलम्। यत एव मम
समानस्थानः, अतो मध्यमस्य च ‘इन्द्रस्य’ ‘भ्राता’ उदकभागर्हस्ति
अथ वा मध्यमस्यैवोदकेन भर्तयःै; तेन ज्ञासौ दीप्तते। स पूनः

* “मातुर्दिँभिषु मन्त्रवृं सदृशं ज्ञारः प्रवेशत नः ।
भातेन्द्रसं सचा मन्” ॥ अ० सं० ४, दू० ११, ॥

[†] “मातृविमौत्ता राष्ट्रः”—रुपि बायषः ।

† “सुखायः * * * समाजस्थानाः”—इति दै० ०, ९, ०।

“धाता, भरते रतिकम्बुदो वरते भागं भर्ज्यो भवतीति वा” नैमः का० ४, ४, ५।

किं करोतु ? अच पूर्वमह मन्त्रं तच साधयतु ; साम्यतद्य यद् ग्रूमः, तच 'श्टणोतु' श्रुता च तदपि साधयतिथभिप्रायः । 'खसुर्जारः' इति । अस्मिन् मन्त्रे खसुर्जेन मन्त्रदृक् "उषसम्" "आह" । केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते,—“साहर्ष्यात् रसहरणादा” । भाता खसा साकं वाल्ये नित्यं सेव चरति, तथा ओषधा साक मादित्य इत्येतत् सामान्यम् । आदित्यो हि पूषा, “अथ यद्गिरी-पौष्णं पुष्ट्यति, तत् पूषा भवति”—इति हि वल्यति * । तस्मात् पूष्णः एतस्मिन् मन्त्रे जात्य मेतत् आदित्यस्य दर्शितम् । रसहरणादा उषाः खसादित्यस्य । भात-खसेऽसभोजनाभिप्रायसामान्यम् । “अपि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्” अथादित्योऽपि मनुष्यजारः । अप्रभेवास्मिन् मन्त्रे “उद्दीरय प्रितरा जार आभग्नम् (स्त्र० सं० ७, ६, १०, १)”—इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृशः ; नैरुत्कामां वा स्यात् । “तथा” पुनः सति “खौभगः” एव “स्यात्” । भगः “भजतेः” सेवनार्थस्य ; स हि सेवते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः, स हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सार्वाङ्गिकेण निर्दयोः भृत्या जारयति विपरिणामयति, स्वानरूपां क्रोताति, न तथा निजो भर्ता । तं च दृष्टान्तर्दर्शनेनैवोदीरय ;—यथैव स्त्रियाः भग उपस्थः, पुरुषशिश्रसंयोगे आदीभवति, एव मरणियोक्त्रादिहस्तानसामान्युभन्निमन्यून् दृष्टोदीरय त्वा मात्मानं हे भगवन्नग्ने ! इत्येवं योज्यं जारशब्दे मनुष्यविषये सति † ॥

* उत्तरवृत्तके, दै० का० १५, १, ५ ।

† प्रस्त्राच इहवृत्तम् (१, ८, ८.—१०, १, ५.) ।

“मेष इति भूतोपमा” सेष इत्येषा भूतश्चेनोपमा । “मु॒षो
भू॒तो॒३॑भि यन्नयः (४० सं० ५, ७, १४, ५)”—इत्येष निगमः * ;
निगमप्रसक्ता उच्यते,—“मिषो मिषतेः” दर्शनार्थस्य । पर्यायप्रमक्त
मुच्यते,—“तथा पशुः पश्यतेः” इति ; पश्यति श्वासो । “दृत्याधी०
—० यन्नयः” † । काण्डस्यैव मेधातिथेरिय भार्षम् । ऐश्वौ । गायत्रौ ।
हे ‘अद्विवः’ अद्विवन् ! वज्रिन् ! ‘दृत्या’ अमुना प्रकारेण ‘मेषो
भूतः’ । इत्य मनेन शब्देन अमुनेत्येतच्छब्दपर्यायवाचिना अभिगमन-
प्रकार मेतमादेव मन्त्रदृग्दर्शनाद् विज्ञाय अभिनयेन मन्त्रदृग्-
वर्त्तमानः काण्डो मेधातिथिर्दर्शयति ;—हे अद्विवन् ! एव मन्त्रक-
ल्पान्तरैण मेव ‘मेधातिथिं’ ‘धीवन्तं’ कर्मवन्तं वा ‘अभियन्’
आहृतो यज्ञे कर्मणि अभिमुखेनाभ्युद्यतैर्महस्तिर्दायैः ‘यन्’ गच्छन्,
आङ्गानसमनन्तर मेव अविलम्बमानः ‘मेषो भूतः’ मेष इव किञ्चि-
दप्युच्चर मनुवन् तं गौरवावगत मित्या अनेन प्रकारेण अयस्त्वम्
आप्सवानसि । न च तदसाक मप्रत्यक्षम् । एतमादेव मन्त्रदर्शनाद-
खिलं तद् † विजानीमो वयं यतोऽतो ब्रूमः । अपष्टुने तस्मिन्
काण्डे मेधातिथौ सहान्यमन्तरीणेरधिकारिभि रिदानी मस्य
मनोरक्तरे मेधातिथिप्रापकेन कर्मणा मेधातिथिपदम्, तदहं
प्राप्सवान् । सोऽहं ब्रुवे ;—याः ताः काण्ड-मेधातिथिदारेण खुतयः
नित्याः प्रादुर्भवन्ति । एतासां प्रकल्प मपि वर्तते । स त भेताः

* १भा० ४८१ ४० (८) ।

† “दृत्या धीवन्तं मद्विवः काण्डो मेधातिथिम् ।

भु॒षो भू॒तो॒४१भि यन्नयः ॥” ४० सं० ५, ०, १४, ५ ।

‡ “मेधातिथिं चि काण्डायनिं मेषो भूत्वोदजहार” सा० वे० चूँ० वा० १, १ ।

इत्यूषुः; इवैषि वास्त्रपदच्चाग्नि प्रतिजिघृतुः; पूर्वकाण्ड-सेधातिथि-
वदस्थानयथेहि ; किमर्थं वा नाभ्येषौत्यभिप्रायः ॥

“अग्निरिति” एषा “रूपोपमा” * । “हिरण्यरूपः” —० त्वचं
मस्तौ” † । ग्रस्तमदस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । अपान्नपादेवता ।
कुमोष्टकोपाधानेऽग्निच्छन्ने विनियुक्ता । ‘हिरण्यरूपः’ हिरण्यसमान-
रूपः । अपि च, ‘सः’ ‘अपान्नपात्’ मध्यस्थाने वैद्युतोऽग्निरादि-
त्यस्य पुचोऽपान्नपात् ‡, प्रावृद्धकाले घर्मार्त्तानां प्रजाना मन्त्रार्थ-
नीनां च ‘हिरण्यसन्दृक्’ हिरण्य मिव सन्दृश्यमानः मनःप्रीतिजन-
कः । अपि च, स एव ‘हिरण्यवर्णः’ हिरण्य मिव वरणीयः § प्रार्थ-
नीयो भृतानाम् । य एवङ्गुणयुक्तोऽपान्नपात्, स किं करोतु ?
इति,—‘हिरण्यथात्’ तेजोमयात् ‘योने’ आदित्यात् विर्गिर्गत्य ‘परि-
नि षष्ठ्य’ सर्वतो निषष्ठ्य मध्यस्थाने अभ्रजालेनान्तरिच्छलोकं व्याप्त
(‘हिरण्यदाः’—इत्येकं पदम् विसर्जनीयान्तम्) ‘हिरण्यदाः’ हिरण्य-
दाता । सोऽपान्नपात् परिषद्य ‘ददति’ ददतु ‘अन्नम्’ अन्नहेतृ-
दकम् ‘अस्तौ’ यजमानाय इति । “सुमुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारत्॥”—
इत्यादित्य सुकृं मन्यन्ते; इत्येतमाद् दर्शनादपां पुच आदित्यः । “आ-
दृतो अग्निं मभरद् विवस्ततः॥”—इत्यतस्यादित्यस्यापि वैद्युतोऽग्निः
पुचः, इत्येव मसावपान्नपात् = अपां नप्ता ॥

* १भा० ४८१ श० (६) ।

† “० हिरण्यवर्णः । हिरण्ययुत् परि येवंविषया हिरण्यरा द्वित्यं मस्तौ ॥”
भा० श० १, ३, १३, ५ ।

‡ १भा० ४०८-४० (११) ।

§ १भा० ४८१ श० (१०) ।

॥ च० श० १, ८, १०, १ ।

॥ च० श० ४, ५, १०, ४ ।

‘था’—इत्ययं चोपमाणवः * । आह ;— कि सुदाहरणम् ? उच्यते ;—“तं प्रब्रथा पूर्वथा” इति † । अवत्सारः पञ्चदर्शनं सूक्तं मपश्चद् वैश्वदेवम् ; तस्मिन् वैश्वदेवे सूक्ते प्रथमा मैवैतां जगती मपश्चत् । वैश्वदेवेषु च सूक्तेषु एकदेवता अपि मन्त्रा भवन्त्येव । बाहूच्ये वाऽपेये सप्तदशे शत्रे विमिथुनोऽयम् ‡ । चरकाधर्घ्यवः पुनरनया मन्त्रिनं गृह्णन्ति । तेषां पुनः श्रुतिः,—“प्रजापतेर्वा एते चनुषी यच्छुक्रामन्तिनौ, असादादित्यः शुक्रः, चर्मा मन्त्रीत्येवं चक्रदेवतोऽयं मन्त्रः । अपि वा “तस्मै सूर्याय हविराजुषेऽत”—इति इवनमन्ते सूर्यश्रवणात् सूर्यदेवतोऽयम् । शौनकस्तु दाशतये समाख्याये मन्त्रदेवता अनुक्रममाणः “को नु वां मित्रावहणौ (च० स० ५, ३, ८ स०)”—इत्यत आरभ्य वैश्वदेवान्येकादशसूक्तान्येवतः ; “तं प्रब्रथा (च० सं० ५, ६, १२ स०)”—इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम्, तेन तद्दत्या वैश्वदेव एष मन्त्रः स्यात् । वाजसनेयिनां पुनरनया शुक्रो गृह्णते, सं च सा प्रथमा संस्कृतिरित्यनेनैत्रेण कृयते ; तेन तेषा मन्त्रय भैश्च एव है । चारके पुनराधर्घ्यये श्रुतिः शुक्रामन्तिनौ, तस्मादेतां-वन्यदेवतौ गृह्णते । अथेन्द्राय हृयते इति तेन ज्ञायते । यद्यपि इवन मन्त्र ऐन्द्रो मन्त्रिनः, तथापि यद्दणमन्त्रो नैश्च इति, स

* १भा० १८१४० (११) ।

† “तं प्रब्रथा पूर्वथा विश्वधर्मथा अवेक्षतात्मिं वरिष्ठं सुविद्म् । प्रतीचूलं हुजम् दाहये गुराद्युं अयन्त मनु यात् वर्षे ॥” च० सं० ५, १, १६, १ ।

‡ सूक्त-प्रकाशिते १भा० ४१६ ४० १०—१६ यंत्रयोऽदृशाः ।

§ “शुक्रं वस्येन वा सं प्रस्तुतेति”—इति का० च० ५, १, १६ ।

एव सर्वथायेवं दुरवधारदेवतो मन्त्रः, अनिरक्षदेवतालिङ्गलात् । शण्डामर्कयोस्त्वसुरपुरोधसोः । सव्योहनार्थं मनेनानिरक्षदेवतालिङ्गेन मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्त्रिनोर्गत्त्वते । “शण्डा-मर्कौ वा असुराणां पुरोहिता वास्ताम्”—इत्युपक्रस्य “तावेतौ शुक्रामन्त्रिना वा वर्णोथाम्”—इत्युक्ता “तावपनुद्यायेक्षारायां जुञ्जुः”—इत्युक्तम् । तस्मात्तावनेनानिरक्षदेवतालिङ्गेन मन्त्रेण सव्योहते । सौम्यो वा स्वादयम् ; सोमो हृष्ट्यते मन्त्रिपात्रेण शुक्रपात्रेण गृह्णमाणः, मृहीतो वा सप्तदशश्त्रभूमाभिप्रायेण । हे भगवन् ! सोम ! त मिक्कं वा वैश्वदेवं गणं वा ‘ज्येष्ठराजं’ ज्येष्ठदीप्तिम् । अथ वा ज्येष्ठः श्रेष्ठः सर्वेषां देवाना मिक्कः, स यस्त राजा, सोऽयं ज्येष्ठराट् वैश्वदेवगणः, तं ज्येष्ठराजम् । वर्षिष्याङ्गतो यज्ञभिः यः सौरति, स वर्षिष्यत्, तं ‘वर्षिष्यदम्’ । खरिव यो हृष्ट्यते, सः स्वर्दृक्, तं स्वर्दृशम् । सूर्यसमानदर्शन मित्यभिप्रायः । ‘आशृं’ श्रीघ्रम् । ‘जयन्ते’ जेत-व्यानसुरादीन् । त मेवशुणसंयुक्तम् इत्थं, वैश्वदेवं सगणं हे सोम ! ‘शासु’ क्रियासु ‘अनुवर्द्धसे’ पुनः पुनः संस्क्रियसे । स लं क्रियासु तासु तथावस्थितस्यं ‘गिरा’ स्फुत्या सहितः लं ‘प्रतीचीनं’ यज्ञाभिसुखम् इत्थं वैश्वदेवं वा गणम् अवस्थाय स्ववीर्येण तर्पयिता अस्मै यजमानाय ‘बज्रवं’ धनं ‘दोहसे’ धोक्षि प्रक्षारथसि । कथं पुनः

* “रेण्डौ शुक्रामन्त्रिनौ, यदैन्द्रं बंसति तेज शुक्रामन्त्रिनावुक्षयन्तो”—इति देव ग्रा० ३, १ ।

+ य० वा० सं० ७, ११-१२ मन्त्रौ सवाच्छानो इत्येवा । श्वर्वच्छितार्थाचैक्ष (१,०, ११, १) ‘श्विकानाम्—इति; श्वामर्कावसुरपुरोहितो; श्वर्व-आनाम्’—इति च तत्र सायदः ।

धोक्षि इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् ? ‘प्रवृथा’* चिरन् ना इव। ये महर्षयो भूम्बादयः, तेषां यथा दुर्घवानसि, तथा असाक मणि धोक्षि। अपि च ‘विश्वथा’ च्छविपुत्रकाणा स्मृत्रीणां च सर्वेषां यथा दुर्घवानसि, तथासाक मणि धोक्षि। अपि च ‘इमथा’ यथा वर्त्त-मानकालीनानां यजमानानां धोक्षि, तथैवासाक मपौति। एव मेष्ट यथाभिमतदेवतं योज्यः ॥

इमर्थेयेतसात् प्रसक्त मुच्यते,—“अयम्” इत्यस्य ग्रन्थस्य का शुत्पन्निरिति ? उच्यते,—“एततरः” हि आगततर आसद्दतरः “अमुक्षान्” दूरस्थात् भवति, सोऽय मित्युच्यते । “असावित्यस्य का शुत्पन्निरिति ? उच्यते,—“असौ अस्ततरः” असात् चिप्ततर इव विप्रकृष्टलाद् भवति । आह ;— कुतः चिप्ततरः ? उच्यते,—“असात्” एततरात् । असावित्येतसात् प्रसक्त मुच्यते,—“अमुक्षा, यथा असौ इति” इसावित्यनेन ग्रन्देनोक्तो भवति, स एवार्थः अमुक्षेत्यनेनायुक्तो भवति ॥

“वदिति” एषा “सिद्धोपमा” † सिद्धैवैषोपमा लोके । आह ;— कथं कला ? उच्यते,—“ब्राह्मणवत्, वृषलवत्” । ब्राह्मण-दधीते, वृषलवस्त्राक्रोशतौति ॥ ४ ॥

प्रियमेधुवद्विवज्ञातवेदो विरुपवत्। अङ्गिरस्वन्म-
हिवत् प्रस्कर्खस्य शूदी हवम्। प्रियमेधः प्रिया

* ‘प्रलपूर्वविशेषमात् याज्ञवन्दसि’—इति पा० ५, २, १११।

† १४० ३८१ ४० (११) ।

अस्य मेधा यथैतेषा मृषीणा मेवं प्रस्तुतस्य शृणु इतानं
प्रस्तुतः कर्तव्यस्य पुच्छः कर्तव्यप्रभवो यथा प्राग्र मर्चि-
षि भृगुः सम्बभूव मृगुर्मृज्यमानो न देहेऽन्नारेष्टिङ्ग-
रा अन्नारा अन्नना (अन्नना *) अचैव तृतीय
मृच्छतेत्यूचुस्तस्मादिच्चिर्ण चय इति विखननादैखानसे
भरणान्नारदाजो विरुपेषा नानारूपेषा महिन्रतो महा-
न्नत इति ॥ ५ (१७) ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३, ३.

दन्दस सुदाहरणं ब्रौति;—“प्रियमध्वत्”—इति † । एषा
प्रस्तुतस्थार्थम् । अनुष्टुप् । आग्रेषी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्ते ।
‘कै ‘जातवेदः !’ ‘महिन्रत’ महाव्रत ! महाकर्मन् ! महद्वच्च भग-
वतो जातवेदः कर्म, हर्विच्छणादिलच्छणम्, तेनैवामकृते महिन्रत !
इति । यथैतेषा मृषीणां प्रियमेधादीनां श्रुतवान्नसि पूर्व माङ्गानम्,
गृणोषि वा, एवं ममापि ‘प्रस्तुतस्य’ शृणु आङ्गानम् । इत्याग्नीः ॥
एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरक्तम् ।—“प्रियमेधः, प्रिया अस्य मेधाः” यज्ञाः
इत्यर्थः† । यष्टु मिति वाक्यशेषः । “प्रस्तुतः, कर्तव्यस्य पुच्छः”
प्रपदस्य तद्वितार्थत्वं निराह, कर्तव्यस्थापत्य मित्यर्थः । “यथा” प्रगत

* जात्येतत् पदं क-व-ग-पुक्तेष् ।

† च० च० १, २, ११, १ ।

‡ च० १४० ४४० ४० (४) ।

गयं “प्रायम्” इत्युच्चते, गत-शब्दलोपं क्षत्वा; एव मिहापि “कण्ठ-
प्रभवः” इति वक्त्वे भव-शब्दलोपं क्षत्वा व्यत्ययेन च प्रस्तुत्वं
इत्युक्तम् । “भृगुः, भृगुमानो न देहे” प्रआपतिना किल शुद्ध
मात्रौय मादाय अग्नौ ऊतम्, ततः “अर्चिर्चिं” ज्वालार्था “भृगुः”
नाम महर्षिः “सम्भूव”, व्यपगतेर्चिर्चिं यो अङ्गारेषु सम्भूव
सेऽङ्गिरा नाम अभवत् ॥ १ ॥ विष्णुप्रसक्त मुच्यते,—“अङ्गिरा अङ्गिराः”
ते हि यत्र निधीयन्ते तदद्वितम् भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने द्वितीये
“अचैत्र द्वतीय मुच्छत”—“इत्युचुः” ये पूर्वोत्पन्नाः ते । “तस्मात्”
अचैत्र द्वतीय इत्येतस्मादनुवाचाशारात् “अत्रिः” अभवत् । अथवैव
मन्यथा स्थात्,—अत्रिः प्रतिषेधार्थोऽकारः । कथम्? “न चयः”
एवाच, किनर्हि? खल्यता मेतदग्निस्थानं चतुर्थोऽयत्र भविष्यतीत्येव
मनुवाचाशारादत्रिरभवत् । शुद्धिग्निं तस्मिन्नग्निस्थाने य उत्पन्नः स
“विखननाद् वैखानसः” एव नामा अभूतः; “वभूवार्चिःषु अङ्गारेषु
तचैव द्वतीयं विखननाद् वैखानसः” इति । अनयैवानुपूर्वेणेतानि
निर्वचनान्युपणादयितुं शक्यन्ते, तस्मान्नामपाठविष्यासेनैतानि नि-
रकानि । “विरूपो नानारूपः” इति अष्टवेव । प्रत मिति कर्मनाम ।
“महित्रो महावतः” “इति” अर्थः ॥ ५ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (द्वतीयाध्यायस्य)

द्वतीयः पादः ॥ ३, ३ ॥

* “तस्य यद्वेतसः प्रथम मुद्दीयत तदसावादित्योऽभवद्; यद् द्वितीय मासीत्,
तद् भृगुरभवत् तं वदेषा व्यग्नितः तस्मात् स भृगुर्वार्चिः; अय यत् द्वतीय
मदीर्दिव त आदित्या अभवत्; येऽग्निरा आसंसेऽङ्गिरसेऽभवत्”—इत्यादि
१० ज्ञा० ३, ३, ६ ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्रा-
इति पूजायां श्वा काक इति कुत्सायां काक इति शब्दा-
नुक्तिस्तदिदिं शकुनिषु बहुत्सं न शब्दानुक्तिर्विद्यत
इत्यौपमन्थवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरि-
स्तरणात्तिलमाच्चिच इति वा कपिञ्जलः कर्परिव
जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं
पिञ्जयतीति वा श्वाशुयायी शवतेर्वा स्याङ्गतिकर्मणः
श्वसितेर्वा सिंहः सहनाङ्गिंसेर्वा (स्याद्*) विपरीतस्य
सम्पूर्वस्य वा हन्तेः संहाय हन्तीति वा व्याघ्रो व्याघ्रा-
णाद् व्यादाय हन्तीति वा ॥ १ (१८) ॥

“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानौत्याचक्षते”† । उपमाधिकारो वर्तते ।
“यदतत् तत्पृशमिति!”—एतदुपक्रान्तम् । तच शब्दव्यञ्जोपमा-
भवन्ति, लुप्तोपमाशब्दात् । तच “अग्निं ये” इत्येव मादिभिः ५
शब्दैश्चपमित्तिताना मर्थानां समानहृपैर्यस्य मानं क्रियत इत्येत-
दनुक्रान्तम् । अथ इदानीं येषु पदेषु लुप्तयन्ते उपमाशब्दा इवादयः,
तान्यवसरप्राप्नानि व्याख्यासामः; तानि पुनरिमानि अथोपमानीत्येव
माचक्षते आचार्याः, निरूप्ता क्रियते सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । तानि च पुन-

* नास्येतत्पर्द क-ष ग-पुरुक्तेषु ।

† १भा० १८१ ष० ११—१४ पं० ।

‡ पुरकान् १०९ ष० १९ पं० ।

§ पुरकान् ११५ ष० १६ पं० ।

रसमाच्चातान्येव निघट्ट-समाच्चाये, तेषु वकुरभिप्रायगता एत एवो-
पमाशब्दा अर्थत उपमौयन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्चन्ते । तान्येतानि
भाव्यस्य विस्तरविषयत्वात् समाच्चातान्यपि सन्ति अवसरग्राहानि
प्रदर्शन्ते । तथ्या ;—“सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम्” । यो हि पूज्यो
भवति स उच्यते ‘सिंहो देवदत्तः’ इति । अत्र न सिंह एव
देवदत्तः, किन्तर्हि? सिंहशुणस्त्र कश्चिदस्त्रि गौर्यादिः, अतस्तदभि-
धानेनोपमार्थं हृत्वोपमाशब्दाना मिवादीना मन्यतम मनुचारथब्रेव
ब्रवीति ‘सिंहो देवदत्तः’ इति । यत्तदनुचारण सुपमा-शब्दस्य स एव
लोप इत्युच्यते ॥

“शा काक इति कुत्सायाम्” । यो हि लौखादि-दोषसमन्वयेन
कुत्सनौयो भवति, स एव सुच्यते,—‘शा अथम्’ इति । अत्रापि
श्वेताय मिति इवशब्दस्य लोपो इष्टव्यः । धार्यादि-दोषसमुच्चयेन †
यः कुत्स्यते, सः ‘काकोऽयम्’ इत्युच्यते । काकादिशब्दान् उदाहरण-
प्रसक्तान् निर्ब्रवीति,—“काक इति शब्दानुकृतिः” । अनुकरण मनु
कृतिः, शब्दस्यानुकृतिः; यादृश भेवासौ शब्दं करोति तथैवानुकृत्या
तस्य नामापि भवति शब्दस्यानुकृतिः । स हि काकु इति वाच्यते,
तस्मात् स काक इत्युच्यते । “तदिदम्” एवं शब्दानुकृतिहेतुकं
नाम “शकुनिषु” एव तान्येषु सत्त्वविशेषेषु “बङ्गलं” प्रायेण्यर्थः ।
“न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः” शकुनिष्वपि न शब्दानुकृति-
हेतुकं नाम विद्यते, इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते । किं कारणम्?

* अतरवामरः—“सिंह-शार्दूलनामाद्याः पुंसि त्रेषायेवाचकाः”—इति १, १, ५८ ।

† “धार्यादि-दोषसमुच्चयेन”—इति ४ ।

व्यभिचारित्वात् । श्यामा, इर्वै, पुच्छस्वः, हंमः, इत्येवमादिषु अद्वा-
गुकरणहेतुको नामधेयप्रतिलक्ष्यो भास्ति । अकुनिपत्तेऽपि अद्वा-
गुकारो न विद्यते । अहवेऽप्येवं प्रकारा अन्यक्रियार्थनामभि-
रचिताः अकुनयः । तच्च, यदुकां “तदिदं अकुनिषु बज्जलम्” इति ।
एतदयुक्तम् । आह ;—कथन्तर्हि काकस्यान्यक्रियाहेतुको नामधेय-
प्रतिलक्ष्यम् इति ? उच्यते ;—स हि “काकः अपकालयितव्यो
भवति उपघातभयात् ; स हि यद्यत् स्युग्मति तत्तदुपहन्तीति
अपकाल्यते तस्मात् काक इत्युच्यते । अकुनित्वामान्यप्रसक्त
मुच्यते ;—“तिज्ञिरस्तरणात्” । ‘तु ज्ञवने (भू० प०)’ । उत्सुखाणौ
गच्छति । “तिलमाचचिच इति वा” । अथ वा तिलमाचचिचः स
भवतीति तिज्ञिरिः । “कपिञ्चलः कपिरिव जीर्णः” यादृशो हि
कपिः मर्कटः, जीर्णः सर्वर्णतो भवति, तादृशोऽसावपि कपिञ्चलः
इत्युच्यते । अथ “वा” “कपिरिव जवते” कपिञ्चलः “ईषत्पिङ्गलः”
इत्यर्थः । अथ “वा” “कमनीयं” प्रार्थनीयं मङ्गल्यं मधुरं वा
“अद्व” “पिञ्चयति” अभिव्यक्तीति कपिञ्चलः । “एवमादौनि
श्कुनिनामधेयानि” एवमादिना प्रकारेण अद्वागुल्तिपूर्वकले
सति निर्वक्तव्यानि । “शाशुद्यायौ” । यु इति लिप्रनाम * । ज्ञिप्र
मसौ श्रीघ्रत्वादेतीति श्वा । “श्वतेर्वा गतिकर्मणः†” ; स हि नित्य-
भेद गच्छति । “श्वस्तेर्वा” वधकर्मणः ‡ । “सिंहः सहनात्” अभि-

* १भा० २९१ ष० (१५) ।

† १भा० १४१ ष० (१०) ।

‡ १भा० १८० ष० (८) ।

भवति शासौ अन्यान् प्राणिविशेषान् । “संश्रूद्धस्य वा हन्ते;” एव-
सर्गस्येवेन । “संहाय हन्तीति वा” वैयाकरणाना मेषा शुतपत्तिः ।
“व्याघ्रो व्याघ्राणात्” विविध मसौ जिह्वतीति व्याघ्रः । तस्य वि-
ज्ञाणेन्द्रियं पटु भवतीति स हि इन् आघ्राय हन्ति ; व्याघ्रेन्द्रिये
हि तस्य विज्ञिष्टं ज्ञानम् । “व्यादाय हन्तीति वा”; स किंल
व्यादाय वक्तं विद्यतं लब्हा ततो हन्ति । अथ वा “व्यादाय हन्तीति”
यः किंल प्रथमे यहे ग्रहितः, तेन हन्तु भवति मृगोऽन्यो वा कस्ति,
त मसावर्षाद् विकृष्ट तमिक्षेव प्रदेशे प्रथमग्रहस्थाने आनीय ततो
हन्ति । सिहे व्याघ्रः शा काक इत्येक मनुक्रम्यावासीनान्येतानि
पदानि निरुक्तानि, अय मयि निर्वचनप्रकारोऽसौति प्रदर्शना-
र्थम् । सिंहव्याघ्रव्ययोस्तु अमुखोम नेक निर्वचन मनुखोमव्याघ्रोऽपि-
प्रदर्शनार्थम् ; एवं हि उभे अपि प्राणौ दर्शिते भवति ॥ ९ ॥

अर्चतिकर्माण उतरे धातवश्चतुश्चत्वारिंश्चनेधावि-
नामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधाबीकस्मान्मेधया तदान्
भवति मेधा मतौ धीयते स्तोत्रनामान्युत्तराणि चयो-
दश * यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मात्
प्रस्थातं यज्ञतिकर्मेति नैरुक्ता याच्छ्रेगा भवतीति † वा

* इत उत्तरं “सोता लक्षणात्”—एत्यधिकं इत्यसे ग-च-पुलक्षवेदः परं तद्
दर्शिवद्यम् ; तत्र प्रत्यक्षेत्याद्युक्तोः (४४०४० १५०) ।

† “याज्ञा भवति दर्ति” क । “धात्वा भवतीति” च ।

यजुरुद्गो भवतीति * वा बहुषणाजिन इत्यौपमन्यबो
 यजूद्येनं नयन्तीति वस्त्रिड्नामान्युभराण्यष्टादृत्विक्
 कस्मादीरण क्षयष्टा भवतीति शाकपूणिर्कर्तुयाजी
 भवतीति वा याच्छाकर्माण† उत्तरे धातवः समदश
 दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाध्येषणाकर्माण‡ उत्तरे
 धातवश्वत्वारः स्वपितिस्तीति इौ स्वपितिकर्माणौ
 कूपनामान्युभराणि चतुर्दश कूपः कस्मात् कु पानं भव-
 ति कुप्यतेर्वा स्तेननामान्युभराणि चतुर्दशैव स्तेनः
 कस्मात्संख्यान मस्तिन् पापक मिति नैरुक्ता निर्षीर्ता-
 न्तर्हितनामधेयान्युभराणि षट् (निर्षीर्तं कस्मात्स्तिर्हितं
 भवति §) दूरनामान्युभराणि पञ्च दूरं कस्माद् इतुं
 भवति दुरयं वा पुराणनामान्युभराणि षट् पुराणं
 कस्मात्पुरा नवं॥ भवति नवनामान्युभराणि षडेव ॥ नवं
 कस्मादानीतं भवति ॥ २ (१६) ॥

“अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्वत्वारिंश्त्” ** । ‘अर्चति-
 कर्माणः’ अर्दत्यर्थाः, पूजयत्यर्थाः पूजाया मवश्च भवितुं युज्यते उप-

* “यजुरुद्गो भवति इति” क । “यजुर्ना भवतीति” च ।

† “याच्छाकर्माण” क, च । “याच्छकर्माण” च ।

‡ “दशाध्येषणकर्माण” च ।

§ वन्धनीचिङ्गालनेताजीमानि पदानि न दश्मेन क-च-ग-पुस्तकेन ।

|| “पुराणम्” क । “पुराणम्” च ।

॥ “स्तेन” क, च, ग ।

** १भा० ११० प० १८० १४० ।

मेति उपमाशब्दे भ्योऽनन्नरम् अर्चतिकर्माणः समावाताः । कियन्तः पुनस्ते ? ‘चतुश्लारिंशत्’ (४४) । कतमे पुनस्ते ? “अर्चति, गायति” — इत्येवमादयः * । य एतेऽर्चतिकर्माणः, एतैर्हि मेधाविन एवार्चति, एत एव हि स्तोतुं शक्रुवन्ति ; मेतरे अमेधमः ॥

तस्मात् “मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः” † । अर्चति-कर्मभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘मेधाविनामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘चतुर्विंशतिः’ (२४) । कतमानि पुनस्तानि ? “विप्रः, धीरः, विषः” — इत्येवमादीनि ‡ । विविधानर्थानस्य प्राप्तुं प्रातीति विप्रः । धीः प्रज्ञा, तदान् धीरः ; रो मर्ये । विषद्धा षद्मि कथयतीति विषः । इत्येवमादि । आह ;—“मेधावी कस्मात्” ? उच्यते ;— स हि “मेधया तदान् भवति” । आह ;—“मेधाः” । कस्मात् ? सा हि “मतौ धीयते” । मतिर्बुद्धिः, तस्यां या पुरुषशक्तिरभिव्यञ्जते, सा मेधा इत्युच्यते § ॥

य एव मेधाविनः, त एव स्तोतुं शक्रुवन्तीति मेधाविनामभ्यः “उत्तराणि” “स्तोत्रानामानि” ||, कियन्ति पुनस्तानि ? “चयोदश” । कतमानि पुनस्तानि ? “रेभः, अरिता, कारः”—इत्येवमादीनि || । रेभो रेभतेः स्तुत्यर्थस्सः** । अरिता अरतेः स्तुत्यर्थस्सैवाऽ॑ । कारः कर्ता

* १भा० १११—११० ष० ।

† १भा० ११८ ष० १८० १५३० ।

‡ १भा० ११८—१४४ ष० । तत् पुनर्वें पाठाङ्गमः ।

§ आङ्गगमतेनेतदुल्लम् ।

|| १भा० १४४ ष० १८० १४३० ।

¶ १भा० १४४—१४५ ष० ।

**, †† १भा० १११ ष० (१), (०) ।

सोमानाम् । इत्येवमादि योज्यम् । प्रत्यक्षदण्डिलादस्य इष्टस्य नोक्तं सोता कस्तादिति * ॥

यद्गेवेव हि अतिशयेन देवतानां सुतयः प्रयुज्यन्ति इति सोह-
नामध्यः “उत्तराणि” “यज्ञगामानि †” । किथनि पुनस्तानि ?
“पञ्चदशः” (१५) । कतमानि पुनस्तानि ? “यज्ञः, वेनः, अध्वरः,
मेधः”—इत्येवमादीनि † । आह ;—“यज्ञः कस्तात्” ? उच्यते ;—
यदेतत् “प्रख्यातं यज्ञति कर्म” सोकवेदयोः । एतदेव भावशाधनेन
इष्टदेनोच्यते यज्ञनं यज्ञ इति । अथ “वा” “याच्छ्रगो भवतीति” यज्ञः ;
याच्यते श्च, यतो वै देवाना मध्यं सधूतम् समभावयन्निति ह
विज्ञायते ; तस्माद् याच्यनाद् यज्ञः । अथ “वा” “यजुर्भिः” अथम्
“उज्ञः” संक्षिप्त इव “भवति”, बङ्गलादच यजुर्वाम् । “बङ्ग कृष्णा-
जिन इत्यौपमन्यवः” यद् यदच दृश्यते प्रतिविशिष्टं साधनं किञ्चित्,
तत् तत् कृष्णाजिन मिति यज्ञः ; सोमे तावदजिनददयम्, यज-
मानेऽप्यजिनददयम्, अवहन्यमानेषु हि इविषु अजिनं घर्मपार्जितं
घर्मपाचेष्वप्यजिनम् ; एवं बङ्गकृष्णाजिनः । अथ “वा” “यजुंचेनम्”
उपक्रमादारभ्याकं “नयन्तीति” यज्ञः ‡ । वनतिः काम्यर्थः ; काम्यन्ते
हि यज्ञाद् होमपञ्चस्तर्गादस्यः तस्मात् स वेनः यज्ञ इत्युच्यते ॥ । असे दं
दाच्यतीति एवं यज्ञभिः अस्मात् फलं प्रार्थत इति मेधः ¶ ।
इत्येवमादि ॥

* न-च-पुक्षकयोस्तद्येव “सोता कृष्णात्” इति ।

† १आ० १४५ ४० १४० १०४० ।

‡ १आ० १४०—१५० ४० । अक्षिं च तत्र पाठवलिङ्गमः ।

¶ ॥, १आ० १४० ४० (१), (२), (४) ।

यज्ञसम्बन्धेनैव “चत्तिल्लिङ्गामानि उत्तराणि अष्टौ”* । चत्तिलिङ्गामानि चत्तिलिङ्गामानि । कियन्ति पुनर्स्थानि ? ‘अष्टौ’(८) । कतमानि पुनर्स्थानि ? “भरताः, कुरवः”—इत्येवमादीनि † । विद्यन्ते इत्यिषामिरिति भरताः । कुर्वन्ति कर्माणीति कुरवः । इत्येवमादि । आह ;—“चत्तिलिङ्ग कस्मात्” ? उच्यते,—“ईरण्ण” ईरयिता हि संस्तूतीनां भवतीति चत्तिलिङ्ग । “चत्तिलिङ्ग भवतीति श्वाकपूणि” चत्तिलिङ्गभिर्ज्ञासौ यागकारी भवतीति चत्तिलिङ्ग । “चत्तुर्याजी भवतीति वा” स हि काले देवता यजतीति वा । चत्तौ याज्यतीति वा ; स हि काले एव याज्यते, नाकाले ॥

चत्तिलिङ्गसम्बन्धेनैव “याच्चाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश” (१७) † । कतमे पुनर्स्थे ? इति । “ईमहे, यामि, ममहे”—इत्येवमादयः ‡ ॥

याच्चाकर्माण उत्तरे धातवो दश” (१०) ॥ । कतमे पुनर्स्थे ? इति । “दाति, दाश्चति, दासति”—इत्येवमादयः § ॥

दानसम्बन्धेनैव “अधेषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चलारः (४) ** । कतमे पुनर्स्थे ? इति । “परिस्त्रव, पवस्त्र”—इत्येवमादयः ‡† । सत्त्वात्य दात्रभिर्दातुं प्रतिगृहीत्वाणां प्रार्थना, अधेषणेत्युच्यते ॥

* १भा० १५०४० १४० १८० १८० ।

† १भा० १५०—१५१४० ।

‡ १भा० १५१४० १५२४० १४० १८० ।

§ १भा० १५१—१५५४० ।

|| १भा० १५५४० १५५४० १०४० ।

¶ १भा० १५५—१५५४० ।

** १भा० १५५४० १५५४० १४० ११४० ।

†† १भा० १५०४० (१), (२), (३), (४) ।

याच्यमानो हि सर्वोऽपि खपितीति अधेषणाकर्मभ्य उच्चरौ
“खपितिकर्माणौ”* । कतमौ पुनस्तौ? “खपिति, सक्षि”—
“इति”† । खपद्वेनैवोचार्य द्विपद्म भवधारणार्थम्,—एतौ एव
“द्वौ”‡; निगमे न पुनस्तौयोऽस्तीति; अल्पत्वादा इ-गद्यम्॥

“कूपनामान्युच्चराणि चतुर्दश” कूप मेव हि आश्रित्य मरौ
सुष्ठते, सप्तः कूप इव पतितो भवतीति वा, खपितिकर्मभ्य मन-
न्तराणि कूपनामान्युच्चन्ते । कियन्ति पुनस्तानि? ‘चतुर्दश’ (१४)।
कतमानि पुनस्तानि? “वद्रः, कातुः, खातः”—इत्येवमादीनि ‡ ।
विष्ठते श्वासावुदकार्यं निति वद्रः । क सुदक मनेति कातुः । इत्येव-
मादि । आह;—“कूपः कस्मात्”? उच्चते,—“कु पानं भवति”
यत्र इस्तौ भवति, तत्र कुत्सितं पानं भवति; साधनापेच्छत्वात् ।
“कुयतर्वा” यस्माधादुदकार्थिनः कुयन्ति ॥

“स्लेषनामान्युच्चराणि चतुर्दशैव” ॥ । कूप माश्रित्य मुष्टान्ति
स्नेना इत्यतः कूपनामभ्यः ‘उच्चराणि’ ‘स्लेषनामानि’ । कियन्ति
पुनस्तानि? ‘चतुर्दशैव’ (१४) । कतमानि पुनस्तानि? “हपुः,
रिपुः”—इत्येवमादीनि ॥ । परेभ्यो धनान्याइत्यातिशयेनासावात्मानं
भृत्यांश्च तर्पयतीति चिपुः । सिम्यत्यसावात्मानं पापेनेति रिपुः ।

* १भा० १५७ ई० १८०० ११ च० ।

† १भा० १५७ ई० ११८०—१४८० ।

‡ १भा० १५८ ई० १८०० ११ च० ।

§ १भा० १५८—१९१ ई० । अति च तत्र पाड्यतिक्रमः ।

|| १भा० १९१ ई० १८०० १४ च० ।

॥ १भा० १९१—१९५ ई० । अति च तत्रापि पाड्यतिक्रमः ।

इत्येवमादि । आह ;— “स्नेनः कस्मात्” ? उच्यते,—“संस्थानम्” संहतम् “अस्मिन्” “पापकम्” कर्म भवति “इति” एवं “नैरुत्काः” मन्यन्ते । वैयाकरणाना मन्यथापि स्थादित्यभिप्रायः * ॥

“निर्षीर्तान्तर्हितमामधेयान्युत्तराणि षट्” † । निर्षीर्तस्य अन्तर्हितस्य नामधेयानि ‘निर्षीर्तान्तर्हितमामधेयानि’ । ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यः स्नेनामभ्यः ; स्नेना एव इन्तर्हिता भवन्तीत्येष सम्बन्धः स्नेनान्नाम अन्तर्हितमान्नां च । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्’ (६) । कतमानि पुनस्तानि ? “निष्टम्, सखः, सनुतः”—इत्येवमादीनि ‡ । निर्षीर्त मिव निष्टम् § । सुप्त मिव सखः । सन्नात मिव सनुतः । इत्येवमादीनि ॥

“दूरमामान्युत्तराणि पञ्च” (५) ॥ । अन्तर्हितं यद् भवति, दूरवच्चद् भवतीत्येष सम्बन्धः । कतमानि पुनस्तानि ? “आके, पराके, पराचैः”—इत्येवमादीनि ¶ । आ कियतो देशात् एतद् वर्तते इति विज्ञातव्य मेतद् भवतीत्याके । पराके पराकान्ते । पराढ़मुख अस्मितं पराचैरित्येवमादि । यथैव श्रुतानि कृद्यसि, तथैवैतानि समानातानि । आह ;—“दूरं कस्मात्” ? “द्रुतं” हि तद् “भवति” अध्यनो महत्वात् । “दुरयं वा” दुःखं हि तद् गम्यते प्रायत इत्यर्थः ॥

* तथाहि,—“स्नेन चौर्ये (चु० प०,)”—इत्यात् पञ्चाश्चिं षष्ठम् ।

† १भा० १९५ प० ६४० १५ च० ।

‡ १भा० १९४—१९५ प० ।

§ पुरकान् ११० प० ६४० ।

|| १भा० १९६ प० ६४० १५ च० ।

¶ १भा० १९७ प० (१)—(५) ।

दूरसम्भवेनैव “पुराणनामान्युजराणि षट्” (६) * । समारं खि कासाध्वनो र्महत्त्वं दूरपुराणयोः । कतमानि पुनर्खानि ? “प्रद्वम्, प्रदिवः, प्रवयाः”—इत्येवमादीनि † । प्राक्कलं प्रद्वम् । प्राग् शुनिमदाशौदिति प्रदिवः । प्रहृष्टवयाः प्रवयाः । इत्येवमादि । आह ;—“पुराणं कस्यात्” ? उच्यते,— तद्वि “पुरा नवं भवति”, न वर्तमानकाले ॥

“नवनामान्युजराणि षडेव” (६) ‡ । पुराणसम्भवेनैव । कत- मानि पुनर्खानि ? “नवम्, नूबं, नूतनम्”—इत्येवमादीनि § । आह ;—“नवं कस्यात्” ? उच्यते,—तद्वि सद्य एव चुतश्चिन् “आ नीतं भवति” ॥ २ ॥

द्विश उत्तराणि नामानि प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे ग्रासेऽभीकेऽभ्युक्ते । आपि न्वे नः प्रपित्वे तूयु मा गःहि । अभीके चिदुचोकुक्षदित्युपि निगमौ भवतः । दध्वं मर्मक मित्यज्ज्यस्य ॥ । दध्वं दध्मोतेः सुदम्भं भवत्यर्भक मवङ्कृतं भवति । उपैषप मे परा मृशु मा मे दुभाणि मन्थयाः । नमौ मुहङ्गो नमौ अभुकेऽभ्यु इत्युपि

* १भा० १९० ४० १८० १० च० ।

† १भा० १९८—१९९ ४० ।

‡ १भा० १९९ ४० १८० १८ च० ।

§ १भा० १९९—१०० ४० ।

॥ “मित्यज्ज्यस्य” ४, च ।

निंगमौ भवतः । तिरः सत इति प्रामुख्य तिरस्तीर्णं
भवति सृतः संस्तृतं भवति । तिरश्चिदर्यया परि-
वर्त्तिर्यात मदाभ्या । पाचेव भिन्नन्तस्त एति रुक्षसु
इत्युपि निंगमौ भवतः । त्वो नेम इत्यर्हस्य त्वोऽपुततो
नेमोऽपनीतोऽर्जुं* इततेर्विपरीताद्वारयतेर्वा स्यादुद्भृतं
भवत्यृभ्रोतेर्वा स्यादुद्भृतमौ विभागः । पीयति त्वो अनु
त्वो गणाति । नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्युपि निंगमौ भवतः ।
कृक्षाः स्तूभिः रिति नक्षचाणां नक्षचाणि नक्षतेर्गति-
कर्मणो नेमानि क्षचाणीतिः । च ब्राह्मण नृक्षा उदी-
र्णानीव स्थायन्ते स्तूभिः स्तूर्णानीव स्थायन्ते । श्रमो य
कृक्षा निहितास उद्धा । पश्यन्तो या मिव स्तूभि-
रित्युपि निंगमौ भवतः ॥ । वम्बीभिरुपजिह्विका इति
सीमिकानां वम्बो वमनात् सीमिका स्यमनादुपजि-
ह्विका उपजिह्वः ॥ । यदन्युपजिह्विका यद्वो अति-
सर्पतीत्युपि निंगमौ भवत्यूर्दरं** छदर मित्यावपन-

* “पश्यतोऽर्देव” उ, च, परं इतिपाठविशदः ।

† “सिभि” उ, उ ।

‡ “नेमा नक्षचाणीति” उ, च, ग । “नेमानि न चचाणीति” उ ।

§ “सिभि” उ, उ च ।

|| क-च-ग-पुक्षके विवेव दत्तौषक्षसमाप्तिः ।

¶ इतोऽवकारं “बुद्धोऽपि पुच मुपुवो चदुनम्”—इत्यधिकः पाठः उ-च-पुक्षकयोः ।

** “भवति । ऊरं” ग, “तेजमौ भवतः । ऊरं” उ, च ।

स्योर्दरं सुदीर्णं भवत्यूज्जे^१ दीर्णं वा । त मूर्दरं न
पृणता यवेनेत्युपि निगमो भवति । त मूर्दरं मिव पूरयति
यवेन क्षदरं क्षतदरं भवति । समिष्ठो अञ्जनं क्षदरं
मतीना मित्युपि निगमो भवति ॥ ४ (२०) ॥

“दिग्ग उत्तराणि नामानि” * । दे दे दिग्ग उत्तराणीति ।
 “प्रपित्वे, अभीके”—इत्येव मादौनि † । व्याख्यातानि पृथिवीनामभ्य
 आरभ्य एकैकार्थस्य बह्वनि मामधेयानि ‡, इदानौ मेकैकस्य दे दे
 नामनौ वाचके समान्वयेते ;—प्रपित्वे, अभीके इत्येवमादौनि ;
 आद्यावापृथिवीनामभ्यो यावत् ॥

अध्युनैव मुखा सामान्यतो विशेषेण एकैकं बुत्पाद्य उदाहरणी-
रेव दर्शयति । तथ्या,—“प्रपिले, अभीके”—“इति” एते नामनी
“आसम्भवः” भवतः ॥ । इत्येवमादि । “प्रपिले प्राप्ते” इत्यर्थः ।
“अभीके अभ्यके” आभिमुखेनाच्छ्रुते अभ्यागते । इदानी मुदा-
हरणे ब्रवीति ;—“आपिले नः”, “अभीके चित्”—“इति निगमौ
(कृ० सं० ५, ३, १०, ४.—८, ७, २ १, १.) भवतः” ॥

“यर्था गौरोऽस्मि सचा पिब” ॥। ऐन्द्रेषा । वृहती । देवा-

• † १भा० १७० प० १८ प० । किस १८—१९ प० ।

परखात् १७५ प०—८४४ प० १० प० याकत् ।

६ इन आख्य एतदध्यायान्म मिति भावः।

॥ १८० ४८० ४० (१), (२) ॥

४ “यदा गौरो खुपा कुतं द्वयोत्यवेति चम् । आपि नः प्रपिले दूष मा वैष्ण
कर्त्तव्य सु सच्चा पिव ॥” अ० च० ५, ०, १०, १ ।

तिथे काण्डस्तार्थम् । महाप्रते वृहतीमहस्ते ग्रस्तते । हे 'इन्द्र !'
 'यथा' येन प्रकारेण 'गौरः' गौरमृगः, 'अवेरिणम्' अपगतार्थम्
 अपगतोदकं मरुदेशं गला 'द्वयम्' द्वषा-बाधमानः 'अपाङ्गतम्'
 अपानीयम्, (पानयोग्यं यत्र नास्ति, खल्पोदकत्वात्, तत्र कृतम् ;
 उदकेन वा कृतम् जलाशयस्थानम्) तडाग मन्यदु वा श्रीघ्रम्
 'एति', एवं ल मर्येतस्मिन् 'आपित्रे' आपानकाले 'प्रपित्रे' प्राप्ते
 'द्वयं' चिप्रम् 'आ गदि' आगच्छ । आगत्य च य एष सोमः 'कण्ठेषु'
 वर्तते, त नेभिरेव ऋतिग्मिः 'सच्च' साकं 'सु' सुषु प्रस्तु खिला
 'पित्र' इति ॥ "प्रो व्यस्ते०—० ध्वन्तु" * । सुदामः पैत॒-
 वनस्येय मार्षम् । अतिच्छन्दाः । सर्वपृष्ठार्थां मैत्रावरुणीयके देवता-
 व्यत्यये यागे ग्राहकरस्यैश्च स चरोर्याजैषा ; रैवतस्य पुरोऽनुवाक्या ;
 बाङ्गृच्ये पुनरिच नेव षोडशिग्रस्ते ग्रस्तते । हे लोतारः ! 'प्रो'
 प्रकर्षेण 'सु' प्रशस्ताभिः कुतिभिः 'अस्मै' 'इन्द्राय' तुष्ट्यर्थं 'पुरो-
 रथम्' अयतो रथम् एतत् 'इन्द्रम्' वसम् 'अर्चत' कुत । कस्म
 पुनरर्थं मभिसन्धायार्चत ? इति । 'अभौके' चित् उ लोककृत् ।
 'अभौके' अभ्यागते एतस्मिन् 'सङ्गे' सङ्गामकाले प्राप्तेष्येषु 'समत्वं'
 सम्भक्षयित्वा उद्यतायुधेषु अचुषु 'लोककृत्' स्थानकृत् । एषु 'हृष्टा'
 ग्रनुहन्ना इन्द्रो भविष्यतीति एत मर्य मभिसन्धाय प्रार्चत अस्मै
 यूय मिन्द्राय पुरोरथं शृष्ट मिति । एव मन्यान् सोनुन् सम्बोध्य

* "प्रो व्यस्ते पुरोरुच मिन्द्राय शृष्ट मर्यति । अभौके चिदु लोककृत सुन्ते सुमत्वं
 हृष्टाकाकं बोधि चोदिता नभौका मन्त्रकेषां अन्नाका अधिः धन्तु ॥" च० सं० ८,
 ०, ११, १ ।

आत्मनापि प्रवदते वकुम्;—हे भगवन्निष्ठ ! ‘अस्माकं’ ‘बोधि’ बुधस्य
एताः सुतौः, मा परेषाम्; बुधा चैताः ‘चोदिता’ अनुज्ञाता
जनस्य भव । ‘अन्यकेषाम्’ अन्येषां ‘ज्याकाः’ ज्याः ‘अधि धन्वसु’
धनुःवधिरोपिताः ‘नभनाम्’ हिंस्तन्नाम्; अवततज्याधनुषो इत-
सर्वैश्चामा एते अस्मद्दिष्ठो युद्धदनुग्रहाद् भवन्त्यिभिप्रायः ॥

“दभ्रम्, अर्भकम्”—“इति” एते “अस्त्वस्य” नामनी * । “दभ्रं
दभ्रोतेः” वधार्थस्य । तद्वा “सुदृढं भवति” सुच्छेदं भवति;
अस्त्वत्वात् । “अर्भक भवत्वं भवति” इत्यु मित्यर्थः । “उपेष मे
परा मृश्”, “नमो मुद्द्वाहो नमो”—“इत्यपि निगमौ (सू. सं. २,
१, ११, ७.—१, २, ४, १.) भवतः” ॥

“उपेष ०—० मिवाविका”† । भावयवस्थेय मार्षम् । अनुष्टुप् ।
भावयव्य मेव सा भर्त्तारं तेनानुपेयमाना ब्रवीति । हे राजन् !
‘उप’गत्य ‘उप’स्थित च ‘मे’ मम ‘परा मृश्’ यः प्रदेशः पुद्देश
स्थित्याः परामर्थाः । किञ्च ; ‘मा मे दभ्राणि मन्यथाः’ अस्त्वकानि
लोमानि मा मन्यथाः । आनेऽह मेतत्, यथा अलोमिकाया उप-
ममः प्रतिषिद्धः स्फूतौ ;—“नाजातलोक्योपहासमिष्टेत्” इति ‡ ।
अतस्मे वेदथामि ‘सर्वाह मृशि रोमजा’; सर्वेष्वेवावयवेषु ममो-
त्पत्त्वानि रोमाणि (येषु स्त्रीणा मुत्पद्यन्ते ?) । कथम् पुनरह मृशि
रोमजा ? ‘गृन्धारौणा मिवाविका’ गन्धारदेशजाताना मविकानां

* १मा० १८१ ४० (१), (४) ।

† “उपेष मे परा मृश् मा मे दभ्राणि मन्यथाः । सर्वाह मृशि रोमजा गृन्धारौ-
णा मिवाविका ॥” सू. सं. १, १, ११, ० ।

‡ तत्त्वाचि मनः १, ८,—“नामो मिकां नामिकोमाम्”—इत्यादि ।

मध्ये या सुषु रोमग्ना भवेत्, तथाए मस्ति रोमग्ना; मिःशङ्को मा
सुपगच्छेत्यभिप्रायः ॥ ॥ “नमौ सुहङ्गो ०—० हृचि देवाः” * ।
किष्टुप् । शुनःग्रेपस्त्वार्थम् । होहजपे विनियुक्ता । ‘नमो महङ्गा’
नमो महत्परिमाणेभ्यः देवेभ्यः । ‘नमो अर्भकेभ्यः’ अत्यपरि-
माणेभ्यः । ‘नमो युवभ्यः’ यौवगवङ्गः । ‘नम आश्चिनेभ्यः’ आपिभ्यः ।
‘थजाम’ ‘देवान्’ एतस्मिन्नुपस्थिते यागकाले । ‘यदि’ ‘ब्रह्मवाम’ ।
अत्यनुतविज्ञाना वयम् अतएव त्रूमो यदि ब्रह्मवामेति । वय
मीहङ्गाः सन्तो युग्मान् त्रूमहे;—हे ‘ज्यायसः’ ज्यायांसः! देवाः!
युग्माक सेव ‘ग्रांस’ शंसितारं सन्त मल्ले वा महति वा कस्मिचिद्
दुःश्वसे ‘मा वच्च’ मा अग्मान् छिन्थि यज्ञफलात्; को हि नाम
नापराध्यति? इत्यभिप्रायः ॥

“तिरः, सतः”—“इति” एते “प्राप्तस्य” नामनी भवतः† । अप्रा-
प्तस्यैके अधीयते, तथापि योज्यम् । “तिरः तीर्जं” हि तद् “भवति”
द्वूर मध्वामम् । “सतः संस्तुं भवति” एकीभूय स्तुं भवति ।
“तिरस्त्रिदर्युषा”, “पात्रेव भिन्दनस्तुतः”—“इत्यपि निगमौ (स्त्र०
सं० ४, ४, १ ६, २.—५, ७, ८, १.) भवतः” ॥

“अश्विन्मुवेह०—० श्रुतं हवम्” ‡ । पङ्क्षराश्विनौ । अवस्था-

* “नमौ सुहङ्गो नमा अर्भकेभ्या नमो युवभ्यो नम आश्चितेभ्यः । यज्ञाम द्वे वाम
यदि ब्रह्मवामु मा ज्यायसुः संस मा हृचि देवाः ॥” ज्ञ० सं० १, १. १४, १ ।

† १३० १८१ ४० (५), (६) ।

‡ “अश्विन्मुवेह मैस्तुं नास्तु ना वि वैनतव् । तिरस्त्रिदर्युषा परि वृति-
यात मदाभ्या माध्यो नम श्रुतं हवम् ॥” ज्ञ० सं० ४, ४, १९, १ ।

रात्रेयस्थार्थम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शशते । हे ‘अश्चिनौ !’
‘नासत्या !’ वां ‘गच्छतम्’ युवाम् ‘इह’ अस्मिन् यज्ञे सोमं पातुम् ।
किञ्च ; ‘मा वि वेनतम्’ मा विगतकामौ भूतम् ; युवा माङ्गयमानौ
मथा । किञ्च ; ‘तिरस्तिर्यथा’ तिरोऽपि अप्राप्ते एव स्थाने यद्य-
वस्थितौ स्थः, तथापि ‘अर्यथा’ ईश्वरथापि रथगत्या दैवगत्या
श्रीघ्रया ‘आ यातम्’ (दिवचनं वा सावधान्यात् पदस्त) । किञ्च ;
‘परि वर्त्तिः यातम्’ यद्यपि क्वचिदनिवृत्तौ स्थः, तथापि परिवर्त्तनं
छला आयातम् । हे ‘अदाभ्या’ अहिंस्यौ ! अनुपचिंहितौ ! अथवा
अदाभ्या अनुपचिंहितया गत्या आयातम् । हे ‘माध्वी !’ मधु-
सोम-सिंश्रुं पेयं यथोक्तौ । ‘मम’ ‘श्रुतं’ इट्टणुतम् ‘हवम्’ आङ्गा-
नम् । श्रुत्वा अविलम्बमानौ श्रीघ्र मायात मित्यभिप्रायः ॥ ॥
“इद्वै यात्मा०—० रक्षसः” * । वसिष्ठस्थार्थम् । जगती । ‘हन्तः’
‘यात्मनां’ यातुधानानाम् ‘अभवत्’ ‘पराग्नरः’ परा ग्रातयिता ।
कौदृशानां पुनर्यात्मना मभवत् पराग्नातयिता ? इति । उच्यते,—
‘हविर्मध्योनाम्’ हवौंषि ये मन्यन्ति, तेषाम् । ‘अभ्याविवासताम्’
अभ्युदासयतां, यज्ञोत्सादकाना मित्यर्थः । अथवा परिचर्यायां स्थानः;
ये त मिन्दं परिचरन्ति यातवः, तेषा सेव परा ग्रातयितेर्ति । योऽय
मेर्वस्त्वय इन्द्रः, सोऽस्माभिराराधितः परिचर्यथा ‘अभि एति’
अभ्येतु ; अस्मान् प्रति । ‘शक्तः’ शक्तः, सर्वयात्मनां यातने । ‘परश्चुः’
परश्चुहस्तो ‘यथा’ कस्त्रित् वनस्त्रित् अभ्येयात् ; यथा, ‘पाचा’

* इद्वै यात्मा भूभवत् पराग्नुरो इविमैषौ ना मुख्याऽविवासताम् । अभ्युदु
श्चक्तः परश्चर्यश्च वज्रं पात्रं भिन्दमस्त रति रक्षसः ॥” च० सं० ५, ०, ८, १ ।

पात्राणि कौसल्यानि सकुटेनाप्रतिकथमानो ‘भिन्दन्’ कस्ति-
भ्येतात्; एव मध्येति ‘वचसः’ रक्षांसि भिन्दन्। ‘सतः’ प्रदेशात्,
दूरादित्यर्थः ॥

“त्वः, नेमः”—“इति” एते नामनी “अद्वृस्य” *। “त्वः
अपततः” अपेत्य ततः। “नेमः अपनीतः” अप भज्य नीतः, पृथक्
हत इत्यर्थः। “अद्वृं हरतेर्विपरीताद्वारयतेर्वा स्थात्”; “उद्गृतं”
हि तद् “भवति”। “च्छ्रोतेर्वा स्थात्”; “च्छ्रूतमः” अभि-
स्म्यन्नतमः “विभागः” भवति। “पौयति त्वो अनु लो गृणाति”
—“नेमे देवा नेमेसुरा”—“इत्यपि निगमौ (च्छ० सं० २,९,
१६,२.—य० मै० ग्रा०) भवतः” ॥

“बोधा मे ०—० अग्ने”—इति †। चिष्टुप्। दीर्घतमस आर्षम्।
आग्नेयौ। प्रातरनुवाकाश्मिन्दयोः अस्ति। हे भगवन्! ‘अग्ने!’
‘यविष्ट’ अवतम! ‘बोध’ बुधस्तु ‘मे’ मम ‘अस्य’ ‘वचसः’
‘मंडिष्टस्य दावतमस्य, पूजयिहतमस्य वा, महत्तमस्य वा ‘प्रभृतस्य’
प्रकृष्टेर्भगवद्गुणैः सम्मृतस्य। हे ‘खधावः’ अन्नवन्! ये गुणा अस्य
वचसः, तान् बोध। किञ्च ; इद मपरं शृणु,—उभयेषां प्राजाप-
त्यानां देवासुराणां दिधा विभक्तानां “पौयति त्वः” हिनक्ति एक
मर्द्दु मसुराख्यम्, “अनु त्वः” अनु गृणात्येक मर्द्दुं देवाख्य मनु
ष्टौतौत्यर्थः। तत्रैवं सत्युभयथा विप्रतिपन्नेषु प्राजापत्येषु ‘वन्दारः’

* १भा० ३८१ ४० (०), (८) ।

† “बोधा मे अस्य वचस्य यविष्ट मंडिष्टस्य प्रभृतस्य सधावः। पौयति त्वो अनु
लो गृणाति बुद्धाद्येषु तुम्हां वन्दे अग्ने” च्छ० सं० १, १६, १।

वन्दनशौकः अहं, दैवं पक्षं मात्रितः, हिता आसुरं, तवैतां ‘तत्वं’
तनुं उच्चलन-दहन-प्रकाशीकरणसमर्थां नित्यकालं मेव प्रातर्मध-
न्दिने, सायं च ‘वन्दे’ सौमीत्यर्थः ॥ ॥ “नेमे देवा नेमेऽसुराः”
—इति ब्राह्मणवाक्यं नेवेदं वाजपेये मैत्रायणीयानाम् । अर्द्धतो
देवा अर्द्धतोऽसुरा आसक्तित्यर्थः ॥

“क्षत्राः, कृभिः”—“इति” एते “नक्षत्राणाम्” नामनी* । नक्षत्र-
ग्रन्थं पर्यायाभिधानप्रसक्तं निर्ग्रवोति;—“नक्षत्राणि नक्षत्रेग्निकर्मणः”
गत्यर्थं वर्तमानस्य ; तानि हि नित्यं नेवाग्न्यज्ञिनि । “नेमानि
क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्” । नेमानि, क्षत्राणि धनानि । चक्र मिति
धननाम† । किन्तर्हिं? धनसरूपाण्येतानि; सूर्यरमणनुवेधात्
दीयमानानि सन्ति हिरण्यगानौव भाजने इति हु ब्राह्मणम्;
हु-शब्दार्थं च ग्रन्थः । “क्षत्राः” “उदीर्णानौव” उदीरितानौव,
केव चिदद्वं गमितानौव “ख्यायन्ते” दृश्यन्ते इत्यर्थः । “कृभिः
स्त्रीर्णानौव” “ख्यायन्ते” दृश्यन्ते । “अमी य क्षत्राः”—“पश्चन्तो
या मिव कृभिः”—“इत्यपि निगमौ (स्त्र० सं० १, २, १४, ५.—३,
५, ६, ८.) भवतः” ॥

“अमी य क्षत्राः”—० नक्षत्रे नेति” ‡ । इत्यन्नेपस्त्वार्थम् ।
निष्टुप् । वास्तवी । वहणशास्यां सूर्यं उच्चते । ‘अमी ये क्षत्राः’
अमूर्ति यानि नक्षत्राणि ‘निहितासः’ निहितानि ‘उक्षा’ उक्षे

* १भा० ३८२ ष० (८). (१०) ।

† १भा० ११४ ष० (८) ।

‡ “अमी य क्षत्राः निहितास उक्षा नक्षत्रं दृश्यते कुरु चिदु दिवेयुः । अर्द्धवानि
वर्तवद्य ग्रुमानि विचाक्षक्षम्भुम्भानि नक्षत्रे नेति ॥” स्त्र० सं० १, २, १४, ५ ।

रित्यर्थः । किञ्च ; तानि ‘मन्त्रं इहुच्चे’ राजावैतानि हृश्चन्ते । ‘कुह चिद् दिवेयुः’ ग विज्ञायन्ते हि क चिद् दिवैतानि गच्छन्ति ? कि मेतत् स्मात् ? ‘अद्भानि’ अनुपहिंसितानि ‘वरणस्ता’ आदि-त्यस्य एतानि ‘प्रतानि’ कर्माणि आस्तर्यभृतानि स्युः । कि मन्त्रहृ भविष्यति ? स हि भगवानादित्यः, तानि कुतस्तिदानयन्त्रिवासं गच्छति, पुनर्जीतानि अपनयन्त्रिवोदेति ? तदेवं दर्शनं वा तेषां स्तर्यक्षत भेव । यदपि सैतद् ‘विचाकश्टः’ दीप्यमानः ‘चक्रमा’ ‘नक्तम् एति’, तदप्यस्यैव भगवतः स्तर्यस्य कर्म ; अय भेव हि चक्रमसि दीप्ति मादधान इवासं याति, पुनर्ज्ञात्प्रिपन्निव चक्रमस्ते दीप्ति मुदेति । योऽय मेवंख्यभावो वरणः, तं वय मभिप्रेतार्थसिद्धुये स्युमः, स इदं नामासाकं करोत्तिति ॥ “कृतावान् ०—० इमेऽदमे” ० । गोतमपुच्छ्य वामदेवस्यार्थम् । अनुष्टुप् । आग्रेयी । ‘कृतावान्’ यज्ञवन्नं ‘विचेतसं’ विभूतप्रशान्तं ‘विशेषां’ सर्वेषाम् ‘अध्वराणाम्’ यज्ञानां ‘इस्तर्त्तारं’ स्तर्द्वाकर्त्तारम्, उपज्वलिते हि तस्मिन् भ्राह्मथःैः स्तर्द्वन्ना इव यज्ञःैः, त नेवङ्गुणविभिष्ठम् अग्निं ‘पश्यन्तः’ वय मनेकधा विहृतं ‘दमेऽदमे’ यज्ञगृहेयज्ञगृहे तासु-तासु क्रियासु व्याप्तं स्युमः । किञ्च ; योऽनेकधा दीप्यमानो ‘स्याम् इव सूभिः’ नज्जैः पृथिवीैः चिचक्षुपां, वेदैःै वा करोति, स नोऽभिष्टुतोऽभिप्रेतानर्थान् साधयतित्यभिप्राप्तः ॥

“वस्त्रीभिः, उपजिङ्गिका”—“इति” एते “सौमिकानाम्”

* “कृतावान् विचेतसु पश्यन्तो चा निष्ठु सूभिः । विचेषा मधुराचाँ चक्षुर्त्तारं इमेऽदमे ॥” ऋ० सं० २, ५, ८, ३ ।

नामनी भवतः ॥ । आ एताः पिपीलिका इत्युच्चन्ते खोके, ता रमा: सौमिकाः । “वम्यो वमनात्”; ता हि वमन्युदकं येन मृदाद्रीभवति । “सौमिकाः स्थमनात्” ; स्थमन्ति हि ता नित्यं भेव गच्छन्ति इत्यभिप्रायः । “उपजिङ्किकाः उपजिघ्राः” उपजिघ्रन्ति हि ताः ; पटु आर्सा चाणेन्द्रियं भवति । इयोरपि नान्दोरेक एव + “निगमः”—“यदस्तुपूजिङ्किकाः (च० स० ६, ७, १२, ६)”—“इति” “भवति” ॥

“यदस्तुपूजिङ्किकाः ०—० ते धृतम्” + । भार्गवस्थ प्रयोगस्थेय मार्षम् । उक्येऽग्नौ समिदनया इत्यते । ‘यत्’ ‘अन्ति’ भवत्यन्ति ‘उपजिङ्किका’ अन्तरनुप्रविश्य, ‘यत्’ च ‘अतिषर्पति’ आद्रया मृदा परिवेष्टयन्, ‘वस्तः’ वहिनं शक्रोत्यन्तं स्वदिरसारादि ; ‘सर्वं’ तदुभयशातीय मपि ‘ते’ तव हे भगवन् ! अस्मे ! ‘धृतम्’ अस्तु ; ‘ता’ तत धृतीभृतं, लं ‘जुषख्य’ संसेवत्वे हे ‘यविष्य’ युवतम् ! ६ ॥

“जर्हरम्, क्षदरम्”—“इति” एते “आवपनस्थ” नामनी भवतः ॥ । उथते यस्मिन् यवादि धान्यं कुश्मृलेऽन्यच वा वैणवादौ कस्मिंस्थित्, तदुर्हर मिति क्षदर मिति च; यदावपन माडः; प्राक्षतेन सौकिकासादावपन मित्युच्चते ॥ । “जर्हरम्” “उद्दीर्णम्” जर्हं हि तद् दौर्यं “भवति” । अथ “वा” “जर्जे” तदर्थाय

* १भा० १८४ ४० (११), (१२) ।

+ च-च-पुस्तकयोद्यु “बृघीभिः पुच मुपुर्वा चदामम् (च० स० ६, ६, १, ४)” — इति प्रथमस्थ, “यदस्तुपूजिङ्किकाः”— इत्यादि इत्तीयस्थेति इवेव निरन्तरो इष्टेते ।

‡ “यदस्तुपूजिङ्किकाः यदुच्चे अतिषर्पति । सर्वं सदृक्षुते धृतम्”

§ “ता जुषख्य यविष्य”— इत्येतत्परं पर्वतोऽनवर्त्येव यात्कातम् ।

|| १भा० १८४ ४० १६), (१४) । “कर्हरम्”— इति च-पुस्तकमाचरणमतः पाडः ।

¶ “आवपनं” धान्यादिक्षापनसामान्यस् ; तत्त्वं कठनिर्मितं ‘कृप्तसम्’, वेदुनिर्मितं ‘वेदवं’ चेत्यादि चिविष्यं भवति ।

“दीर्जे” भवति । ऊर्गित्यन्ननामे, तदुत्तये हि तच्छुभिरौभृतं भवति । “त मूर्द्दरं न पृष्ठता”—“समिद्वो चुञ्जन्”—इति निगमौ (सू० सं० २, ६, १४, ५.—य० वा० सं० २८, १) भवतः ॥

“अध्वर्यवौ ०—० वो असु” † । गृह्णमदख्येष्य मार्षम् । चिष्टुप् । एत्री । हे ‘अध्वर्यवः’ ! ‘यः’ इत्रः ‘दिवस्य’ शुलोकाश्रयस्य, ‘वस्त्रः’ वसुनः, धनस्य, ‘यः’ च ‘पार्थिवस्य’ अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य (पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्), यस्य ‘कल्यस्य’ भूम्याश्रयस्य, ‘राजा’ अधिपतिः, ‘तम्’ एवज्ञुण्युक्तम् ‘इन्द्रम्’ ‘जर्दरं न’ जर्दरं भिव ‘पृष्ठत’ पूरयत ‘यवेन’ । यथा कश्चित्तनुष्ठः जर्दरं पूरयेत्, तथा यूथ भिङ्गं ‘सोमेभिः’ सोमैः पूरयत । ‘तद् अपः वः असु’ तद् वः कर्मास्तु, सर्वं मन्यन्मुच्येत्यभिप्रायः ॥ ॥ “समिद्वो चुञ्जन् ०—० मध्यम्” ‡ । आप्रौद्युक्तम् आध्वर्यवैश्वसेधे । तत्रेयं प्रथमा आप्रौ । हे ‘अग्ने !’ भगवन् । ‘समिद्वः’ सन्दीप्तः, तम् ‘चुञ्जन्’ गमयन्नात्मानं प्रति । ‘कदरम्’ आवपनं ‘मतीनां’, देवानां हि सर्वेषां ‘घृतम्’ आवपनं मतीनाम्; ते हि तत्र सर्वां मतीः प्रक्षिपन्ति ममेऽस्यादिति । तदेवज्ञुण्युक्तं घृतं ‘मधुमत्’ मधुखादृक्तम् ‘पित्तमानः’ पिवन्नित्यर्थः । अथवा देवान् प्रति ‘वहन्’

* “उदीर्बम्”—इति च-पूर्वकमाचरणातः पाठः । “उदीर्बम्”—“उदीर्बम्”, —इति इवेच पाठौ इतिहास्यातौ; ‘उदीर्बात् तु विदारये इत्यात्, देर वतादि-त्यसादा’—इत्यायुक्तः (१भा० ३८४४० ११४०) ।

† “अध्वर्यवौ यो दिवस्य वस्त्रो यः पार्थिवस्य कल्यस्य राजा । त मूर्द्दुं न इदं-त्रा यवेनम्भुं योमेभिरुक्तपा वो यत्” सू० सं० १, ८, १४, ५ ।

‡ “समिद्वो चुञ्जन् कदरं मतीनां घृतं मग्ने मधुमत् पित्तमानः । वाजो चुर्वन् चुञ्जिन् जातवेदो देवानां वस्त्रं प्रियं मा सूधम्” य० वा० सं० १६, १ ।

‘वाजी’ आत्मा वेजनवान् वस्त्रवान्; परेभ्यो वा भयदाता । हे
‘आतवेदः! ’ वहन्नेन मास्मेधिकं वाजिन मुच्यते;—अस्माभिः
‘प्रियम्’ एनं ‘वाजिनं’ ‘देवानां’ ‘सधस्यं’ समानस्थानम् ‘आ’
आभिसुख्येन, श्रीवतरं ‘वक्ति’ वह प्रापयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रम्भः पिनाक मिति दण्डस्य । रम्भ आरभ॑त्त एनम् ।
आ त्वा॑ रम्भं न जिव्र॑यो ररम्भेत्युपि निगम॑मा भवति ।
आरभामहे* त्वा जीर्णा इव दण्डं पिनाकं प्रतिपिनष्ठ्वे-
नेन । क्षत्तिवासुः पिनाकहुस्तोऽवततधुम्बेत्युपि निगम॑मा
भवति† । मेना ग्रा इति स्वीणां स्त्रिय स्थायतेर-
पचपणकर्मणो मेना मानयन्येना ग्रा गच्छन्त्येनाः‡ ।
श्रुम॑नांश्चिज्जनिवतश्वकर्थ । ग्राह्वा॑क्षत्तम्भुपसुऽतन्वुते-
त्युपि§ निगम॑मा भवतः । श्रेष्ठो वैतस इति पुंसप्रजननस्य ।
श्रेष्ठः श्रपते स्युश्तिकर्मणो वैतसो वितस्तं भवति ।
यस्या मुशन्तः प्रु इराम् श्रेष्ठम् । चिः स्म माङ्गः श्रथयो
वैतसेनेत्युपि निगम॑मा भवतः । अ॒यैनेत्युपदेशुस्य॥ । अ॒या
ते अग्रे सुमिधा॑ विधेमेति स्त्रियाः । एना वै अ॒ग्नि
मिति नशुसक्तस्य । एना पत्या॑ तन्वं १०१ सं स्त्रज्ज्वेति

* “भवत्यारभामहे” च, च, च ।

† चर्चेष चतुर्थचतुर्थमास्त्रिः च-च-न-पुष्टकेषु ।

‡ “ग्रा आरच्छुण्येनाः”—इति च, च, च ।

§ “तन्वतेनेत्युपि” च, च, च ।

॥ “चर्चेष रम्भुपदेशश्च” च ।

पुंसः । सिष्कु* सचत इति सेवमानस्य । स नः सिष्कु
यस्तुरः । स नः सेवतां यस्तुरः । सच्चस्वा नः स्वस्तये^१
सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनामास्ति+रभि-
पूजितः सु अस्तीति † भ्यसते रेजत इति भयवेपुनयोः ।
यस्य शुष्माद्रोहस्ति अभ्यसेतां । रेजते अग्ने पृथिवी
मुखेभ्य इत्युपि निगमौ भवतः । आवापृथिवीनामधे-
यान्युत्तराणि चतुर्विंशतिस्तयोरेषा भवति ॥ ४ (२१) ॥

“रमः, पिनाकम्”—“इति” एते “दण्डस्य” नामनौ १ ।
“रम आरभत एनम्” अस्तुलनार्थम् । “आ त्वा रमं न”—
“कृत्तिवास्त्राः पिनाकहुस्तः”—इति निगमौ (च० सं ६, ३, ४ ५,
५.—य० वा० सं ६, ६ १.) ॥

“आ त्वा रमं ०—० मध्यम् आ” ॥ । काण्डस्य चिशोकस्यार्थम् ।
ऐच्छौ । गायत्रौ । अतिरात्रे महाव्रते च शस्यते । हे भगवन्निन्द्र !
“आ रभामहे” वयं “त्वा” त्वा ‘रमं न’ “दण्ड मिव” ‘जिवयः’
“जीर्णाः” इत्यर्थः । यथा दद्वाः के चित् दण्ड मारभेरन्नवष्टमार्थ
मेव मारभामहे त्वाम् । हे भगवन् ! ‘श्वमस्यते’ बलस्य पते !
त्वं न आश्रय इत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘उम्मसि त्वा’ कामयामहे
त्वां नित्य मेव ‘सधस्ते’ समाने एव कस्मिन् स्थाने यज्ञायतनेऽव-

* “सिष्किं” क, च, न ।

† “स्वस्तीत्यविनाशिनामास्ति” क, च, न ।

‡ “स्वस्तीति” च ।

५ १४० १८५ ४० (१५), (१६) ।

॥ “आ त्वा रमं न जिवया रट्का वृवस्यते । उम्मसि त्वा मध्यम् चा ॥”

स्थितं त्वा माभिसुखेन प्रष्टु खोतुं वेत्यभिप्रायः ॥ ॥ “पिनाकं”
“प्रति पिनश्चेनेन” हन्तीत्यर्थः । “एष ते रुद्र भागस्तेनावसेन पुरो
मूजवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकहस्तः क्षन्तिवासाः” * । “एष
ने रुद्र भागस्तेन”—इति; चैयम्बकाः पुरोडाशा अनेन मन्त्रेण वृत्ते
आवच्छन्ते । हे भगवन्! ‘रुद्र!’ ‘एषः’ ‘ते’ तव ‘भागः’ ‘तेन’
अवसेन पथदनेन ‘परः’ परस्तात् ‘मूजवतः’ पर्वतात् ‘अतीहि’
अतिगच्छ, मा अचैव स्ताः । कथम्यनरतीहि? ‘पिनाकहस्तः’ भूला,
‘क्षन्तिवासाः’ चर्मवासाः, ‘अवततधन्वा’ चैव मतीहि ॥

“मेनाः, ग्राः”—“इति” एते “स्त्रीणां” नामनी † । पर्यायाभि-
धानप्रसक्त मुच्यते;—“स्त्रियः स्त्रायतेरपचपणकर्मणः स्त्रार्थस्य;
स्त्रज्जन्यपि हि ताः । “मेनाः”, “मानयन्येनाः” पुरुषाः । “ग्राः”,
“गच्छन्ति” हि “एनाः” मैथुनेन धर्मेण । “अमेनांस्त्रित्”—
“ग्रास्ता कलन्”—“इति” “निगमौ (च० सं ० ४, १, २८, २.—
स्ता ० वे ० कौ ० ग्रा ० ता ० ग्रा ० १, १, ८) भवतः” ॥

“आ प्र इव ०—० स्वकर्त्त” ‡ । अवस्थोराचेयस्यार्थम् । चिह्नप् ।
ऐश्व्री । हे ‘हरिवः! ’ ‘आ’ आभिसुखेनास्मान् ‘प्र’ प्रकर्वेण ‘इव’ ।

* यस्तु वैदीयशास्त्राविदोंके रव मेव पाठः । माध्यमिक्त्रां वैवं पाठः,—“एतते
रुद्रावसं देवं परो मूजवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकवासः क्षन्तिवासाः अहिसङ्ग
मितीश्वोऽतीहि” (य० वा० सं० १, ११) मूलपाठस्लव्यदेव (१५९ इ० ८ पं) ।
चैव च पुनः वास्त्रावकालेन्यथा पाठक्रमोऽवस्थनिष्ठते (१५८ इ० ०—८ पं) ।

† १भा० १८८ इ० (१०), (१८) ।

‡ “आ प्र इव चरित्रा मा वि वेनुः पिश्चरावे चूमि नः सच्चत । न वि न दिक्ष
वस्तोऽचुन्दस्यमुनायित्युच्चिनिवत्सकर्त्त” च० सं० ४, १, २८, १ ।

किञ्च ; ‘मा वि देनः’ मा विगतकामो भुरसात्तः । हे ‘पिश्चाराते’ शोभनदान ! ‘अभि सच्चल्ल’ ‘नः’ । किञ्च ; ‘नहि’ * ‘अन्यत्’ देवता-न्नरं ‘त्वत्’ त्वत्तः प्रतिविश्छिष्टम् ‘अस्ति’, अत् प्रतिपदेमहि । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ ‘वस्यो’ वसुमन् ! † किं कारणम् ? ‘अमेनांश्चित्’ अस्त्रीकानपि स्तोत्रन् ‘जनिवतः’ एव स्त्रीम्, अत एव ‘स्त्रकर्थ’ करोषीत्यर्थः । यस्मात् त्वं मेव द्वुष्णविश्छिष्टः, तस्मात् त्वं मेव स्तुम इत्यभिप्रायः ॥ ॥ “देवस्य त्वा यवितुः प्रसवेऽश्चिनोर्बाङ्गभ्यां पूष्णो इस्ताभ्यां प्रति गृह्णामि ॥—० ॥ ग्रास्त्रा छन्नन्नपस्त्रात्तस्त वयिश्चोऽवचन् वरुणस्त्रा नयतु देवि दक्षिणे छृश्चस्तये वासस्तेनामृतत्वं मशीय वयोदात्रे भूयान्नयो महां प्रतियहीते ॥—० ॥३ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतियहीता कामः समुद्र माविश्च त्वामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥” वासः प्रतिगृहणमन्तेऽनुघङ्ग एषः, नैत्रायण्यौयके ॥, ताण्ड्यामाद्याणे (सा० शा० १,१,८) च, अन्यास्त्रपि शाखासु च ॥ ॥ तद् वास उच्चते ;—हे ‘वासः !’ ‘यवितुः’ आदित्यस्य ‘प्रसवे’ अभ्युज्ञातः अहं त्वां ‘प्रतिगृह्णामि’ । ‘अश्चिनोः’ देवयोः बाङ्गभ्यां प्रतिगृह्णामि । नैताभ्या मेव ‘बाङ्गभ्याम्’ ; अपि च ‘पूष्णः’ देवस्य ‘इस्ताभ्याम्’ प्रतिगृह्णामि । किञ्च ; ‘ग्रास्त्रा छन्नन्’ स्त्रीभिस्तं कर्त्तितः, तन्तु-

* अच ‘नुचि’—इत्येक मेव पदं मन्यते पदकाराः ; न तु नेति चोति पददद्यम् ।

†, ‘वस्यो वसीयः नैयक्तरम्’—इति सायणः ।

‡, § अत्रोभयचैव मूले, वड़ पाठाधिकं वर्जते, तत्त्वाप्यस्मि च कारणम् ; तच गद्धायदर्शनादेव वोदयम् ।

|| यजुर्वेदीयशाकाविश्वेषे ।

¶ माभ्यन्दिनीप्रभृती (च० वा० च० ०, ४०—४८) ।

करणाभिप्रायेण^{*} । ‘अपसः’ अप्यकाः, अनुपजातपुख्याः, अग्नाया-
समर्थाः, कुविन्दपुचकाः लाम् ‘अतस्त’ । ते हि कुविन्दार्ग्नीं
परिकर्म ‘धियः’ धीमत्यः, बुद्धिमत्यः, कुशलाः, वयित्रः लाम्
‘अवयन्’ कुविन्दस्त्रियः स्रुतवत्यः । तदेव मभिनिष्पत्तं लां ‘महां’
‘सृष्टसतये’ वार्षस्यत्य आत्मवस्थिताय ‘वरणः’ देवताविशेषो
‘ददाति’ उदकपूर्वकं लं दीयते । चोऽहम् एवङ्गुणयुक्तः लां प्रति-
गृह्ण ‘अनृतलम्’ अनृतभावं वयाभिलवित मेव ‘प्रश्नीय’ अशु-
ष्याम् । लं प्रतिगृह्णमाणं वासः, तव प्रसादात् मैव मेतत् स्थात्,—
अनृतभावान्मम मा खण्डनं कार्षीरित्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘मयः’
सुखं ‘दाते’ ‘भृयाद्’ भवतु । ‘मयः’ सुखं ‘महां’ ‘प्रतियहीने’
च । किञ्च ; ‘कः’ प्रजापतिरयं ‘कस्तै’ प्रजापतये एव ‘अदात्’
ददाति । योऽप्ययं ददाति चोऽप्ययं दाता, अय मपि प्रजापतिरेवे-
त्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि;—“क ईषते तुञ्जते कः”—इति * ।
किञ्च ; कामः कामायैव अदात् तददाति । पुण्यं भविष्यतौत्यनेन
कामेन दाता ददाति ; आच्छादनं भविष्यति इति इतरः प्रति
महाति । एवं कामो दाता, कामः प्रतिगृहीता । स एव काम
उच्यते,—हे ‘काम !’ ‘एतत् ते वासः’ सकामो भव इति ॥

“ग्रेपः, वैतसः”—“इति” एते नामनौ “पुंसप्रजननस्य” † ।
“ग्रेपः ग्रपतेः” “स्त्रूपतिकर्मणः” स्त्रूपत्यर्थस्यां ; स्त्रूपते हि तेन
स्त्री । “वैतसा वितस्तं भवति” । उपचौणं तद् भवति प्राग्नु-

* च० सं० १, ९, ८, १ ।

† १भा० १८५ ४० (१८), (१०) ।

‡ ग्रपतिः स्त्रूपतिकर्मा धातुर्गृहत एव, चतुर्वेदः ।

सरणात् लिया: । “यस्मा सुश्नन्तः”-“चिः स्म माङ्गः”-“इति”
“निगमौ (चू० सं० द, ३, २७, २.—द, ५, १, ५.) भवतः” ॥

“तां पूर्वज्ञित्वत्स्मा०—० श्रेष्ठम्” * । सुर्याया आर्वम् । कन्या-
प्रथमोपगमे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘पूर्वम् !’ ‘ईरयस्त्’ तां
योनिम्, ‘यस्मां’ योनौ ‘बीजं’ शुक्रम् ‘मनुष्याः वर्णन्ति’ । लक्ष्मन-
योनियोगे बीजं भेतस्या मर्यवत् स्थात्; सदधीमो हि योनि-
पोष इत्यभिप्रायः । ‘या’ इयम् ‘नः’ अस्माकम् ‘जहू’ ‘उज्जती’
कामयमाना स्त्री ‘विश्रयते’ नामाप्रकारं मात्रयते । तस्या या
योनिः, ताम् ‘ईरयस्त्’ ‘उज्जती’ पुच्छन्नकामयमानाः ‘प्रहराम्’ प्रज्ञिपेम
इमं ‘श्रेष्ठम्’ ॥ || “चिः स्म माङ्गः०—० स्त्रादास्त्रीः”† । उर्वस्या
आर्वम् । चिष्टृप् । सा पुरुषवसा माणाल्पिष्ठेत्युक्ता सती अनर्थां
पुरुषवसं प्रत्यन्वीत । हे ‘पुरुषवः !’ ‘चिः स्म माङ्गः’ चिरक्षो
माम् ‘अथयः’ अताऽयः लम् ‘वैतसेन’ शिश्रदण्डेन पूर्वम् । ‘उत
स्म मे’ अपि च यावान् कश्चिदभिस्ताषो मम मनस्यासीत् तं सर्वं
भेव लम् ‘अव्यत्यै’ ‡ ‘पृष्णासि’ व्यतिपूरितवानेवासि । अतस्यवाहम्
‘अनु आयम्’ अनुगतवती । ‘केतम्’ चेतसा अनुकूला तवाह

* “तां पूर्वज्ञित्वत्स्मा० भेत्यस्त् यस्मां बीजं मनुष्याणु॑वर्णन्ति । या नं चूर्ण
उत्पुत्ती बिन्द्योते_ यस्मा सुश्नन्तः पुरुषान् श्रेष्ठम्” च० सं० द, ३, २७, २ ।

† “चिः स्म माङ्गः अथयो वैतसेनोत या भेद्यत्वे इवासि । पुरुषोऽनु॑ त्वे केत
मायुं राजा॒ मे बीर तृ॒ यु॑ स्त्रादास्त्रीः” ॥ च० सं० द, ५, १, ५ ।

‡ ‘व्यत्यै’ चपलीमिः सह पर्यायेष पति मागच्छति, सा वती, य तादेवी
व्यती, सर्यै—रति सायषः ।

‘मभव मित्यर्थः । किञ्च ; हे ‘वीर !’ तदा तथानुकूलतायाः सत्याः ‘राजा’ ईश्वरः तम्, अस्याः ‘तत्त्वः’ मच्छरीरस्य ‘तदा आसीः’ तदानीं तम्; सम्प्रति न तथा वर्जये, यथा पूर्वम्; अतस्य-दानीं नाहं समेव्ये इत्यभिप्रायः * ॥

“अथा, एना”—“इति” एते नामनी “उपदेशम्” † । स पुनरुपदेशः स्त्रीपुन्नपुंसकेषु भिन्नो भवति, अतस्मिन्बपि प्रदर्शते ॥

तत्र, “स्त्रिया ते” अग्ने सुमिधा विधेम (ऋ० सं० ३,४,२५,५)”—“इति ‡” “स्त्रियाः” उपदेशः । वामदेवस्थार्थम् । चिह्नृप् । राक्षोह्ने कर्मणि विनियोगः । भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘अथा’ अनया ‘सुमिधा’ ‘ते’ तव ‘विधेम’ परिचर्यां कुर्मः । स त्वं सेव मस्ताभिः परिचर्यमाणः इद्यु यत् कुरुत्व ‘प्रतिगृहभाय’ प्रतिगृहाण इमं ‘स्त्रोम्’ स्त्रोतम्, अस्त्राभिः ‘शस्यमानम्’ उच्चार्यमाणम् । ‘दह’ एतान् ‘अशसः’ अशस्तन् अक्षोद्धन्, आत्मनो ‘द्रुहः’ च दोषधृन्, अस्त्राकम् । एतान् ‘रजसः’ रात्रमान् ‘निदः’ निन्दित्वस्त्र । किञ्च ; ‘पाहि’ रक्ष अस्त्रान्, हे ‘मिचमहः’ मिचाणां पूजयितः ! ‘अव-श्यात्’ अवन्दत्यात् कर्मणः, पापादित्यर्थः ॥ ॥ “एना वा अग्निम् (ऋ० सं० ५,२,२१,१)”—“इति” § “नपुंसकस्त्र” उपदेशः । वसि-

* ‘पर मयेवं सक्षमम्,—कि भिति कातरो भवसीत्युवाच’—इति साथ्यः ।

† १भा० इन्द० ४० .११), (११) ।

‡ ‘स्त्रिया वे’ अग्ने सुमिधा विधेम प्रति खोलं शुश्रामार्बं श्वभाय । दक्षाशसो! दक्षसः प्राप्तं तु खान् द्रुहो लिदो मिचमहो अवश्यात् ॥” ऋ० सं० ३, ५, १५, ५ ।

§ “एना वा अग्निं नमस्युर्जोगपात् मा छके । प्रियं चेति इ मरुतिं हस्त्वा रं विश्वस चूत सुमत्तम् ॥” ऋ० सं० ५, १, ११, १ ।

षष्ठ्यार्थम् । हहती । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः प्रस्तुते । ‘एना वः’ अनेन युग्माकं ‘नमसा’ अनेन अभ्युद्यतेन ‘जर्जेनपातम्’ अपां पौचम्, अथवा अन्नानां पौचम्; आङ्गतिभ्यः आपः, अङ्ग अग्निः; एनया प्रणालिकया अन्नस्य पौचोऽग्निः । तम् जर्जेनपातम् ‘अग्निम्’ ‘आङ्गवे’ । किंश्चक्षणम्; ‘प्रियम्’ दृष्टम्, देवानां चेतिष्ठम् अति-श्येन चेतनावन्नम्, ‘अर्गिम्’ अलमतिं पर्याप्तमतिम्, ‘खध्वरं’ ग्रोभनयज्ञम्, ‘विश्वस्य’ यज्ञमानगप्तस्य, एष योऽधिक्षतः कर्मणि, तस्य ‘दूतम्’ ‘अमृतम्’ अमरणधर्माणम् । हे चत्विंश्यजमानाः! तं वः आशासमद्दुये अह माङ्गये । स चाङ्गतो देवान् प्रति दौत्यं करिष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ॥ “एना पत्या तुच्चं १ संस्तुजस्व (च्च ० सं ० द, ३, २ ५, १)”—“हति” “पुसः” उपदेशः । “इह प्रियं—० वदायः”* । सूर्याया आर्षम् । जगती । बधूरनया गृहान् प्रवेश्यते, सोच्यते । हे बधु! ‘हह’ एव ‘अस्मिन् गृहे’ ‘प्रजाया’ युक्तायाः सत्याः ‘ते’ तव यत् ‘प्रियं’ तत् ‘समृथ्यताम्’ । किञ्च; अस्मिन् गृहे लं ‘गार्हपत्याय जागर्दि’ गृहपतिभावाय अवहिता भवेत्यर्थः । किञ्च; ‘एना पत्या’ अनेन भर्ता सह ‘तच्चं’ तनुं ‘संस्तुजस्व’ मिश्रीकुरु । अथेवं सौमनस्ये वर्तमानौ ‘जिन्नी’ जीर्णै थावत् तावत् अवियुज्यमानौ परस्परेण ‘विद्धयं’ यज्ञम् ‘आ’ आभिसुख्येनावस्थितौ सन्तौ यज्ञसम्बन्धौनि वर्चांसि वदतम् इत्याश्रीः ॥

“एना वे अग्निं नमस्तु”, “एना पत्या”—इति समाप्तेऽयेना-

* “इह प्रियं प्रुजया तु समृथ्यता सुक्षिन् स्मृहे मार्हे पत्याय जागर्दि । एना पत्या तुच्चं १ सं हज्जुस्ताभ्या जिन्नी॑ विद्धयु मा वदायः” ॥ च्च ० सं ० द, ३, १५, १ ।

शब्दे स्वरान्ते एकस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्त्र नपुंसकत्रिष्ठलम् भेकस्त्र पुरुषविषयलम् । एकत्र नम इत्युपपदम्, एकत्र पतिंशङ्कः ॥

“सिष्कु, सचते”—“इति” एते नामनौ “सेवमानस्य” * । “सनः सिष्कु”—“सचस्त्रा नः”—इति “निगमो (ऋ० सं० १, १, ३४, २.—१, १, १, ४.) भवतः” ॥

“यो रेवान् ०—० यस्तुरः” † । सेधातिथेरार्षम् । अन्युपस्थाने विनियुक्ता । “सोमान् स्वरैणम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)” —इत्यस्त्रा ब्राह्मणस्त्वायाऽय भगवत्तरा ; तेनेय मपि ब्राह्मणस्त्वैव स्थात् । उक्तस्त्राक्षरकाणां ब्राह्मणस्त्वाभिरग्नि सुपतिष्ठेतेति । हे भगवन् ! ब्राह्मणस्तते ! ‘यो’ ‘रेवान्’ रथिमान्, धनवान्, ‘अस्मीवहा’ रोगहा, ‘वसुवित्’ च वसुनो धनस्य अपूर्वस्यापि सभ्या, यस्त्रा ‘पुष्टि-वर्द्धनः’ धनपोषस्य वर्द्धयिता, ‘सः’ ‘नः’ अस्मान् ‘सिष्कु’ “सेव-ताम्” । पुनः युध्यत्रासादात् ‘यः’ ‘तुरः’ तूर्णकारौ पटुरित्यर्थः ॥ ॥ “स नः प्रितेव ०—० खुस्त्रये” ‡ । मधुच्छन्दस आर्षम् । अन्युपस्थाने विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ यं लां वयं परिचराम, ‘सः’ ‘नः’ अस्माकं ‘सूनवे’ पुचाय ‘सूपायनः’ सूपगमनः सूपचारः ‘भव’, सूपचौर्णस्य ‘सचस्त्रा नः’ ‘सूक्ष्मये’ सूख्यत्वाय । निगमप्रसक्त सुच्यते,—“स्वस्त्रीति” एतत् “अविनाशिनाम” अविनाशिनः आर्थस्त्र

* १मा० १८७ ४० (११), (१४) ।

† “वो रेवान् वो व॑स्मीतुहा व॑सुवित् पु॑ष्टि॑वर्द्ध॑नः । स नः सिष्कु॒ यस्तुरः ।” ऋ० सं० १, १, ३४, १ ।

‡ “व नः प्रितेव॑ खनवेऽप्य॑ सूपायुतो भव । सचस्त्रा नः॑ सूक्ष्मये॑ ॥” ऋ० सं० १, १, १, ४ ।

नाम । अन्ये लघीयते,—“अविनाशनाम” इति । तेषाम् अविनाश-
स्यैव नाम । तत्त्वं सुक्रमः; अधुना व्युत्पन्नं ग्रवौति,—“अस्ति:”
अथम् “अभिपूजितः” सुपूर्वः सञ्चुच्छते “सु अस्ति”—“इति” ॥

“भृसते, रेजते”—“इति” एते नामनौ “भृ-वेपनयोः” * ।
“यस्य शुश्माद्रोदम्”—“रेजते अग्ने पृथिवी”—“इति” “निगमौ
(ऋ० मं० २,६,७,१.—५,१,८,४.) भवतः” ॥

“यो जात एव ०—० जनाम् इति” † । उपरिष्टाद् व्याख्येयः ‡ ॥

॥ “प्र चित्र मुकै०—० मुखेभ्यः” § । भरद्वाजस्येऽन्नार्थम् ।
चित्रप । चातुर्मास्ये वैश्वदेवे पर्वणि चाच्छा । “अग्निमाहतौं पृथिवी
मासभेत वृष्टिकामः”—इत्यस्य पश्चोः षड्चर्चे चेयम् । हे सोतारः !
‘चित्रम् अर्कम्’ चायनीयं स्तोमं ‘गृणते’ स्तुवते; स्तनचिद्रुशब्देन
हत्त्वं जगत् उपशब्द्यते । ‘तुराय’ लरमाणाय ‘खतवसे’ खातम्-
बलावष्टभिन्ने ‘माहताय’ गणाय । कौदृशानां पुनर्महतां गणाय
‘प्र भरध्वम्’? इति;—ये महतः ‘महसा’ खेन बलेन ‘सहांस्रि’
परेषां बलानि ‘सहन्ते’ अभि भवन्ति, ‘रेजते’ बिभेति, कम्पते
वा । केभ्यः महस्यः? ‘पृथिवीमुखेभ्यः’ महस्य इत्यर्थः । य एवङ्गण-
युक्ता महतः, तेषां यो गणः, तस्मै प्रभरध्वम् चित्र मर्कम् । अग्नये

* १भा० १८० ४० (१५), (१६) ।

† “यो जात एव प्रत्यमो मनसान् देवो देवान् क्रतुमा पूर्यमूर्च्छत । यस्य शास्त्रोदृशी अथसेता॑ कृम्यस्य मुक्ता स जनाम् इति” ॥ ऋ० सं० २, ६, ०, १ ।

‡ द० का० १०, १, १० ।

§ “प्र चित्र मुकै० मृणते तुराय माहताय खतवसे भरध्वम् । ये सहांस्रि सहस्रा॒
सहस्रे रेजते अग्ने पृथिवीमुखेभ्यः ॥” ऋ० सं० ५, १, ८, ४ ।

मादताय च गणायेति सोदृग् समोध्य ततोऽग्निं ब्रवीति,—इे भगवन्नग्ने ! इटु ल मर्येत मर्कं मेवजुण्युक्तैर्महस्तिः सह ॥

“शावाष्टथिवीनामधेयानि” एभ्यः “उत्तराणि” दि-समन्वय-नवोच्चन्ते * । कियन्ति पुनस्तानि ? “चतुर्विश्वितः” (१४) । कतमानि पुनस्तानि ? “सधं, पुरम्भौ”—इत्येवमादीनि † । सर्वस्तास्य भृत-प्रामाण्य धारयित्वौ खधे । पुरम्भौ, पुर बह्नि धारयित्वौ । इत्येव-मादि थोञ्जम् ॥

द्विवचनेन शुक्लानि श्यावाष्टथिव्योर्नामानि ; “तयोः” साह-सर्याख्यायिका “एषा” च्छु “भवति” (साहर्ष्ये हि सति द्विवचन-योग उपपञ्चक्षेपो भवति नामाम्) ;— ॥ ४ ॥

कृतरा पूर्वा कृतरापरायोः कृथा ज्ञाते कृवयः
कौ वि वैदे । विश्वं तमना विभृतो यद्भु नाम् वि वर्त्तेते
अहनी चक्रियेव ॥ कृतरा पूर्वा कृतरापरैनयोः
कृथं ज्ञाते कृवयः क एने विजानाति सर्वं मात्मना
विभृतो यद्भैनयोः कर्म विवर्त्तेते चैनयोरहनी अहो-
रात्रे चक्रयुक्ते इवेति श्यावाष्टथिव्योर्महिमान माचष्ट
आचष्टे ‡ ॥ ५ (२२) ॥

॥ इति दृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४.

* १भा० १०१ ष० १ च० १० च० ।

† १भा० १०१—१०५ ष० ।

‡ “महिमान माचष्टे” च । पुराणात् १४१ षष्ठायां “ ” महवम् ।

“कतरा पूर्वी कतरा”०—इति * । अगस्त्यस्थार्षम् । चिठुप् ।
 पृष्ठाभिन्नवयोः षष्ठेऽहनि महाब्रते च हतौये सवने वैश्वदेवे शत्रुं
 शक्षते । खय मेव तावद् वितर्कयन्त्यन्तसंशयो मन्त्रदृग् ब्रवीति ;
 —‘कतरा’ अनयोः द्यावापृथिव्योः ‘पूर्वी’ ? ‘कतरा’ तु ‘अपरा’ ?
 न हि पौवापर्य मनयोः स्फुटं सच्चितुं शक्षते । ‘कथा’ केन
 प्रकारेण एते ‘जाते’ स्थाताम् ? किं पौर्वापर्येण, उत युगपद्
 भवेताम् ? अपि तावत् चे ‘कवयः !’ ‘कः वि वेद’ कश्चिदपि विस्तारं
 आनाति ? अहं लेतावस्त्रकुयादागमाद् वक्तुम्,—तस्मादुद्भूतस्य हिर-
 एमयस्याण्डस्येते शकले इति † । एवं इच्छा ते ;—“अण्डकपाले
 रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ; तद्यत् रजतं, सेयं पृथिवौ ; यत्
 सुवर्णं, सा द्यौः”—इति । तेन ज्ञायते युगपदेवैते स्थाता मिति ।
 किञ्च ; ‘विश्वं’ सर्वं ‘तमना’ आत्मनैव ‘बिभृतः’ धारयतः । ‘यद्दू
 नाम’ यदर्थं मनयोर्नाम नमनम्, यस्माद् भूतयामधारणार्थम्
 एतेन विपरिणामत्वेन, तत् सर्वं भेते बिभृतः । किञ्च ; ‘विवर्त्तते’
 ‘च’ विपर्ययेण वर्त्तते च ‘एनयोः’ एव अन्तर्भूते अहनी “अहे-
 रात्रे” “चक्रियेव” “चक्रयुक्ते दत्त” चक्रयुगल मिव अवियोगेन संयुक्ते,
 सम्बद्धे इत्यर्थः ॥

मन्त्रव्याख्यानेन गतार्थं सेतद्-भाष्य मिति ॥

“द्यावापृथिव्योर्महिमानं माचष्टे”—इति । एतदनेन मन्त्रेण
 द्यावापृथिव्योर्महिमानं माहाभाग्यं मन्त्रदृग्गचष्टे ॥ ५ ॥

* च० सं० १, ५, १, १ ।

† ममः,—१८० ११, ११ ख० ।

एव मेतद्वैघटुकं प्रकरणं समाप्तम्; अतःपर मैकपदिकं भवति *। यस्याय मादिः;—“एकार्थ मनेक शब्द मिति” †—इति ॥

इति निरुक्तज्ञौ अष्टमाध्यायस्य ५ चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

क्षज्यर्थायां निरुक्तज्ञौ अमूर्मार्गाश्रमवासिन आचार्यभगद्वर्गस्य कृतौ
अष्टमोऽध्यायः ६ (द्वतीयोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

(' कर्मनामानिपरिषद्यन्वहिग्रभायशासद्व्हिरभाते-
वनजामयेमनुष्यनामानितद्यदशावनिभ्योऽभीदन्वया-
वयंयथासुपर्णावहुनामानितनूत्यजेकुहश्चिद्वितुरश्चित्प्रि-
यमेधवद्यलुतोपमान्यर्जुतिद्विषोरम्भःकतरापूर्वा द्वाविं-
शतिः ॥ ॥)

॥ इति निरुक्ते पूर्वघट्टके द्वतीयोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(नैघटुकं काष्ठं समाप्तम् ।)

* १४६ ४० १-२ पंक्तिदेवा ।

† नैघ ० का० ४, १, १ (१४६ ४०) ।

‡, § १४६ ४० “ ¶ ” इष्टव्यम् ।

|| १४६ ४० “ ** ” इष्टव्यम् ।

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

तत्,

॥ प्रथमपादः ॥

-•••-

ॐ । एकार्थं मनेकशब्दं मित्येतदुक्तं मध्य यान्य-
नेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसं-
स्कारांश्च निगमांस्तदैकपदिकं मित्याचक्षते जहा जघा-
नेत्यर्थः ॥ १ ॥

“एकार्थं मनेकशब्दं मित्येतदुक्तम्” । किमर्थं मिदं सुच्यते ?
न हि यद्यद् वृत्तं तत्तद् वक्तव्यम्, इदं वृत्तं मिदं वर्त्तिष्ठत इति ।
यद्यद् वृत्तं तत्तदनुक्रमं प्रतीयते, यद्य वक्तव्यमाणं मिति ।
आह ;—सङ्क्षेपतो निगमनाय यदुक्तं यदा वक्तव्यं प्रतिजानीय,
समाप्तविस्तराभ्यां * हि सुखं माधस्यं प्रकरणं मवधारयिष्यामहे;
गृहीतार्थं सङ्क्षेपाच विस्तरेणोन्नरगम्यं सुच्यमानं सुखं मवभोत्सा-
महे । अपिचोक्तं मन्यतापि,—

“विस्तीर्य हि त मज्जान † मृषिः सङ्क्षेपतोऽवौत् ।
इत्यं हि ‡ विदुषां लोके समाप्त-च्यापधारणम् ॥”

* “प्रतिजानीस्तमापविस्तराभ्यां” क, च ।

† “विस्तीर्य हि महज्जान” न ।

‡ “इटं हि” न ।

इतुः—समाप्तो यदुकं यच वक्तव्यम् “एकार्थ मनेकशब्द
मिति”—एतत् पुरस्तात् सूचितम्; एतावतः समानकर्मणो धात्रः,
एतावत्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि,—इत्यनेन वाक्येन । यदेतद्
“गौरिति पृथिव्या नामधेयम् *”—इत्यत आरभ्य नामाख्यातोप-
सर्गनिपानां प्रपञ्चनस्त्र, तत्त्वभेदपर्याय-†—सङ्घासन्दिग्धोदाहणतन्त्रि-
वर्चनश्चाख्याप्रविभागेनोक्तम् ‡ । स एव ३ वैघाणुकस्य प्रकरणस्य
निगमव्याखेन सर्वथाऽप्यर्थः सङ्घेषत उक्तः, ग्रास्त्रसमन्वयैव मनुष्ठते
भविष्यति । प्रकरणद्वयस्य चास्त्रैव मपुग्रहता प्रदर्शिता भविष्यतौ-
त्यनेनाभिप्रायेण एकार्थ मनेकशब्द मित्युक्तम् । एकोऽर्थः पृथिव्यादिः,
अनेकेषां गवादिशब्दानाम्, यत्तत्त्वभूतः कर्त्तव्ये ; अनेके च गवा-
दिशब्दाः पृथिव्यादेरेकस्यार्थस्य यत्त्वाभिधायिनः कर्त्तव्ये, तदिद
मेकार्थ मनेकशब्दं प्रकरणम् । अचैकेनार्थेनानेके शब्दा लक्ष्यन्ते,
अनेकैः शब्दैः रेकोऽर्थः । ततो सज्जितलक्षणया दक्षा प्रकरण-
शक्त्यते । अच यद्यपि ॥ गतिकर्मणां द्वाविंशतिष्ठतसङ्घाना मवि-
शिष्टं गमनं भेकोऽर्थं उक्तः**, तथापि प्रसिद्धगुरोधाय “कस्ति”,
“लोठते” ††, “स्रोतते”—इत्येवमादयः ‡‡ प्रतिनिधित्वस्त्वगमन-

* पुरस्तात् १०५ श० १ पं० ।

† “तत्त्वभेदपर्याय” क, च ।

‡ १०६ श० ११ पं०—१०७ श० ८ पं० ।

§ “स रथ” च ।

|| “अनेकेष शब्दे” च ।

॥ “अच पुनर्यद्यपि” च ।

** २८४ श० ८ पं० किञ्च २८५ श० ६ पं० ।

†† “लोठते” क, च ।

‡‡ १८० १४० श० (१), (४), (११) “स्रोतति” ।

विषया एव द्रष्टव्याः । तथा,—य एवोत्कृष्टिक उरसा वा गच्छति, स एव कपनीत्युच्यते; नेतरे य ऊर्ड्धा गच्छति । तथा च,—य एव* निक्षेन प्रदेशेन कश्चिदचेतनेऽलोऽधादिरन्यो † वा चेतनः पुरुषादिः अकामकारेण गच्छति, स एव लोटत इत्युच्यते ‡; नान्यः । तथा च,—यदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित् स्वति, तदेव स्रोतत इत्युच्यते; नान्यत् । एवं गच्छतिकर्मणा मेकार्थन्तेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद् ४ गमनविशेषेषु यथार्थं विनिवेद्यो द्रष्टव्यः । इशान्तरप्राप्तिस्तु चक्रन् पूर्विका, सर्वेषां समानं कार्यम्; इत्यत एकार्थत्वं मेषा मुक्तम् ॥ । सामान्यग्रन्थात् कथित् विशेषवाचिनेऽभवन्ति, विशेषग्रन्थात् क्वचित् सामान्यवाचिनः; तद्युपेक्षितव्यम् ॥

एकार्थं मनेन समाप्तो नैघेषुकं प्रकरणं मनुस्तुतम्; “अथ” इदानीं यद्वाख्यातव्यं ५, तत् समाप्तः प्रतिज्ञायते ।—“यानि अनेकार्थानि एकग्रस्थानि” पुरस्तात् समाप्तः सूचितानि, एतावता मर्थाना मिद् मभिधानं मित्येवम्; “तानि”, “अतः” परम् “अनुज्ञमित्यामः” व्याख्यायेत्यभिसम्भवः । किंलक्षणा पुनरिह व्याख्या? इति । तदुच्यते;—

“तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश इत्योरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येय नैगमे पदे ॥”

* “स एव” क, च ।

† “लोऽधादिरन्या” न ।

‡ “लोटत इत्युच्यते” न ।

४ “सति प्रसिद्धिसामर्थ्याद्” न ।

॥ १३० १३४—१५० ४० १४ च ।

५ “यसाक्षातव्यं” क, च ।

यान्येतानि दद्यत्यकूपारादौनि पदानि * अनेकैर्त्येहपदया-
दानदहनहिंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदयादानदहन-
हिंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि; तान्येव मितरेतरविशेषणविशेष-
भावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणता सुपगतानि; एवम्प्रकारया
ऐकपदिकप्रकरणव्याख्या त † ‘अनुक्रमिष्यामः’ वर्णचिष्यामः‡ । अचा-
र्यस्याप्रतीयमानस्य पर्यायाभिधानेन विभव्य प्रतिपादनं व्याख्या;
शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या । एव नेते दे व्याख्ये । तयोरर्थपरि-
श्चान लेकस्थाः कार्यम्; शब्दपरिज्ञान लेकस्थाः । तदेतदुभय मर्ये-
कैकसिङ् नैगमे पदे यथासम्बवं व्याख्यास्यते ४ ॥

आह;— कि मनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्या-
यन्ते? नेत्युच्यते;—“अनवगतसंखारांस्य निगमान्” । ‘अनवगत-
संखारान्’ अविज्ञातसंखारानित्यर्थः । येषां प्रष्टतिप्रत्ययादिसंखारो
न साक्षेन ज्ञायते ॥, तांस्य निगमान् अचैव ॥ व्याख्यास्थामः ।
पूर्वाणि चानेकार्थानि अनवगतसंखारांस्येति च-शब्दः ॥

तदेतदेवम्प्रकारं प्रकरणं अचैतदुभयं व्याख्यायते, “तद्”
“ऐकपदिकम्” “इति” अनेन नामा अन्येऽप्याचार्याः “आच-

* “दद्यते” १भा० १८९ इ० (१६)। “कूपारस्म” १भा० १८० इ० (१७)।
अचादिशब्दः प्रकारार्थः । तथा च “जहा”—प्रकृतीनि, “जवीषम्”—इत्यकावि
(१भा० १८८—४५८ इ०) वोध्यत् ।

† “एकपदिकं प्रकरणव्याख्या” क, च ।

‡ “वर्णचिष्याम इत्यर्थः” च ।

§ १८९ इ० १ पं० “ऽ” डीका च इष्यता ।

|| “श्वापितः” च ।

¶ “तचैव” क, च ।

क्ते” * ; निरुडा हीय मस्तिन् प्रकरणे सञ्चेत्यभिप्रायः । पूर्व-
स्तिन् प्रकरणे गणशः पदानां विरचना मपेत्यैतदैकपदिक मुच्यते ;
अत्र त्वेकैक † मेव पदं समाक्षात् । तथाया,—“जहा, निधा”
—इत्येवमादौनि ‡ । यत्र पुनः क्वचिद्हनेकान्यपि समाक्षातानि ;
तथाया,—“देवो देवाच्चा कृपा”४, “सोमो अज्ञाः”॥—इत्येवमादौनि,
तत्रैव तत् प्रयोजनं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

एवं प्रकरणार्थं सञ्चेप्तः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णदृतिलाभं प्रथमं
यत् पदं **, तदुपादीयते ;—“जहा”^(१)—इति †† । आह ;—कि
मेतदनवगतमसंखारं सुतानेकार्थम् ? उच्यते ;— स च जहेत्यनेना-
मुपप्रसंखारेणोक्तो भवति । अत्र इन्नेर्जहातेस्य सन्देह इति भाष्य-
कारेणावधृतं “जहानेत्यर्थः”—इति । आह ;— कुतः पुनर्विशेषाव-
धारणं इन्नेरेवाच रूपम्, न पुनर्जहातेः ? इति । उच्यते ;—निग-
मात् ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखाय मब्रवीत् । जहा
को अस्मदीषते । मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभि-

* “इत्याचरते” क, च ।

† “यत्र त्वेकैक” ग ।

‡ १भा० १८८४० ४ च० २ च० १, १, २ च० ।

§ १भा० ४१४४० ४ च० २ च० (१८) किंच ४१५४०(१८) । परस्पाच ५, १, ४ ।

॥ १भा० ४०६४० ४ च० १ च० (१९) किंच ४००४० (१९) । परस्पाच ५, १, ५ ।

॥ वयं वलिकारा इति यावत् ।

** “वर्षदृतिलाभं यत्पदं” क, च ।

†† १भा० १८८४० ४ च० १ च० (१) ।

धानं वा स्यामर्यादा (मर्यैरादोयते मर्यादा *)
मर्यादिनोर्विभागो मेयतिराक्रोशकर्मापापकं जघान
कं महं जातु कोऽस्मझीतः पलायते निधा पाश्या
भवति यन्निधीयते पाश्या पाशसमूहः पाशः पाशुय-
तेर्विपाशनात् ॥ २ ॥

कतमः पुनरसौ निगमः ? इत्याह ;—“को नु मर्याः (च० मं०
६, इ, ४८, २)” —इति । त्रिष्णोकस्येय मार्यम् । गायनी । महाव्रते
महदुक्षे दण्डाशीतिषु ग्रहते । अस्या ऋचि अहेत्यस्य ग्रन्थस्य पूर्वो-
क्तरपदाविरोधां-प्रकरणग्रन्थसार्थार्थापपत्तिभिः संखारानवगमेऽपि
भवति इन्द्रेरेव विशेषणार्थाऽवतिष्ठते, न जहातेः । कथम् ? इति,
श्टणु ;—‘मा’ ‘नः’ ‘एकस्मिन् आगस्ति’ ‘वधीः’ हे ‘झर !’ ।
‘मा’ ‘दयोः’ आगस्तेः वधीः । ‘उत’ अपि च ‘चिष्ठु’ अपि आगस्तु
मा वधीः । ‘भूरिष्ठु’ अपि अपराधेषु ‘मा वधीः’ इति † । एत-
स्मिन् प्रकरणे ब्रवीति “को नु मर्याः” —इति । हे ‘मर्याः’ मनुष्याः !
युश्चानेव तावत् पृच्छामि,—‘अभिधितः’ अनाकुष्ठः, परव भपि वा
किञ्चिदनुक्तः, अपि च ‘सखा’ समानख्यानः, ‘सखायम्’ एव समान-
ख्यान मेव सन्तम् (यथा भवता महं यज्ञे समानख्यानः, एवं
सन्तम्) ‘अब्रवीत्’ । को च्चेव माह ? ‘अभिधितः’ अनाकुष्ठो शूयाद्

* वैतर्णिवेचनं दशवे क-च-म-पुस्तकेषु ।

† “पूर्वोक्तरपदाविरोधः” क, च ।

‡ “मा नु एकस्मिन्नागस्ति मा इयादृत चिष्ठु । वधीमो श्ट्रं भूरिष्ठु ॥” च०
च० ६, १, ४८, ४ ।

यः कश्चिह्—यथा यूथ मनाहताः सन्तो मां ब्रूत मा वधीरिति । “जहा को अस्त्रदीषते” । अपापकश्चदोऽच भाष्यकारेणाथाहतः प्राक् जहा-शब्दस्य अर्थोपयोत्तमार्थम्;—‘अपापकं’ सन्तं “क महं” “जाधान्” इतवान् “जातु” कदाचिदित्यर्थः । “अपापकं”, “कम्”, “अहम्”, “जातु”—इति सर्वं सेतत् अथाहतं भाष्यकारेण, ‘जहा’-शब्दस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थं मधस्तादोपरिणामः * ; एवं हि जहा-शब्दः परिसमाप्तार्थं भवति । न कदाचिदित्यपापको मथा इतपूर्वं इति, पापकारिण्यनु इत्यमील्यभिप्रायः । ते यूथ मपापा एवाजस्तं भूयास्त, न वा इनिष्यामि । यत् पुनरेतदुक्तं भवद्विः ‘भृत्यव्यागस्तु मास्तात् वधीः (१७४४० १३५०)’,—इति ; कथ मागस्तारी न इत्यते ? शा पुरोडाश भवलिङ्गात्, न च कस्य चित् कस्मिंश्चिदित्यपापकारी मन्तः कदिज-मानः पलायते ; स हि शुद्धेन चेतया अभिमुख एव मा मधेति ; य एव तु पापकारी भवति, स एवात्मापराधशक्तितया बुद्धा अस्त्रको भौतः पलायते इत्यभिप्रायः । अत्रापि कोऽस्त्रादित्येतस्मात् पञ्चमीयोगात् इषतेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः † सतो गमनविशेषे पलायनेऽवस्थानम् । यो हि अस्त्राद् विभेति, स तस्मात् पलायते ।

* ‘भाष्यकारेण’ भवति यास्तेत्यर्थः । १०४४० १, १३० इष्टये ।

† १३० १५० ४० (००) ।

भीतश्चसाथाद्यतः ? न श्वभीतः कस्ति पत्तायते ॥ इत्येव सम-
स्तार्थः ॥

अधीकपदनिरक्षम् ।—“मर्या इति” मनुष्यनामसु पठितम्*, इहापि चैतत् “मनुष्यनाम” एव । तस्योक्ता व्युत्पत्तिः;—“मर्या मनुष्यो मरणधर्मो” इति † । अथ “वा” “मर्यादाभिधानम्” एव अच “स्यात्”, न मनुष्यनाम । यदा मर्यादाभिधान मेतदभिप्रेतं भवति, तदैव मर्यादास्य योजयितव्या;—“मर्यादा, मर्यरादीयते” ‡ । का तु एषा मर्यादा,— यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूय मनाहता आगाकुष्टास्य असदभियोगं सखायः सन्तो मम सख्युर्हन्त मा वधीः? इति; नैतत्त्वाय मित्यभिप्रायः । “मर्यादा, मर्यादिनेार्विभागः” । संश्रिता ई या भूमिरुपक्षौषण, सा मर्येत्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः); आदिरन्तस्य विषयस्योपक्रमस्योच्यते । संश्रितायास्य ॥ भूमेरादेश विभागकारिणी या भूमिः, सा मर्यादेत्युच्यते । “मेर्यतिराक्रोशकर्मा” । चतुर्थः पत्न्योऽस्य मभिसेथतीति प्रसिद्ध मश्वसेधे मेर्यतेराक्रोशकर्मलभम् । लोकेऽपि च शालो ॥ मेर्यनक इत्युच्यते ; स श्वभीक्षण माकुश्यते, आक्रोशनि च सः ॥

“श्रुपापकम्”—इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः;—को च्वेव श्रूयादपापकं सन्तं मा वधी रिति? जघान क महं आतु पापक

* १८० १८० ४० (११)

† पुराकाल ११५ ४० च पं० ।

‡ क-च-नाम-कृतिपुरुषकयोर्य नास्येत्तिर्वचनम् ।

§ “दत्ता” च ।

॥ “स्वतायाच्च” च, रोचस्युद्दीपते च ।

॥ “शालो” च । चक्षमध्येत्यातो भाष्यसर्वताय प्रोत्तिमो ब्राह्मदिव्यनदेशः ।

मपापकं वा ? कोऽस्त्राहौतः पत्तायते ? न कश्चिदपि ; मौम्बोऽह
मित्यभिप्रायः । बलक्षतिसम्भादिक्ष * एवायम् † ॥

एव मेतस्मिन् भन्ते प्रकरणपूर्वात्तरपदाविरोधशब्दसाहृष्टार्थी-
पपञ्चिभिर्हन्तेरेव विशेषेणार्थाऽवतिष्ठते, न जहाते ; जहातौ हेतस्मिन्
कल्पयमाने प्रकरणं पूर्वात्तराणि च पदानि विरुद्धान्ते शब्दसाहृष्टेऽपि
सति । तस्मान्वाच जहातेरवकाशोऽस्ति, पारिशेष्यात् हन्तेरेतद्वृप
मित्युपन्नं भवति ॥

एव मेव सर्वव्यवानवगतसंख्कारेषु योज्यम् ॥

“निधा(१)”—इति † । एतत् पद मनवगतसंख्कारावस्थप्राप्ते
व्याख्यानीय मैकपदिकव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुसृत्या स व्याख्यातव्य इति
तदभिधानाभिधेयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रवृत्त्या ब्रूमः ;—“निधा पाश्चा
भवति”—इति । पर्यायेण तत्त्ववचनम् । यो वास्तमयः द्वायुमयो वा
पाशसमूहः, पक्षियहर्षार्थ, स पाश्चेत्युच्यते । अधुना द्वावयेतौ शब्दौ
निर्वक्ति, निधा-शब्दं पाश्चा-शब्दस्तु ।—“यत्” यस्मात् इयं “निधी-
यते” नौर्जीर्धार्थते पक्षियहर्षार्थम् । तस्मात् निधि रिति प्राप्ता,
निधानीति वा । सेय मेवं प्राप्ता सती निधेत्यवगतसंख्कारेषोच्यते ।
पाश्चा-शब्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं निर्वक्तौति प्रत्ययोत्पादनार्थम् ;—
“पाश्चा पाशसमूहः” इति । पदात्रिकृथं तद्वितार्थी निरूपः ;
अधुना पदार्थं निर्वक्तौति ;—“पाशः पाशयतेर्विपाशनात्” ; तेन हि
विविधं मतिशयेन वा पाश्चते बध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

* “या च का च बलक्षति रिक्षकमैव तत्”—इति दै० का० ०, २, १ ।

† ग-पुस्तके तु इतद्वक्त्वां “चशेकत्यायस्य मार्जम्”—इत्यधिकम् ।

‡ १८० १८८ १८० ९ पं० ।

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा कृष्णयो नाधमानाः । अप धान्त मूर्णुहि पूर्णि चक्षुमुग्धयस्मान्निधयेव बद्धान् । वयो वर्वह्वचनं (सुपर्णाः*) सुपतना आदित्यरथमय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुद्धाधस्तं चक्षुशक्षुः स्थातेर्वा चष्टेर्वा पूर्णि पूरय देहोति वा मुच्चास्मान् पाशैरिव बद्धान् पार्श्वतः श्रोणितः शितामृतः पार्श्वं पर्शुमय + मङ्गं भवति पर्शु+ स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्ट मङ्गैरङ्गं मङ्गनाः दद्वनादा श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्वलतीव गच्छतो हैः शिताम भवति हैर्द्ववतेर्योनिः शितामेति शाक-पूर्णिर्विषितो भवति श्यामते यक्षत इति तैटोकिः श्यामं श्यायतेर्यक्षद् यथा कथा च कृत्यते ॥ शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन्नत्सीदतीति वा मेद्दौ मेद्युतेः ॥ ३ ॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधा-ग्रन्थः पाशसमूहवाचौ, त मानौय ब्रौति ; निधाश्वनिगमार्थम् । कतमः पुनरसौ मन्त्रः ? इत्याह ; —“वयः सुपर्णा” इति ॥ । शाक्त्यस्य गौरिवीतेरिय मार्षम् ।

* शाक्त्यतत् पदम् क च च पुष्करेषु ।

+ “परश्मय” क, च, न च ।

‡ “परश्म” क, च ।

§ “मङ्गना” क, च, न ।

|| “कृत्यते” क, च ।

॥ च ० च ० च, च, ४, ४, ५ ।

त्रिषुप् । अग्निष्ठोमे भवतीयग्रस्तस्य परिधानीयैषा निविद्वान्नीये
सूक्ते । ‘वयः’ “आदित्यरज्ञयः” । “वेतेः”* गत्यर्थस्य (अदा० प०)
नामीभृतस्य “बडवचनम्”; विः, वी, वयः इति । ‘सुपर्णाः’ “सुप-
तनाः” एत एव “उपसेदुः” । उपसौदन्ति व्युष्टायां राचावहन्य-
इति । क मुपसेदुः? ‘हस्तम्’ आदित्यम् । ‘प्रियसेधाः’ प्रियथज्ञाः ।
त एव वज्ञसहचारिलात्; उद्गतेषूदितेषु हि तेषु अज्ञासायने ।
‘स्वस्य’ त एव, अर्बणात्†; प्रकाशकलात् । ‘नाधमाना’ त
आदित्य मुपसेदुः‡ । क मर्थं “याचमाना?” इति । “अपोर्णुहि”
अपावृणु जनाना सेतच्चुः४, तत् पूर्द्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः । अथवा
‘पूर्द्धि’ “देहि” इति । यदुक्तं स्थात् अस्ति हि गच्छता त्वया एतेषां
जनाना मात्र मिव ॥ यच्चुः, तत् पुनरुद्यस्त्वं सेतेभ्यो ॥ अनेभ्यो
देहि । कथं च पुनर्देहि? ‘मुमुक्षु अस्तान्’ “मुम्भास्तान्” ‘निधया’
“पाशैः” पाशसमूहेन पक्षिणः “इव” एतस्मिन् माणुले “बद्धान्” ।
यावदेतत्तावदशेषं तस्मा नाशयिला एतेषां जनाना सेतुवृद्धिच्छः, सफलं
वा कुर्मः । एवं छेतत् लयैत्र दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः । एत मर्थं
याचमाना उपसेदुः ॥

* मूलपाठस्य “वेः” इत्येव ।

† “चरचात्” न ।

‡ “नाधमाना मुपसेदुः” क ।

४ “यच्चुः” क, च ।

॥ “जनाना मिव” रोध-मु० पाठः ।

॥ “तदुषंक सेतेभ्यो” क, च । “तदुषंक सेतेभ्यो” रोध-मु० पाठः ।

“चकुः”, “ख्यातेर्वा” दर्शनार्थस्त्र; “चष्टेर्वा” दर्शनार्थस्त्रैव । एव मेतस्मिन् मत्ते ‘सुसुग्रथसान्विधयेव बद्धान्’—इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य दत्तीयान्तस्य निधा-शब्दस्य पाशसमूहादन्यः केऽर्थः खात्?—‘सुसुग्रिध’, ‘बद्धान्’—इत्येतौ शब्दौ देन बद्धाः, यस्माच्च सुच्छन्ते, तदर्थाभिधायिनं शब्दं माकाङ्गतः । तच्चैवं सति वर मत्ति-खमानस्याधाहाराद् विद्यमानस्य, निधाशब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थाभिधायकलक्ष्यता इति निधाशब्दः पाशसमूहाभिधायिनेऽवतिष्ठते; इतरथा द्वय मितरैः पदैरसम्बन्ध-भानोऽनर्थक एव खात् । तस्मादेवं सर्वत्रानवगतसंस्काराणा भवित्वा द्वार्थानां पदानां सामर्थ्यादाकाङ्क्षितरूपं एवार्थेऽवस्थानं भवति; तदुपयात्यं सर्वत्र; यन्यातिगौरवभव्यान् सञ्ज्ञेयतोऽच दर्शयिष्यामः ॥

“श्रिताम्^(१)”—इति * । एतदनवगतम् । अनुपन्यस्त्रैव पदम्, अभिधेयं द्वागुण्डैव निगम मेव प्रथमं पठत्याचार्यः । विप्रतिपत्त्या-नेकार्थत्वं मत्स्यति । “पार्श्वतः श्रौणितः श्रितामृतः”—इति निगमः (य० मा० सं० २ १, ४ ३) । पश्चात्त्विषः प्रैषेऽयं मन्त्रवेषः । कतमः पुनरसौ प्रैषः? “हेतां यत्तदिक्षाधी”—इति † । सर्वं एव गद्यः । वामदेवस्यार्थम् । मैचावस्थो ग्रवीति । ‘हेतां यज्ञत्’ हेतां यज-

* १भा० ४८० ४० ६ पं० ।

† “हेतां यज्ञस्तिन्द्रो वामस्य शुविष्टु आकां सूय मंड्यावो मेदु उद्धृतस्त्रु देवोऽथः पुरा पोद्वेष्या श्लभो घटां नूनं ध्रुवे अकालां यवेष्यमानाऽऽ सुमत्तराचाराऽऽ शतदुक्षियाचा मणिष्वानान् पौर्वेष्यपवसनाना पाच्यतः चैषितः श्रितामृत उत्त्यादते-ज्ञात्वादवृत्तान् कर्त्तव्यात् एवाचिन्ता जुषेताऽऽ इविहेतुयंते ॥” य० मा० सं० ११, ४२ ।

लित्यर्थः । तेन चेज्यमानौ ‘इन्द्राग्नी’, * असात् ‘हविषः’ पश्चात्यात् ‘मध्यतः’ यदेतत् ‘मेदः’ ‘उद्घृतम्’, अस्यां सुच्यां हितम् । तस्मान्मेदः पर्यस्यति, अपयति, चेधा भेदः करोतीति ह्युक्तम् । एतमेदः ‘अस्य’ एतमित्वहनि सद्यः उद्घृतम् ‘आत्माम्’ भव्येताम् । ‘पुरा देषोभ्यः’ हविर्मणिभ्यः पिशाचादिभ्यः । ‘पुरा पौरुषेया गृभः’ अर्वागिङ्गावदानात् † : इडा हि ‡ पुरुषार्थं गृद्धते, प्राक् तस्माद् यहणात् : ‘इन्द्राग्नी’ ‘घस्तां’ भव्येतां, ‘नूनं’ निश्चयेन । एतस्मिन् ‘घासे’ घसनकाले, भव्येताले प्राप्ते ‘अज्ञाणाम्’ अनभिभृतानां रक्षोभिः आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संकृतानाम् ‡ । अथ वा ‘घासेअज्ञाणाम्’ इत्येकं पदम् ॥ । तदाय मर्यः ;— घासे हि सति पश्चवेऽन जीर्यन्ति इति ‘घासेअज्ञाः’ । ‘यवसप्रथमानां’ यवसः अशनम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठतादेतान्येव देवदप्तये प्रथमानि ; तेषां यवसप्रथमानाम् । ‘सुमत्त्वराणाम्’ खय मेवैतानि भव्यमाणानि खादुलादुदरं प्रति ज्ञरन्तीति सुमत्त्वराणाम् । ‘शतरुद्रियाणाम्’ बङ्गसुतीनाम् । अथ वा ‘शतरुद्रियाणां’ बङ्गशो रुणानाम् ॥ । ‘अग्निष्वात्तात्माम्’ अग्निष्वात्तात्माम्, अग्निपाकेन मृदुलात् खादूतानाम् । ‘पीवेषपवसनानाम्’ पीवा छागेन, उपवस्तानाम् ; अथ

* शास्त्राविशेषे ‘इन्द्राग्नी’ रब, माध्यमिद्यां तु ‘अविनी’ इति ।

† “अर्वागिङ्गावदानात्” क, च ।

‡ “इडा हि” क, च ।

§ “संकृतानाम्” क, च ।

॥ “इस्तदकात् (पा० ५, ६, ८)”—रत्यादिमा समस्या अस्युकि “प्रकृत्यान्तः (पा० १, १, ११५)”—इति प्रकृतिभावे च इपम् ।

॥ “बङ्गशोरुद्राणाम्” क, च ।

वा पौवानं द्वाग सुपगम्योचितानाम् * । ‘पार्श्वतः’ अङ्गात् ‘अवज्ञानाम्’ । ‘ओणितः’ अवज्ञानाम् । ‘शिनामतः’ अवज्ञानाम् । ‘उत्सादतः’ च उच्छेदनस्थानात् ‘अङ्गादङ्गात्’ अवज्ञानाम् । ‘करतः’ कुरुताम् इन्द्राग्नी ! दृप्तिम् एतेषाम् एवंस्त्रिणाना मवदानानाम् † । हे ‘हेतः’ ! यथैताविन्द्राग्नी ‘जुषेताम्’ आसेवेताम्, एतत् ‘हवि’ । तथा त भपि ‘यज’ ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते ;—“पार्श्वं पर्शुमय मङ्गं भवति” । पर्श्वो वद्युय मुच्यन्ते ; तन्नयं हि तद् भवति पार्श्वपदक्षस्त्रम् ‡ । आह ;—पर्शुः कस्मात् ? उच्यते,—“पर्शुः, स्फूर्तेः” । आह ;—कि मनया स्फूर्तम् ? इति । उच्यते,—“संस्फूर्ता पृष्ठदेशम्” प्रति भवति । आह ;—“पृष्ठ” कस्मात् ? उच्यते,—“स्फूर्तेः” (तु०प०) एव ; तद्वा “संस्फूर्त मङ्गः” । आह ;—“अङ्गम्” कस्मात् ? उच्यते,—“अङ्गानात्” ; अङ्गितं हि तत् कालेन भवति ॥, गत मित्यर्थः (भ०प०) । “अङ्गनादा” । अस्ति तिरपि गत्यर्थ एव (भ०प०) । धात्वन्वल मर्येकलम् । पार्श्वशब्द-प्रसक्तानुप्रसक्त मुक्तम् । अधुना ओणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्बोति ;—“ओणिः ओणतेः” धातोः “गतिचलाकर्मणः” (भ०प०) । गति-

* “पौवावसनानाम् । पौवसु ग्रन्थोऽतुद्वलः खूचावाचो । पौवसां खूचावाचा मङ्गाना अप समौपै वसनं विनिर्येषां, सानि पौवोपवसनानि, तेषां खूचावाचसमौपचिताना द्वृक्षावा मित्यर्थः । ‘उपवसने पौवः (१, १, ११)’—इति प्रातिशासान्त्वेष पौववो विसर्जेत्तोपः”—इति महोधरः ।

† “मवदानानाम्” क, च ।

‡ “पार्श्वपदक्षम्” ग ।

§ “अङ्गानात्, अङ्गितं” ज ।

॥ “अङ्गेति जिप्रनाम, अङ्गित मेवाङ्गितं भवति ।”—इति अचेतोपरिचार वस्त्राति (बैग० का० ५, ३, ५) ।

निमित्तं चलनं यस्य कर्म, चोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गति-
चलाकर्मणः । किं कारणम्? “ओणिश्वलतीव” स्थानात् पश्चोः
“गच्छतः” ॥

श्रिताम-शब्दस्य तत्त्वं मात्रष्टे;—“दोः श्रिताम भवति” बाहु-
रित्यर्थः । आह;— दोः कस्मात्? उच्चते;—“दोः”, “द्रवते:”
(भू०प०); तस्य हि प्राणेन पश्च द्रवति । श्रित मंसभावेन एत-
त्वार्थं भवतीति श्रिताम । यदा दोर्विषये श्रितामशब्दः, तदैवं
निर्वक्तव्यः । आह;— कथोपपत्त्या दोः श्रितामशब्देनोच्यते? इट्टु;—
पश्चोर्हि वाञ्छानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भवन्तीति । तत्,
पश्चोः पार्श्वे ओष्ठावंसाविति वाञ्छानि; जिङ्गाहृद्यक्षदादीनि * आ-
भ्यन्तराणि । तचैव सति पार्श्वतः ओणितः इत्येतयोरन्तरा वर्तमानः
श्रितामशब्दः कि मन्यद् दोषोऽभिदध्यात् । प्रायो † हि नियामको
भवति । एवं वाञ्छावदानप्राये च श्रितामशब्दे वर्तते इति दोर्विषयः
कल्पते । . . . । “योनिः श्रितामः”—“इति” “श्राकपूणिः”
आचार्यो मन्यते । तत् योनिः अनवदानीया एव ‡ । योनिस्मानदेशस्तु
गुहो नामावदान मस्ति, स योनिशब्देनोच्यते । स च गुहः “विषितो
भवति” । ‘विशृ व्याप्तौ’ (जु० उ०); व्याप्तः स पुरीषेण भवति ।
अथवा विषितमांसो विपुषितमांसः, विस्तस्तमांसः, स भवति ।
आह;— कथोपपत्त्या श्राकपूणेर्मते योनिः श्रितामशब्देनोच्यते? इति ।
इट्टु;— स हि ओष्ठनन्तरो भवति; ओष्ठनन्तरस्य श्रितामशब्द-

* “जिङ्गाहृद्यक्षदादीनि” ग ।

† ‘प्रायः’ अभिप्रायः ।

‡ श्राकपूणिस्ते योनिरप्यवदानीयेत्यकाक्षम् ।

उच्चते,— ओणितः श्रितामत इति । अस्त्रशारूप्य मपि च किञ्चिदक्षिणी— विषितो भवति, श्रितामेति । अनयोपपत्त्या अगेन च अस्त्रशारूप्येण योनिः श्रिताम इति श्वाकपूणिसम्बन्धते । ।
 “स्थामतो यक्षतः”—“इति” “तैटिकिः” आचार्यैः मन्यते । यदुकं भवति स्थामत इति, तदुकं भवति श्रितामत इति । एव हि बङ्गतरं अस्त्रशारूप्यं लक्ष्यते । एवम् शति यक्षत एतदवदानं चोदितं स्थादिति गम्यते । किञ्चारणम्? तद्विं “स्थामं”, “आयते:” (भृ० आ०) धातोः; तद्विं सम्यक्कादुपपद्यते । आह;—“यक्षत्” कस्मात्?
 उच्चते,— तद्विं स्थृदुल्वात् “यथा कथा च” अयमेव “कृत्यमे” छिष्ठत इत्यर्थः । । “श्रितिमांसतो मेदस्तः”—“इति” “गारक्षवः” आचार्यैः मन्यते । श्रेतान्मांसात्* ‘श्रितिमांसतः’ । कतमत् पुनरक्षत् श्रेतं † मांस मिति? उच्चते,— ‘मेदस्तः’ । तस्मात् यदुकं भवति श्रितिमांसत इति, तदेवोक्तं भवति श्रितामत इति । एव मपि बङ्गतरं अस्त्रशारूप्य मक्षिः । “श्रितिः”, “श्वते:” तनुकरणार्थस्त (दि०प०); परेऽहि विकेकस्तेजस्ता मेदस्तेवावतिष्ठते । “मांसः”, “माननं वा” य एव हि मान्यो भवति, तदर्थं मेतत् संख्यिते ‡ । “मानसं वा”; सुमनसा हि तदुपादीयते ॥ । अथ वा य एव हि मनस्तिनो भवन्ति, तैरुपादीयते । “मनोऽस्मिन् सौदतौति वा”

* “श्रेतान्मांसात्” ग ।

† “श्रेतं” ग ।

‡ चत एवातिथिमेऽप्त्वा उच्चते ।

॥ य० मा० सं० ११, ४५ मन्त्रे “यवसप्रथमानाम्”— इत्यस्य वाक्यानामिप्रापयो मर्त्तौपर्येषुत्योक्तः,— ‘तद्वै परम मक्षायां यमांसम्— इति श्रुतिः’ ।

Kántantra, (Sans.)	Fasc. I—VI	@ 1/ each	..	6
Kathé Sarit Ságari, (English)	Fasc. I—XI	@ 1/ each	..	0
Lalita Vistara, (Sans.)	Fasc. I—VI	@ 10/ each	..	12
Ditto	(English)	Fasc. I—II @ 1/ each	..	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English)	Fasc. I—III	(in one volume)	..	14
Mimámsá Darśana, (Sans.)	Fasc. II—XVI	@ 10/ each	..	6
Márkandéya Purána, (Sans.)	Fasc. IV—VII	@ 10/ each	..	8
Nrisimha Tápaní, (Sans.)	Fasc. I—III	@ 10/ each	..	14
Nirátia, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II,	Fasc. I—III	@ 10/ each	Fasc.	5
Nárada Pancharátra, (Sans.)	Fasc. IV	@ 10/ each	..	10
Nyáya Darśana, (Sans.)	Fasc. I and III	@ 10/ each	..	4
Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kámardaki, (Sans.)	Fasc. II—IV	..	1	14
Parisishataparvan (Sans.)	Fasc. I	..	0	10
Piṅgala Chhandaḥ Sútra, (Sans.)	Fasc. I—III	@ 10/ each	..	14
Prithirái Rásau, (Sans.)	Fasc. I—V	@ 10/ each	..	2
Ditto	(English)	Fasc. I	..	0
Páli Grammar, (English)	Fasc. I and II	@ 10/ each	..	4
Prákṛita Lakshanaṇam, (Sans.)	Fasc. I	..	1	8
Parásara Smṛti (Sans.)	Fasc. I and II	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10
Srauta Sútra of Apastamba, (Sans.)	Fasc. I—VIII	@ 10/ each	..	0
Ditto	Aśvályáyana, (Sans.)	Fasc. I—XI	@ 10/ each	..
Ditto	Látyáyana (Sans.)	Fasc. I—IX	@ 10/ each	..
Sáma Voda Saṅhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10 ; II, 1—6 ; III, 1—7 ; IV, 1—6 ; V, 1—8	..	@ 10/ each	..	23
Sáhitya Darpana, (English)	Fasc. I—IV	@ 10/ each	..	8
Sákhya Aphorisms of Kapila, (English)	Fasc. I and II	@ 10/ each	..	4
Súrya Siddhánta, (Sans.)	Fasc. IV	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.)	Fasc. II	10
Sáñkara Vijaya, (Sans.)	Fasc. II and III	@ 10/ each	..	4
Sáñkhyá Pravachana Bháshya, (English)	Fasc. III	10
Sáñkhyá Sára, (Sans.)	Fasc. I	10
Suśrute Saṅhita, (Eng.)	Fasc. I and II	@ 1/ each	..	0
Taittiríya Áranyaká, (Sans.)	Fasc. I—XI	@ 10/ each	..	14
Ditto	Brahmáṇa (Sans.)	Fasc. I—XXIV	@ 10/ each	..
Ditto	Saṅhita, (Sans.)	Fasc. I—XXXII	@ 10/ each	..
Ditto	Prátiśákhya, (Sans.)	Fasc. I—III	@ 10/ each	..
Ditto	and Aitareya Upanishada, (Sans.)	Fasc. II and III	@ 10/ each	..
Ditto	Aitareya Svetáśvatara Kena Yáta Upanishads, (English)	Fasc. I and II	@ 10/ each	..
Táṇḍyá Brahmapáṇa, (Sans.)	Fasc. I—XIX	@ 10/ each	..	14
Uttara Naishadhá, (Sans.)	Fasc. II—XII	@ 10/ each	..	14
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II, Fasc. 1—4, @ 10/ each	Fasc.	4
Vishnu Smṛti, (Sans.)	Fasc. I—II	@ 10/ each	..	4
Yoga Sútra of Patanjali, (Sans. & English)	Fasc. I—V	@ 14/ each	..	6
The same, bound in cloth	5

Arabic and Persian Series.

'Alamigfrnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8	2
Aín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXXII @ 1/4 each	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXIV @ 1/4 each	..	30	0
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Firhist-i-Túsí, or, Túsy's list of Shý'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ 1/12/ each	3	0
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Kzáfí, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Ásmán, History of the Persian Mansawí, (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0

(Turn over.)

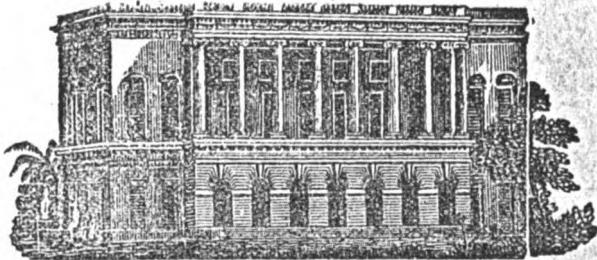
Iqbálnámah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs.	1	10
Ísabábí, with Supplement, (Text) 84 Fasc. @ /12/ each	25	8
Maghází of Wágídí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Muntakhab-ul-Tawáríkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	6
Muntakhab-ul-Tawáríkh (English) Vol. II, Fasc. I.	1	0
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ájir-i-Klamgrí (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbát-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I	0	10
Nízám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyútí's Itqán, or the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Násírí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Fíréz Sháhí, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ..	Rs.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ 1/ per No.; and from 1870 to date @ 8/ per No.			
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.			
<i>N. B.: The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
4. Anis-ul-Musharríhín	3	0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	1	0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
9. Istíláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
12. Khízánat-ul-'ilm	4	0
13. Mahábharata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
16. Sharaya-ool-Íslám	4	0
17. Tibetan Dictionary	10	0
18. Ditto Grammar	8	0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each	18	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	5	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 526.

समाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SÁMASRAMÍ.
VOL. II.
FASCICULUS V.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Ra. 3	2
Āśvalāyana Grīhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each 8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. I 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each 5	0
Bṛihad Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nātaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each 1	4
Chaturvarga Chintāmani, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc.	.. 28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
Gopātha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
Gopāla Tāpanī, (Sans.) Fasc. I 0	10
Gobhiliya Grīhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each 6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each 11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mimāṃsa Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each 9	6
Mārkandeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each 2	8

(Continued on third page of cover.)

४४० १८० इण्ठ०]

नैगमं काण्डम् ।

४४१

सर्वस्यैव हि मांसे ममः शीदति ॥ । ‘‘मेदः” “मेद्यतेः” स्त्रेहनार्थस्यां ॥

एव मेष शिताम-शब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंखारोऽपि ।
एव मेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंखारानि उपेक्षितव्यानि ।
उक्तं हि,—

“शब्दस्यं पदार्थस्य व्युत्पन्निः प्रकृतिर्गुणः ।
. सर्व मेतदनेकार्थे दशगवगमे गुणाः ॥”—इति ।

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७)
कतमे पुनस्ते ? इति । पदजात्यभिधेयखरसंखारगुणविभागक्रम-
(८) (९) (१०)
विक्षेपाधारव्यवधानानि । तेषु चाभिधेय मपेत्य निर्वचनं कर्त्त-
व्यम् ॥ । उक्तं हि,—

“धातृपसर्गावयवगुणस्यं हि धातुजम् ।
बङ्गेकधातुं वापि पदं निर्वाच्यत्तत्त्वम् ॥
धातुं धातुजाज्ञातं समर्थार्थज मेव च ।
वाक्यं व्यातिकौण्ठं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥”—इति ।
(१)पदजात्यनवगतम्.—“त्वं” इतिै यथा ; नाम, निपातें वा ?
(२)अभिधेयानवगतम्,—“शिताम्” इतिै ॥ यथा ।

* “अस्मिनेऽन्धामस्य विवेषः प्रिया धामानि”—रत्नादि य० मा० सं० ११, ४९ ।
† “अग्ने मेदस्या हृतस्येति मेदस्य हि हृतस्य च भवन्नि”—इति ; “सा वा एषा
ऐत एव यदु वपा प्रेव वै रेतो लौथते प्रेव वपा सौथते, यद्यां वै रेतः यद्यां वपा
अग्नीर्द वै रेतो अग्नीरा वपा”—रत्नादि च रे० ब्रा० १, १, १०४.

‡ “वक्तव्यम्” क, च ।

६ पु० ९१ ४० ० पं०=९५ ४० १८ पं० । पुनः ९० ४० ५ पं०=९५ ४० १० पं० ।

॥ १मा० १८८ ४० (१) । अलिङ्गपि भागे पु० १८० ४० ११ पं० ।

- (३) स्त्रानवगतम्,—“वने न वायो” इति ० यथा ।
 (४) संखारानवगतम्,—“ईर्मान्तासः” इति † यथा ।
 (५) गुणानवगतम्,—“करुक्ती” इति ‡ यथा ।
 (६) विभागानवगतम्,—“मेहना” इति § यथा ।
 (७) क्रमानवगतम्,—“उप रम्भं मे वचसे” इति || यथा ।
 (८) विचेपानवगतम्,—“द्यावा नः पृथिवी” इति ¶ यथा ।
 (९) अथाहारानवगतम्,—“दानमनसो नो मनुष्यान्” इति यथा ।
 (१०) व्यवधानानवगतम्,—“वायुस्त्र नियुत्त्वान्” इति ** यथा ।
 एक मपि पदं पददितयं क्रियते,—“पुरुषादः, पुरुषानदनाथ”
 इति †† यथा ।

पददितय मपि चैकं पदं क्रियते,—“गर्भनिधानौ सनितुः”
 इति ‡‡ यथा ।

आत्मात मपि च नाम क्रियते,—“सर्वाणीश्वस्य धनानि विभ-
 द्यमाणाः” इति यथा ।

एव मेष शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्षः; दृष्टानुविधानात्
 कन्दसि यथासम्भव मनुविधेयः ॥ ४ ॥

* अ० सं० ०,०,११,१ । ए० आ० ५,१ ।

† १भा० १८१ ष० (१४) । अचाण्यायै प० १ पा०, ५ अ० ।

‡ १भा० ४५५ ष० (११६) । परस्ताच ५,५,१ ।

§ १भा० १८१ ष० (४) । इति उत्तराखिद्विपि खण्डे (४,१,४) १८० ष० ।

|| पुरुषात् १४१ ष० १८ पं० । अ० सं० ५,१,११,५ ।

¶ अ० सं० १,५,१० ५ । परस्तात् दै० का० ८,४,१ ।

** परस्तात् ५,५,४ । अ० सं० ५,४,५,१ ।

†† पुरुषात् १८१ ष० ५४०, ०४० । अ० सं० ०,०,१८,१ ।

‡‡ पुरुषात् १७५ ष० ८८० ८८० । अ० सं० ५,१,५,१ ।

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादात मद्रिवः । राधु-
स्तन्नो विद्वस उभया हस्त्याभर । यदिन्द्र (चित्र*)
चायनीयं † मंहनीयं धन मस्ति यन्म इह नास्तीति
वा चीणि मध्यमानि पदानि त्वया नस्तहातव्य
मद्रिवन्द्रिराहणात्येतेनापि ‡ वात्तेः स्यात्ते सोमाद
इति ह विज्ञायते राध इति धननाम राधुवन्द्येनेन †
तत्वस्त्वं वित्तधनेभाभ्यां हस्ताभ्या माहरोभौ समुद्धौ
भवते दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना
वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यामन्नो ॥
मनोतेः ॥ ४ ॥

“मेहना”*—इति॥। एतदनवगतम्। “मंहनीयम्” इति अवगमः।
“यदिन्द्र चित्र मुहना” **—इति निगमः। अत्रेभौमस्यार्थम् ।
अनुष्टुप् । ऐश्व्री । खरपृष्ठानां खरसाक्षां प्रथमे खरसाक्षि “यज्ञा-

* “चित्र” उ । बभ्नौचिङ्गान्मर्गतं पदं न दम्भते क-च-ग-पुक्षकेषु ।

† “चायनीय” उ, उ ।

‡ “राहणात्येनापि” उ । “राहणात्येनापि” उ ।

† राधुवन्द्येन” क, उ ।

॥ “स्यामना” उ ।

॥ १८० १८० ४० १४ च० ।

** उ० सं० ४,१,१०,१ = सा० सं० उ० चा० ४,१,१,४ ।

१८ ३

यथा अपूर्वं” इति* स्तोत्रियः† ; स्वरपृष्ठानां “यदिन्द्र चित्र मेहना”

इति‡ वे४ ; “या हन्द्र मुज आभरः” इति || वृत्तीयानुरूपस्थेति¶
विनियोगः । हे “हन्द्र” ! ‘चित्रम्’ “चायनीयम्” पूजाईम्”, “यत्”
‘मेहना’ “मंहनीयं” पूजाईम्, तत्र “राधः” “धनम्” “अस्ति”
किञ्चित्, ‘लादातं’ “लथा” च “दातव्यम्” एवावश्यं सुचिर मयि
स्त्रिला “नः” अस्माभ्यम् “तद्” यतः, अतो ब्रूमः,—हे ‘अद्रिवः’ वज्ज्ञि !
“तत्” “नः” राधः हे ‘विददेशो’ आप्नधन !†† साम्यत सेव
“खभाभ्यां हस्ताभ्याम्” अक्षणपणम् “आभर” “आहर” ; मा चिराय

१९ १

* यज्ञायथा अपूर्वत्यस्या स्त्रिय (सा० सं० चा० चा० १, ०.) गीतानि चलार्णि
सामानि (सा० सं० चा० गा० ६, १, ८—११) स्वरपृष्ठकानि । तान्येव ववाम-
यनसचादौ अभिजिदिषु वतोमंध्येष्वहः तु चित्र चाभवेत् पवसानेषु चनुष्टुप्तु गीतानि
चेत् स्वरपामानीत्यस्ते, वृक्षधन्यस्वप्तसोचैषेषु गीतानि चेत् स्वरपृष्ठानीत्यस्ते ।
सेवात् विधायकम्—“स्वरपामान रते भवन्ति”—इत्यादि ता० ग्रा० ४, ५ ।

† “स्त्रोतियसुचो भवति”—इति ता० ग्रा० १४, १०। “एवं साम वचे क्षियते
स्त्रोतियम्”—इति गी० च० ८, १, २। “स्त्रोतियानुरूपो वचो भवतः”—इति
च ता० ग्रा० ११, १, १ ।

‡ सा० सं० छ० च० चा० ४, १, १४ ; च० चा० ४, १, १४, १ । तत्र तत्र पुष्टरेण
११ ११४ ३
पाठः—“यदिन्द्र चित्र म इद नाति” इति ।

†५ इे सामनीति यावत् । ते च यदिन्द्र चित्रेति मूलके च० गा० ४, १, १९ ; ११,
१, १५ ।

|| सा० सं० छ० च० चा० ४, १, १, १ ।

¶ “पूर्वे मु द्येव लद्युप मपरेष्व रूपेषानुवदति । यत् पूर्वरूप मपरेष्व रूपेषानु-
वदति तदनुरूपस्यानुरूपत्वम्”—इति ता० ग्रा० ११, ९, ४ । चपरत्र च तचेव वक्तव् ।

** “चित्र चायनीय ! पूजाई !” च, च ।

†† “विजधन !” इत्येवं शास्त्रौथवाचानम् ।

इत्यभिप्रायः । अथ “वा” “यन्म इह नास्तीति” एतस्मिन् वाक्यैकदेशे “त्रौणि” “पदानि” “मध्यमानि” मध्ये भवन्तीत्यर्थः । कथं मेहना इत्येषा संहिता,—‘मे—इह—न’ इति ? एतान्यस्याः संहितायाः पदानि । एव मेष. वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति । अत्र ‘यत्’—इति प्रथमं पदम्, अतः परं ‘मे’, ‘इह’, ‘न’—इत्येतानि त्रौणि मध्यमानि पदानि, ‘अस्ति’—इति पञ्चमं पदम् । एव मभिप्रेत्य “इन्द्र-चित्र”—शब्दादपश्चिमोक्तं “त्रौणि मध्यमानि पदानि” इति । आह ;—यदैवम् पदविभागः, तदा कोऽर्थः ? इति । उच्यते,— यत् मे मम गृहे नास्ति धनम्, तव च तदु अस्ति धनम्, दातव्यञ्च लक्ष्या तावत् स्तोत्रभ्यः, तद्बूजाभ्या भस्त्रभ्य माभरेति । बहुचानां ‘मेहना’—इत्येकं पदम् । क्वन्दोगानां त्रौणेतानि पदानि ‘म, इह, न’—इति । तदुभयं पश्यता माव्यकारणेभयोः शाकल्यगार्घ्ययोरभिप्रायावत्रानुविहितौ*, एव-ज्ञातीयनिर्वचनेऽप्रदर्शनार्थं मुभयोऽप्न प्रामाण्यापनार्थम् ॥

आह ;—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः ? इति । उच्यते,— विद्यावान्, विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते,—यस्य यस्य गृहे नास्ति, स तद्विशिष्टं मविशिष्टं वा प्रार्थयेत ; न चानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्गं मस्ति ; तसामन्हनीय मित्येतयार्थमत्या मेहनेत्येव मेकं पद मभिप्रेतं शाकल्यस्य । गार्घ्यश्च पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरे-त्यभिप्रायः । एव मत्र विशेषलिङ्गाभावाद्विप्रतिपत्तिः एव मन्येष्वपि शाखान्तरपदविकल्पेषु अनुविधान मर्द्याविरोधेन कर्त्तव्यम् । एव मयं मेहना-शब्दो राधः शब्दसामानाधिकरणे वर्तमाने यन्म-

* शाकल्यः चक्र संहितायाः पदकारः, गार्घ्यश्च सामसंहितायाः ।

इनौयं राधः, यदा महग्ने नास्तीति धनविशेषणलात् क मन्य मथे
स्त्रूयात् ? तस्मान्मेहनेति सामर्थ्याद्वनविशेषण मेतदित्युपपत्तिः ॥

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते ।—“अद्विरादृणात्येतेन” अद्वि-
सारमय मेव ह्याच्युधं भवतीति । अद्विर्वज्ज उच्यते । आह—अद्विः
कस्मात् ? उच्यते,—आदृणाति आदारयतीत्यर्थः । अथ वा सोमा-
भिषवयावभिस्तदान् अद्विवान् स्यात् । तैरपि हि सोम आदार्यते
“अपि वा” “अन्तः स्यात्” अद्विः । कुनः ? एतन्निगमात् । कतमो-
इस्तै निगम इति “ते सोमाद इति ह विज्ञायते”; “ते सोमादो
इरौ इक्क्रस्य निंसते (सू० सं० च०, ४, ३०, ४)”—स्त्रैतस्मिन्मने
विचार्यमाणे ज्ञायतेऽन्तरद्विः स्यादिति । व्याख्यात एव शेषः* । “राध”
“इति” एतद् “धननाम” स्मारयति † । व्यभिचारिलादा ग्रन्थानां
धननामसु पठित मपि सदेतदवधारयति ;—दृष्टयेतद्वननामैव, नान्
व्यभिचारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधौ
योज्यौ‡ । “विन्नधन” इति प्राप्तधन ! । उभौ समुच्चौ भवतः;
संपूर्णवित्यर्थः ॥

“दमूना(५)”—इति५ । एतदनवगतम् । “दममना” दमूनाः
स्यात् ; इसे हि नित्य मस्तु मनः, अक्षरमना इत्यर्थः । “दानमना
वा” दातव्यं मयेति यस्तु मनसि स वा दमूनाः । “दान-
मना वा” इसेषु दात्तेषु अमनियमवसु पुरुषेषु यस्तु मनः, स वा

* पुरुखात् १०८ छ०० प० ।

† १भा० ११९ छ० (१०) ।

‡ अरव्यायं मवधारव्यायं वेति समाधिद्यम् ।

§ १भा० १६०४० १५० ।

दमूनाः । अथ वा “दम इति” एतद् गृहनाम्” एतद् यस्त्र मनसि
ममेद मिति, स दमूनाः “स्थात्” गृहपतिरग्निः* ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमव्वो यज्ञ मुपयाहि
विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शचूयता मा-
भरा भेजनानि ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्य-
भ्येति तिथिषु परकुलानीति वा गृहाणीति वा (अय-
मपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव †) दुरोण इति गृहनाम्
दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इमं नो यज्ञ मुपयाहि विद्वा-
न्त्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शचूयता माभरः
भेजनानि विहत्यान्येषां बलानि शचूणां भवनाऽ-
दाहर भेजनानीति वा धनानीति वा मूषो
मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुषणातेर्मूषोष्येतस्मा-
देव ॥ ५ ॥

निगमः—“जुष्टो दमूना॥”—इति । वसुश्रूतस्यानेयस्येय मार्षम् ।
चिष्टुप् । आग्रेयौ । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते खिष्टकृत्पुरोमुवाक्या
चेयं चातुर्मास्येषु साक्षेष्वे । हे भगवन्नग्ने ! ‘जुष्टः’ आसेवितस्य
ममाभिः स्तुतिभिः ‘दमूनाः’ दममनाः, अकूरमनाः भृत्वा, ततः

* ‘मनो मनोते’—इत्येतद्बाल्लास भेव ख्यातम् ।

† क-च-ग-पुस्तकेष्वय भधिकः पाठः ।

‡ “माहर” ग, घ ।

§ “भवता” क, च, ग ।

|| च० सं० १, ८, १८, ५ ।

‘उप याहि’ । अथ वा गृहं ममेद मिति चेतोऽवस्थाय, तत उप याहि । अथ वा दानमना भूला, दातव्य मेभ्यो मयेत्येवं चेतो-अवस्थाय, तत उप याहि । अथ वा दान्तेष्वेव हि तव मनो वयस्य दान्ताः; ‘अतिथिः’ च त भग्निहोचिणां दान्तमनसां प्रातः सायद्य उद्घोधथमानो भवसि, खभाव एवैष तवाग्निहोचिणा मतिथिलेनो-पस्तातव्य मिति; अतो ब्रूमः वय मपि दान्तमनसोऽग्निहोचिणश्च, अस्माक मपि य एषः ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे यज्ञस्त्वयते, तं त युप याहि, त मागच्छ; ‘विदान्’ जानानः ख भधिकारं भक्ताद्वास्त्राकम् । किञ्च ; ‘विशाः’ सर्वाः ‘अभियुजः’ अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्त्रः, ग्रन्तुसेनाः त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्त्तमानाः, ‘विहृत्य’ जानाप्रकारं हृत्वा, तत उपयाहि । किञ्च ; एव मागच्छस्त्रं गृण्ण यात्कुरुव्य;—‘शत्रूयतां’ येऽस्माकं शत्रुलं कामयन्ते कर्तुम्, तान विहृत्य, तेषां; बखानि, ततो यानि तेषां भोजनानि अक्षानि, धनानि वा, तानि अस्माभ्यम् ‘आभर’ आहरेति समस्तार्थः ॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दस्य । आह ;—“अतिथिः” कसात्? उच्यते ;—“गृहान्” “अभिः” आभिमुख्येनासौ “अतितो भवति” गत इत्यर्थः । “अतति”-पतति† “इति गतिकर्मसु पठितम् । अथवैव मन्यथा स्तात्; “अभ्येति” अभ्यागच्छति “तिथिषु” पौर्णमासाद्यासु “परकुलानि” यजमानकुलानीत्यतिथिः । “अथ मपौतरो ऽतिथिरेतस्मादेव” । “दुरोण इति” एतद् “गृहनाम” ।

* “अतति” १भा० ११० ४० १५० = १४४ ४० (१८) ।

† “पतति” १भा० ११७ ४० (१८) डौका इष्टव्य ।

आह;—किहारणम्? उच्यते;—ते हि यहा: “उरवा भवन्ति”
अवतिस्तर्पणार्थः* ; “दुसर्पाः” इत्यर्थः । उक्तम्,—‘कुटुम्बतन्त्राणि
हि दुर्भाणि’—इति । एव मेतस्मिन्मन्त्रे, जुष्टः, दमूनाः, अतिथिः,
विदान्, हे अप्ते ! यज्ञ सुपथाहि ! इत्येतस्मिन्बधिकारे वर्तमाने
‘दमूनाः’-बद्धः क मन्य मध्यविशेषणार्थं ब्रूयात् ? न कस्त्रिदपि,
परिग्रेषाद्मूना इत्येतद्मध्यविशेषण मेवेति सिद्धम् ॥

“मूषः†”—इति † । एतदनवगतम् । बज्जवचनस्त्रैतत्; मूढ़
मूषौ, मूषः इत्येवम् । आह;—कुत एतत् ? उच्यते;—“व्यदन्ति”
इत्येतस्मिन्बाल्यातेऽ॒ बज्जवचननिर्देशात्; ‘मूषो व्यदन्ति’—इत्येतत्
सम्बन्धते । “मूषिकाः”—इति” अनेनावगतसंख्यारेण च: “अर्थः”
उक्तः स्थान्, स एव मूष इत्युक्तो प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन ।
‘मूषः’-बद्धस्य तत्त्व माल्यातम्; अधुनाऽऽल्यात-प्रसक्तस्तु मूषिका-
बद्धस्य निर्वचनं करोति,—“मूषिकाः पुनर्मुण्णातेः” । “मूष स्तेये
(क्र्या०प०)” इति । अस्य “मूषः अपि” च “एतमात् एव” ते हि
हरन्ति धान्यादौनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सुपत्नीरिव पर्शवः। मूषो न
श्रिश्वा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शतकतो वित्तं मे

* ‘व्यव रक्ष-वति-कामि-प्रीति-दृश्यवद्भ-प्रवेश-व्रव व-साम्यर्थ-याचाम-क्रियेष्वा-
दीस्यवायालिङ्ग-हिंसा-दान-भाग-इविदु’ भू० प० ।

† १भा० ११० ४० १५० ।

‡ एत उत्तरमित्तेव चत्ते, १५ प० = ११५ ४० ४ प० ।

अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मा मभितः सप्तव्य इवेमाः
पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्त्रातानि स्फुणाणि
व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिआनि* व्यदन्तीति
सन्तपन्ति माथः कामाः स्तोतारं ते शतकतो (वित्तं
मे अस्य रोदसी†) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्या-
विति चितं कूपेऽवहित मेतत्मूकं प्रतिबभौ तच ब्रह्मेति-
इसमिश्र मृडमिश्र‡ गाथामिश्रं भवति चितस्तीर्ण-
तमो मेधया बभूवापि वा सङ्घानामैवाभिप्रेतं स्यादे-
कतो द्वितस्त्रिवत्तद्विति चयै बभूवः ॥ ६ ॥

“सं मा तपन्ति”—इति निगमः,—“सं मा तप०—०रोदसी”
—इति ॥ । आप्तस्य चितस्य, कुतस्य वेद मार्षम् । पङ्क्षः ८ ।
ऐन्द्रेशा । “सं तपन्ति” “माम्” “अभितः” सर्वतोऽवस्थिताः, कूपे
पतितस्य एताः, “कूपपर्शवः” कूपेष्टकाः, सङ्घटेऽवस्थितम् । कथं पुनः सं
तपन्ति मा मभितः? ‘सप्तव्यौरिव’ यथा समान-भर्दका योवितः

* “स्याच्छिआनि” क ।

† यत्त्वौचिङ्गानांगत एष पाठो नास्येव क-ख-पुष्टकयोः ।

‡ “बयित्रं” क ।

§ “अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं” क ।

॥ ८० सं० १,७, ११, १ ।

॥ नयं पञ्चिरपि तु यत्प्रथा महावृष्टीतौ । आद्यो द्यावद्याचरौ पादौ, द्यावा-
चरसूचीयः, तदो द्यावद्याचरौ, चा यत्प्रथा महावृष्टीतौ । अनु० १, ८. ३५३म् ।

(परस्यरं वा पौष्टिने*) एकं भर्त्तार मभि सन्तपेयुः दुर्वचोभिः, इदं सत्त्वाः तथा छतम्, इदं सम न छत मिति; एवं मा मेताः कूपपर्श्वः सन्तपन्ति; ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पौष्टे । किञ्च; ‘सुषो न’ “सुषिकाः इव” ‘शिआः’ “शिआनि” “व्यदन्ति” अदन्ति तानि । अन्तेष्टितानि †, अन्तमित्राणि, अन्तमित्रोदक-पायितानि, “सूत्राणि” “व्यदन्ति” । सूत्रशब्देऽथाइतः उपपन्ति दृष्ट्वा भाष्यकारेण‡ । विविध मदन्ति भक्षयन्ति । अथ “वा” “खाङ्गाभिधानम्” एतत् “स्तात्” । खाङ्गाभिधान मिति ḍेषेषो-अभिप्रेतः; भवति हि तिरस्या मेषः खभावः,—यच्छेषं भक्षयन्ति । अथ वा खाङ्गूल मपि सादृश्यात् शिश्र मुच्यते; भवति हि मूषि-काणा मेष खभावः,—खेहभाष्टे ख-खाङ्गूलं सुक्ता उद्गृह्य व्यदन्ति आ खादयन्ति । उपपद्यत उपमार्थं एवाय मपौति शिश्रशब्दे विकल्प्यते । एव मेते मदुकाः “सन्तपन्ति मा आधः” । आधयः “कामाः”; सेमेन यच्छ्ये, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येवमादयः । मां भक्षयन्ति, पौडियन्ति, असम्यूर्यमाणाः । ‘आधः’-इति मानसं दुःख मुच्यते ॥ । “खोतारं ते शतकतो” हे ‘शतकतो’ । तव नाम ‘खोतारं’ सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपर्श्वः, मा उभयपार्श्वैक्षतं स-वाङ्मान्तरं सन्तापयन्ति । न च नाम त्र सत्त्वानेतत्त्वा आपदः चायसे,

* मैष पाठः व-ख-पुस्तकयोः ।

† मूले यदुक्तम् “खोतारनि” इति, तस्मैव पदस्य वाक्यान मेतत् ।

‡ निरक्षकतामुगा याक्षेनेत्यर्थः ।

६ “खाङ्ग मिति” ग ।

॥ “पुंश्चाधिर्मानसी व्यथा”—इत्यमरु १, ०, १८ = ३, ३, १० ।

षष्ठ्यः सम् ? अहो न युक्तम् ? भक्त-परिवागो हि सतीं सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः । यदा एव मर्यादानो न शुश्राव इत्थः, तदा चावाप्तिष्ठिवौ आह ;—यदि नाय मिन्द्रः इत्थेन्नोति मन्दभाग-धियत्वादस्माकम् । युवा मणि तावत् हे ‘रोदसी !’ ‘विज्ञम्’ “जानीतम्”, “अस्य” वचसः स्तुत्याख्यासः । यत् प्रदोऽनन्म, अदर्थं महं रोरवीमि ; युवा मणि चैतसात् अतिभयाकारात् कूपात् उद्भुरतम् । यदि नाय मिन्द्रोऽभ्युद्वरति युवयोरपि स्तौतैवाह मित्य-भिप्रायः ॥

आह ;— पर्यवः इति एतावति शूथमाणे बुत एतत् कूपपर्श्व एताः ? इति । उच्चते ;—“चितः कूपेऽवहितः” † — इत्येतस्मिन् स्तूले ‡ विशेषस्तिष्ठात् तदेव भाव्यकारेण ख्यापितम् ‡ ; अतएव स्तूकगताद्विशेषस्तिष्ठात् उपलभ्य “चितं कूपेऽवहितं भेतत् स्तूलं प्रति वभौ”, अत्रेच स्तूक् ॥ । तस्मात् कूपपर्श्वः एता इति ॥

स्तुचापि अदल्लौति स्तुचश्वदो भाव्यकारेणाध्याहृतः ॥ शिश्र

* ‘स्तुत्याख्यासः’ न ।

† अ० स० १, ७, १२, १ ।

‡ इत्येतस्या च चीति वक्तव्ये ‘इत्येतस्मिन् स्तूले’—इति भस्माङ्गुहम् । अय या शास्त्राकारविवेदोऽस्मिः ।

§ शायदेनेत्यर्थः । तथादि ;—“तथा च उभयोः (उभयच) कूपपात चाम्भायते ;—चितः कूपेऽवहितः” (अ० स० १, ७, १२, १) इति बाढे निवाशद चरिरङ्गस्तुते (अ० स० १, ६, १४, ५) इति च”—इति ।

|| चितं कूपेऽवहितम् अभिलक्ष्य ‘एतत् स्तूलम्’ “चन्द्रमा चासनारा (१, १०५)” —इति प्रतिवभौ च चिन्तन स्तूले रथं ‘सम्मा तपाणि’ इति चक्र चषट्सीशर्दैः ।

॥ निष्ठाकारेष, शास्त्रेनेत्यर्थः ।

इत्यस्य शब्दस्य ग्रेषभूतो मूषकमन्त्वेन; ते ह्यान्तरमेन सृचाणि व्यदन्तीति । स्वाङ्गाभिधानपत्रे तु अध्याहारो नास्तेवेति ॥

“तत्र ब्रह्मेतिहासमित्रम्” । तत्र तस्मिन् सृक्ते ब्रह्म ०, इति-हासमित्रम्, इतिहासयुक्त मित्र्यर्थः । तत् यथा;—“चितः कूपे-इव॑हितो दुवान् इवत् ज्ञतर्थे”—इत्येव मादि ॑ । “स्वग्मित्रं”॑, “गाथामित्रं” च “भवति” । स पुनरितिहासः स्वगद्वौ गाथावद्वश । ऋक्-प्रकार एव कस्तित् गाथेत्युच्चते॑; गाथाः शंसति, नाराशंसीः ॥ शंसतीति शुक्लं गाथानां कूर्वीतेति । स एष सुक्तानां स्वभावः प्रदर्शितः,—इतिहासमन्त्वान्यपि सूक्तानि भवन्ति । तेषु प्रकरणादपि सन्दिग्धस्य पदस्यार्थोऽध्यवसेयः; यथेह पर्शु-शब्दो भाष्यकारेणाध्यवसित इति॑ ॥

भाष्यप्रसर्तं चित-शब्दं निर्वैति ;—“चितः तौर्णतमो मेधया”

* इह वाक्यं व्रजेत्युच्चते । तथा हि,—“वाचिव व्रज्ञ, तत्र स काम उपासो वो वाचि च व्रज्ञादि च”—इति रे० ब्रा० १, १, ५ ।

† च० सं० १, १०५, १७ ।

‡ “स्वग्मित्रम्”—इत्येव मेव कातिरित्तसर्वमूलपुक्तपाठः परं इतिपुस्तकेषु विवेच व्याप्तिं मिति ।

§ उत्तरेव खोन्न मिति खोन्नसाधमं गीत्यात्मकं सामैव गाथेत्युच्चते । तथाहि, ऋक्-चृदिताभाष्य आषा भूषां वास्त्रानां इष्टव्यम्, तथाहि ;—१, ७, १, १, ४२, ४, ५, ११, १, ८, ०१, १४, ५, ११, १, ८, ४८, ८, ८, ११, ४, १०, ८१, १ । ऐतरेय-व्राण्यादे च,—“एतद्गाथाः। शंसति । एतद्गाथामित्रं” देवा चतुरामभिवाय (५, ४, १९)—इत्येवमादि इष्टव्यम् ।

|| “नाराशंसीः शंसति । प्रजा चै नरो वाक् शंसः, प्रजासैव तद् वाचं इष्टाति” —इति रे० ब्रा० ५, ४, १९ । ‘प्रातारलम् (च० सं० १, १ १०, १) इत्यादि मनुः आषा लुप्तयो नाराशंसः’—इति च सा० भा० (च० सं० ८, १, ११, १) ।

¶ निवलकारेष, वास्त्रेनेत्यर्थः ।

एकतद्दितयोः सकाशात् “बभूव”* । “अपि वा” सज्जानिमित्त
मेव एतत् “नाम” “अभिप्रेतं स्थात्” । कथम्? “एकतः, द्वितः,
चितः इति चयः” हि ते भातरः “बभूवः”; तस्मात् सज्जानि-
मित्त मणुपपद्यत एव । उक्तम्;—“भार्याङ्गारेणाभ्युपादद्यत् तत
एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्वित इति॑ ॥ ६ ॥

इष्टिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रुयः ।
सोमराजन् प्रण आयूँषि तारीरहानीवृह्यैँ वासु-
राणि ॥ ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य
भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्हय च न आयूँषि सोम-
राजन् । अहानीवृह्यैँ वासुराणि । वासुराणि वेस-
राणि विवासनानि गमनानीति वा कुरुतनेत्यनर्थका
उपजना भवन्ति कर्त्तनहन्तनयातनेति जठर मुदरं
भवति जग्ध मस्मिन् ग्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

* “अच शाठ्यायनिन इतिशास मात्रस्ते एकते । द्वितस्ति इति पुरा चय चय-
यो बभूवः । ते कदाचिन्मरभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया सकलगाचाः सक्त एवं कूप
विविष्टः । तत्र चितास्य एको जस्तपानाय कूपं प्राविष्टः । स्यं पौत्रेतर्योच्च कूपा-
कुरक मुद्रत्य प्रादातु । तौ तदुदकं पौत्रा चितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वे
मपहृत्य कूपक रथचक्रेष पिधाय प्राच्यिषाताम् । ततः कूपे पतितः स चितः कूपादु-
परीतु मशकुवन् सर्वं देवा मा मदरक्षिति मनसा सक्तार । ततस्तेषां स्तावक मिदं
कृतं (पृ० सं० १, ११५) ददर्शुः”—इति सा० भा० ।

+ तेजिरीयपाठस्त्रेवम्;—“तत्र एकतोऽजायत इति स द्वितीय मध्यपातयत् ततस्तितोऽजायत”—इति ।

“इविरः^(०)”—रति । एतदनवगतम् । “ईषणेन वा एषणेन वा स्वषणेन वा” इति । एताः ग्रन्थमाध्यः । “इविरेण ते मनसा” इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इविर-ग्रन्थस्य प्रतीयत एव मतो विशेषणत्वं मित्यभिधेय मनुस्का निगम भेव पठति ;—“इविरेण ते मनसा०—०वासराणि”—इति † । प्रगाथस्येथ मार्षम् । चिष्टुप् । शौमी । हे भगवन् ! ‘सोम !’ ‘इविरेण मनसा’ लां प्रति सर्वाद्यामा गतेनेत्यर्थः । “ईषति, फणति”—इति गतिकर्मसु पठितम्‡ । “एषणेनेति वा” स्थात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः । “स्वषणेनेति वा”, इर्गमवता । इद्वृशेन मनसा किं कुर्मः ? ‘ते’ तव योऽस्माकं खांशः, तं भक्तीमहि तं भक्त्येमहि । कथं पुनः भक्त्येमहि ? ‘पित्र्यस्येव रायः’ यथा पित्र्यो धनांशः अविज्ञेन भक्त्यते, भक्तिश्च सुखपरिणामो भवति, एवं तव वयं स्व मंश मविज्ञेन भक्त्येमहि, भक्तिश्च सुखपरिणामो भेदे अस्तु ; मातौत्र भिद्यमहीत्यभिप्रायः । किञ्च ; हे ‘सोमराजन् !’ ‘प्र’ ‘नः’ ‘आयूषि’ ‘तारौः’ तारयै च प्रवर्द्धय च नः आयूषि । कथं पुनः प्रवर्द्धय ? “अहानि इव सूर्यः वासराणि” । यथा सूर्यः वासराणि वासन्तिकान्यहनि । “वासराणि” इति “वेसराणि” । श्रीतोष्णाभ्यां हि द्वाभ्यां तानि सरन्ति ; तेषु हि श्रीतोष्णं भवति ; रात्रौ श्रीतम्, दिवा उष्णम् । अथवा “विवासनानि” स्तुः ; तानि हि तत् श्रीतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः । “गमनानीति वा”

* १भा० ४६ प० १६ पं० ।

† ४० चं० ५, ४, ११, १।

‡ १भा० १८० १४८० (७०), (७१) ।

§ “प्रतारय”—रति ग ।

विस्तानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीति उच्यन्ते* । यथा तानि
सूर्यः वर्द्धयति मन्दगतिवात्, एव मस्ताकं ल माशुः प्रवर्द्धयेत्याज्ञीः॥

“कुरुतन⁽⁼⁾”—इति॑ । “अनर्थका उपजना भवन्ति”, अ एवार्थः
कुरुतेत्युक्ते भवति, स एव कुरुतनेति ; नाच नकारस्तार्थैऽधिकोऽस्मि ।
आधुना एव सुक्ष्मा अन्यान्यपि दर्शयति ;—“कर्त्तन-हन्तन-यातनेति”।

“इनं सुफाल्ला वि तु इन्तु भूमिं इनं कौनाश्चा अभियन्तु वाहैः ।
इनासीरा हृविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधौः कर्त्तनासो”—इति॑ ।

अग्निष्ठने स्तेचकर्षणे विनियुक्ता । चिष्टुप् । ‘इनं’ ‘सुफाल्लाः’
सुखं औभनाः फाल्लाः, ‘वि तु इन्तु’ विशेषम् ‘भूमिम्’ । सुखं
‘कौनाश्चा’ भूमिं कौणनाश्चाः, खिलोस्त्वर्त्तारः, कर्षुकाः, ‘अभि यन्तु’ ;
‘वाहैः’ अनञ्जुङ्गिः । अयं तावदेवं हृविषलः छविं करोतु, युवा मपि
हे ‘इनासीरौ !’ ‘हृविषा’ उदकेन ‘तोशमानौ’ निष्पत्तौ भूमिं
‘सुपिप्पलाः’ सुफलाः, एता ‘ओषधौः’ ‘कर्त्तन’ कुरुत ; ‘आद्ये’
आमभ्य मित्यर्थः ॥

“यो नो महतो अभि दुर्दणायुक्तिरश्चिन्नानि[†] वसवेऽ जिधांसति ॥
इहः पाश्चान् प्रति सं मुचीष्टु तपिष्ठेन् हन्तना हन्तना तम्”—इति॒ ॥

त्रिष्टुत्ये मार्षम् । साम्पत्तिस्य चरोः धार्यैषा । ‘यः’ ‘नः’
अस्त्राकं हे ‘महतः !’ ‘दुर्दणायुः’ पापक्रोधः, ‘तिरस्चिन्नानि’ अन्त-
हितानि चिन्नानि छत्वा समोऽहा ततो हन्तु मस्तानिच्छति । हे ‘वसवः’

* १भा० ५५. ४० (४) इष्टवस् ।

† १भा० ६८० ४० १८ य० ।

‡ य० वा० सं० ११, १८ ।

§ य० सं० ४, ४, १०, १ ।

सर्वभूतवासयितारः । तस्येदंसत्त्वस्य 'दुहः' असद्ग्रोग्धुः उपरि 'पांशुन्'
‘प्रति सु सुचीष्ट’ प्रतिषष्ठाचयत । पाण्डिः एव बद्धा ‘तपिष्ठेन’ तापयिः
दत्तमेन ‘हन्तमा’ हन्तेन, वधेन ‘हन्तम’ हन्तेत्यर्थः ॥

“केऽन्यत्र मरतो ०—०, वेदा म सृतानाम्”—इति ० ॥

इन्द्रागस्यमरतां संवादः । कथाऽऽभीयं सृक्तम् । तत्रय
मगस्यस्यार्थम् । महाब्रते यूढस्य च दशराचस्य सप्तमेऽहनि सृक्तं इस्ते ।
हे ‘मरतः !’ केऽन्यः युआनेव मेतस्मिन् जगति ‘मामहे’ पुनः पुनः
महयति, पूजयति ? यथा श्रहः, तथा न कस्त्रिदित्यभिप्रायः । यत
एव मतो ब्रवीमि ;— अस्मान् एव ‘सखीन्’ आभिमुख्येन ‘प्रथातम’
प्रयात, हे ‘सखायः !’ । किञ्च ; ‘मन्मानि’ मन्मानि स्वाभि चेताचि
‘चिचाणि’ चिचाणि, अस्मान् प्रति ‘अपि वातेयनः’ लिगमयनः ‘एषाम्’
‘सृतानां’ यज्ञानां प्रापयितारो ‘भृत’ भवत, हे ‘नवेदाः’ मेधाविनः ।
इत्यर्थः ॥

“जठरम्^(९)”—इति । एतदगवगतम् । “उदरं” भवति”—इति
अभिधेयवचनम् । “जग्घम्” सुक्त मन्त्रम् “अस्मिन्” “अवस्थितं”
“प्रियते” इति जठरम् । अत्र “वा” जग्घ मस्मिन् “धीयते” इति
जग्घधानं वा स्थात् । एते ग्रन्थसमाधी ॥ ७ ॥

मुख्यां इन्द्रं हृष्टभो रणायु पिंडा सोमं मनुष्यधं म-

९ “को च मरतो मामहे कः प्रथातम् सखीं रक्षा सखायः । मन्मानि चिचा-
यपि शुतेयन् एषां भूत् नवेदा म सृतान्दाम्”—इति च ० च ० १, २, १५; १ ।

† १३० १११ ४० ११ पं० ।

‡ “जठरम्” क ।

दाय । आसि॑च्च स्वजठरे मध्वं ऊर्मि॒त्वं राजा॒सि प्रदि॒वः
सुतानाम् ॥ मरुत्वा॒निन्द्र मृद्धि॑* स्तदान् वृषभो वर्षि-
तापां रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय पिब सोम मनुष्ठध
मन्वन्मं मदाय मदनीयाय जैचायासि॑च्च स्वजठरे मधुन
ऊर्मि॒ मधु सोम मित्यैपमिकं माद्यतेरिद मपीतरमध्वे-
तस्मादैव त्वं राजासि पूर्वेष्यहः सु सुतानाम् ॥ ८ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४,१ ॥

“मृद्धि॒ इद्ध”—इति निगमः । “मृद्धि॒ वृषुभः ॥—०.
सुतानाम्”—इति । विशामिच्छेय मार्षम् । चिष्टुप् । महावते पृष्ठ्यस्तु
चतुर्थेऽहनि अस्तते । मरुसंयुक्तो भृत्या पिब । हे ‘इद्ध !’ यः तं
‘वृषभः’ वर्षिता, ‘अपाम्’ इत्यथाहतं भाव्यकारेण वृषभसमन्वात् ।
यः खा जेवं कर्मकारी, तं लां भ्रौमि,—‘रणाय’ “रमणीयाय सङ्ग्रा-
माय” रमणीयं सङ्ग्रामं करिष्यामीति एत मर्य मुहिष्म “पिब” एतं
“सोमम्” असाम्रदन्तम् । ‘अनुव्यधं’ स्वधेति अन्ननाम त्, सवनीय-
पुरोडाशायभिप्रायेण । ‘अनुव्यधम्’ “अन्वज्ञम्” । ‘मदाय’ “मद-
नीयाय” पानाय, युश्मदर्थं मस्तामिः संज्ञातम् । ‘जैचाय’—इत्यथा-
हतं भाव्यकारेण ; दिविधो हि मदः—सप्तोऽकरो जैचस, तथोः
जैच इष्टः सङ्ग्रामे । कथं च पुनः पिब ?—कि मौष्ट्रत ? नेत्युच्यते,—

* द-स-न-पुरुषोन्नेतत् पर्द न इष्टये ।

† च० च० ८, ८, ११, १ ।

‡ १भा० १०८ ४० (१०) ।

‘आसिष्य खजठरे’ थे ‘मधः’ “मधुनः”। “मधु सोम मिति;
चैषपमिकम्”—इत्येतदुक्तं सोमख मधुलम् । “मास्यतेः” धातोः ।
हप्तिर्हि समाना, सोमेन मध्या चेत्यैषपमिकलम् । “इद मपीतरत्
मधु” माच्चिकम् “एतस्मादेव” मास्यतेः । यन्तु सोमस्योपचारलेन,
तस्मात् माध्योकम् । ‘जर्मिः’ सहातः । तावत् तं सोम मासिष्य
खजठरे, यात्रता जैचो मद उपजायते । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि?
इतः—यस्मात् ‘तं राजासि प्रदिवः सुतानाम्’ त्वं मेव ‘राजा’ ईश्वरः
“पूर्वेष्यपि * अहःसु सुतानाम्” अभिषुतानाम्, न केवल माधुनिन्
कानाम्; एवं ते समुचितं सोमपान मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

॥ इति निरुक्तन्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ४, ९.

तितउ परिपवनं भवति ततवदा तु नवदा तिलमा-
चतुर्न्न मिति वा ॥ १(६) ॥

“तितउ(१०)”—इति॑ । एतदनवगतम् । “परिपवनं भवति”—इति॒
अभिधेयवचनम् । सक्तवः परिपूर्यन्ते येन द्रव्येण, तत् परिपवन सुच्छतेऽ ।
ततेन सर्वेण नदुं ‘तितउ’ । तु नैवं छिद्रैः तदत् ‘तितउ’ । तिल-

* “सर्वेष्यपि” न ।

† १३० ६११ ४० १० ष० ।

‡ ‘काष्ठमो तितउः पुमान्”—इत्यमरः । १, ६, १९ ।

साचापि वा तु ज्ञानि तत्त्वान्विति 'तितउ' । यथासम्भव सेताः प्रस-
समाधयः ॥ १(६) ॥

सक्तुं मिव तितउना पुनन्तो यच्च धीरा मनसा वाच
सक्रते । अच्चा सखायः सुख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मी-
निर्द्विताधि वाचि ॥ सक्तुं मिव परिपवनेन पुनन्तः
सक्तुः सचतेर्दुर्द्वावो भवति कसतेर्वा स्यादिपरीतस्य
विकृसितो भवति यच्च धीरा मनसा वाच मक्षवत
प्रश्नानं धीराः प्रश्नानवन्तो ध्यानवन्तस्तच सखायः
सख्यानि सज्जानते भद्रैषां लक्ष्मीनिर्द्विताधि वाचि *
भद्रमगेन व्याख्यातं भजनीयं भूताना मभिद्रवणीयं +
भवद्रमयतीति वा भाजनवदा लक्ष्मीर्लाभादा लक्षणादा
(लक्ष्यनादा †) लक्ष्यनादा ? लषतेर्वा स्यात् प्रेषाकमेणो
लग्यतेर्वा , स्यादाक्षेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादक्षाघाक-
र्मणः शिग्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ २(१०) ॥

निगमः ;— “सक्तुं मिव तितउना”—इति६ । विद्यासुक्ते छृष्टस्ते-
रार्थम् । “सक्तुः सचतेः” स हि सूक्ष्मत्वात् सचति संस्थित्वति अन्ते ।

* “वाचैति” उ, च ।

+ “मभिद्रमवीय” ।

† एव पाठो उ-य-पुष्कवेचरणिः ।

‡ “लाङ्गवादा” उ, च ।

¶ उ० सं० द, १, १३, १ ।

तते “दुर्धावो भवति”—इति उपपत्तिः । दुर्धावो भवते प्रज्ञास्यत इत्यर्थः । “कस्तेः वा स्नात् विपरीतस्य” स हि “विकसितः” विपु-
ष्टिः “भवति” । यथा सकुं कस्तिः परिपवनेन पुनाति, एवं “मनसा”
परिपवनस्यानीयेन परिपूय विनिश्चित्य बद्धार्थं न्याययुक्तां “वाच”
“व्यञ्ज” यस्मिन् समाजे, यहो वा “धीराः” धीमन्तः, भेधाविळः
“श्रक्त” “श्रावणत” कुर्वन्तीत्यर्थः* । अथ केचित् अहवत प्रज्ञान मित्य-
भिधीयते; प्रज्ञानार्थवात् वाचः । तच किम् ? इति । “तच सखांचः”
समाजस्यानाम् । समाजस्यानाम् भेद भानेषु ज्ञानेषु ज्ञानश्रमाणाम्;
तथाया,—वैयाकरणानां वैयाकरणा एव, नैदकानां नैदका एव ।
“सखानि” सखिभावान् “सज्जानते” विज्ञानानि सज्जानते, इतरे-
तरस्य यो विज्ञान-प्रकर्षः, तं जानते । किङ्कारणम्? यस्मात् “भद्रा”
भन्दनीया † “एषां” “लक्ष्मीः” विज्ञानस्या “निहिताधि वाचि”
वाचः ‘अधि’ उपरि, ‘निहिता’ अवस्थापिता । तथा सख्या इतरेतरस्य
विज्ञानश्रमं जानते; इतरो ज्ञविदान् किं विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः॥

“भद्रम्” । “भगेन व्याख्यातम्” स्त्रीभगः तथा स्नात् भजते: ‡
इति । “भजनीयम्” इति । “भूतानाम्” “अभिद्रवणीयम्”
अभिगमनीय मित्यर्थः । “भवद्रमयतीति वा” यस्य हि तद् भवति,
स रमते । “भाजनवदा” सन्ति हि कल्पाणरूपाः पुरुषाः, ये तस्य
भाजनम्, तैः तद्दत् ॥

* “मनसा इतिता वाऽव वहति; यो अभ्यमना वाचं वदत्यस्यां दै चा वाच-
इत्यनुदा”—इति रे० ना० १, ४, ४ ।

† “भद्रे भद्रनीये”—इति परकार् (३०का० ११, १, ३) इत्यवम् । १भा०
१५० ४० अर्थतिकसंक्षेप, ११४ ४० अर्थतिकसंक्षेप च “भद्रवे”—इति इत्यवम् ।

‡ पु० ११४० १९४० ।

“सक्षीः”। “सामादा” सक्षीवन् एव सभन्ते, नेतरे।
 “आ सक्षणादा” आखित एव हि सक्षीवान्। “सञ्ज्ञनादा”
 ‘तथा हि सञ्ज्ञित इव भवति’। “सष्टतेः (भू०ष०) वा स्थान्,
 प्रेषाकर्मणः”; सर्व एव हि ता मभिसष्टति। “सम्यतेः (भू०प०) +
 वा स्थान्, आसेषकर्मणः”; आस्त्रित्य इव हि सा वर्तते पुश्पम्।
 “सञ्ज्ञतेः (तु०आ०) वा स्थान्, अस्त्राधाकर्मणः”; ये हि सक्षी-
 वन्तो भवन्ति, ते खय मात्मानं न स्थापन्ते ॥

“बिप्रे(११)”—इति। “एतत् उपरिष्टात् व्याख्यास्थामः”;—
 “बिप्रे इन् गासिके वा”—इति ई; अच ॥ हि एतनिगमप्रसङ्ग
 मायास्थतीति साधवार्य सुखष्टम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्त्तार्वितत् सज्ज-
भार। यदेदयुक्त इरिनः सुधस्थादाद्राष्ट्री वासस्तनुते
सिमस्मै॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां
क्रियमाणानां विततं संश्लियते यदासावयुक्त** इरणा-
नादित्यरथ्मीन् इरितोऽश्वानिति वाथराष्ट्री वासस्त-

* “साम्बन्धादा तथा चि साक्षित रूप भवति”—दृष्टि व।

† दिवाहिश्चान्दसः ।

ੴ ੧੮੦ ੯੯੯ ਪੰ ੬ ਪੰ ।

॥ प० ९ अ० ४ पा० १ अ० ।

॥ पष्टेऽध्याये इति यावत् (९, ४, १.) ॥

“॥ तत् ए “सुशिष्ठः”—रत्नेष्विद्येष्वावस्ते “वार्ष सुशिष्ठु ग्रोहति (प० ८०
४, १, १, १)”—रत्नेष जिवमः प्रदर्शनीयो भविष्यतेव ; तस्यासुशिष्ठिलेन शिष्यवाचा-
स्तवम् सप्तवत् निरत्कारे रेति भावः ।

* * “वयस्सा” ए ।

नुते सिमसौ वेसर महरवयवती सर्वस्मादपि वोषमार्थे
स्याद्राचोव वासस्तनुत इति तथापि निगमो भवति
पुनः समव्युद्धितत्त्वं वयन्ती । समनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

“मधा(१२)”—इति । एतदगवगतम् । “मधे”—दूत्यवगमः ।
“तत् सूर्यस्य देवत्वं—० सुमसौ”—इति निगमः । आग्निरसस्य
कुत्सलेय मार्षम् । चिष्टुप् । सौर्यस्य पश्चोः पञ्चर्णे वपाया याज्ञा ;
सूर्यितस्य,—“चित्वन्देवाना मिति पुरोनुवाक्यास्त्रिस्त उत्तरा याज्ञा;
सौर्यस्योपांश्च (आ० ३,८.)”—इति । ‘तत्’ अहं ‘सूर्यस्य’ भगवतः
‘देवत्वं’ देवताभावं, ‘तमहितं’ तत्त्वं महत्वं माहाभाग्य ‘मन्त्रे’ जाने ।
तत् किम् इति,—‘मधा’ “मधे” “यत्” “कर्मणा क्रियमाणानाम्”
अनेकेवाम् अवगताय शर्वान् कर्मकर्त्तृन् ‘विततं’ तेषां ! “विततम्”
एतत् प्रकाशजालम् । एव मतिमहत् । महतापि कालेन तत् दुर्ल-
प्तसंहार मन्त्रैर्यदेकेन मुहूर्तेनायन्नेनैव भगवता सूर्येण “संग्रियते”,
तत् अस्य देवत्वं तत्त्वं महत्वं महं मन्त्रे । किञ्च ; “यदासौ”
भगवान् सूर्यः, “अयुक्त” चुनकि, ‘हरितः’ “हरणान्” रसहरणान्
“आदित्यरथ्मीन्” आत्मन्यस्ते गच्छन् ‘सधस्यात्’ पृथिवीलोका-
दाक्षय । पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्रानम् । इतो हि ते
सर्वं एव रसानाददत्ते । ‘आत्’ अथेत्यर्थः । अथ तदैव उपसंहार-
सर्वरभिजाले भगवति सूर्ये, ‘रात्रिः’ एव ‘वासः’ “वेसर महरव-

* १भा० १६१ ४० ८० ८० ।

† ४८० ८० १, ८, ९, ११ ।

‡ “प्रकाशजालम्” ज ।

§ भूमे सुपांशुभुमिति चाप्तिके पूर्वस्वर्वदीर्घं एव “रात्री”—इति ।

‘चुवती’ अवसित्रयन्ती ‘सिमस्तै’ सिमस्तात् सर्वसात् खोकात् अहरपक्ष्य, स तमः ‘तमुते’ । तदेव भेतदपि स्तुर्यस्तैव माशान्साग्न्यं यदस्य सुविधौ ततो नश्यति, यस्यानेनेत्युष्टो देहः स तमसा क्षाद्यत इत्यभिप्रायः । “इतिर्लोकानिति वा ॥” ऐतिहासिक-पञ्चमतेन ॥

“अपि वोपमार्थे स्तात्, रात्रौव वासस्तानुत इति” वाय इव रात्री तमः तनुत इत्यर्थः । पूर्वच वेसर भश्रवयुवती तमस्तानुत इति नास्तुपमा, इव पुनर्वाप्त इव तमस्तानुत इत्येव सुपमा ॥

यथा स उपमार्थाऽपि युज्यते, “तथा” स “निगमः” “अपि” अथं “भवति”; —“पुनः समव्युदिततं वयन्ती०—० सविता देव आगात्” ॥ १ ॥ यत्यस्मद्देवेय सार्वम् । याविचौ । चिष्टुप् । एष्यस्य षुष्ठेऽहनि वैश्यदेवश्चेच ग्रस्तते द्वतीयस्वने । “पुनः समव्युदिततं वयन्ती०” । “समसात् श्रीत्”—इति निर्वचनम् । समवेष्यदित्यर्थः । यथा घोषित् काञ्छिद् वासो वयन्ती, पुनः संवेष्यत्यस्तमयकाले, पुनर्ब वितनेत्यादित्य उदिते; एव मियं राज्ञः पुनरेव तमः संवेष्यति, घोषिदिव वासो वयन्ती । कदा पुनः संवेष्यति? यदा ‘मध्या’ मध्ये ‘कर्त्ता०’ कर्त्त्याणां क्रियमाणानां खोकिकवैदिकानां ‘विततम्’ एतद्रम्भिजात्याम् है, ‘मक्तम्’ खात्यमप्रस्तवादपत्यभृतं ‘न्यधात्’

१० “खोकात् चाङ्क्ष्य” न ।

११ “इतिर्लोका इति” न ।

१२ ‘पुनः समव्युद विततुं वयन्ती मध्या कर्त्ता० न्यधात्याम् भीर०’ । उत्पादावा-आद चूर्दुर्देवैरुरमतिः सविता द्वेव आवात् ॥” अ० स० १, ८, १, ३ ।

१३ “विवरं रम्भिजातं” न ।

न्यधात्, नीचैर्धने लोकार्णं प्रकाशनाथ । अथवा शक्तेति कर्मनाम ॥
 स्थात्; यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म निधने, निधाति, उदेति
 'धौरः' धीमानादित्यः, तदा अहनि अभ्युपस्थिते पुनः संबे षट्यति
 रात्रिस्तम इति । अस्मर्य प्रति पुनर्वास इव तनोतीति । एव मेत-
 स्मिन्नपि मन्त्रे मामर्थादमत्युपमाशब्दे वासमा तम उपमीयते । यथेह
 तथा पूर्वस्मिन्नपि † निगमेऽपौत्रेव मेके मन्त्रने । अपरे पुनः अपि-
 वोपमार्थं स्थादित्यत्रेवं वर्णयन्ति;—रात्रीव वासस्तनुत इत्यच वासः-
 शब्दोऽहःशब्दपर्यायवाची‡, तस्योक्ता व्युत्पत्तिः वेसर महरिति ३ । शा-
 रात्रिः वासस्तनुते, अहस्तनुत इत्यर्थः । रात्रिप्रान्ते हि शुक्रं महालंकृते ॥,
 तेन ज्ञायते रात्रैवेदं तत मिति । एव सुपमार्थत्वं मेके मन्त्रने;—
 यदा वाय मर्थः, तदा “पुनः समव्यदिततः” वयन्ती (च४० सं० ५,
 च४, १, ४)—इत्यच पुनः समवेष्टयद्द्वे रात्रिः, वितत मित्र वासो
 वयन्ती । कदा? यदा मध्ये कर्मणां 'न्यधात्' निधाति । अस्मं
 गच्छन् आदित्यः स्वमण्डले 'शक्ता' रस्मिजालं यदा च 'उदस्थात्'
 उत्तिष्ठति, स्वरस्मौनुपसंहत्य 'व्यधात्' विदधाति 'चतूर्ण' अहो-
 रात्रस्त्रिणान् ॥ । यदा एवम् 'एषः' 'सविता देवः', 'अस्मर्तिः'
 अर्थाप्तमतिः, 'आगात्' आगच्छति । तदा 'रात्रिः तमुते' 'वासः'

१भा० १९९ श० (८) इष्टव्यम् ।

† “तत् स्वयंस्य देवुलं”—इत्यच (४०६, ४०७ श०) ।

‡ १भा० ५५ श० (४, इष्टव्यम् ।

§ प० ४०७ श० १ प०, १९ प० ।

॥ “शुक्रं ते शुभ्यद् (४, ८, १४, १,”—इत्यसः पर्यालोक्य ।

॥ “अहर्ष्वर्षवान्” ग ।

अहर्लग्णम्, ‘पुनः’ ‘सं’वे^१ष्टयतौत्येवं मन्यन्ते । यदचार्याविरोधि तत् प्रतिपत्त्यम् ॥ ६ (११) ॥

इन्द्रेण सं हि हक्षसे सज्जग्मानो अविभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सज्जच्छमानो अविभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णु युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्सानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (१२) ॥

“मन्दू (१)”—इति* । एतदगवगनम् । “मदिष्णु, मन्दुनेति वा” शब्दसमाधौ । “इन्द्रेण सं हि”—इति निगमः† । मधुक्षन्दस हृष मार्षम् । महाब्रते महुक्ष्ये द्वचाशीतिषु शस्यते; शाचिकेषु चाहः सुखोमानिष्ठद्वौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते हृष्ण उच्यते । हे भगवन् ! हृष्ण ! त्वं ‘इन्द्रेण’ ईश्वरेण, दीप्तेन वा मरुदणेन, नित्यमेव “सज्जच्छमानः” ‘सं दृच्छसे’ “सन्दृश्यसे” । ‘अविभ्युषा’ अभयवता; “गणेन”—इत्यधाहारः । तौ च “युवां” मरुदणेन: त्वं च, एकत्र सज्जतौ । “मदिष्णु” इष्टशीलौ; नित्यप्रसुदिताविलर्थः । ‘समानवर्चसौ’ च; समानदीप्ती इत्यर्थः । एवं “मन्दू समानवर्चसा”—इत्येतेन द्विवचनेन मरुदणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः । “अपि वा” एव मन्यथा “स्यात्” । मन्दू इत्यस्य दत्तौयैकवचनान्तर्लेन विपरिणामः; एवच्च सति मरुदणेन्द्रविशेषणं भेतह्वति । कथम्? “मन्दुना” मरुदणेन, हृष्ण ! सन्दृश्यसे सज्जच्छमानः । “समानवर्चसा

* १मा० १५१ ष० ११ प० ।

† १मा० सं० १, १, ११, १ ।

इति” एतत् पदं मग्नुनेति “एतेन” पदेन “व्याख्यातम्” ; यथैव हि मग्नू इत्येतत् द्विवचन मेकवचनं वा, एव मेतदपि ;—समागवर्ष-साविन्द्रमहद्वणाविति द्विवचन मध्यवा मन्दुना समानवर्षसा च महद्वणेन इत्येवं द्वतीयैकवचनम्। अपि वा एवं महद्वण उच्यते ;—ल मिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्य मेव सन्दृश्यस इति । समाप्तमन्यत् ॥४ (१२) ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संश्वरणासो दिव्यासो
अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्य
मज्जम् मन्त्राः ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरिता-
न्ताः *) पृथ्वता वा सिलिकमध्यमाः संस्तृतमध्यमाः
शीर्षमध्यमा वा इपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते
सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतोद मपीतरस्त्रिर एत-
स्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति संश्वरणा-
सः (दिव्यासो अत्याः †) शूरः शबतेर्गतिकर्मणो दिव्या
दिविजा अत्या अतन्ताः । हंसा इव श्रेणिशो † यतन्ते ।
हंसा हन्तेर्घन्त्यध्वानं (श्रेणिश इति ‡) श्रेणिः ॥ अयते:

* क-च-पुस्तकयोरधिका पाठ एव ।

† श्रेणिपि पाठो क-च-पुस्तकयोरधिकः ।

‡ “ऋचिनो” क ।

↳ चथ मपि पाठो न हम्मते क-च-म-पुस्तकैवु ।

॥ “आधिः” क, च, न ।

समाश्रिता भवन्ति यदाक्षिण्युर्यदापन् दिव्य मङ्गम
मजनि* माजि मश्वा अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्या-
दश्वो निस्तष्टु इति । स्तुरादश्वं वसवो निरतुष्टेत्युपि
निंगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

“ईर्मान्नासः”^(१४)—इति । एतदनवगम् । “समौरितान्ताः”,
—“पृथ्वन्ता वा” इति अथासम्भवं अब्दसमाधौ । “ईर्मान्नासः”
—इति † निगमः । दीर्घतमस आर्षम् । “युसेन् इन्तम्”—इति ‡
इत्यस्त्र ; वे अयेते अश्वस्त्रोमीये स्त्रक्ते ; तेन चाश्वः स्तूयतेऽश्वमेधे ;
आदित्यस्य रथे येऽश्वा युकात्तु उच्चन्ते ईर्मान्नासः ; तेषां सप्तानां
येऽश्वास्त्रलालारः, ते “समौरितान्ताः” विचिप्तान्ताः, प्रसृतान्ताः, प्रविरक्ता
इत्यर्थः । “पृथ्वन्ता वा”; तेषा भेवाश्वानां पृथ्वोऽन्ताः, पृथूरक्ताः,
पृथुजघना वा इत्यर्थः । “सिलिकमध्यमाः, संस्तुतमध्यमाः” संस्तिष्ठ-
मध्यमा इत्यर्थः । तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्त्रयः इतरेतर
सुत्पौष्य संस्तेषेणावस्थिताः । अथ वा पृथुजघनोरक्तानां सतां मध्यमाः
ज्ञरीरप्रदेशाः, सप्ताना मपि संस्तिष्ठाः संस्त्रास्त्रावः ; निरदराखेऽश्वा
इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरूपपद्यत एव । “श्रीष्मध्यमा वा”
सिलिकमध्यमा वा । एव मपि हि ग्रन्थे सारूप्य मसि ; यो हि
तेषां सप्तानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः । “अपि वा”
एव मन्यथा स्थान् । “शिर आदित्यः” एव “भवति” सर्वभृतप्राधा-

* ‘मजिन’ क, च, न ।

† १मा० १११ ४० १९ पं० ।

‡ १मा० सं० १, २, ११, ५=१, ११, ७, १० ।

§ १मा० सं० १, २, ११, १=१, ११, ७, १ ।

न्यात् । “मूर्ढा, राजेति वा अह मेत मुपाचे * इति ह विज्ञायते” । यस्माच्चासावनुप्रविश्य प्राणभावेन † सर्वभूतानि “शेते” आस्ते, तस्मात् सर्वभूताश्रयणात् ‡ गिर आदित्यः । स चैतेषा मशानां “मध्ये तिष्ठति”; शीर्षमध्यमास्ते एते शीर्षमध्यमा इत्युक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते । “इद मपीतरच्छ्र एतसादेव”—इति प्राप्तिकम् । “समाश्रितानि” हि “एतत्” उत्तमाङ्गम् “इन्द्रियाणि” चक्षुरादौनि “भवन्ति” इति श्वर उपपत्तिः । ‘संशूरणासः’ सङ्गताः शूरेण भगवतादित्येन संशूरणाः । “शूरः अवतेर्गतिकर्मणः” § स हि परानभिमुखो गच्छत्येव, न पर्यावर्त्तते । ‘दिव्यासः’ ते हि “दिव्याः” दिविजाताः । ‘अत्याः’ “अतनाः”; ते हि अतन्त्येव, मुक्त्वा च मपि नावतिष्ठन्ते । य एवंशक्तेण अश्वासे किं कुर्वन्ति? इति । उच्यते; —‘हं मा इव श्रेणिश्चो यतन्ते’; हंमा इव श्रेणीकृताः पक्षीकृताः यतन्ते गच्छन्ति । “हंसा हन्ते”; ते हि “मन्यध्वानम्” । कदा पुनरेव यतन्ते? “यदाच्चिषुः” “यद्” “यदा” यस्मिन् काले ‘आच्चिषुः’ ‘आपन्’ आप्नुवन्ति । किम्? ‘दिव्यम्’ ‘अज्ञम्’ ‘अज्ञनि’ । अज्ञते इस्यां गम्यत इति अजनिः, वाहिका; खर्गपथ इत्यर्थः । यदा ते आप्नुवन्ति—उदयादारभ्य यावदस्तु मिति, तदैवं यतन्ते । के पुनस्ते? इत्युच्यन्ते, —‘अश्वाः’ । एव मेतानि ईर्मान्ताम् इत्येवमादौनि अस्ति-

* “अह मेव मुपाचते” क, च ।

† “आदित्यः सर्वादि भूतानि प्रष्टयति, तस्मादेनं प्राप्त इत्याच्चरते”—इति रे० ग्रा० ५, ५, ५ ।

‡ “सर्वाश्रयात्” क, च ।

§ १भा० १८० १४ ख० १४ १४० (१०) ।

विशेषणानि, अशब्देन समाजविभक्तयन्तवात् ॥ । आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्चा इत्येवं प्रक्रमेण सूर्यदैवत एष मन्त्र उक्तः । स पुनरय मन्त्रस्तुतौ विनियुक्तस्तदसमञ्जस मिति मन्त्रमानो भाष्यकारः प्रतिसमाधिकुराह ;—“अस्त्वादित्यस्तुतिरश्वस्तु” इति ; अशेऽपि श्वादित्यात्मना सूर्यत इत्यर्थं । आह ;—कथोपपत्त्या ? इति । उच्यते, “आदित्यादशो निष्कृष्ट इति”—अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अशः सूर्यते । आह ;—कुत एतस्तुरादशो निष्कृष्ट ? इति । उच्यते ;—“स्तुरादश्वं” वस्त्रो निरतष्ट †—इत्यपि निगमो भवति” । “युमेन दुन्तं चित एन मायुनक्”—इति‡ । ‘युमेन’ एनम् अस्त्राकं ‘दुन्तम्’ अश्वम् ‘चितः’ चिक्षानो वायुः ‘आयुनक्’ युनक्ति । यत्रायं योक्तव्यः, तत्र वायुना युक्तस्येच्छेणाधिष्ठितस्य ‘अस्तु’ ‘गन्धर्वः’ गन्धर्वराजः ‘रशना मग्नभणात्’ ; नियमेन रक्ष्यु गृह्णाति । कुतः पुनरय मन्त्रः ? इत्युच्यते,—‘स्तुरात्’ सूर्यादेत मेवंस्त्रज्ञाणम् ‘अश्वं’ ‘वस्त्रं’ ‘निरतष्ट’ निष्कृष्टवन्तः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व इति सूर्यते । “कारणात् कार्यं मनन्यत्”—इत्यूपपद्यते सौर्येण मन्त्रेणाश्वस्तु सुनिरिति ॥ ५ (१३) ॥

कायमानेऽवना त्वं यन्मातृरजगन्त्रपः । न तत्त्वे अग्ने प्रमृष्टेऽनिवर्त्तन् यद्यूरे सन्त्रिहाभवः ॥ कायमानश्वायमानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातृरपेत्

* “समाजविभक्तिवात्” क ।

† “युमेन दुन्तं चित एन मायुनिष्ट एवं प्रथमो अधितिष्ठत् । गुरुर्वैषां च रशना मग्नभणात् स्तुरादश्वं” वस्त्रो निरतष्ट ॥”—इति च ० १० ११, १२, १३

‡ अस्त्रादिकं पूर्वं मेवोक्तम् (४११ श० ४ प०) ।

उगम उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्ट्यते निवर्त्तनं दूरे
यत् सन्निह भवसि जायमानः । खोधं नयन्ति पशुं
मन्यमानाः । लुभ्य मृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ।
श्रीरं पावकशोचिषम् । पावकदीप्तिम् । अनुशायिन
मिति वाश्विन मिति वा ॥ ६ (१४) ॥

“कायमानः”^(१५)—इति । एतदनवगतम् । “कायमानः”—
इत्यवगमः ; “कामयमान इति वा” । “कायमानो वना तम्”—
इति † निगमः । विश्वामित्रस्यैर्य मार्षम् । हृहतौ । प्रातरनुवा-
काश्चिनयोः शस्यते । हे भगवन् ! अग्ने ! ‘कायमानः’ “कायमानः”
पश्चश्चित्यर्थः । अथ वा “कामयमानः” । किम् ? खां योनिम् ।
कतमाम् ? ‘वना’ “वनानि” दारूणि । दास्थोऽग्निर्जायते, तदे-
तत् प्रसिद्धु मेवोक्तम् ; यदा चाग्निरनुगच्छति अरणी वावगच्छतिृ ।
‘मादः’ वा सर्वभूतनिर्मात्रौः ‘अपः’ ; सापि योनिरेवाग्ने । “आपो
वा अग्नेर्योनिः ;—इति ह विज्ञायते” ॥ । अनयोर्योरन्यतरां योनिं

* १८० ६६६ ४० ४५० ।

† ४० सं० १, १, ५. १ ।

‡ “चक्षिं मन्यति सोमे सजन्वागते”—इति, “हक्षाभ्या मेनं मन्यति, चिद्युं
जात मिति, चिद्युरिव वा एव प्रथमजातो यद्यिन्न”—इति च रे० चा० १, १,
४—५ । “बनेषु जायमनेषु (१, ५, ११, १)” — इत्यादयो चक्षु इष्टवाः ।

§ “वावसंगच्छतीति” च ।

|| ‘कूतस्य योना ग्रन्थे चु जातम् (च० सं० १, ५, ६, २)’, “चक्षित्यसुरैसं
च० सं० १, ५, ६, ५)”, “चित्तिरपां इमे (च० सं० १, ५, ११, ५)— इत्यादिषु
वक्तव्य, एव मादीना चक्षां विधायकाकाशवृत्तिषु च इष्टवम् । “स निष्ठायत
योःपः प्राविष्टत् तं देवा प्रेष मैच्छत्”— इत्यादिच च तीजिरोपकम् ।

‘यद्’ यदा ‘अजग्न्’ “अग्नः” “तम्” । कदा पुनरगमः? “उप-
शाम्यन्”—इत्यधाहृतं भाष्यकारेण; अग्नुगच्छचित्यर्थः । तस्य तवैव
मनुगच्छतः किम्? इति । उच्चते;—‘न’ ‘तत्’ ‘ते’ ‘अग्ने’! ‘प्रस्तुते’
‘निवर्त्तनम्’ । “न प्रस्तुते” न प्रस्तुते निवर्त्तनं, वर्त्म; मार्गे
न स्फुर्यत इत्यर्थः । कथं गम्यते न प्रस्तुते मार्गः? इति । ‘दूरे’
इपि ‘सन्’ अदृश्योऽपि भृत्वा यस्मात् “इह” पुनः “भवसि” एव ।
कदा? “जायमानः”, “यत्” यदा अहो जायसे वैद्युतात्मना *;
यदा वा अरणिभ्यां जायसे मथमानः, तदा ॥

“न सायकस्य चिकिते०—० अश्वान् नयन्ति” † । “लोधम्(१०)”
—इति ‡ । एतदनवगतम् । “लूभम्”—इत्यवगमः । अस्मिन् निगमे
एष ग्रन्थः सा विष्टुद्देविष्णी ३ चक् । अहं च कापिष्टसो वासिष्ठः?
यतस्मान् निर्वैवीमौति ॥

“शीरम्(१०) ॥—इति । एतदनवगतम् । अग्निरभिधेयः ।

* “बादित् प्रबस्य रेतसः”—इति (सा० सं० छ० चा० १, १, १०.) इष्टवम् ।

† “न सायकस्य चिकिते जनायो सूधं नयन्ति पश्च मन्यमानाः । नायाजिवं
ब्राजिना चासयन्ति न गैरभुं पुरो अश्वान् नयन्ति” छ० सं० १, १, १० ।

‡ १मा० १११ छ० ८ पं० ।

§ “दून्त्रोतिभिः (छ० सं० १, १, १०) इत्यादाशत्वो विष्टुद्देविष्णः । पुरा चलु
विश्वामित्रसिद्धः चुदा नाम राजविरासीत् । स च केव चित् कारवेन विष्टुद्दे-
विष्णुत् । विश्वामित्रसु शिष्यस्य रक्षार्थं मानिष्टसिद्धिवेष्टु मरपत् । इसा अभिशाप-
क्षपाः । ता च चो विष्टु न इत्यन्ति ।”—इति चल्लमाणे सायणः ।

|| “पुरा चलु तपसः चयो मा प्रापदिति शापाद्विष्टुं मौनिनं विश्वामित्रं
विष्टुपुरो चला नीतवकः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते;—” इत्यादि इत्यार्थं
इष्टवम् (१, १, १०, १) ।

¶ १मा० १११ छ० ११ पं० ।

“अनुशायिनं मित वा”—इति ; अनुपविश्च सर्वभूतानि शेते इत्यनुशायी ; त मनुशायिनम् । अओति व्याप्तोति वा सर्वभूतानीति “आश्रिनम्” । “शौरं पावकशोचिष्म् ॥—० दौघश्रुत्तमः”—इति ० निगमः । भार्गवस्य प्रयोगस्येयं मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः श्रस्ते । ‘शौरम्’ अनुशायिनं व्यापिनं वा अग्निम् लौमि । “पावकशोचिष्म्” पावयित्री यस्य शोचिदौर्मिः, तं पावकशोचिष्म् । किञ्च ज्येष्ठः श्रेष्ठः, ‘यः’ प्रधानो द्वसेषु यज्ञमृषेषु ‘आदौदाय’ आदौयते, परिचर्यमाणेऽग्निहोत्रिभिः । किञ्च दीर्घश्रुत्तमः यः, दीर्घश्रोहभ्यः यो दीर्घश्रुत्तमः । त मग्निं लौमि ॥६ (१४) ॥

कुनीनुकेवं विद्वधे नवे द्रुपदे अर्भके । ब्रह्मू यामेषु शोभेते ॥ कनीनके कन्यके कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा (कमनेनानीयत इति वा †) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्यां एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्ययोऽदारुपादोदारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अवद्यते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं ब्रह्मू यामेषु शोभेते बभ्रौ॒ रश्वयोः ॥ संस्कृत इदम् मे दादिदम् मेऽदादि-

* “शौरं पावकशोचिष्म् ज्येष्ठो वा द्वसेष्या । दीर्घाय दीर्घश्रुत्तमः” — इति ४० चं १, ०, ११, १ ।

† च-च-पुक्तकयारथ मधिकः पाठः ।

‡ “र्वृदयो”—इति र, च, ग, सायदसम्मतच पाठः ।

§ “वधयो” च ।

|| “रक्षयोः” च ।

त्युषिः प्रसङ्गायाह । सुवास्त्वा अधि तु गवनि । सुवास्तु-
र्नदी तु गव तीर्थं भवति तूर्ण मेतदायन्ति । कुविदं सन्ते
मरुतः पुनर्नः । पुनर्नो नमन्ते * मरुतो न सत इत्य-
परिष्टाद् व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहुनसो
विहाय सुस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मधम् । ये ते
मदा आहुननवन्तो वज्जनवन्त + स्तैरिन्द्रं चोदय
दानाय मधम् ॥ ७(१५) ॥

“विद्धे(१६), द्वुपदे(१६)”—इत्येतेऽपदे एकनिगमे । हे अथन-
वगते ; पञ्चेण आनेकार्थे । ‘विद्धे’ विद्धे, ‘द्वुपदे’ द्वुपदे ये पदे
इत्यवगमः । द्वारपादौ वा एताभ्यां गद्वाभ्यां विशेषेते । कन्योर्वा
पादपौठप्रवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते । दथोरपि पदयोरेक एव
निगमः,—“कूनौजुकेव विद्धे०—०शोभेते”—इति ६ । वामदेव-
स्थार्षम् । “कन्या कमनीया भवति” सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव ।
अथ वा “क्लेयं वेतव्येति वा” दातायेत्येवं तां प्रति पिता चिन-
प्रतीति कन्या । “कमनेनानीयत इति वा” । “कनतेर्वा स्थात्
कान्तिकर्मणः” ; “कनति(१०), कानिष्ठत(१८)”—इति कान्तिकर्मसु
पठितम् ॥ । ‘इव’-इति उपमायाम् । ‘विद्धे’, ‘नवे’, ‘द्वुपदे’,

* ‘नवने’ अ, अ, अ,—‘नवने’ अ ।

† “वज्जनवन्त” चातिरिक्तेषु सर्वेषु ।

‡ १४० १८ १४० १० १५०, १४४ ११ १५० ।

§ ४० ८० ८० १०, १०, १० ।

॥ १४० १४० १४० (१४४ ४०) ।

‘अर्भके’—इत्येतानि चत्वारि पदानि “कन्यथोरधिष्ठानप्रवचनानि”, “सप्तम्या एकवचनानीति” एवं “शाकपूषिः” आचार्यो मन्यते । एकमिन् दाहमये पादपौठे सिन् समधिरूढेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे ‘शोभेते’, यद्यैवं ‘बभू’ बभूवर्णं अस्ये ‘थामेषु’ आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु; कन्यके, शासभस्त्रिके * वा । तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुच्यते इति शाकपूषिराचार्यो मन्यते । यास्तु “विद्युयोः” विकुविताधोभागयोः: “दाहपादोः” अधिरूढर्थाः कन्यथोरभिधानपदान्यभिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्यते । ताभ्यां श्लश्विन्योः खुराकारलेन सारुण्यं भस्त्रीयेव सुपादानम् । दाहपादोरित्येतसिन् आख्यानप्रसक्ते पदे वियहप्रसक्तो दाहशब्दो निरुच्यते;—“दाह दृणातेर्वा” विदारणार्थस्य (क्रा०प०) । “दृणातेर्वा” हिंसार्थस्त्रा॑ । तस्मादेव धातुद्यादन्यतरस्य “द्रु”—इत्येतदभिधानं भंशति । द्रुपदे इत्येतदपेक्ष्य “तस्मादेव द्रु”—इत्येतदक्रमः; द्रुम इत्यर्थः । “नवे नवजाते” । “अर्भके अदृद्दे” अल्पके † इत्यर्थः । “ते” कन्यके एकम्यकारेषु “तदधिष्ठानेषु” तेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे “शोभेते” यथा “एव” “बभू” बभूवर्णं अस्ये “थामेषु” आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु वा यमनस्थानेषु मन्दुराख्येषु ‡, वर्तमाने शोभेते । ते एव मेत्र “बभूरश्वयोः संक्षवः” ॥

* चिचक्षये काष्ठपुत्रस्त्रिके इत्यर्थः ।

† १भा० १८१ ४० २४० १८ च० (११) = १८४ ४० (११) ।

‡ १भा० १८५ ४० २४० १८० (१) ।

§ “वाजिशासा तु मन्दुरा”—इत्यमर । १, १, ० ।

“तुम्बनि(१०)”—इति* । एतदनवगतम् । “द्वर्ण मेतदायनि”
—इति अब्दसमाधिः । “तीर्थम्” अभिधेयम् । “सृवास्त्रा अधिः
तुम्बनि”—इति† निगमः । अस्य चक्कपादस्य चक्केषापेक्षो निर्णयः ।
सर्वस्या अपि च तस्या चक्षो यस्या मयं पादः, तस्या या आद्यान्या
आधस्या चक्, तदपेक्षो निर्णयो यतः, अतस्या चक्षः आधस्यायाः
धज्जिन्यार्थं माह भाष्यकारः,—“इदम् मेऽदादिदम् मेऽदादित्यैषः
प्रवक्ष्यायाइ”—इति । इदम् द्रव्यजातं, भम इन्द्रवानसौ राजेत्येवं,
'प्रसक्षाय' परिमङ्गलानं क्षत्रा, चक्षिराह‡ उक्तवानित्यर्थः । कतमा
पुनरसौ आधस्या चक्, यथाय मर्यः चक्षिष्यते? इति उच्यते;—
“अदात्मे पौरुकुत्सः पञ्चाशतं चूपद॑स्युर्भूताम् । मंहिषो अर्थः
सत्यतिः”§ । सेभरेः काल्यस्ये मार्षम्, परा ॥ च; दानप्रधासार्थ ।
‘यः’ ‘अदात्’, ‘मे’ भम, ‘पौरुकुत्सः’ अज्ञश्चुकर्त्तिः पुचः ‘चूप-
द॑स्युः’ इस्युचासनः । कि मदात्? ‘पञ्चाशतं वधूनाम्’ पञ्चाशतं
बोढव्यानां कन्यानाम् । ‘मंहिषः’ पूज्यतरः । ‘अर्यः’ ईश्वरः ।
‘सत्यतिः’ च सतां पालयिता च । एवंपश्चचणः पौरुकुत्सः चूपद॑स्युः
भम इन्द्रवान् पञ्चाशतं वधूनाम् । आह कि मेतदेवादात्? नेति ।
उच्यते;—इदम् यदुक्तम्, उत्तरस्य यद् वक्ष्यते । कतरा पुनरस-

* १३० ६६४ प० ४५० ।

† ४० ८० ९, १, २५, ० ।

‡ काल्यवंशीयः सेभरिनाम ।

§ ४० ८० ९, १, २५, ० ।

॥ सैव परा चक्, यस्या दितीयः पादः “सृवास्त्रा अधिः तुग्ननि”—इति ।

॥ “षट्चिंश्चौ सप्तचिंश्चौ च चूपद॑स्युनामो राज्ञो दानुतिष्ठप्नान् सदेता-
के”—इति तत्र चक्षमाये सायषः ।

बुन्नरा चक्षुति । उच्चते ;—“उत म प्रयियोविचियोः सुवास्त्रा
अधि तुम्बनि । तिमुणां सप्तनीनां श्वावः प्रेणेता भुवद् वसुर्दिन्यानां
पतिः” *—इति । अप्येतत्,— यदुक्तम्, अपि च यदेतत् वक्ष्यमाण
मिति ‘उत’—शब्द एव सुभयं सम्भावयति । ‘मे’ मम ‘प्रयियोः’
(प्रगम्यते येन, तत् प्रयियुः, धन मश्वादि; तस्य प्रयियोः) धनस्त्
बङ्कदात् । ताभिः कन्याभिः सह ‘वियियोः’ (जयत इति वियियुः
वस्त्रादि, तस्य) च बङ्कदात् । ‘तिमुणां सप्तनीनां’ गवाम् । ‘श्वावः’
श्वामवर्णः दृष्टः, श्वामवर्णानां ‘प्रेणेता’ प्रकर्षेण नेता अयतोगामी ।
‘भुवदसुः’ भावयिता वस्त्राम् । ‘प्रशस्तः’ पूजितस्त्रियः । ‘दियानां’
दानार्थाणाम्, देया याः तासां पतिः । तास्य गा एतत्स्त्रायुक्ताः,
एतदुष्टयुक्ताश्च मद्य मदात् । क पुनरसा वदात्? ‘सुवास्त्रा’ सुषु-
निवासाया नद्याः ‘अधि तुम्बनि’ तीर्थेऽधि, एतत् अदात् मद्यम् ।
“सुवास्त्रः नदी †”, “तुम्ब तीर्थं भवति” “तृष्णं” हि “एतत्”
अवगाहनार्थम् “आयन्ति” । अत्र दानसमन्व्यात् सुवास्त्रुशब्दो नद्य-
भिधाने; प्रमिद्वं हि नद्यां दानम्; नदौसमन्व्याच्च तुम्बशब्दोऽपि
तीर्थाभिधायक ‡ इत्युपपत्तिः । निगमार्थप्रकाशनायैवं स्त्रक्षणगतोऽपि
अच्छीकृतव्य एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शित माचार्येण ॥

* च० सं० ९, १, १५, ७ ।

† कामीरप्रदैशीयाद्यामनगरतस्त्रवादिनीयम् । इदानीं “सुयत्”—रसि प्रसिद्धा ।

‡ “निपावागमयोऽस्त्रीर्थं वृषिजुट्टजलेऽपि— इत्यमरः २, ३, ८९ । चक्षुसंहिता-
याच १. ४९, ८; १५६, ९; १०१, ११. ८, ०१, ० ८. ९७, ५५ १०, ११, ६, ४०,
१२; ११४. ७ ४, १८ १, ८, ४७, ११. चक्षु इत्याः ।

§ १८० १८४ ४० दृष्टं ।

“कुविन्नंसन्ते”—इति निगमः; “तां आ रुद्रस्य मौष्ट्रियोऽ—०
 “ईमहे तुराणाम्”—इति ० । वसिष्ठस्येय मार्घम् । ‘तान्’ अहं
 ‘मौष्ट्रियः’ मरुतः वर्षस्य खेकुन् धनवतः, बलवतः वा ‘आ विवासे’
 आभिमुख्येन स्थिता परिचरामि । किंच्छणान् पुनः मरुतः आविवासे ?
 ‘रुद्रस्य’ इन्द्रस्य खभूतान् आप्तान् वा । अथ वा ‘मौष्ट्रियः’ इति
 रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्थात्; मौष्ट्रियो रुद्रस्य खभूतानिति ।
 कंसात् पुनस्तानहै परिचरामि ? अस्तात् ते मरुतः ‘कुविद्’ वज्र
 ‘नंसन्ते’ नमन्ते ‘पुनः’ वर्षाश्युपकारेण अप्तान् प्रति नमन्ते, प्रङ्गी-
 भवन्ति । किञ्च ; ‘यस्तुर्नां’ यष्ट्यरौरगतम् ‘एनः’ ‘जिह्वीलिरे’
 सञ्जयन्ति, यस्तु ‘आविः’ प्रकाशम्, तदेवम्प्रकार सुभयलक्षणं मपि
 एनोऽप्तान् ‘जिह्वीलिरे’ सञ्जयन्ति । तदेषां मरुतां ‘तुराणां’
 लर्माणानां प्रसादेन उभयलक्षणं मपि ‘अवयजेमहि’ निर्णुदेमहि;—
 इत्येतद् ‘ईमहे’ याचामहे ; अनेन परिचारेण आराध्येतान् मरुत
 इति । “नस्त इत्येतदुपरिष्टात्” द्वादशाधाये † “व्याख्यासामः”;—
 —“श्रुभि प्रवन्त् समनेत्र योषाः” (सू० स० ३, ८, ११, ३)—इति
 व्याख्याने, “नस्तिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा” ‡—इति ॥

“आहनसः(१)”—इति ३ । एतदगवगतम् । “आहनवक्तः”—
 इत्यनगमः । “ये ते मदा आहनसः”—इति निगमः; परिमोम०—०

* “तां आ रुद्रस्य मौष्ट्रियो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनःन्तः । यस्तु सक्षम्ना
 जिह्वीलिरे यद्युविरत् तदेन ईमहे तुराणाम्” । सू० स० ५, ४, १८, ५ ।

† पश्चाधायिनिच्छुसिद्धिते भाष्यप्रसाधाने इति यावत् ।

‡ सू० का० ०८० ४८० ४८० ।

६ १८० १८४ ४० १९ ४० ।

मुघम्” * । पावमानी सौमी । कवेर्भार्गवस्येच मार्षम् । जगती । हे भगवन् ! ‘सोम !’ ‘परिप्रधन्व’ परिप्रचर, एतस्मात् दद्यापविचात् । ‘स्वस्ये’ स्वस्ययनाय अस्माकम् । ‘नुभिः’ एतैः स्वतिभिः, ‘पुनानः’ पूयमानः । किञ्च ; ‘अभि वासथ’ अभिप्रक्षादय, अभिभावय । ‘आश्रिम्’ द्वतीयसवने । किञ्च ; ‘ये ते मदा आहनसः’ ये ते मदाः तव आहननवन्तः, “वस्त्रवन्तः”, समोहयितारः; ‘विहायसः’ महान्तः, तैः ‘इदं’ ‘चोदय’ प्रेरय, ‘दातवे’ “दानाय”, ‘मघं’ धनम् । यथास्माकं तैमंदैरनभिहतचेताः † सन् दद्यात् मघं धनं मित्यर्थः ॥ ७ (१५) ॥

उपै अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरक्षत-
प्रियाणि । अद्युसन्न संसतेा बोधयन्ती शश्वत्तमाग्रात्यु-
नरेयुषीणाम् ॥ उपादर्शि शुन्ध्युवः शुध्युरादित्यो
भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासाध्यूच्छः । इदं मपी-
तरहक्ष एतस्मादेवाध्यूच्छः ॥ काये शकुनिरपि शुन्धु-
रुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्यवा
उच्यन्ते शोधनादेव नोधा क्षणिर्भवति नवनं दधाति स

* “पर्टि सोम् प्र चन्द्रा सूक्ष्ये चूम्हिः पुन्नानो चूम्हि वासशुभिर्म् । वे ते०—०
मुघम्” — दधि च० सं० ०, १, ४२. ५ ।

† “तैमंदैरभिहतचेताः” क ।

‡ “भावोऽधूदम्” च ।

§ “मिद्” च ।

॥ “देवाधूदं” च ।

¶ “द्युन्धुव” च ।

यथा स्तुत्या कामानार्विष्कुरुत एव मुषा रूपाख्याविष्कुरुतेऽग्निसदग्नान्नं भवत्यङ्गसादिनीति वाऽग्निसानिनीति * वा । सुसुतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्युनरेयुषीणाम् । (स्वपतो बोधयन्तो †) शश्वतिकतमागात्युनरेयुषीणाम् ‡ । ते वाशीमन्त इष्मिणः । ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा वाशीति वाढनाम वाश्यत इति सुत्याः । शंसावाधवर्णी प्रति मे यृणीहीन्द्रायुवाहः क्षणवाव जुष्टम् । अभिवहनस्तुति मभिषवण । प्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते परित्कम्भेत्यु ॥ परिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ८ (१६) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४,२०.

“अद्वासत्^(१)”—इति ॥ । एतदनवगतम् । “अद्वासादिनीति वा अद्वासानिनीति वा” ग्रन्थसमाधौ । “उपै अदर्शि”—इति ** निगमः । कच्चोवत आर्षम् । औषधी । चिटुप् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते ; ‘उपै अदर्शि’ उपस्थिष्ट दृश्यत इय मुषाः । कस्य ? ‘इुन्धुवः’ शोधयितु रादित्यस्य; आदित्यो हि यदप्यप्तुचिर्भवति, तदपि रज्जिभिः

* “वाऽग्निसानिनीति” ८, ८ ।

† अ-च-पुक्षकयोरधिक उष पाठः ।

‡ “पुक्षरागामिनीनाम्” ८, ८ ।

§ “मभिषवण” ८, ८ ।

|| “परित्कम्भेत्यु” ८, ८ ।

॥ १भा० ८८ ५८० १५० ।

** ल० स० १, ० ॥ ।

सूट्टा इच्छीकरेति । “सूर्यः पवित्र मुच्यते”—इति वर्त्तति ० । तमांसि वा शोधयतीति इत्युः, तस्य इत्युद्धुवः । कथं पुरुषपश्चिष्ठा दृश्यते ? ‘वक्षो न’ वक्ष इत ; यथा तस्य स्वभावः स्वभ्रकाशजासं वक्षोभूत भेतस्मिन् मण्डलेऽधूढम्, एवमिय मुषा एतस्मिन् मण्डले उपशिष्ठा दृश्यते, सन्तिकर्षात् । प्रासङ्गिक मुच्यते अद्विसामान्यात्,— “इद मणीतरत्” “वक्षः” पुरुषवक्षः, पश्चुवक्षो वा अङ्गम् “एतसा-देव” वहेधातेः (भ० प०), इदम् “अधूढम्” अधिग्रवेशित भेव “काये” ग्राहीरे भवति । “अनुनिरपि” य एष मङ्गुर्नाम †, अय मपि “इत्युत्थुत्यते”, “शोधनादेव”; यो हि “उदकचरो भवति” नित्यशुद्ध एवेति इत्युः । “आपोऽपि इत्युथव ‡ उच्यन्ते” ता अपि हि शोधयन्ति । “एवं” तावदियम् “उषा!” आदित्यस्य वक्ष द्वेषपश्चिष्ठा दृश्यते । किञ्च इय भेवोषा नोधा इवाविष्कृतप्रियाणि “नोधा च्छिर्भवति ३” स हि “नवन्” स्तोत्रं देवताः प्रति “दधाति” । “स यथा” स्वसुखोङ्गीर्णया “सुत्या” प्रियाणात्मनः “कामान्” स्वानि कामात्यानि “आविष्कृते” आविष्कृणोति, प्रकाशयति देवताः प्रति । “एवम्” इयम् “उषा” स्वात्मन एवो-डीर्णेन प्रकाशेन “रूपाणि” जनानाम् “आविष्कृते” प्रकाशी-कुरुते । किञ्च; इय भेवोषाः ‘अद्वसन्न सप्ततो बोधयन्ती’ “अद्वा अन्नम्” तत् प्रतिकर्त्तव्यताया सौदति, तदा सनोति, सम्भाजत इति

* इत उत्तरशिष्ठेवाभ्याये (पहले) २३० १३० ।

† ‘मङ्गुः पानोद्यकाकिका”—इत्यमरः १, ५, १४ ।

‡ “इत्युथवः”—इत्येव पाठः क-च-ग-मूलपुस्तकेषु, डीकापुस्तकेषु च उर्मेषु ।

३ नोधाः, नोत्तमः; च० सं० १. १८—१९; ८ ८८; ८ ८९ च० ।

“अद्यमत्” ग्रन्थाधिकारे नियुक्ता अन्नसाधिका स्त्री । सा यथा प्रात-
रेव चौराशुपादानार्थं ‘सप्तः’ “सप्तः” जनानान् दोहकादीन
“बोधयन्ती” अन्नं साधयिष्यन्ती, एव सुषा अपि जनान् बोधयन्ती,
तत्काले हि ते इतिकर्त्तव्यतार्थं जनाः प्रतिबुधन्ते, तेनैतत्यैव
बोधिता भवन्ति । आह ;— कदा पुनरेतद्वति ? इति । उच्यते ;—
थदा ‘शश्वत्तमागात्’ “शाश्वतिकतमा” नित्यतमा “आगात्”
आगच्छति, तदैव जनान् बोधयति, एव सुषा रूपाण्णाविक्षुर्हते ।
एवम् वज्ञ इवोषा आदित्यस्य दृश्यते । आह ;— का वा सा शश्वत्तमा
हृथ सुषाः ? इति । उच्यते ;—‘पुनरेयुषीणाम्’ “पुनरागमिनीनाम्”
—इत्यर्थः । या एताः कास्त्रिङ्गला पुनरागच्छन्ति, ताः पुनरेयुषो गावः,
अन्या वा*, तास्त्रं पुनरेयुषीणां इति निर्द्वारयति । एषैव ‘शश्वत्तमा’
शाश्वतिकतमा । एव मेतस्मिन् मन्त्रे, सा यथा अद्यसदित्यन्नसाधिका
स्त्री उच्यते, सा हि तत्काले जनान् दोहकादीन् बोधयति, उषा
अपि च तत्काल एवागच्छतीति, एव सुपमानं सुपपश्यत इत्युपपत्तिः ।
अन्ये † तु महिका मद्यसदं मन्त्रे ; सापि इन्ने शौदति, सनोति
वान्नं तत्काले च प्रतिबुधमाना अन्यान् बोधयतीति ॥

“दशिषः(१)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । “ईषणिन इति वा,
एषणिन इति वा, आर्षणिन इति वा” शब्दसमाधयः । “श्रियम् कं
भानुभिः०—० मारुतस्य धार्षः”—इति § निगमः । राजगणस्य

* “वारयोपितां वा” न, सायदीयस्त्री ।

† वय मिति वत्त्वे एव परोच्चनिर्देशा पञ्चमेष्ठीप्रयत्नः ।

‡ १भा० ११५ ४० ९ पं० ।

§ “क्षुयस्त्रे कं भानुभिः सं मिमिचिरे_ वै रुमिभिः चक्षुभिः चक्षुर्दयः । वै
वास्त्रै॒ नन्न रुमिष्टो चमौ॑ रवा विद्वे त्रियस्य॑ मारुतस्य॑ भावः” ॥ ४०८०१,११,११ ।

गोतमस्येय मार्षम् । जगतौ । मारुतस्य प्रैयङ्गवस्य चरोरियं याज्या ;
 तत्र हुक्तम् “प्रियवतौ याज्यानुवाके भवतः”—इति । ‘प्रियसे कम्’
 प्रियोऽर्थाय यजमानाय आत्मने वा ; क मित्यनर्थक मेव †, कामये
 इति वा अस्यार्थः । ‘भानुभिः’ दीप्तिभिः सूर्यरघ्निभिः, येऽन्नरिते
 मरुतः ‘समिमित्तिरे’ सङ्कच्छन्ते, ‘ते’ एव ‘रघ्निभिः’ सर्वलोक-
 नियन्त्रिभिः ‘समिमित्तिरे’—इत्येतदेवानुवर्तते । त एव ‘चक्रभिः’
 रमहर्षभिः समिमित्तिरे । ‘सुखादयः’ सुखदातारः यनामाम् । शोभ-
 भानां वा इविषां खादितारः, अन्तारः, ‘सुखादयः’ । ‘ते’ एव
 ‘वाशीमन्तः’ वाग्मिनः । ‘दृशिणः’ “ईषणिनः” उपगमनवन्तः,
 “एषणिनो वा” इच्छावन्तः, “आर्षणिनो वा” आभिसुख्येन सर्वा-
 र्थानां इष्टारः; ‘अभीरवो विद्रे’ विदारथितये ग्रन्ती प्राप्ते विगत-
 भयाः; अथ वा ‘विद्रे’ वेच्छि, जाने । य एवंलक्षणा मरुतः, तेषां
 मरुतां यत् स्यानम् अन्नरित्यलोकः, तस्य ‘प्रियस्य’ इष्टस्य ‘मारुतस्य’
 मरुतां स्वभूतस्य ‘धान्वः’ स्यामस्य प्राप्तये; तानेव मरुतः सौमी-
 त्यथाहारः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे ‘वाशीमन्त दृशिणः’—इत्येतस्मा-
 देकवायस्मद्द्वादृ ‘दृशिणः’—इत्येतद् मरुदिशेषणम् । “वाशीति
 वाढ्नाम” । “वाशी(१), वाणी(१)”—इति ‡ पठितं वाढ्नामसु ।
 वास्तव इति कारकावधारणम् ॥

“वाइ(१)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । पच्चेण वागेकार्थम् ।

* पुरस्तात् ०६ ४० ११ पं० =०४ ४० १९ पं० ।

† १मा० (१४० ११ च०) ०४ ४० =०६ ४० ८५०, १५ पं० ।

‡ १मा० ६८५ ४० ११ पं० ।

“ग्रंसावाध्यर्थोऽ—० मिद्रा गुस्तम्”—इति ॥ निगमः । विश्वामित्रसेव
मार्षम् । चिष्टुप् । हेता ब्रवीति;— हे ‘अध्यर्थो !’ एहि ‘प्रति
गृष्णीहि’ ‘ग्रंसाव’ आवा सुभावपि; न द्युप्रतिगौर्यमाणं ब्रस्ते,
गायश्वस्यमाणं प्रतिगौर्यते † ; एव मितरेतरोपकारकच भभिप्रेत्योर्हं
दिवचनम,—‘ग्रंसाव’ इति । एव मितरेतरगुणसम्बन्ध भेतद् ‘वाहः’
स्तोत्रं ‘कृष्णवाव’ आवाम् ‡ । स्तोम एव हि देवानां बोढा भवति ३ ।
“वाहिष्ठो दां छवान्ना स्तोमः । (च० सं० ६, २, २८, १)” —इति,
“वोद्बृतमो क्षानानां स्तोमः” —इति हि वक्ष्यति ॥ । एव मिथ मभि-
वहगस्तुतिः । एव भेतद्वच्च माभिसुख्यगामि ‘ददम्’, ‘दद्राय’
‘दद्वार्थम्’, ‘जुष्टम्’ प्रियम्, तथा यथा स्थात् तथा कुर्वः । अन्ये
त्वेनाम् “अधिष्ववणप्रवादां” सेमाभिष्ववणप्रवादिनौ सुतिं मन्त्रन्ते;
वाहःशब्दो हि उदकवाहाभिधानसारूप्यात् तत्र युक्तरूपतर इति
कृत्वा यदा पुनरेवं, तदेव मर्थो योज्यः;—‘दद्राय’ ‘दद्’ ‘वाहः’
सेमोदकपूर्णं मधिष्ववणफलकाख्यं वाहः ‘जुष्टं’ प्रियं यथा स्थात् तथा
कुर्वः । तद्वि सु‘शस्त्रं’ सुप्रतिगौर्यं दृश्यस्य प्रौतिजनकं भवति ।
एतदेव कर्त्तय मावाभ्यां यतः, अतो ब्रवीमि;—‘एदं वर्त्तिः यज-

* ‘ग्रंसावाध्यर्थोऽ प्रति ने दद्वौषीङ्काय चारः लक्ष्याव बुद्धेम् । एदं वर्त्ति-
यज्ञमानस्य शूदार्था च भृद्वच्च मिद्राय गुस्तम् ।’ च० सं० २, १, १८, १ ।

+ चोदवचनं ग्रंसवम्, अध्ययुवचनम् प्रतिवरद सुचयते । यथा च “देवो
मित्यध्युः प्रतिमृष्टाति पक्षाचरेद्”—इति रे० ग्रा० २, १, १ ।

‡ “यदाव च तत्र यथा भाजनं देवता अमु मावचामु मावदेत्यावाहस्ति, तदेव
चोदुर्दोषज्ञं, चोता भवति, चोतेयेन माचक्षते”— इति रे० ग्रा० १ १, १ ।

§ “चेन्द्राध्ययुर्यजुषा प्रथम्भति, देव चोता प्रतिमृष्टाति”— इति रे० ग्रा०
१, ४, १ ।

|| इत उत्तरस्मिन्नेवाभ्यामे (पहमे) १४० १५० ।

मानस्य शौद' एतद् वर्दिः, यदेतदगतयतस्तीर्णं मयेण होतारं वर्दिः
 'शौद' "स प्रतिगरायोपविश्विति"—इति शुक्रम्*, 'यजमानस्य'
 अभिप्रेतकामावाप्नये आशौद । मा अवमन्यास्तिरेणैतच्छस्त इति,
 उपविष्ट्वेत् त्वं ममायतः । 'अथ' अनन्तरं मेव 'भूद्' भवति । 'उक्थं'
 शस्त्रं मेतत्, इच्छायेण शस्त्रम्; तात्र मम वाञ्छृष्टेत्यभिप्रायः । एव मिथ
 मभिवहनमृतिः, अथवा अधिष्ठणप्रवादा स्तुतिः; उभयथापि तु
 दयम् "ऐन्द्री लेव शस्त्रते" इदं मेर्वैक मभिधानं मत्र व्युत्पाद्यत इत्य-
 भिप्रायः ॥

"परितक्ष्या(१०)"—“इति”† । “एत दुपरिष्टाद व्याख्यास्यामः‡”
 षोडशाध्याये ४; तत्र हि एतत् “कि मिच्छन्तौ सुरमा प्रेद मानट
 (च० सं ८, ६, ५. १)”—इत्येतमिन् मन्त्रे ॥ प्रसक्त मायास्यतीति
 लाघवार्थं सुल्कृष्टं मिति ॥ ८ (१६) ॥

॥ इति निरकृत्वा नवमाध्यायस्य(चतुर्थाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ४, २.

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजाया मिति वा । सुवि-
 ते मा धा इत्युपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा ।

* “बोधामोदैवत्यादिको चोतुवस्त्राहजमकः प्रतिवरः” आ० ०, ११ ।

† १भा० ६३५. ४० १० पं० ।

‡ “परितक्ष्या रात्रिः”—इत्यादिना ।

§ पञ्चाध्यायिनिष्ठुस्तिरेणैतच्छस्त्रेण भाष्यकादशाध्याये इति याचत् ।

॥ ८० का० ११ च० ६३० ५४० ।

न वेन पूर्वे दयमानाः स्यामेत्युपदेयाकर्मा । य एक
इद्दिद्यते वस्ति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्व-
र्तुभीमो हयते वनानीति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः
विद्वसुर्दयमानो वि शचूनिति हिंसाकर्मा । इमे सुता
दृन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबत मश्चिना तान् ।
अहं हि वा मृतये वन्दनाय मां वायुसो दोषा दय-
मानो अबूधत् । दयमान इति । नूचिदिति निपातः
पुराणनवयोर्नूचेति च । अथा चिद्धूचित्तदप्यो नदी-
नाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नूच
पुरा च सदनं रथीणाम् । अद्य च पुरा च सदनं रथी-
णां रथिरिति धननाम रातेहीनकर्मणः ॥ १ (१७) ॥

“सुविते(१)”—इति* । एतदनवगतम् । अनेकार्थस्त । ‘स,
सूते’-इति, “सूते”—इति ग्रन्थसमाधी । अच यदा “सु इते”
इति विपरिणामः, तदा “सुगते” इत्यर्थः । यदा “सूते” इति,
तदा “प्रजायाम्”; सूते देवदना पुच मिति प्रजायत इत्यर्थः ।
एवं ‘सुविते’-इत्यस्य “सु इते, सूते” ग्रन्थसमाधी । तयोरेतद्यथा-
संख्येनार्थवचनम्, “सुगते, प्रजाया मिति” । “सुविते मा धाः”-
इत्यपि निगमः† । “अनाधृष्टं मस्य नादृष्टं देवाना मोजो अभि-

* १भा० ४०९ ४० ४५० ।

† तैलिरौवे, काञ्च-ग्रामायाच इत्यः । माधव्यिन्यां तु “स्विते मा धाः”—इति
मूर्यके, अन्याय सुलितच विषयः पाठमेदाः (५, ५) ।

ब्रह्मिषुपाः । अनभिश्चल्यस्त्रिसा सूत्य सुपगेषां सुविते मा धाः” *—इति ।
 अनेन तानूनप्नँ संस्यृश्वते † । हे तानूनप्न ! ‘अनाधृष्ट मसि’ अनाधर्षित मसि ; लघि स्युष्टे समयोपयक्तिता श्वेते नान्योऽन्यस्तिन् ‡ द्वोह सुपयास्यन्युत्तिजः । कुतः पुनरेतत् सामर्थ्यं तव ? इति । इतः ;—
 यस्माद् ‘अनाधृष्टं देवाना मोजः’ अनाधर्षणीयं तम् । ओजो वस्त्र मित्यर्थः । किञ्च ; ‘अभिश्चिपाः’ अभिश्चनान् पाञ्चि तम् ।
 ‘अनभिश्चिप्ति’ नाभिश्चनीयं केनचित्, अनवश्य मित्यर्थः । ‘अनुमे’ † इदं ब्रतं ब्रतपतिः । ‘मन्यताम्’ अनुमन्यताम् ‘इदं ब्रतं’ कर्म,
 ‘ब्रतपतिः’ अग्निः । ‘मे’ मयोपयमानाम् एनां ‘दीक्षाम्’ ‘अनुमन्यताम्’
 ‘दीक्षापतिः’ चेतामः । किञ्च ; ‘अङ्गसा’ अनन्तहितम्, अहम् ‘सत्यम्’
 ‘उपगेषम्’ उपगतवान् । योऽह मेतदस्यूश्वम्, स लं हे तानूनप्न ।
 एव सुपगतवन्तं मां ‘सुविते’ सुगते खाने, यत्र गतानां गोभनं
 गतं भवति, तत्र धेहि ; अथवा प्रजायां जनयितव्यायां धेहि, यथा;
 बङ्गपत्या स्याम तथा कुर्वित्यर्थः ‡ ॥

“दयति(१९)”—इति ॥ । एष शब्दः “अनेककर्मा” अनेकार्थः ;

* कालशास्त्रीयपाठ रदः ।

† तदेतद्विधायकं वाचाशम् ;—“तनूनपातं यजति । प्राणो वै तनूनपात्, स चित्तम् पाति, प्राणमेव तत् प्रीचाति—प्राणं यजताते इधाति” ॥—इति रे० ब्रा० १, १, ४ । “ते वदवस्था राज्ञी स्तुते तनूः सश्चदधतः, ते यदु वदवस्था राज्ञी स्तुते तनूः सश्चदधतः, तत् तानूनपत्रं मभवत् तत् तानूनप्रस्तुता तानूनप्रस्तुतम्”—इति च रे० ब्रा० १, ४, १ ।

‡ “नान्योऽन्यस्ते” क, च ।

§ तेजिरीयपाठानुसारेष्वैरेदं द्वितीय-शास्त्रानं वोधम् । स चैवम् ॥—“अनाधृष्ट मसि अन्याश्वेष्ट द्वेवान् मोजो अभिश्चिपाः । अभिश्चिप्ति भवते वै वतं वत-पतिमन्यता मनुमेद्वेषां दीक्षापतिरक्षसा सूत्य सुपगेषम् सुविते मा धाः” —इति ।

॥ १भा० १९९ प० ७५० ।

गलनेकविकल्पप्रकृतिः,—यथा सुविते-शब्दस्य अन्येनान्येन धारुणा विगृह्यानेकार्थल मुक्तम् ;—इषा विगृह्य “सु हते”—इति गत्यर्थलम्, स्फुतिना विगृह्य “स्फुते”—इति च प्रजार्थत्वम्; नैव मिह । किञ्चिह्नि? एकप्रकृतेरेवायं शब्दोऽनेकार्थी भवतीत्यस्य विशेषस्योपद्योतनार्थं मुदाहरति । एव मुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे दयतिरनेककर्मवेत्येव मुक्तम् । अन्ये तु मुवते ;—यथा “सुविते”-शब्दोऽनेकार्थोऽनवगतसंखारस्य, नैव मध्यम् । किञ्चिह्नि? अनेकार्थं एवाय मिति ॥

एव मनेकार्थलं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति ;—“नवेन पूर्वे” दयमानाः स्थाम्”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे दयतीत्येष शब्दः “उपदयाकर्मा” । उपदयेति रक्षण मुच्यते । ‘नवेन’ धान्येन ‘पूर्वे’ पुराणं ‘दयमानाः’ रक्षन्तः ‘स्थाम्’, पुराणेन च नवम् ; इष्टं हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च नवस्य ; प्रसिद्धं च लोके । तसादित्यय मुपपद्यते उपदयाकर्मा । चतुर्दशेऽध्याये दृत्यस्य शेषः*॥

“य एकु इदु विदयते वसु”—“इति” † एतस्मिन् मन्त्रे “दान-कर्मा वा, विभागकर्मा वा” । “य एकु इद०—०इन्द्रो अङ्गु” ‡ । राज्ञगणस्य गोतमस्थार्षम् । ऐन्द्री । उष्णिक् । ‘यः’ इन्द्रः ‘एकः इद॒’ एक एव खतन्तः ‘वि’ विविधं ‘वसु’ धनं ‘दयते’ ददाति । कस्मै? ‘मर्त्ताय’ मनुष्याय । किञ्चक्षणाय? ‘दाशुषे’ इन्द्रवते इवौंषि । अथवा विभागकर्मा । ‘दाशुषे’ ‘वसु’ ‘विदयते’ विभजते

* दै० का० ८, ४, ६ ।

† दै० सं० १, ४, ६, १ ।

‡ “य एकु इदु विदयते वसु मर्त्ताय दृश्यते । ईशानो अप्रति क्षुत् रम्भो चूर्ण” ।

इत्यर्थः । किंस्त्रिष्टः पुनरिक्ष्वो ददाति, विभजते वा? इति ।
उच्चते;—‘ईश्वानः’ ईश्वरः, ‘अप्रतिष्ठितः’ अप्रतिष्ठितः सङ्ग्रामेषु ।
‘इक्षः’, ‘अक्षु’ किं प्रधनं ददाति, विभजते वा, ‘दाश्वषे’ यज-
मानाय; त महं स्तौमि; सेऽस्माकं मेतत् करोत्वित्यभिप्रायः ।
ईश्वानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागभार्ता दाश्वषे यजमानाय वस्त्रेक-
वाक्ये श्रूयमाणं कि मन्यत् कुर्यात्? तस्माद् वाक्यसामर्थ्यादभ
“दानकर्मा वा विभागकर्मा वा”—इत्युपपद्यते ॥

“दुर्वर्त्तुभूमिं दृथते वनानि”—“इति” * एतस्मिन् मन्त्रे
“दहतिकर्मा” । निगमप्रस्तुं निर्वचीति;—“दुर्वर्त्तुः दुर्वारः” दुर्वा-
रणीय इत्यर्थः । “अथ जिङ्का०—० दृथते वनानि” † । आग्रेयी ।
भरद्वाजस्यार्थम् । चिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्त्रते । उपज्ञ-
स्त्रितस्याग्रे: ‘अध’ अथ, अनन्तरं मेव तस्य ‘जिङ्का’ ज्वाला दारुषु
‘पापतीति’ पुनः पुनः पतति, ‘प्रवृष्ट्यः’ प्रवर्षितुः इन्द्रस्य ‘गोमु-
युधः’ गवार्थं वादे पणिभिः सह असुरैर्युधते; अथ वा ‘गोमु’
अप्सु, मेघेन सह युधत इत्यर्थः । ‘न’—इत्युपमा; इन्द्रस्य गोमु
युधत इव । ‘अशनिः’ ‘सृजाना’ तेनैव सृज्यमानो यथा पतति
अशनिर्वज्जः, तथा अग्नेज्वाला दारुषु पापतीति । किञ्च; ‘शूरस्येव
प्रसितिः ज्ञातिरग्रेः’ । यथा कस्य चिद् ‘शूरस्य’ विक्रान्तस्य वा
अप्रतिहतगतेः ‘प्रसितिः’ प्रसहनं सङ्ग्रामानुप्रवेशमार्गः छिन्नभिन्नहर्गणैः

* अ० च० ४, ९, ८, ५ ।

† “अथ जिङ्का पापतीति प्र इक्षो गोपयष्ठो नाशनिः सृजाना । ग्रार्जेषु
प्रसितिः चातिरप्त्येवं भूमिं दृथते वनानि ॥”

मतुभिः प्रकीर्णः स्थान्, एव मस्य 'अग्नेः' 'ज्ञातिः' दहनमार्गः, ईषत्-
मुष्टाद्वद्गंधमसौभृतैर्चैर्गुल्मादिभिराकीर्यते । कदा पुनरेतद् भवति ?
'दुर्बन्तः' दुर्वारः, दावाग्रीभृतः, 'भीमः' सर्वप्राणिभयद्वरो यदाय
मग्निः 'दयते' दहति । किम् ? 'वनानि' । एव मय माग्नेये मन्त्रे
वगशब्दसञ्जिकर्णे शूच्यमाणे दयनिशब्दो दहनादन्यत् कि मभिर-
धात् ? तस्मात् सामर्थ्यादिशायं "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः ॥

"विदद्विद्वर्द्यमानो विश्वचून्"—"दृति"• एतस्मिन् मन्त्रे "हिंसा-
कर्मा"। "इदः पूर्भिं०—आप्तुण्ड्रोदेष्वी उभे"† । विश्वामित्रस्य
मार्षम् । चिह्निष्ठृप् । उद्दिद्वज्जभिदोर्निष्केवत्ये निविद्वान्नीयस्य द्वुक्तस्य
प्रथमैवेयम् । 'इदः', 'पूर्भित्' असुरपुरां मेघानां वा भेज्ञा ; अद्भिः
पूर्णा अपो वा पालयन्तीति मेघाः, पुरः ; "पू पालनपूरणयोः
(क्र्या०प०)"—इत्येतत्स्य । 'आतिरत्' आभिगत् । 'दासं' दासयितव्यं
मेघम् । कैः सहायैः सह ? 'अर्केः' उक्तैः, देवैर्माध्यमिकै र्वा ‡ ।
किंलक्षणः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत् ? 'विदद्वसुः' प्राप्तधनः । किं
कुर्वन् आतिरत् दासम् ? 'विदयमानः' विविधं हिस्म 'श्वचून्' ये
मेघवधप्रतिवस्थिनः । आह ;— किं विदद्वसुलेनैवेकेन गुणेन द्वुक्तो
य इदः, स एतदकरोत् ? नेत्युच्यते ;—"ब्रह्माजूतः" च ब्रह्माणा स्फुति-
खचणेन 'जूतः' प्राप्तः, प्रौतो वा ; ब्राह्मणतत्वा ब्रौरेण 'वाणृधानः'
वद्वेमानः 'आप्तुण्ड' आपूरयति । 'रेदेष्वी' द्यावाष्टथिवौ उभे

* च० च० १. १, १५, १ ।

† "इदः पर्भिरातिरुदाच्च मृक्षेविद्वद्वर्द्यमानो विश्वचून् ।

प्रद्युम्नात्माना वाष्पुनो भृतिरुदाच्च आप्तुण्डोदेष्वी उभे ॥"

‡ परकाद् वस्थति,—"अर्को देवो भवति"—इत्यादि ५, १, ४ ।

अपि । ‘भूरिदाचः’ बज्जदानस्य इक्षो दास मातिरत् । एव मच
“विद्वसुर्दयमानो विश्वनून्”—इति अत्रुष्विधौ दयते: कि मन्त्रत्
सामर्थ्यं सुपपश्येतान्वत्र बधात् ?

“इमे सुता इन्द्रवः प्रातरित्वमा मुजोषसा पिवत मुशिना ताण् ।
शुहं हि वा मूतये वन्दनाय मा वायुसो दोषा दयमानो
अबूषुधत्”—इति । “दयमान इति” । अथ दयतिर्गत्यर्थः । दय-
मानोऽनुयमानः काकोऽन्तरिच्छेषाभस्तात् मा सुप्रं दोषाया मवेध-
यत् । मृग्योऽच शेषः ॥

“नू चित्^(१०)”—इति । एषः “निपातः” अनेकार्थलेनेह समा-
क्षातः । न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंखारोऽस्मि, अस्तानव-
गतं स्यात् । स च पुनरयं “पुराणनवयोः” अर्थयोर्वर्तते । प्रकरणोप-
पदवश्चात् पुराणतां कस्य चिदर्थस्यावयोतयति, नवतां च कस्य चित् ॥

“नू च^(११)”—“इति च”‡ । अथ मपि पुराणनवयोर्वर्थयो-
र्वर्तते । अथनु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाक्षात् एवो-
दाचतः § ॥

नू चिदित्यस्योदाहरणम्;—“शुद्धा चिन्मु०—० रजांसि”॥ । भर-
दाजस्ये मार्षम् । चिष्टुप । उक्तर्थपर्यायेष्वच्छावाकस्य भस्त्रे माष्ठन्दिने

* “पुरा अकुनियादादन्त्रूयाविभृतेवै रमण्युचं यद् वर्यांसि यज्ञकृतः”—
इति र० श्रा० ०, १, ५ ।

† १भा० १८९ श० १५ प० ।

‡ १भा० १८९ श० १५ प० ।

§ वश्वनु सर्वपुस्तकेषु समाक्षात् एव पश्चामः । १भा० १८८ श० १० प० (११) ।

|| “शुद्धा चिष्टु चिन्दपे० नूदीनु० यदाभ्यो चर्त्तर० गृह्णु मित्र । ति पर्वता
चप्रूषदो न चेदुस्त्वा इष्टवानि तुक्ततो रजांसि ॥”—इति च० सं० ४, ०, १, १ ।

सवने विनियुक्ता । ‘अद्य’ च पुरा च, तदेव कर्म ‘गदीना’ वर्तते । कतमत्? ‘तत्’ उहिश्च वहनं कर्म । कथं नाम? अस्य लोकस्योपकारायाजस्य मेता वहेयुरिति । ‘गातुं’ गमनमार्गम् ‘आभ्यः’ गदीभ्योऽर्थाय त्वम् ‘अरदः’ अखनस्यम् । किम् गमनम्? गच्छ-जयनेनेति गमनम् । हे ‘हच्छ! तदेव कर्माद्यापि वर्तते, तासां गदीनाम्, यथा आदिष्ट मेव ‘लया’ । ताभिरथापि तदनुष्ठीयत इत्यभिप्रायः । अदुक्तं पुरस्तादपि; “हन्त्रो शुचां अरदृत्”—इत्यच* । एवं तावदयं त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणामुम्भृते लोकः । किञ्च; ‘निपर्वता अद्यसदा न सेदुः’ । य एते ‘पर्वताः’ पर्वतानो लोधाः, ‘अद्यसदः’ निष्पादयित्य भवति मस्त्राभिरित्येतदर्थं मुहिश्चान्तरिक्षे लोके सौदन्ति, अवतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा; तेऽपि युध्यद्वैर्योप-मृदिता एवोदकभृताः, नौर्चैर्भूम्या भवति, निष्पत्यं ‘सेदुः’ सौद-न्तीत्यर्थः । तदेवं कृत्वा (किं बल्लनात्) सर्वथायुदकप्रदानदारेण त्वयैवेतानि, हे ‘सुकर्मन्! वृद्धौष्ठतानि ‘रजासि’ लोका इत्यर्थः । त्वम्भेदेषा मेव भवति मुदकस्य न व्यधास्यः, सर्व एवैते लोका नाभविष्यन्ति यथापि वर्तमानो नूचिदित्येष पुराणाभिधायौत्युपपद्यते । इह पुराणवयोरित्युक्तम्†, तत्र पुराणाभिधायित्वस्यैतदाहरणम्; नवाभिधायिनो “नू चिन्नु वायोर-मृतुं वि दस्येत्” अत्र हि वक्ष्यति;—“नवम्भु पुराणम्भेति ६” ॥

* प० १ च० ० पा० ४ च० १५४ ष० ।

† नाम्भेतद् क-च-पुराणम् ।

‡ प० ४० ४० ८० = प० ।

§ प० ६० का० १०, ६१ ।

नू चेत्यस्योदाहरणम्;—“नू च पुरा च सदनम्”—इति * ।
कुत्सस्ये मार्षम् । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि अग्निमारुते शत्रे जातवेदस्ये
सुक्ते शस्यते । ‘नू च पुरा च सदनम्’ अथ च पुरा च सदनम् ।
कस्य? ‘रथीर्णा’ धनानाम् । किञ्च; ‘जातस्य’ उत्पन्नस्य ‘जायमानस्य’
च अभिनिष्पद्यमानस्य भूतजातस्य ‘ज्ञाम्’ निवास मित्यर्थः ।
“तस्मात् सर्वानृद्वन् पश्चोऽग्नि मभिसर्पन्तीति विज्ञायते” † । “यज्ञ
गां शयानां निर्जगाति सृता मेता मदिदान् मन्त्रतेऽन्यग्नौ श्वेतैते
प्रविशन्तीति च विज्ञायते” ‡ । तस्मादुपपथते स्थानलं निवासलं
चाग्ने । ‘सतस्य’ निष्पद्यस्य भूतजातस्य हृ ‘गोपां’ गोप्तारम्, ‘भवतस्य’
उत्पद्यमानस्य ‘भूरेः’ अज्ञनः, गोप्तार मित्यनुवर्तते । य एवंशङ्कणो-
ऽग्निसं ‘इविषोदी’ धनस्य दातारम्, ‘देवाः’ ‘धारयन्’ भूतवन्न
इत्यर्थः । क्व? इविषेहनकर्मणि? “अथा देवा दधिरे इच्छवाहम्”
—इति वक्ष्यति ॥ । एव मिह पुरा चेत्यस्य चक्रिधौ नू चेत्येष ग्रन्थो
वर्तमानो नवाभिधायौत्पुष्पथते । पुराणाभिधायिले पर्येष्व मस्तोदा-
हरणम् ॥ १ (१७) ॥

विद्याम् तस्य ते वृथ मक्कापारस्य द्रावने । विद्याम् तस्य
ते वृथ मक्कुपरणस्य दानस्यादित्योऽप्यक्कापार च उच्यते

* “नू च पुरा च सदनं रथीर्णा जातस्य च जायमानस्य चु ज्ञाम् । चुतच
मोपां भवतस्य भूरेऽवा च्छिं चारयन् इविषोदाम्” ॥० सं० १.० ४, १ ।

† “पृथा वा वृतवः; चतुर्वेष तत् करपथति” — इत्यादि च रे० ग्रा० २, १, ९ ।

‡ “गोवै देवानां मनोता”—इत्यादि च इष्टब्दम् रे० ग्रा० २, १, १० ।

§ “निष्पद्यभूतजातस्य” च ।

|| च० सं० ५, १, १४, ४ ।

¶ “अप्यक्कापारो”—इति च ।

ऋग्वारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यक्षपार उच्चतेऽक्षपारो
भवति महापारः कच्छपोऽप्यक्षपार उच्चतेऽक्षपारो
न क्षप मृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति
वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदेऽय मधी-
तरो नदीकच्छ एतस्मादेव क मुदकं तेन छायाते । शिशीते
शृङ्गे रक्षसे विनिष्टे । निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणा-
य * रक्षो रक्षितव्य मस्माद्रहसि क्षणोतीति + वा राचै
नक्षत इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः । सुतुकनः
सुतुकनैरिति वा सुप्रज्ञाः सुप्रज्ञेभिरिति वा । सुप्राय-
णा अस्मिन् युजे विश्रयन्ताम् । सुप्रगुमनाः॥ २ (१८) ॥

“दावने(११)”—इति । एतदनवगतम् † । “दानस्य”—इत्यवगमः ।
“अक्षुपारस्य(१२)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । अनेकार्थम् । “अक्षु-
परणस्य”—इत्यवगमः । दयोरप्येतयोरेक एव निगमः ; “यम्बन्व॑सु
वरेण्य०—० मक्षुपारस्य दावने ॥” । अनेभौमिख्येय मार्षम् । अक्षु-
वाकस्य तार्तीयस्वनिके आवापे नियुक्ता ; “यदिन्द्रिचित्त”—इति, ¶
इत्यच्च । हे ‘इन्द्र !’ ‘यत्’ ‘मन्यसे’ जानीषे सं ‘वरेण्यं’ वरणीयम्,

* “विनिक्षणाय” क, च ।

† “क्षणी भवतीति” क ।

‡ १भा० ४९९ ष० १८ प० ।

§ १भा० ४९७ ष० १ प० ।

|| “बन्बन्व॑सु वरेण्य॒ मिन्द॑ युचं तदा भ॑र । द्वियासु तस्य॑ वे बुध मक्षुपारस्य
दावने ॥”—इति ष० सं० ४, १, १०, १ ।

¶ ७० सं० ४, १, १०, १ ।

एतद्वन मिति ; ‘चुञ्ज’ च, यत् युतिनिवासभूतम्, युतिमदि-
त्यर्थः । ‘तद्’ अस्मभ्यम् ‘आहर’ । कदाचित् ल माहात्यापि न
दद्याः ? अतो भूमः ;—‘तस्य’ लयाहृतस्य धनस्य ‘विद्याम्’ सम्भे-
मद्वि ‘ते’ तव खभृतस्य । किञ्चक्रणस्य ? ‘अकूपारस्य’ “अकूपरणस्य”
अकुस्तितपूरणस्येत्यर्थः । येन सम्भेन सुपूर्ण मात्मानं मन्यामहे
पर्याप्त मैहिकाय च श्रेयसे आमुषिकाय चेत्यर्थः । ‘दावने’ “दानस्य”
इत्यर्थः । ईदृशस्य भावत्कस्य धनस्य * वय मेव सञ्चारः स्वामेत्य-
भिप्रायः । एव मिह यतन्यसे वरेण्यं, युक्त्वा, तदाभरेति इत्य-
उच्चमानो धनसन्धिधानाद् दानादन्यत् कि मुच्यते ? धन मेव हि
प्रायेण मनुष्मैः प्रार्थते ; तसादचाश्रूयमाणोऽपि धनशब्दोऽथाहृतः ।
तस्य पुनः प्रार्थमानं वज्ज प्रार्थते । तसादकूपारस्येतेष शब्दोऽति-
परोऽवृत्तिः । “अकूपरणस्य”—इत्येवं परोक्तवृत्तिलेनावस्थाय, ततः
अकुस्तितपूरणस्य—इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तिलेन व्याख्यायते । अत् कुरिति
कुस्तार्थः, परणं पूरण मुच्यते ; कुस्तिं परणं ‘कूपरणम्’, न कुस्तिं
परणं ‘अकूपरणम्’ ; तस्य “अकूपरणस्य” प्रभूतस्येत्यर्थः ॥ — ॥ दान-
समधादेव “दावने”—इत्येष शब्दो दानार्थ इत्युपपत्तिः । एतस्मिन्
मन्त्रे “अकूपारस्य, दावने”—इत्यय मनयोः पदथोरनुक्रमः ; समा-
क्षाये पुनः † “दावने, अकूपारस्य”—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानु-
क्रमः ‡ । तेन ज्ञायते अन्यैरेवाय मृषिभिः समाक्षायः समा-

* “दानस्य” च ।

† “समाक्षाये गु” च ।

‡ तथा च ;—४८० १४० (१८० १८० १० १० प०) इष्टम् ।

आतः”, अन्य एव चार्यं भाष्यकारं इति; एको हि समाधानं भाष्यं च कुर्वन्, प्रयोजनसाभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभद्यत् । अविवचितार्थास्मैते मन्त्रे । निगमाः, तेषु सम्बन्धा काकतालौयन्यायेन ३ कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे दृत्यदोषः ॥

“आदित्योऽप्यकूपारः”—इति “उच्यते” । किं कारणम्? स हि अकुत्सितस्य महतोऽध्यनः पारयिता भवति; उदयादारभ्य धात्रदस्त मिति । “समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते”, असावपि इकुत्सितपारः आत्मनैव भवति । “महापारः”—इति पर्यायेषार्थवचनम्; विक्षीर्षपार इत्यर्थः । “कच्छपो ऽप्यकूपार उच्यते” स हि “न कूप मृच्छति” अस्योदकलात्; किं तर्हि? यत्र बङ्ग प्रकीर्ष मुदकम्, तत् स्थानं गन्तु मिच्छति, समुद्रं नदीं वाँ । आख्यानप्रसक्त मुच्छते;— “कच्छपः”, “कच्छम्” आत्मनो मुखसम्पुटं “पाति” रुचति; स हि किञ्चिद्दृष्ट्वा स्फरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति; मुच्छुटे हि

* एव समाधायशब्देन ‘विषष्टु’-नाम समाजायो बोडकः, वेदाङ्गेष्यपि वेदव्याख्यादेष्यपि समाधायशब्दः प्रयोजोऽप्य उत्तिष्ठता, रत्नाकारभे याक्षेवापि ।

† भाष्यकारो याखः ।

‡ “मन्त्रा” क, च ।

३ एव च “बौः, या, चमा (१भा० ९४० ५८०)”—रत्यादिपदसमाधायो च शास्त्रहत इत्यर्थं पठितः ।

॥ काकावस्थं तालपतनं स्मैति युगपत् सधूरं काकतालौय मुच्छते ।

¶ प्राचीनपुस्तकेषु सर्वत्रैव “कच्छपो”—इति, चायतनौयेषु तु सर्वत्रैव “कच्छपो”—इति; एव सम्बन्धापि च-विशिष्टपदमाने इत्यर्थते । लिपिभेद एवास्थ कारणमनुभौयतेऽसाधिः; चक्षि च पर्वतनौयायतनौययोः ‘इ’-वर्णवेदाकारभेदस्तु चायतनौयानां ‘इ’ एव प्राचीनानां ‘च’ इति वस्तुते ।

कच्छशब्दः प्रसिद्धः, प्राणिवाच्यः कच्छपुट इति च । “कच्छेन”
कटाहेन इतराण्यनानि पातीति वा ; स हि किञ्चिद् दृंष्टां सर्वाण्य-
फ्रानि कठाह एवानुप्रवेश्य कूर्मलैनैवावतिष्ठते* । अथ “वा” “कच्छेन”
मुखमध्युटेन “पिबतीति” कच्छपः । विष्णुप्रसन्नः कच्छशब्दो निर-
च्यते ;—च एष कच्छो मुखमध्युटः कटाहो वायं कच्छः, आह
किमुक्तं भवति ? “खच्छः”—इत्युच्यते ; स हि “खच्छदः” खम्
आकाशं छादयति, स हि मध्ये सुखिरो भवति । “अथ मपौतरों
नदौकच्छ एतमादेव” क-सञ्ज्ञकेन उदकेन “द्वाद्यते” इति कच्छः † ॥

आदित्योऽप्यकृपारः ‡, समुद्रोऽप्यकृपारः, कच्छपोऽप्यकृपार ;—
इत्येतेषु निगमाः पर्यन्ताः ॥

“शिशीते(४)”—इति ४ । एतदनवगमम् । “निश्चति”,—इत्य-
वगमः । “वि ज्योतिषा ०—० विनिच्चे ॥”—इति निगमः । दृष्टे
नाम अनुच्छस्येय मार्षम् ; आत्रेयस्य वा कुमारस्य ; उभयोर्वा ।
प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्ते । ‘वि भाति’ ‘शिशीः’ नानाप्रकारं
भाति । केन ? ‘वृहता ज्योतिषा’ । स एवं विभासमानः किं
करोति ? ‘आविर्वश्यानि छणुते’ ; ‘आविष्करोति’ प्रकाशीकरोति
‘विश्वानि’ सर्वाणि भृतानि । ‘महिला’ महत्वेनेत्यर्थः । किञ्च ;

* “कूर्मलैनैवावतिष्ठते”—इति क, च ।

† “पुसि कच्छश्याविष्ठः”—इत्यमर १, १, १० ।

‡ “अकृपारः सज्जितो मातरिषा (च ० स ० द, ३, ०, १.)”—इत्याह वाच्या-
नावसरे “अकुत्प्रितपारो महागतिरादित्यः”—इत्याह साथः ।

५१८० ११७ ४० १० प० ।

॥ “वि ज्योतिषा वृहता भात्यग्निराविर्विश्यानि छणुते महिला । प्रादौभूताः
सद्यते दुरेवाः शिशौते प्रह्ले रच्छे विनिच्चे ॥” च ० स ० द, १५, १ ।

“प्रादेवीर्माया: सहते”; ‘प्रसहते’ प्रकर्षेणाभि भवति । किम्? ‘अदे-
वीर्माया:’ आसुरौरित्यर्थः । ‘दूरेवा:’ दुरवा:, दुर्लभं वा ०; अ
द्युग्रेज्ञप्रिरक्षि । किंच; ‘शिशीते इट्टङ्गे’ यथा हि दृष्टभज्ञाताविज्ञन्
इट्टङ्गे तीक्ष्णीकरोति, एव मग्निपि दाहणि इहंसौक्ष्मीकरोति
व्याख्याः । क मर्यं पुरुषात्य? “रक्षो विनिक्षणाय” विहिंसनाथे-
त्यर्थः ॥ अत इट्टङ्गशब्दस्विधानात् “शिशीते”—इत्यस्य तीक्ष्मार्थ-
स्तम्, तीक्ष्मीक्षतैर्द्वयिर्विभिर्विनिक्षणम् सुपपश्यत इति ॥ निगमप्रसङ्ग
सुच्छते ;—“रक्षः रक्षितयम्” हि शरीर मसाङ्गवति, रक्षो हि †
मानुषान् भवति । “रहसि वा” विविक्ते प्रदेशे रक्षः “क्षणेति”
हिनसौत्यर्थः । “राचौ नक्षते” गच्छति—“इति वा” रक्षः ॥

“सुतुके(१५)”—इति † । एतदनवगतम् । पञ्चेण चानेकार्थम् ।
“सुतुकनः”—इत्यवगमः; “सुतुकनैरिति वा” । “स आ वैक्षि०—०
एइ गम्याः”—इति निगमः६ । चितस्ये मार्षम् आप्यस्य । प्रातरनु-
वाकाश्चिनयोः शस्यते । यस्त्रिं ‘दिवस्यूचियोः’, ‘युवत्योः’ सम्मिश्रभवन्योः
थानि भूतानि आन्तरा वर्तन्ते, तेषां सर्वेषाम् ‘अरतिः’ त्वं सेवास्तमतिः,
पर्याप्तमतिरित्यर्थः । ‘स’ एवंस्त्रियस्त्र मसाकम् ‘आ वक्षि’ आङ्ग-
थसि देवान् ॥; ‘महि’ महत इत्यर्थः । स एवम् ‘आ सत्मि च’ आसी-

* “दुर्लभा वा” क, च ।

† “तवि रक्षो” व ।

‡ १भा० ६१० ४० ११ पं० ।

§ “स आ वैक्षि महि च आ च सत्वि दिवस्यूचियोररतियुक्तयोः । उप्पिः
सुतुकः सुतुकैरित्यै रभेज्ञी रभेज्ञी रह गम्याः ॥”—इति च० स० ०, ५, ११, ० ।
॥ “रताभिर्वै देवान् यजमानो ऋथति, तदाऽतौला माऽतिवम्”—इत्यादि
१० भा० १, १, १ इत्यम् ।

दसि च होहले । ‘अग्निः’—इत्येतत् पदं समोधनवेन ॥ विपरिणम्यते,
 ‘आ वति’—‘आ च सत्यि’—इति मध्यमपुरुषयोगान्मन्त्रस्य । हे अग्ने !
 यस्त्वं मेव युण्युक्तः ‘सुतुकः’ “सुतुकनः” सुगमन इत्यर्थः; अथ वा “सु-
 प्रजाः” । तु गित्यपत्यनाम सु पठितम् । हिरण्य मपत्य मभिप्रेत मग्ने ;
 “हिरण्यरेता अग्निः”—इति श्रूयते †, “अग्नेरपत्य प्रथमं सुवर्णम्”
 —इति च ‡ । ‘सुतुकैरेव’ सुगमनैरस्यैः; अथ वा “सुप्रजाभिः”
 कुलजैरित्यर्थः । अथ वा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः; शोभनाना
 मेवाश्वानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजादारेण चाग्निः स्तुयते ।
 अथवा स एवाग्निः ‘सुतुकः’ “सुप्रजाः” ॥ अपत्यस्त्राष्ट्र सर्वाः प्रजाः;
 तास्त्र प्रति कल्याण इति “सुप्रजाः” । ‘रभस्तद्विः’ लरितैः ‘रभस्तान्’
 स्तुयं च लरितः ‘एह गम्याः’ आगच्छेस्त्र मिह कर्मणि, नित्यं इवांषि
 वोद्गुम् ; कर्मेव तवेद मित्यभिप्रायः । एव मेतदिति “सुतुकः”—इत्य-
 ग्निविशेषणम्, सुतुकैरस्यैरित्येतस्मान्तौयास्मन्भादित्युपपत्तिः ॥ ५८ ॥

“सुप्राचणाः”^(४)—इति ॥ । एतदनवगतम् । “सुप्रगमनाः”—इति
 अस्त्रप्रतीतिः । यज्ञगृहदारोऽभिधेया यास्कमतेन, शाकपूणेस्तु अर्चिषः ।
 “डेता यज्ञद् ॥————० होतुयज”^{१०}—इति निगमः ** । मैत्राव-

* “सुमोधनार्थलेय” च ।

† १भा० १०१ ४० १४० १४० १४० (१) ।

‡ ‘रिराण्यदक्षम् (क० सं० ६, ८, १४, १)”—इत्यादिषु बड़खेति श्वेतम् ।

§ “बग्निवैस्तानरः प्राच्यावयत्, तस्य यज्ञेतसः”—इत्यादि च रे० ज्ञा० ६, ६, १० ।

|| “सुतुकप्रजाः”—इत्येकपदं ग-पुस्तके ।

॥ १भा० १०७ ४० १८० १८० ।

** “डेता यज्ञदुर्भाष्याः कवयोऽकोषधावनीवद्वाताभिर्जित्वां विपक्षोऽभि-
 वयत्वां सुप्रायुणा शुभिन् युजे विशयका सूत्राण्डेष्व व्यक्तवायस्य होतुयज”^{११}—इति
 य० क्वा० सं० (वा० सं० १८, ५) ।

इषो* नवीति ;—‘होता यज्ञत्’ होता यज्ञतु । किम्? एताः ‘दुरः’
यज्ञग्रहदारः; अथवैता अन्यर्चिषः । ‘ऋब्दाः’ महत्यः; अथवा
हिंस्ताः; दार्चेव हि यो निवारणीयः, स हिंस्ते; अर्चिषान्तु
हिंस्त्वा मुपपद्धत एव । ‘कवथः’ विकर्त्तिताः, कुषिताः † इत्यर्थः;
कपाटवत्यो वा यज्ञग्रहदारः । ‘अकोशधावनौः’ अकोशधावनौः;
तासु हि संटुतासु इव्यकेशः सुरक्षा भवन्ति; अर्चिष्वपि हविः
प्रज्ञिसं नान्यते धावति, किं तर्हि? देवानेव प्राप्नोति; एतदकोश-
धावनौत्व मर्चिषाम् । एवंकल्पणा एता दारः, अर्चिषो वा ‘उदा-
ताभिर्जिहताम्’; ‘उज्जिहताम्’, उज्जिहत्तु, ‘आताभिः’ दिग्मिः ‡;
‘विश्वयन्ताम्’ च ‘पक्षोभिः’ विश्वयन्ते कपाट-संवरणैः दारः; अर्चिषस्तु
हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षोभिः खैरेवावयवैर्विश्वयन्ताम् । विहृतास्य
यत्यः ‘सुप्रायणाः’ “सुप्रगमनाः” भवन्तु ऋलिङं प्रति दारः; अथ
पुनरर्चिषस्तो हविषः सुप्रगमनाः सन्तु । सामान्यं मेवेद मात्रासं
यत्, पुनर्स्त्रिम्बेव वर्तमाने कर्मणाशास्ते;—‘अस्मिन् यज्ञे’ ‘विश्र-
णमाणी’ विश्वयन्ताम् ‘ऋताशृधः’ यज्ञवद्वैयित्र्यः । या एता एवंकल्पणा
दारः, अर्चिषो वा; ता अस्या ‘आज्ञास्य व्यन्तु’ य आसां खांडः,
तं पिवन्तु । हे ‘हेतः! त्वं मपि मया प्रेषितो ‘यज्ञ’ एताः ॥ एव-
नेव ‘सुप्रायणाः’—इति दुरा मर्चिषां वा सन्त्रिधौ शूयमाणः सुप्रग-
मनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ १ (१८) ॥

* मैत्रावदः चलिग्विशेषः, स च सप्तसु चोदयु दत्तौयः; तस्य च पश्चदविष-
च्छिष्मस्यो भागः । र० ग्रा० ५, १, १०. किष० १, १।

† “कुषिताः” ग ।

‡ ‘आताः’ दिग्मिः ५ भा० १८ प० १८० ८८० (१) ।

देवा नो यथा सद् मिदृधे असुन्नप्रायुवो रक्षिता-
रै दिवेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा वर्जनाय स्वरप्रा-
युवोऽप्रमाद्यन्ते रक्षितारश्चाहन्यहनि च्यवनं चृषिर्भ-
वति च्यावयिता स्तोमानां च्यवान मित्यप्यस्य निगमा-
भवन्ति । युवं च्यवानं सुनयं यथा रथं पुनर्युवानं
चरथाय तक्षश्युः । युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं
पुनर्युवानं चरणाय ततक्षश्यु युवा प्रयौति कर्माणि
तक्षतिः करोतिकर्मा रजो रजते ज्योती रज उच्यते
उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽस्तुगहनी रज-
सी उच्यते (रजांसि चिच्चा वि चरन्ति तन्यवै इत्यपि
निगमो भवति*) इरो इरते ज्योतिर्हर उच्यते
(उदकं इर उच्यते†) लोका इरांस्युच्यन्ते‡ । (अस्तु-
गहनी इरसी उच्यते । प्रत्यमे इरसा इरः शृणीही-
त्यपि निगमो भवति§) जुहुरे विचितयन्तः । जुह्विरे
विचेतयमाना व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पुदं देवस्य
नमस्ता व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि श्रूर पुरोक्ताश-
मिति ॥ खादतिकर्मा । वीतं प्रातं पर्यस उस्त्रियायाः ।

* क-च-ग-पुस्तकेषु नास्येष पाठः ; एतिष्ठतापि न वाचातः ।

† नास्येष पाठः च-पुस्तके ; एतिष्ठता तु स्तैषतः ।

‡ “इरा उच्चने”—इति क. च. ग ।

§ क-च-ग-पुस्तकेषु नास्येष पाठः ; एतिष्ठतापि न इहीतः ।

|| “पुरोक्ताश मिति”—इति च-पाठः ।

अश्रीतं पिबतं पथस उस्त्रियाया उस्त्रियेति गोनामेन्द्रिया
विणोऽस्यां भूगाः (उस्त्रेति च *) । त्वा मिन्द्र मुतिभिः
सुते सुनीयासो वस्यवः । गोभिः क्राणा अनूषत् ।
गोभिः कुर्वाणा अस्त्रोषत् (†) । आ तू षिञ्च
इरि मूर्ति द्रोहुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । आ
सिञ्च इरिं द्रोहुपस्थे इममयस्य इरिः सेमा इरितव-
र्णोऽय मपीतरो इरिरेत्सादेव । वाशीभिस्तक्षताश्म-
न्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति
वा । स शङ्कृदृयो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपिंग-
कृतं नः । स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य
मा शिश्रदेवा अब्रह्मचर्याः शिश्रः अथुतः । अपिंगकृतं
नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ ३ (१६) ॥

“अप्रायुवः (१०)”—इति । एतदमवगतम् । “अप्रमाद्यन्तः”—
दृत्येव मर्थप्रतीतिः । “आ नो भद्राः क्रतवो०—०दिवेदिवे”—इति
निगमः * । गोतमस्ये मार्षम् । अग्निष्टोमे महाव्रते हत्तीयसवने
वैश्वदेवे शस्ते शस्ते । ‘आ यनु’ उपयनु, अस्ताकं ‘भद्रा’ भन्द-

* रथ च पाढो न विद्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† रथे व हत्तीयसवः परिसमाप्तो दम्भते क-ख ग-पुस्तकेषु ।

‡ १०० १६८ ४० १ य० ।

§ “आ वा भुद्राः क्रतवो यनु विष्वेत्साद्वासो अपरौताप्त उद्दिदः । देवा
नो यथा सद्भिर्द्वये असुद्वायुवो रज्जितार्दा दिवेदिवे ॥”—इति ४० सं०
१, ५, १५, १ ।

नीयाः, स्तुत्याः । ‘क्रतवः’ सोमक्रतवः, कामा वा । ‘विश्वतः’ सर्वतः, सर्वदैव यथाविहितेषु कालेषु । ‘अद्भासः’ अनुपहताः, अविगुणाः, कैश्चिदपि दस्तुभिः । ‘अपरीतासः’ अपरिप्राप्तपूर्वाः, असच्छक्तुभिः । ‘उद्दिदस्य’ उद्देत्तारः, एषां चयाणा मपि लोकानाम्; येषां फले-नैतान् जौनपि लोकानुद्दिद्वैमहि*, ते आगच्छक्तु । किञ्च; तथा च तेऽत्यर्थं मविगुणा आगच्छक्तु, ‘यथा’ तैः परितोषिताः सन्तो ‘देवाः’ सदैव नित्यं भेवासाकं वर्द्धनायोद्यताः ‘असन्’ सुरित्यर्थः; भाष्येऽपि † “स्तुः”—इत्येष पाठः । ‘अप्रायुवः’ अप्रमाद्यन्तः, प्रमादं मकुर्वाणः; असमुच्चामाना इत्यर्थः । वर्द्धयितारे ‘रक्षितारः, च । ‘दिवेदिवे’ अहन्यहनि यथा खुल्लथा ते सोमक्रतवः, सगुणाः कामा वा आगच्छक्तु । अच “अप्रायुवे रक्षितारः”—इति रक्षितप्रस्त्रेन समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थलम्; रक्षणे हि सत्य-प्रमादस्येष्टत्वात् ॥

“च्यवनः(१८)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । “च्यवनः”—इत्येव मर्त्यप्रतीतिः । “स्वपिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्, “च्यवनम्”—“इति” । एवम् “अयस्य” स्वष्टेष्वगुपत्रस्य ई छन्दसि “निगमाः” सन्ति । च्यवन इति प्रसिद्धु भेवेति कृत्वा निगमं न पठति ॥; इतरथा तप्रसिद्धु मल्पप्रयोगस्तैतदिति कृत्वा पठति;—“युं च्यवनम् ०—०

* “विन्देमहि”—इति ग ।

† याख्यैऽप्तिप्रेव निरपेत्रीति यावत् ।

‡ १भा० ४८८ ४० ० पं ।

§ तथा द्वैतरेयकम्,—“च्यवनो भागेवः ग्राह्यातां भागव मभिविवेच” ८,४,० ।

॥ अक्षकसंहितायाम्—१, ११, २.—०, १८, १.—८, २१, ६,—१९, ४.—१० १८, ५. असो इत्थाः ।

प्रवाच्या” * । काञ्चीवत्या घोषयाः इय मार्षम् † । प्रातरनुवा-
काश्चिनयोः ग्रस्यते । अश्चिनावुच्येते ;—हे अश्चिनौ ! “युवां”, ‘च्यवा-
नम्’ च्छिं च्यावच्यितारं स्तोमानाम् । ‘सनयं’ उद्दृं गमनासमर्थं
सन्तम् ‘यथा’ चिरन्तनं ‘रथं’ गमनासमर्थं कस्त्रिच्छिल्पौ गमनसमर्थं
कुर्याद्, एवं ‘पुनः युवानम्’ च्यवन च्छिं ‘चरण्याय’ ‘चरण्याय’
गमनार्थम् ‘तज्जथुः’ कृतवन्तौ स्त्र इत्यर्थः । किञ्च ; ‘निष्टैय्य मूर्ह-
णुः’ निष्टहयुः, निष्टहयुः तौ स्त्रः, ‘तौय्य’ तुण्णा मपां ‡ सहातं
मेघानाम् § । क पुनः निष्टहयुः ? ‘अद्यत्यरि’ चिरन्तनीना मन्यासा
मपा सुपरि ; अनुपक्षीणास्तेवान्यासु वार्षिकाखण्णु, तासा मेवेपरि
लोकानुग्रहार्थं मन्य मुदकसहातं निष्टहयुः । तान्येवमादौनि कर्माणि
‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि । युवयोः ‘सवनेषु’ यज्ञेषु ; प्रातःसवना-
दिषु वा ‘प्रवाच्या’ प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोत्राणाम् ॥ एव मेत-
स्मिन् मन्त्रे “च्यवानः”—शब्देन च्यवन एव च्छिरुक्तः ; स हि श्रूयते
सौकन्ये आख्याने ;—जीर्णः सन्धिभर्ता पुनर्युवाहत इति ॥ । तस्मा-
दुपद्यते ॥ निगमप्रसक्त मुच्यते ;—“युवा, प्रयौति कर्माणि” मिश्र-
यति । “तच्चतिः करोतिकर्मा” करोतीत्यर्थः ॥

* “युवं च्यवानं सनयं” यथा रथं पुनर्युवानं चूरच्याय तज्जथुः । निष्टैय्य मूर्ह-
चुरद्युष्यस्ति विषेत् सा चां सवनेषु प्रवाच्या ॥”—इति च० सं० ०, द, १५, ४ ।

† कच्चीवत्या दुष्टिता वेषा नाम त्रिष्वादिनी च्छिः । च० सं० १, ११०,
०;—१११, ५.—द, ४६, ०.—१०, ४०, ५;—४८, १;—१०६, १०;—११८,
४ च्छेष्टा द्रष्टव्याः । कच्चीवाद्यतरेतके सुपरिचितः, तथा चिः,—“एताभिर्दाश्चिनौ:
कच्चीवान् प्रियं धामोपागच्छत्”—इत्यादि ऐ० त्रा० १, ४, ४ ।

‡ १भा० ८९ प० १४० १५४० (११) ।

§ “सहातं मेघम्”—इति ग ।

|| च० सं० १, द, ८, ५. इष्टव्यम् ।

“रजः(१६)”—इति ० । अनेकार्थम् । “रजते:”—इति व्युत्पन्निः ॥ “ज्योती रज उच्यते”; तद्विंश्चयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन । “या ते^१ अग्ने रजःश्च तनुः”—इत्येवमाग्नुदाहरणं द्रष्टव्यम् ॑ । भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् न पठति ॥

“उदकं रज उच्यते”; तदपि हि स्वेन स्वेहाख्येन गुणेनानुरच्छयति । “भुवा यज्ञस्य”—इति निगमः ॒ । हे अग्ने ! त्वं मेवाख्य ‘यज्ञस्य’ ‘भुवः’ पृथिवीलोकादसुं लोकं ‘नेता’ । ‘रजसः’ उदकस्थ च नेता ; “अग्नि वा इतो वृष्टिं यमौरययति”—इति हि वक्ष्यति ॒ । क्षुपुनर्नेता ? ‘यत्र’ यस्मिन् लोके ‘नियुक्तिः’ अश्वजातिभिः ‘शिवाभिः’ सुखतमाभिः सहितं ‘वायुम्’ अन्तरिक्षानं ‘सच्चसे’ संसेवये त्वम्, तत्र नेता, मध्यस्थानानां देवानां स्थितये । किञ्च ; त्वं मेव ‘दिवि’ अवस्थितः सर्वभूतमुर्द्धानं ‘दधिसे’ धारयसि । यज्ञाभिनिष्पन्नेनेतो लोकादतेन ॥ इविषा ‘स्वः’ स्वराख्य मादित्यम् ॥ । किञ्च ; त्वं मेव एतां ‘जिङ्कां’ व्यालाम्^{**} अत्यहुताम्, आत्मनः सकाशात् ‘चक्रषे’ पुनः पुनः करोषि । यः अस्मद्प्रदत्तानि इवौंषि उपचिपात, यस्त्वं मेवज्ञुण्युक्तसं तां वय मेतस्मिन् कर्मणि ‘इच्छवाहं’ इविषां वेढारम्,

* १भा० ६५८ प० १४ ये ।

† य० वा० सं० ५, ८ ।

‡ “भुवे॑ यज्ञस्य॑ रजस्य॑ नेता॑ यत्रा॑ नियुक्तिः॑ सच्चसे॑ शिवाभिः॑ । दिवि॑ मर्द्दार्थ॑ दधिये॑ स्वर्ण॑ जिङ्का॑ मंग्रे॑ चक्रये॑ व्युवाह्यम् ॥”—इति ४० सं० ०, ६, ४, ९ ।

५ प० दै० का० ०४० ६पा० १४० ।

॥ “सोकादूढेन” न ।

॥ प० ११० प० १४० ६पा० १४० ।

** “या ते जिङ्का”—इत्यस्य सायद्यौश्यवाक्या द्रष्टव्या (च० सं० ६, ४, १, ५) ।

अनेन पुरोडाग्रास्येन ‘हविषा’ * यजामः । पौर्जमासस्याग्नेयस्य
हविषो याज्यैषा ॥

“लोका रजास्युच्चन्ते”; तेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते । “त्वया-
दृश्वानि सुकृतो रजासि” (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)—इति व्याख्यातो
निगमः † ॥

“अस्मगहनी, रजसी उच्येते” । अस्मग् रधिरम्, अस्मक् च अहश्च
अस्मगहनी; ते अपि रजसी उच्येते । “मासि मासि रजो द्वासां
दुष्कृतान्यपकर्षति”—इति (?) रधिरस्योदहारणम् । “अहश्च कृश-
महुरर्जुनस्मू”—इत्यङ्गः † उदाहरणम् ॥

“हरः”**—इत्येतदनेकार्थम् ‡ । “हरते:”—इति व्युत्पत्तिः ।
“ज्ञोति हंर उच्यते”; तद्विश्वियते, हरति वा खेहम्; विरची-
करते ति । हरति वा तम इति हरः । “या ते अग्ने हरःश्या तनूः ॥”,
“अग्ने यज्ञे हरस्तेन तं प्रति हरु ॥”—इत्येवमादयः प्रचुरा एव
निगमा इति अचापि भाष्यकारो न पठति ** ॥

* “पुरोडाग्रः सिद्धवेऽयजति, इविरेवासा रत्नं सद्यतोष मूर्जं मात्राम्
यते”—इति (ऐ० वा० २, १, ६), “उविर्वाऽयतद्व चकुर्यूतम्”—इति च (ऐ०
वा० १, ६, ५) ।

† पु० ४१५.४० १९ प० “ब्राचिन्द्र”—इति मन्त्रवाक्षानावस्ते इति यावत् ।
च-च-पुस्तकयोर्मुखे एव “रजासि चित्ता (ऋ० सं० ४, ४, १, ५)”—इति
निगमो हम्मते ।

‡ च० सं० ४, ५, ११, १ । तत्र हि “रजसी”—इति पदस्य ‘सखभासा सर्वे-
जग्मद्वयक्तो’—इति सायदीयवाक्यादोराचपरा ।

§ १८ा० ४१५.४० १५ प० ।

|| च० वा० सं० ५, ८ ।

¶ च० च० सं० १, १५, १ ।

** च-च-पुस्तकयोर्मुखे एव “प्रत्यग्ने हरस्ता (ऋ० सं० ८, ४, १, ५)”—इति
विगमो हम्मते ।

“उदकं हर उच्चते”; तद्वि द्वियते प्राणिभिः जीवनाय ॥
“लोका हरांसुच्यन्ते”; तेभ्यो हि चौण्पुष्टाः प्राणिनो
द्वियन्ते ॥

“जुङ्गरे”^(१)—इति । एतदनवगतम् । “जुङ्किरे”—इत्यव-
गमः । “जुङ्गरे विचितयन्तोऽपुरं पुरं विविश्छुः”^(२) । व्येराचेय-
स्थार्षम् । जुङ्गरे, जुङ्किरे, जुङ्कति । योऽग्निं ‘विचितयन्तः’ ‘विचे-
तयमानाः’ कर्मकर्त्तृमाधनानां याथात्मेव वेदान्तदर्शनेन जानानाः,
ये च नराः ‘अनिमिषम्’ आदरवदवस्थान मात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो
‘नृमण्’ योगबल मात्मनः कर्मणि वर्तमाने ‘पात्ति’ रक्षन्तीत्यर्थः ।
आह;—ये एवं गुणयुक्ताः, किं तेषाम्? इति । उच्चते;—‘आ दृढां
पुरं विविश्छुः’ ते ‘दृढां’ नित्यम्, अनावृत्ये परब्रह्मयौ ‘पुरम्’ हैं,
इमा मदृढां श्वैरपुरं पापिष्ठां हित्येत्यभिप्रायः ॥ विचेतयमाना
हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो इतनादृते कि मन्त्रत् कुर्यात्, येन दृढां
पुर माविश्येयुः? शब्दसारूप्य मपि च “जुङ्गरे”—इत्येतस्मिंश्चब्दे-
उत्थेव । प्रकरणाचेय माप्येयौ चक् ॥ । तस्मात् “जुङ्गरे”—इत्येष
शब्दो इवनार्थं एवेत्युपपद्यते ॥

* “अथातो ब्रह्माः परिमरः”—इत्याद्यैतरेयान्यवाच्य इष्टव्यः ।

† १३० ६६६ ४० ९ पं० ।

‡ “जुङ्गरे विचितयन्तोऽग्निं विचेयं वृभवं पात्ति । आ हृष्वर्णं पुरं विविश्छुः”^(३)—
इति च १३० ८० ४, १, ११, १ ।

४ “अथस्यौ सेवेमा मकुर्वत, रजता मन्त्रिक्षम्, उरिष्ठों दिवम्”—इत्यादि
८० १३० १, ४, ५ ।

॥ “वृहद्यो”—इत्यादिदश्चत्तानां चतुर्थगवमवर्जितानां प्रातरनुवाके आप्येष
क्रतावेष विलियोगदर्शनात् (चा० ४, ११) ।

“व्यन्तः^(४१)”—इत्येषोऽनेककर्मा^{*} । यस्माद्भातोरथं इद्दो निष्प-
श्चते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः । “वी गतिप्रजननकान्धग्नस्ताद-
नेषु (अदा० प०)”—इति । तथाः;—“पदं देवस्य नमस्त्रा व्यन्तः
०—० रणयन्त मन्दृष्टौ” † इत्यच “पश्यतिकर्मा” । भरदाजस्येय-
मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः श्चते, पश्चै च विनियुक्ता । ‘पदं’
स्तानम्, अवस्थानं याथात्मम्, ‘अग्नेः’ ‘देवस्य’ दानादिगुणयुक्तस्त
‘व्यन्तः’ पश्यन्तो जानानाः । ^१ केन ? ‘नमस्त्रा’ नमस्कारेण, ‘सुत्या’
मन्त्रेणत्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव इग्नेराध्याधिभूताधियज्ञेभ-
वस्थानं याथात्मतो दृश्यते । पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः‡ ; पदस्तोऽय
मिति हि वकारो भवन्ति लोके । अथ वा ‘नमस्त्रा’ अस्मेन ई,
इविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम् । ‘अवस्थवः’ अव इच्छमानाः, अक्ष
मात्मनः प्रार्थयमानाः । य एव मग्नेः स्तुतिभि विदांसेऽयाथात्मम्;
अक्षै वा अभ्युद्यतैः अव इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निं सुपासते । किनेषाम् ?
इति । उच्यते ;—‘अव आपन्’ । किंक्षत्वं पुनराभ्युवन्ति ? ‘अमृ-
क्तम्’ अमृदितम्; अनुपभुक्त मन्यैः । किञ्च ; ‘नामानि चित्’ ; ये
क्षेते यन्यमात्राधेतारः, केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभावे-
नावस्थितानि धारयन्ति, अनर्यज्ञाः, ‘यज्ञियानि’ यज्ञार्हाणि ; तेऽपि
‘भद्रायां’ भन्दनौयाथायाम्, अग्नेः ‘सन्दृष्टौ’ सन्दर्शने ‘रणयन्त’
रमयन्यात्मानम् । तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्वेवाग्निरित्यभिप्रायः ॥

* १भा० ६३३ ई० १० प० ।

† “पदं देवस्य नमस्त्रा व्यन्तः अवस्थाः अव आपुम्बूत्तम् । नामानि चिदू दधिरे
युज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त मन्दृष्टौ” — इति च० स० ४, ४ १५, ४ ।

‡ ‘पदं अवस्थितचापस्थानस्ताकात्तिवसुपु’—इत्यमण २, २, ८६ ।

§ १भा० १११ ई० १४० ७४० (११) ।

एव मेतस्मिन् मन्त्रे “पदं देवस्य नमसा व्यन्तः अवस्थावः अव आपन्”—इत्येतेषां पदाना मेकवाक्ययोगाद् “व्यन्तः”—इत्यस्य ग्रन्थस्य पश्चात्यर्थाऽप्युपद्यते ॥

“इमा ब्रह्मा ब्रह्मवाहः—० पुरोऽग्नाशम्”*—इत्यत्र “खादति-कर्मा”। विश्वामित्रस्ये मार्षम्। रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये ब्राह्मणास्त्रंसिनः † ग्रस्ते विनियुक्ता। ‘इमा’ इमिन, ‘ब्रह्मा’ ब्रह्माणि, चतुर्थजुषामाख्यानि स्वरसौष्ठुवादियुक्तानि, अस्माभिः ब्रह्मणोऽस्य इविषः वहनसमर्थानि, तां प्रतिक्रियन्ते, उच्चन्त इत्यर्थः। यज्ञो ब्रवीति;— हे इन्द्र ! ‘आ वर्हिः शौद’ आशौ-देदं वर्हिः प्रति। आशौनश्चैतस्मिन् वर्हिषि, ‘वीहि’ भज्य एत ममत्वादत्तं हे ‘शूर’ ! ‘पुरोऽग्नाशम्’†॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे ‘वीहि शूर पुरोऽग्नाशम्’—इत्येतसादेकवाक्यसंयोगाद् “वीहि”—इत्येष ग्रन्थः खादनार्थः प्रतीयति; कि मयं वर्हिव्याशौन इन्द्रः पुरोऽग्नाशस्यान्यत्र भज्येत् कुर्यात् ? प्रसिद्धुम् लोके कठिनद्रव्यस्य भज्येत्, भज्यति मोदकादीनि । तस्मात् सामर्थ्याऽन्तर्ज्ञानार्थाऽथ मित्युपपद्यते ॥

“वीतं पातं पय॑सः”—इत्यत्राशनार्थः। “ज्ञत वां विज्ञु०—०

* “इमा ब्रह्मा ब्रह्मवाहः श्रियन्त आ वर्हिः शौद। वीहि शूर पुरोऽग्नाशम्”—इति च० सं० ३, ३, ३, ३।

† सप्तवेदपु द्वितीयो ब्राह्मणास्त्रंस्तो (रेण ब्रा० ६, ३, २.)। “स्वं (सक्षिप्त) ब्राह्मणास्त्रंसिनः”—इति च रेण ब्रा० ७, १, १।

‡ “पुरो वा एतान् देवा अन्नत यत् पुरोऽग्नस्तु पुरोऽग्नाना पुरोऽग्नाशम्”—इति रेण ब्रा० १, ३, ४।

उच्चियायाः” * । मैत्रावहणेषां † । चिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् । मित्रावहणाबुच्छेते ;—‘उत वां’ अपि युवयोः, एतासु ‘विजु मथासु’, एतेषु मनुष्येषु मदयिवषु वर्चमान मेतद् ‘अन्धः’ इविलक्षणम् ‡ ; यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्गां देयं पर्याख्यम् § आज्याख्यघ ॥ । तदेव ‘गावः’ एताः ‘च आपः’, ‘देवौः’ दानादिगुणयुक्ताः । आपां गवा मुपकारं कुर्वन्त्यः, ‘पौपयन्त’ वर्द्धयन्तीत्यर्थः । यदेतदशनपानयोग्यम्, आज्यं साक्षायलक्षणम् ¶ आभिरङ्गिर्गम्भिश्च युवयो रन्धो वर्धते । ‘उतो नो अस्म’ अप्यस्य इविषो-उम्मत्यूर्वा यजमानः पतिः । पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः पति र्भवति, तदनन्तरं स तद् च्छलिग्भ्यः समर्पयति—‘देवतायै संखुरतैतत्’—इति ; ततसे तस्य इविषः पतयो भवन्ति । तानपेत्य यजमानः ‘पूर्वः पतिः’ । तदपेत्ययै च्छलिज आङ्गः ;—योऽसानः ‘पूर्वः पतिः’ अस्य इविषः, स ‘दन्’ भवति, ददित्यर्थः । तेनाप्येतद् भवन्नावेषोहिश्च स्यात् प्रत्युत्पृष्ठम् । एव मपि सद्च भवत्यपि वयं यथा व्यादिष्ट तेव तेन पूर्वेण हविः-पतिना भवद्गां मेतद्गाः ।

* उत वां विजु मथास्मो गावु आपव पौपयन्त देवौः । उतो नो अस्म पूर्वः पतिरुद्गं वौतं प्रातं पर्यष्ट उच्चियायाः ॥”—इति श्ल० सं० १, १ १३, ४ ।

† ग्रन्थे विनियुक्ते श्ल० इवः ।

‡ १८० १०४ ४० २४० ०४० (१) ।

§ ६० श्रा० १, २, ४ ;—‘धाना ; करभः, परिवापः, पुरोडाशः, पर्यक्षेत्येव वै इविष्यन्ति’—इति ।

|| ६० श्रा० १, १, ४ ;—‘नवनौतेनाभ्यस्ति आज्यं वै देवानां सुरभि धृतं मनुष्याशा मायुतं पितृष्टां नवनौतं गर्भाशास्’—इति ।

¶ “साक्षायं इविरप्तो तु उतं चिष वषट्कातम्”—इत्यमर १, ०, १० ।

तौ युवा मस्तु हविषः, ‘पयसः’ पयस्तास्यस्य, ‘उस्त्रियायाः’ पयसा निष्पत्त्वस्य^{*}, नातिकठिनस्य असनयोग्यस्य खं भाग मस्ताभि-हौर्यमानं ‘वीतम्’ अप्नीतं युवा मित्यर्थः । पिषतं च यदेतदाज्यस्य खं भागम् उपस्तरणाभिघारणस्मद्भूम्† । एव मस्तिन् मन्त्रे ‘उस्त्रियायाः पयसा निष्पत्त्वस्य’—इति अथमाणे पयस्ताज्ये प्रतीयेते; तथो राज्यं पेयम्, तत् ‘पातम्’—इत्यनेन सम्बन्धते, पारिशेष्वाद् ‘वीतम्’—इत्यस्य शब्दस्य पपस्यथा सह सम्बन्धः; सा च नाति कठिना, नातिद्रवा, अशनयोग्या; तस्माद् “वीतम्”—इत्येष शब्दोऽशनार्थं इत्युपपद्यते; लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवे अप्नाति-शब्दः प्रसिद्धः,—‘अप्नाति पायसम्’—इति ॥ निगमप्रसक्त मुच्यते;—“उस्त्रियेति गोनाम”‡; “उत्सुविषः”: हि तस्याः सकाशात् चौरादयो “भोगाः” भवन्ति ॥

“क्राणाः”^(४१)—इति ४ । एतदमवगतम् । “कुर्वणाः”—इत्यर्थ-प्रतीतिः । “गोभिः क्राणा अनुष्टत”^{*}—इति निगमः । “गोभिः कुर्वणा अस्तोषत”—इति निर्वचनम्, ला मिन्देति शेषः । “ला मिन्द्र मृतिभिः सुते सुनीथासौ वस्तुयवः। गोभिः क्राणा अनुष्टत”^(४२)—इति । हे ‘हन्त्र !’ ला मस्तिन् सोमे ‘मतिभिः’ मतिमङ्गिः

* “पयस्य मात्रादध्यादि इप्सं दधि घनेतरत् ॥”—रत्यमरः १, ६, ५१ ।

† “पश्चावैव वपाव्ययोपसृष्टाति द्विरावश्वको वपा द्विरावश्वक चाव्ययोप-रिहादभिधार्यति । मदाऽर्थदिरप्यं न विद्येत कथं स्मादिति । द्विरावश्वोपसृष्टैव वपा मादाय द्विरपरिहादभिधार्यति”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

‡ १भा० १४० ११४० (२). ११६, ११० ४० ।

§ १भा० १११ ४० ११ ४० ।

‘सुते’ भेदाविभिरभिषुते सोमे ; य एव हि मतिमन्तः, त एव हि सोम मभिषोतुं शक्रुवन्ति, नेतरे मतिहौणाः । ‘सुनीथासः’ सुषु थे सोतुं शक्रुवन्ति, ते सुनीथाः । ‘वस्त्रयवः’ वसुकामाः । आह ;—कि भेते कुर्वन्ति, मतिभिः सुते भेदाविभिरभिषुते सोमे ? उच्चते ;—‘गोभिः’ वाग्मिः, सुतिलक्षणाभिः * । अग्निनभिषुते सोमे, आभिसुख्येन “कुर्वाणाः” “अनुषत” “अखोषत” स्ववन्ती-त्वर्थः । अभिषुतेषु सोमेषु कि मन्यदाभिसुख्येन करणाद् इत्यस्य गोभिः सुनीथाः स्ववन्तः कुर्याः ; तसात् “क्राणाः”—इत्येष शब्दः, “कुर्वाणाः”—इत्येव सुपपश्यते ॥

“वाश्मी^(**)”—इति † । एतदनवगतम् । पचेण च अनेकार्थम् । “वाश्मीभिरस्मयौभारति वा, वाग्मिरिति वा”—इति शब्दसमाधौ । “वाश्यः” एवाभिधेयाः, वाच्याः वा । “आ द्व षि॒ञ्च०—०वक्ति॑ इुनक्त” ‡ । बुधस्य सोमपुचस्यार्षम् ‘आषि॒ञ्च’ प्रजिप, एतं ‘इरिं’ हरितवर्णं सोमम् । क्ष ? ‘द्वोरुपस्थे’ द्वुममयस्याधिष्वणफलक-द्वयस्थोपरि । एवं तावदध्ययुरुक्तः, स हि सोम सुपावहरति । अधुनेतरानभिषवकर्द्वन् ब्रवौति ;—यूथ मपि अनेनाध्वर्युषोपावहत सेनं सोम मधिष्वणफलकयोरुपरि ‘वाश्मीभिः’ एताभिः ‘अग्नन-यौभिः’ “अशमयौभिः” ‘तच्चत’ संस्कृहत, अभिषुतेत्वर्थः ;

* १भा० १८० ११८० (४) ०४, ०३ इ० ।

† १भा० ८९९, १५ प० ।

‡ “आ द्व षि॒ञ्च० इरि॑ मी॑ ओ॒रुपस्थे॑ वाश्मी॑भिर॒स्तामन्ययो॑भिः॑ । परि॒ष्वजञ्च॑ द्वर॑ कुर्वाणाभिषुते॑ धुरो॑ प्रति॑ वक्ति॑ युनक्त॑””—इति ४० चं० ८, ५, १८, ४ ।

“यावभिरभिषुलन्ति”—इति शुक्रम् । अथ वाऽय मन्योऽस्याद्गुर्खार्थः ;—हे उन्नेतः ! ‘आसिञ्च’ प्रकारय, तं इरितवर्णं सोम मनेन कलशेन । क ? ‘द्रोहपस्ये’ द्रोणकलशस्योपरि । यूय मपि च हे हैतारः । आसिच्यमानम् एनं सोमं ‘वाशीभिः’ “वाग्मिः” स्तुतिलक्षणाभिः ‘तच्छत’ संखुरुत ; यदस्यायज्ञिय मपूतं, तत् स्तुतिभिः पुनौतेत्यभिप्रायः । ‘अग्न्यमयौभिः’ व्यापनसमर्थाभिरित्यर्थः । यूय मपि हे अध्वर्यवः ! पूत मेत सुद्धावभिः, दोमं ‘परिव्यजध्वं’ यदेषु, स्वालीषु च । ‘कच्याभिः’ अङ्गुलीभिः ; अङ्गुलिभिरेव हि पात्रस्यः सोमो गृह्णते । यदेव चेदं यदहण मेष एव तस्य परिव्यङ्गः । परिव्यज्य च गृहीता एनं सोमम् ‘उभे’ हविर्द्वान-‘धूरौ’ ‘प्रति’ ‘वक्षिम्’ इव, वोढार मित्र, अनञ्जाहं ‘युनक्त’ एनं सोमं सादयते-त्यर्थः । स हि सोमो हविर्द्वान-धूरोः† अधस्तात् खरे ॥ सायते । एतसादेव चानुजुद्-योजनदेशं प्रति सामान्यादक्षिणि मिव युनक्तेति लुप्तोपम सुपपद्यते । अत्र “वाशीभिस्तवते”—इति तत्त्वणयोगात् अग्नमयो वाश्य एता यावास्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः ॥ एत-सिक्षर्थे ‘आ तृ षिञ्च’—इत्यासेकशब्दो गौणः ; न हि सोमांशुनाम् अनभिषुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात् ; तस्मादेतसिक्षर्थे प्रक्षेपणमात्र मेव सिञ्चतेरर्थः । अथ वा ‘आसिष्वत हरिं द्रोहपस्ये’

* “अन्यतरोऽनश्चान् युक्तः स्यात्, अन्यतरो विमुक्तोऽय राजान् सुपावहं-चेयः”—इति रे० ग्रा० १, ३ । राजानं दोम मित्यर्थे “दोमो दै राजा (रे० ग्रा० १, ५, १)”—इत्येवमादित्वुते ।

† “हविर्द्वानाभां प्रोक्ष्यमावाभ्या मनुष्वहीत्याहाधर्थः”—इति रे० ग्रा० १, ५, ३ ।
‡ “स्वातिस्वमे” ग । चरश्च इह चलार्थः, चलेष सोमसर्वस्यानस् ।

—इत्यतोऽनन्तरं वाशी-शब्दः श्रूयमाणो वाढनामधेयवेनाप्युपद्यते एव *; चोमो हि द्रोणकलशस्थोपरि आसिष्यमाने वाग्मिः स्फुयते । एव मर्यदय मभिप्रेत्य उभयथा भावकारेणोक्तम् ; —“वाशीभिरममयौभिरिति वा वाग्मिरिति वा”—इति ॥

“अय मपीतरो हरिः” मर्कटः, “एतसादेव” इति ; हरित-वर्णत्वाद्बुरिस्थ्यते ; “शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः, वानराः”—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

“विषुणस्य”^(४५)—इति † । एतदनवगतम् । “विषमस्य”—इत्यवगमः । “न यातव॑ इन्द्र जूऽ०—० अपि गुर्हृतं नः ‡” । वस्ति-षुण्ये मार्षम् । चिष्टृप् । उच्चीयमानस्त्रै माध्यन्दिने सदने ब्रह्मते । हे भगवन् ! “इन्द्र !” तथा कुरु, यथा ‘न’ इम मस्याद्यज्ञं ‘यातवः’ यातयितारः, यज्ञविन्नकर्त्तारः, के चिदपि ‘जूऽुवुः’ आगच्छेयुरित्यर्थः । किञ्च ; हे ‘शविष्ट’ बलिष्ट ! य एते ‘वन्दनाः’ वन्दितारः, स्वाड-गौडादयः^{१२}; जानपदीभिः ‘वेद्याभिः’ आशतिभिर्युक्ताः; किं ब्राह्मणाः एते सुः, उतान्यजातीयाः केचिदिति ? अथ वा आवेदितव्याभिः प्रदृच्छिभिः युक्ताः ; न हि तासां प्रवृत्तीना मनोऽस्ति, याभिस्ते प्रव-

* १भा० १४० ११४० (११). ०४, ०८ ४० ।

† १भा० ४०० ४० १४० ।

‡ “न यातव॑ इन्द्र जूऽुवुऽ० न वन्दना शविष्टव॒याभिः । स ब्र॑दंदुर्यो विषुणस्य जूऽुमोमै शिष्टदेवा अपि गुर्हृतं नः ‡”—इति च० सं० ५ इ० ५, ५ ।

१२ राढ़-गौड़ेतिविभक्त-दक्षिणातर-वह्नदेशवासिप्रभृतयाः, सप्तमोऽस्ति प्रसिद्धा चविष्ट॒वौयादयो वा । एतच जातिविद्वेशमूलक माल्यानम्, अस्ति च दक्षिणात्यात्रा पविष्टकान्यमानाना नेत्र संस्कारः, हत्तिकारस्तात्रं दक्षिणात्यः । सायष्टु वन्दनाः वन्दनानि रक्षास्ति”—इत्याह ।

र्त्तने चपलतात् । किञ्च ; येऽपि चैते ओचिया अपि सन्तः ‘शिश्र-
देवाः’ शिश्रेन नित्य मेव प्रकीर्णभिः स्त्रौभिः साकं क्रौडम् आसते,
औतानि कर्माणि उत्पृज्य * ; तेऽपि युधादनुयद्धादिद मसाकम् ‘कृतं’
यज्ञम् ‘मा अपिगुः’ मा आगच्छन्तु ; नासाकं तैरपि यज्ञ मभिगच्छ-
द्धिर्योऽस्त्रीत्यभिप्रायः । आह ;—कौटूशास्तर्ह यज्ञ मागच्छन्तिन ?
उच्यते ;—‘स शर्दूत्’ स एवोऽस्तहता मिम मसाद्यज्ञ मागन्तुम्,
य एव ‘अर्थः’ ईश्वर आत्मैयाना मिन्द्रियाणाम्, जितेन्द्रिय
इत्यर्थः । यश्च ‘विषुणस्य’ “विषमस्य” यज्ञविध्वंसयितुः ‘जन्तोः’
मनुष्यस्य नियहाय समर्थः ; येन परिपाल्यमाना एतं यज्ञ
मविज्ञेन समापयेद्यत्यभिप्रायः ॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे “आतशो
वन्दनाः शिश्रदेवास्त्र मा आगच्छन्तु”—इति प्रतिषिद्धेभेतेषु
अनिष्टलादेतेषां ‘म शर्दूर्दर्थः’—इति श्रूयमाणं मर्यादन्त-मनुष्या-
भागमनविषय मेतस्मिन् तस्येष्टतात् ; स चाभ्यागतः सञ्चवश्चं
‘विषुणस्य’ “विषमस्य” मनुष्यस्य नियहं करोति ; तस्माद्
“विषुणस्य”—शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते । यदा तु ऋतशब्दस्य “सत्यं
वा”—इत्येतदर्थवचनं भवति, तदाऽसाकम् ‘कृतं’ सत्यम्, एवं-
क्षत्रणाः पापकर्माणो ‘मा अपिगुः’—इत्येत्रं योज्यम् । अपिगुरिति
चैष गमिष्ठदा ज्ञानार्थः । एव मणुपपद्यते इत्यतो भाष्यकारेणो-
कम्,—“सत्यं वा यज्ञं वा”—इति ॥ ४ (१८) ॥

* “शिश्रदेवाः । शिश्रेन० ——० । अत्रक्षतया इत्यर्थः”—इति सायणः । इह
मन्त्रेऽप्येव मेव (प० ४४९ ४० ११ प०) । ग-पुस्तके तु ‘शिश्रोदरपरायदाः’—इति
ठौकितं च हस्तते । एवस्तु शिश्रदेवाः”—इत्यस्य ‘शिवेपापकाः’—इत्यर्थः केषाचिद्
वेदसमालोचकानां विचारणौय एव ।

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यच्च जामयः कृष्ण-
 वन्नजार्मि । उप बृहद्द्विष्टभाय बाहु मन्य मिच्छस्व
 सुभगे पतिं मत् ॥ आगमिष्टन्ति तान्युत्तराणि युगानि
 यच्च जामयः करिष्टन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम
 बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेष्ठि वृप-
 भाय बाहु मन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्या-
 तम् ॥ ४ (२०) ॥

“जामि॑”—इति॒ । एतदनेकार्थम् । भगिनी, वालिङ्गः, पुनरुक्तव्यास्थाभिधेयानि । प्रकरणादेवैतेषा मन्यतम् मस्तिष्ठति॒ इति॒ । यथानेन तावद्विग्नियुच्यते, तथेद मुदाहरणम् ;—“आ घा ता०—० मत्” †—इति॒ । इयं यमी॑ । किञ्च यमं प्रार्थयास्त्वकार ;—एहि॒ मैथुनाय सङ्कृच्छावहा इति॒ । ता॒ मकामयमानोऽसावनर्यचा॒ प्रत्यु॒ वाच॑ ॥ ;—‘आ घा ता॒ गच्छान्’ । ‘घा॑’—इत्यनर्थक एव, ‘आ॑ गच्छान्’ आगमिष्यन्नौत्यर्थः । आह ;—कानि॑ ? उच्यते ;—‘ता॑’ “तानि॑ उत्तराणि॑ युगानि॑ आगमिष्यन्ति॑”, तेऽपि काला न तावत् साम्यतं वर्तते इत्यभिप्रायः ॥ । येषु॑ किम् ? ‘यत्र’ येषु॑ ‘जामयः’ भगिन्यः भ्रातृणाम् “अजामि॑”—योग्यानि॑ मैष्टुनमवन्धानि॑

* १८०० प० ४५० ।

† अ० वं० १, १०. ५।

१ विवर्खतः स्तुर्यस्य पन्नौ । रूपक मेतदास्त्रानम् ।

६ अ० सं० १०मं० १४० १०स्त्र १—१४ कल्याणमीसंवादो इष्टवः ।

॥ तथा छैतरेयकम् ;—‘कलिः श्यामो भवति, सम्ब्रहान् तु दापरः, उपिष्ठुंसेता

भवति, द्वातं सुप्पत्ते चरन् ।”—इति ७, १, ६ ।

“कर्माणि” “करिष्यन्ति” * ; कलियुगान्ते हि तावृणः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्तते इत्यभिप्रायः । यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णं वर्णसङ्करधर्मः ; स्वाचारा एव तावन् प्रजाः । अतो ब्रवीमि ;—‘उप बर्वृहि’ उपधेहि । कस्त्रै ? ‘वषभाय’ तवेषपरि रेतः-सेकु मन्यकुलजो योग्यः, तस्मै । कि मुपष्वर्द्धहि ? इति ‘बाह्म’ । शयनौये सर्वथा प्रार्थमानोऽप्यहं तव पतिः न भविष्यामौति । यतो ब्रवीमि ;—‘अन्य मिच्छस्य’ अन्य मन्त्रेषयस्य । हे ‘सुभगे !’ ‘पतिं’, ‘मन्’ मन्त्र इत्यर्थः † ॥ एत मेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ष्मे वा संवादाधिकाराज्ञामिश्वदेन भगिन्युच्यते इत्युपपत्तयते ॥

“जामि”—इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् “अतिरेकनाम” भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः । तदुत्तरत्वं लक्षणतो भविष्यति ; तद् यत् समान्या सृच्चि समानाभिष्याहारं भवति, तत् “जामि भवति”—इति ‡ पुनरुक्ताभिधानलेन । जामिशब्दस्य पर्यंतो निगमः ॥

“बालिशस्य वा” बालिशस्यैतदेव नाम । बालिशो मूर्खः ; स हि बाल इव शेते, प्रमादिलाद्वार्मकार्येषु । एतस्यापि पर्यंतो निगमः ॥

“असमानजातीयस्य वा” असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगि-

* पौराणिकानां समरोषकं भविष्यद्वचन मिदम् ।

† “जामैपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षादेतो दधाति, प्रजात्यै, प्रजायते प्रजया पश्यभिर्यै एवं वेद ; तस्मात् समानादद्यास्तसान्योदयाये जायाया अनुजौविवी जीवति”—इत्यादि च शासनं इष्टव्यम् रे० ब्रा० ४, ४ ११ ।

‡ “जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यत्र समानौभ्या स्मृत्यां समानेऽहन् यज्ञौति”—इति रे० ब्रा० ४, ५, ६ ।

न्याख्यो भ्राता, सा हि स्त्रीलादेवातुख्यजातीयैव पुरुषस्य भवति । जामिरित्येतस्मिन् शब्दे 'मिः'—इत्येष "उपजनः"; यदेवोक्तं भवति 'जा'—इति, तदेव जामीति । उभयथापि मन्त्रे प्रयोगो द्रष्टव्यः । "अन्य मिच्छस्य सुभगे ! पतिं मत्—इति व्याख्यातम्" । निगद-सिद्धू भेवैत दित्यर्थः । अथ वैतानि पदान्वधस्यात् तत्र तत्र व्याख्यातानि; तद् यथा,—“अन्यो नानेयः”*—इत्येवमादि उपेच्छित्यम् ॥ ४ (२०) ॥

द्यौमे पिता जनिता नाभिरच्च बन्धुमे माता पृथि-
वी महीयम् । उत्तानयौश्चम्बोऽ॑ यैनिरुन्नरचा-
पिता दुहितुर्गर्भं माधात् ॥ द्यौमे पिता माता वा
पालयिता वा जनयिता नाभिरच्च बन्धुमे माता पृथि-
वी महतीयं बन्धुः सम्बन्धनाक्वाभिः सन्नहनान्नाभ्या
सन्नद्वा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्तसना-
भय इत्याचक्षते सम्बन्धव इति च ज्ञातिः सञ्ज्ञा-
नात् । उत्तानयौश्चम्बोऽ॑ यैनिरुन्नः । उत्तान उत्त-
तान ऊर्झतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति
पर्जन्यः पृथिव्याः । (शंयुः सुखंयुः†) अथानुः शं योर-
रुपो दधात् । रपो रिप्र मिति पापनामनो भवतः
शमनच्च रोगाणां यावनच्च भयाना मध्यापि शंयुर्बाह्य-

* प० १८० १८० १८० ;—११७० १८० ।

† नास्येव पाठः क॒-च॒-ग पुच्छकेतु ।

स्यत्य उच्यते* । तस्यांयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय ग्रातुं
यज्ञपृथय इत्युपि निंगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं
यज्ञपृथये ॥ ५ (२१) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४, ३.

“पिता”^(१)—इति † । एतदनवगतम् । “पाता वा पाल-
यिता वा”—इत्यवगमः । “द्यौर्में पिता”—इति ‡ । इय मस्य-
वामौयं दीर्घतमस आर्षम् । हनौयसवने वैश्वदेवे शस्यते । ‘द्यौर्में
पिता’ येयं द्यौः, उपरि स्थिता द्युलोकाख्या, एष एव मम पिता ।
द्यौरह मित्रेवं वैवाहिके कर्मणि द्युलोकभावेन पित्रा आत्मान
मभिसम्याद्यमानं दृष्टैव माह मन्त्र दृक्”—‘द्यौर्में पिता’—इति ।
‘जनिता’ जनयिता, उत्पादयितेत्यर्थः । आह;—कथम्? उच्यते;
‘नाभिरच’ नहन सेव नाभिः ३, अत्र एतस्मिन् द्युलोकलक्षणे
पितर्युदकदानेनानुगृहीतरि ॥ सति सन्नानेत्पत्यनुयक्तमेतैव प्रुक्ता-
त्पनोत्पतिरुपपथते ॥;—इत्येव मभि समीक्षोक्तम् ‘द्यौर्में पिता,
जनिता, नाभिरच’—इति । ‘बन्धुः मे’ अङ्गसमन्वयकारणाद् बन्धुः

* “स्यत्य उच्यते”— इति च ।

† १८० ४०० ४० ११४० ।

‡ ४० सं १ २, १०, २ ।

§ “प्राणो वा चयं सद्गाभेरिति तस्माद्भिसद्गामेवाभिलम्, प्राण सेवाद्यन्तं-
इवाति”—इति रे० ना० १, ४, २ ।

॥ उदकश्च रेतस्वं स्यष्ट मात्रात् मैतरेयके “रेतो वा चापः”—इति १, १, २ ।

¶ “सा न्यूङ्गयति, चक्रं वै न्यूङ्गोऽन्नाद्रेतः चिष्ठते, रेतसः प्रजाः प्रजायन्ते”—इति
रे० ना० ०, ५, १० ।

मे 'माता पृथिवी महीयम्'—इति । मातुर्भेदेण पृथिवीलं सम्याद्यमानं दृष्टैव माह ;—'बन्धु मे माता पृथिवी महीयम्'—इति । उदकं हि द्युलोकात् पतितम्, पार्थिवेन धातुना सम्पूर्कम्, ओषधिभाव मागम्य, शरीरभावेनावतिष्ठते,—स्त्र्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापितरौ उच्चेते तत्र तत्र । तदथा ;—“यदन्तरा पितरं सातरस्त्” इत्येव मादि । तत्कृतस्य द्युपकारस्याभावे सतीतरौ मातापितरावकिञ्चित्करावेव भवतः । तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातापितृभावः । आह ;—कि भेते द्यावापृथिव्यौ अन्यत् किञ्चिदनपेक्ष्यैव सर्वभूतानां मातृपितृभावं विभृतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते ? इति । उच्चेते ;—अनयोः 'क्षमोः' † द्यावापृथिव्योः 'उत्तानयोः' ‡ ऊर्ढं भेव द्योनयोः अन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणः तत इति उत्ताने द्यावापृथिव्यौ ; प्राणेन हीमे वायुना सूचभूतेन विधृते तिष्ठतः § ; एतयोः द्यावापृथिव्योरुत्तानयोः य एषोऽन्तरिक्षाख्यः 'अन्तः' मध्ये 'योनिः', 'अच' एतक्षिन्वकाशदानोपकारप्रदृत्ते भवति 'पिता' "पर्जन्यः" द्युलोकाख्यः ; द्यौरेव हि रक्षान् प्रार्जयति, तस्मात्

* “द्यौ भूती चाग्नवं पितृया मुर्वं द्यैवानां भूत मर्वैवाम् । ताम् भिर्द विद्यु-
मेज्ञात् समन्ति यदन्तरा पितरं सातरस्त्” —इति रु० सं० द०, ४, १२, ५ ।

† 'सर्वस्य अयोः भोगसाधनयोः'—इति रु० पु० ढौ० ।

‡ 'उत्कृष्टं तानयोरुर्द्धं तानयोर्वं'—इति रु० पु० ढौ० ।

§ तथा चैतरेयकम् ;—“वायुर्वै यन्ना, वायुना हीदं यन्न मन्त्रिर्वं न सम्बृ-
ति”—स्त्र्यादि रे० रु० १, ५, ६ । किंव ; इत उत्तरं चिलोकप्रतिष्ठान मन्त्रवेद
वदिंतम् । तथा चिः ;—‘द्योरुक्तिरिचे प्रतिष्ठिता, उक्तिरिवं पृथिव्याद्, पृथिव्याप्तु,
वापः सत्त्वे, सत्यं प्रक्षमि, नक्ष तपसि ;—स्त्र्येता एव तत्प्रतिष्ठाः’—इति रे०
रु० ६, १, ६ ।

सैवाच्च पर्जन्यशब्देन भाव्यकारेणोक्ता । ‘दुहितुः’ “पृथिव्या.” उपरि ‘गर्भे’ सर्वभूतगर्भात्पञ्चिहेतुभूतोदकम् * ‘आधात्’ आदधाति, ददातौत्यर्थः । अत्र पृथिव्येव दुहितशब्देनोक्ता ; सा हि शूलो-काद् ‘दूरे निहिता’, अथ वा सा हि शूलोकं ‘दोग्धोति’ दुहिता ;— सा हि शूलोकात् पतित सुदक मुपजीवत्येवादूरे निहिता, दोग्धि वा † ॥ एवं शावापृथिवीभ्या मन्त्ररिक्षेण चाव-काशदानेनानुगट्टमाणान्येतान्यस्मदादौनि भूतान्युत्पद्यन्त इति. एत दनेन मन्त्रेन मन्त्रवृश्चास्यापितम् । अत्र मात्रपितृस्वन्धात् पितृ-शब्दः पितर्येवेत्युपपञ्चिः । पिता माता चाय मेतदाशासनं मन्येत ॥

“श्योः”^(४८)—इति ‡ । एतदनवगतम् । पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा सत् ६ । न चैव यजमानोऽर्थात्स्माद् छृहस्यतिपुचादर्थं मपेक्षते, कि कारणम् ? स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः ; न च छृहस्यति-पुचस्य शंयोः मम पितरः किञ्चिदेभिः पितृभिः विधीयतेति । एवं पञ्चम्यर्थासम्भवं षष्ठ्यर्थासम्भवम् पश्यन् भाव्यकारः, ‘श्योः’—इत्येकं एदं, द्वितीयान्ते हे पदे चकार, ‘श्म्’—इति, ‘योः’—इति च । अ मित्यस्य “श्मनम्” अर्थं निराह, योरित्यस्य “यावनम्”—इति । एवं द्वितीयान्तेन परिणामं कृत्वा अर्थं निराह, तथा हि

* अत रवाह ;—“पुर्वो रत नृत्विभा नर्भे कुर्वन्ति यं दीक्षयन्त्यद्विरभिर्पिचक्षिन्ति”—इत्यादि । रे० ब्रा० १, १, ३ ।

† पु० ४४० १४० १४० १५५ ४० १५० इष्टम् ।

‡ १भा० ४०० ४ १५ पं० ।

५ विगमयैषः ;—“विहिवदः पितर कुर्वन्ति सा चै चृत्वा चक्षया कुषध्यम् । त चा गतावेद्या शक्तिमात्या नुः इवार्तुपो दधात् ॥”—इति च० सं० ७, १, १०, ४ ।

वाक्येन सम्भवत इति । कस्य ग्रन्थं कस्य वा यावनम्? इति पुनः पर्यनुयोगे प्राप्ते “रोगणाम्”, “भयानाम्” “च” इत्यधाजहार भाष्यकारः । रोगभ्रमनस्त दधात, भययावनस्त; आन्तरोगायथा स्याम, प्रहीणमर्वभयाय, तथा कुरुतेयभिप्राप्तः । किमेतावदेव? नेत्युच्यते;—यदपि चान्यत् किञ्चिद् ‘अरपः’ अपापम्, तदपि चासम्भवे मेव ‘दधात’ दन्तेयर्थः॥ एव मेतत् पदम् एकम्, अर्थासम्भवाद् द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरक्षम् । इत्य मर्यादाखम्बवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्येव, तद्यथा उद्गीथशब्दे,—“प्राण एवोत् प्राणेन छूत्तिष्ठति, वाग् गौर्वाचो ह गिर इत्याच्छते, ऽन्नं य मन्त्रेन हीदं सर्वं स्थितम् (क्षा० ब्रा० ३, ३.)”—इत्येवगादि; नस्मादुपपद्यते । प्रथमान्त मेव सत् कस्माद् इतीयान्तलेन विपरिष्यते शंखु मिति? एव मपि न विरुद्धतिः; तथापि हि न किञ्चिदर्थ उपपद्यते, तस्माद् युक्त मिति ॥ “रपो रिप्रम्”—इति, अत्र रिप्रमव्यस्त रपःशब्देनार्थसामान्यात् तत्त्वं सुक्रम् । यदेवास्य ‘रिप्रम्’ असेध्यम्, तस्कुरुधतीति ह विज्ञायते ॥

“अथापि शंखुर्बाहस्यत्य उच्यते” अपि शं, योः,—इत्यनेन पदद्येन ग्रन्थयावगे रोगभ्रमयोः उच्येते, देधा प्रविभक्तेन; अपि यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बाहस्यत्यो छृहस्यते: पुच उच्यते*; तस्यायेतदेव नामेत्यपिशब्दः, “तस्मै योरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपुनये”—इति ॥

* अस्य चक्रसंवितायां चलारि खक्तानि;—१, ४, १-२ १-५ ।

† “ब्रूमनं शुभामंसकाय खुम्बे (क्षा० सं० १, ३, ४, ५.)” इति, “तस्मै योः चुम्ब मौमर्जे (क्षा० सं० १, ३, १५, ५.)”—इति च निममौ ।

दृयं शक्तरौ । शंयोरेव हृष्टतिपुच्यार्थम् । शंयोर्वाके० विनियुक्ता । शंयोरात्मान मभि सम्याद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति के चिन्तन्यन्ते । अनेन कर्मणा 'शंयोः' वाक्याख्येनां 'तत्' तदा आभिसुख्येन 'दणीमहे' । किं पुनस्त् ? 'गातुं यज्ञाय' "गमनम्" असौ "यज्ञाय" देवान् प्रति, 'गातुं यज्ञपतये' "गमनं" चासौ "यज्ञपतये" देवान् प्रति । किञ्च ; 'दैवी स्त्रियरस्तु न' देवानुग्रहादस्माकं स्त्रिय-रस्तु ; मा नो देवाः काञ्चिदापद सुत्यादयन्त्रियभिप्रायः । 'स्त्रिय मानुषेभ्यः' मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः का चिदापदस्तु । 'जर्जं जिगातु भेषजम्' गच्छत्वेतद्वेषजम्, भयसादयित्वं कर्म ; यावज्जीव मनवच्छिन्न मविगुणञ्चोर्जगमनयोग्यम् अस्माकं मस्त्रियभिप्रायः । किञ्च ; 'शक्त्रो अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'दिपदे' मनुष्यादिकाय 'चतुर्घट्ये' गवादिकाय च ॥ 'शंयः' हृष्टतिपुच्यः—इति, एतस्मिन् मन्त्रे विशेषलिङ्ग मस्ति ; तदन्यस्मात् श्रुतिलिङ्गात् कुतस्त्रियदुपलभ्य-मानादा एतावदेव लेतस्मात् मन्त्रात् सिद्धम् ;—एक मेवेदं पद मविभक्तम् निरच्यते, पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा ; न यथा पूर्वस्त्रियम् मक्षार्थासम्भवाच्चंयुशब्दो विभक्त इति ॥ ५ (२१) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

द्वतौयः पादः ॥ ४, ३.

* वाक्य-परिचयस्तु "ग्राह्युचेषु प्रति[†] मिनौते (च० सं०२, २, १८, ४)"—इति मन्त्रे "वाकेन वाकम्"—इत्यस्य सायणीयव्याख्यायां इष्टयः ।

† वाक्यलक्षणमन्त्रप्रश्नयनकर्मेष्वेति यावत् ।

‡ पु० ४९५, ष० १५, प० ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२) ॥

“अदितिः^(४६)”—इति* । एतदनवगतम् । “अदीना”—इत्यवगमः । “देवमाता” अभिधेया, ऐतिहासिकपचेण; नैतकपचेण पुनर्यात्येतस्या माववच्यमाणायां द्यौरित्येवमादीनि पदानि श्रूयन्ते† एतान्वेवादितिशब्देनोचन्ते ॥ १ (२२) ॥

अदिति द्यौरदितिरन्तरिक्ष मदितिमाता स पिता स पुच्छः । विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जात मदितिर्जनित्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूति माचष्ट एनान्यदीनानीति वा । यमेरुरे भृगवः । युरिर इतीर्तिरूपसृष्टोऽभ्युस्तः ॥ २ (२३) ॥

“अदितिर्द्यौः०—०मदितिर्जनित्वम्”‡ । राङ्गणस्य गोतमस्येय मार्षम् । वृत्तीयस्वने सर्वस्तोमेष्वेव, वैश्वदेवस्य ग्रस्तस्य परिधानी-यैषा४ । ‘अदितिः’ एव देवमाता ‘द्यौः’, ‘अदितिः’ अदितिरेव च ‘अलरिच्चम्’, ‘अदिति’ एव ‘माता’ सर्वभूतनिर्मात्रौ, ‘सः’ एव च ‘पिता’ पालकः, ‘सः’ एव हि ‘पुच्छः’; सैव हि परितुष्ट वृत्ती स्तोतारं पुरुणो बङ्गनः पापात् चायते; अथ वा सैव निष्ठ-

* १भा० ४०१ प० १५० ।

† २० भा० ६, ६, ० इष्टष्टम् ।

‡ ४० चं० १, ९, १९, ५ ।

§ ४० च विधायकं व्राच्याणम्; “वैश्वदेवं शंसति” इत्यादि ऐ० भा० ६, ६, ० ।

णाति, सर्वभृतानां अन्निर्वर्त्तयं दातव्य मित्रार्थः । येऽपि स्मैते ‘विश्वेदेवाः’ सर्वे देवाः, एतेऽपि ‘अदितिः’ एव । ‘पञ्चजनाः’ गन्धर्वादयः* ‘अदितिः’ एव । सर्वैषापि किं बहुना, चावदेतत् किञ्चित् ‘जातं’ च ‘जनित्रं’ च जनिष्माणस्त्र सर्वं मण्येतद् ‘अदितिः’ एव । एव मनेन मन्त्रेण मन्त्रदृक् “अदितिर्विभृति माचष्टे” देवमातुस्तत् सर्वं मण्युपपद्यत एव; माहाभाग्यादेवतायाः । तदुत्तरत्रां वक्ष्यामः । एव मैतिहासिकपञ्चेण; नैरुतपञ्चेण पुनः “एनानि” शुलोकादीनि सर्वाणि “अदीनानि” अनुपचीणाणि इति योज्यम्; न ह्येषां हयोऽस्तीति ॥

“एरिरे(१.)”‡—इति । एतदनवगतम् । “आ ईरिरे”—इत्यवगमः । “अमैरिे भृगवो०—०न राज्ञि” § । दौर्घटनमस इय मार्षम् । जगतौ । प्रातरनुवाकाश्चिनयोरग्निमारुते च शस्यते । ‘यम्’ अग्नि माभिसुख्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः, स्खापितवन्त इति चावतः; आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये ‘भृगवः’ । ‘विश्वेदम्’ सर्ववेदसं, सर्वस्य वेत्तारं, सर्वधनं वा । क पुनः ‘एरिरे’? ‘नाभा’ पृथिव्याः नाभौ अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्यगतायाः पृथिव्या वेद्या उपरि । केन

* “सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानां मुक्तयं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्वाणां च पितॄर्णां चैतेषां वा; एतत् पञ्चजनानां मुक्तयम् । सर्वे एवं पञ्चजना विदुः ।”—इति ऐ० ब्रा० ३, ३, ० ।

† “माहाभाग्यात् देवताया एक चात्मा बड़धा सूखते एकस्यात्मतोऽन्य देवाः प्रत्यक्षानि भवति,”—इति दै० का० ०, १, ४ ।

‡ १भा० ४०१ प० ५ प० ।

§ ‘अ मैरिरे भृगवे विश्वेदस् नाभा पृथिव्या भवनस्य मुञ्जमन् । चुग्निं तं गौर्जिहिनुहि स चा दमे य एका वस्त्रा वर्णो न राज्ञि’”—इति ष्ठ० सं० १, ११, ४ ।

पुचरेति रे ? ‘भुवनस्य’ उदकस्य ‘मज्जना’ मननीयेन वीर्याच्छ्रेण
इवलक्षणेन । किं तस्य ? ‘त मग्निः’ हे यजमान ! त अपि ‘गौर्भिः’
त्रायिः स्तुतिलक्षणाभिः आभिमुखेन स्थिता ‘हिनुहि’ प्रेरय ।
तस्मिन् तस्मिन् कर्मणि त्रन्तमान मग्निहेत्वादौ ; यथा भृगव;
ईरितवन्तः, तथा ‘स्ते दसे’ ख एव गृहे ; मा कस्य चिदार्लिं-
श्योवर्णाश्च इत्यभिप्रायः । किंक्षणं पुनरग्नि माहिनुहि ? ‘य
श्रेष्ठो वस्तुः’ एक एव यो वस्तुनो धनस्य द्राता । ‘वस्तुणो न’ वस्तु
इव, यथा ब्रह्मणः समुद्रान्नर्गतानां धनानाम् इष्टे, एवं यः सर्वस्येव
धनस्य ‘राजति’ इष्टे इत्यर्थः । राजतिरैश्चर्यकर्मसु पठितः ;
—“क्षियति^(३), राजति^(४)”—इति ॥ “एति—इति”, “ईर्तिः”
अयं धातुर्गतिकर्मा ;—“ईर्तेन^(५), ज्ञयति^(६)”—इति गतिकर्मसु
पठितम् । ए पुनरय माष्ठोपस्थिरेण “उपम्हष्टोऽन्यस्तः” च ;
पुनः पुनरौदितवन्त इत्यर्थः ॥ ९ (२३) ॥

उत स्मैनं वस्त्रमधि॑ न तायु मनु॑क्रोशन्ति द्वितयो
भरेषु । नीचायमान॑ जसुरि॑ न श्येनं अव॑ शाच्छा-
पशुमच्च यथम् ॥ अपि स्मैनं वस्त्रमधि मिव वस्त्रमाधिनं
वस्त्रं वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संस्थान मस्मिन् पापक
मिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति द्वितयः सङ्ग्रा-
मेषु भर इति सङ्ग्रामनाम भरतेर्वा इरतेर्वा नीचा-

* १४० १४० ११४० (१), (४) १११, १११४० ।

† १४० १४० १४० १०८, (८). ११८, १५१ ४० ।

यमानं नीचैरथमानं नीचैर्निर्चितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति
जस्त मिव श्येन श्येनः शंसनीयं गुच्छति । अवश्वाच्छा-
पशुमच्च^१ यथम् । अवश्वापि पशुमच्च यूर्थं प्रशंसां च यूर्थं
च धनं च यूर्थं चेति वा यूर्थं यौतेः समायुतं भवति ।
इत्यान एनं जरते स्वाधीः । गृणाति मन्दो मन्दतेस्तुति-
कमण्णः । प्र मन्दिनै पितुमदचेता वचः । प्रार्चत मन्दिने
पितुमदचो गौव्याख्यातः ॥ ३ (२४) ॥

“जसुरिः^(१)”—इति * । एतदनवगतम् । “जस्तम्”—इत्यव-
गमः । “उत स्मृतं”^२—इति † निगमः । वामदेवस्वार्षम् । चिष्टुप् ।
दधिकाव्ये सृक्ते । दधिकावा चेन्द्र एव, वायुर्वा मध्यस्थानल्वात् ‡ ।
‘उत स्मृतम्’ अयेन मिद्दम् ‘अनुक्रोशन्ति’ आभिमुख्येन क्रन्दन्ति,
आङ्गयन्ति । ‘क्षितयः’ मनुष्याः । क्ष? ‘भरेषु’ सङ्गामेषु । कथं
पुनरभिकन्दन्ति? ‘वस्त्रमधि न’ वस्त्रापहर्त्तार मिव ‘तायुम्’, यथा
के चिज्ञानाः कस्त्रिदस्त्रापहर्त्तारं तायुं दृष्ट्वा कस्त्रिदन्य मात्रमस्त्रा-
णार्थं भभिकन्देयुः, एव मेत मिद्दम् अभिकन्दन्ति सङ्गामेषु,
परेरथ्यमानास्त्राणार्थं मात्रमनः । किञ्च; अपि चैन तायुं ‘नीचाय-
मानं’ नौर्चर्गच्छन्तं ‘जसुरिं न’ जसुरि मिव, “जस्त मिव” ‘क्षेत्रं’
बद्धम्, स्वायुतन्तुना य एष याजिक इति ४ प्रसिद्धो राज्ञाम्; स

* १भा० ४०१ ४० ८० ८० ।

† ४०० सं० ६, ०, ११, ५ ।

‡ पू० १४० ४० १४० ०४० ५४० । ८० १०४० १४० ५४० । १भा० १४४० (३) ।

§ “पाशिक इति”—इति ग ।

हि बदुलादुत्पतितु मर्याद्यं न ग्रक्तोति, नौचैरेव गच्छति; गता च ग्रश्कादीनि हिनस्ति सत्त्वानि । स यथा जनैरभिक्ष्म्यन्ते, तथा चैन मभिकन्दति । आह ;—क मर्य मभिसन्धाय ? इति । उच्यते ;—‘अवश्य अच्छ’ कीर्त्तिशार्भसन्धाय ; कथं नाम श्रूयेमहि ? प्रश्नस्येमहि जित मेभिरित्येत मर्य मभिसन्धाय * । ‘पश्चुमस्त्र यूथम्’ अनेक-पश्चुजातिसंयुक्तं पश्चुयूथ मभिसन्धायैतदसाकं स्खादित्येव मभि-कन्दतीत्येष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“वस्त्रं वस्ते” आच्छाददर्शार्थस्य (आ० आ०); तद्वाच्छाद्यते । “तायुरिति”—एतत् “स्तेनमाम” †, “मंस्त्वानं” संहतम् “अस्मिन् पापकं” भवति “इति” एव “नैरुक्ताः” मन्यन्ते । “तस्यते: वा स्तात्” च्यार्थस्य (दि० प०) ; उपच्छीणो द्वायौ भवति, अधार्मिकत्वात्; परलोक मनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि । चितयो मनुष्याः ‡ । “भर इति सङ्गुमनाम ऐ” भियन्ते तस्मिन् योद्धारः “हरते: वा” ह्रियन्ते हि तस्मिन् जीवितानि, वस्त्रनि च । “श्वेनः ग्रंसनीयं गच्छति” श्रीघ्रत्वात् । “यूथं यौते:”; तद्वि “समायुतं भवति” एकच मिश्रीभूतं स्त्रौपुरुषबालवृद्धैः पश्चुभिः ॥ एव मिह नौचाय-मानं श्वेन मित्यनेन समन्वाज्जसुरिर्बद्ध इत्युपपद्यते; न द्वावद्धः श्वेनो नौचैरयते ॥

* “सर्वे वन्दन्ति यशसान्ततेन”—इति रे० आ० १, ३, १ ।

† १भा० १४१ ष० १४० १४४० (०); १४१ ष० (०), ।

‡ १भा० १७४ ष० १४० १४० (१); १०८ (१) ।

§ १भा० १९५ ष० १४० १०४० (५); १९८ ष० (५) ।

“जरते॑(१९)”—इति॒ । एतदनवगतम् । धातोरस्वार्थे प्रवृत्ति॒
रेवानवगमः । “दिवस्यरि०—०जरते स्वाधी॒”—इति॑ । वस्तुप्री-
भीलन्दनः, तस्ये मार्षम् । उक्तस्याग्रेहपस्याने विनियुक्ता । ‘दिवस्यरि॒’
‘दिवः’ शुब्रेकादित्यर्थः । ‘प्रथमम्’ अथम् ‘अग्निः’ ‘ज्ञे’ आदित्या-
त्मना । ‘द्वितीयम्’ ‘अस्मात् परि’ अस्मदधि, अस्मात्तो जायते,
पार्थिवात्मना । ‘तृतीयम्’ ‘अप्सु’ अन्तरिक्षं लोके वैशुतात्मना
जायते । “आपः”—इति॒ श्चन्तरिक्षनामसु पठितम्॑ । नृपां
मनस्यवस्थितो ‘नृमणा॒’; नृषु वा मनोऽस्य, स नृमणा॒ ।
योऽय मेक एव चिषु स्थानेषु जायते॑, त मेवङ्गुणयुक्तं ‘स्वाधी॒’
शोभनधी॒: ‘दूधानः॒’, ‘अजस्रं॒’ नित्यं ‘जरते॒’ स्तौति॒, यः॒, स एव
‘स्वाधी॒’ सुप्रश्न इत्यर्थः । दूधानो हि कि मन्यत् सुते॑ कुर्यात्॒?
तस्मात् “जरते॒”—दूत्यस्य ग्रन्थस्य “गणाति॒”—दूत्यर्थे उपपथ्यते॒ ॥

“मन्दिने(१५)”—इति ॥ । एतदनवगतम् । “मन्दतेः” सुव्यर्थस्त् ।
 मन्दनौयः सुतिमाल् वेत्यर्थप्रतीतिः । “मन्दति(१६), ग्रंसति(१७)”
 —इति सुतिकर्मसु पठितम् ॥ । “प्रमन्दिने पि-तुमद ०—०
 हवामहे” ** । कुत्सस्येय मार्षम् । इन्द्रोमेषु वृत्तीयेऽहनि मरुत्वतीये

* १भा० ४०१प० १०पं ।

+ “द्विग्रस्थरि प्रथमं जग्ने चुम्पित्तुषाद् द्वितीयं परि ज्ञातवेदाः । द्वितीयं मुप्प्र
चुम्पाना च जग्ने मिमांसा रथं जरते स्थाधीः ॥”—रत्ति च ३० ०, ८, १८, १।

॥ १८० १४ ष० १८० २८० (८) ; १८ ष० (८) ।

५० सं १, २, ३, ४ अक्टूबर, शतं प्रा० ७, १, २५ क्षिकायात्।

॥ १८० ४०१ ४० १५४० ॥

॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥

*५ “प्रभुनिमेषितमद्वर्चता वचो यः कृष्णगम्भी निरहमवृजिष्ठना । वच-

अथवा इष्टपुं वक्त्रद्विष्टं महालम्भं सुस्थापय इवामहे ॥” अ० स० १, ०, १९, १।

शस्त्रे निविद्धानीयस्त्रक्षः * प्रथमैषा । हे सोतारः ! ‘प्रार्चत’ प्रकर्षेणोचारथत, पूजयत । ‘मन्दिने’ मन्दनीयाय, सुत्याय, सुतिमते वा ; इन्द्राय । ‘पितुमत्’ शब्दसंयुक्तं ‘वज्रः’ । ‘यः’ इन्द्रः, किं करोति ? छष्ट्यस्य मेघस्य गर्भभूता अपः ‘निरहन्’ नीचैरहन्, - निरगमयदित्यर्थः । केन ? ‘च्छजिश्वना’ च्छजुरेवावच्छिप्तो खन्त्ये यः खनति गच्छति इति च्छजिश्वा वज्रः, तेन निरगमयत् । ‘अवस्थवः’ अवन मात्मनो रक्षण मिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽथ मेव अप्यभाव इन्द्रः, त मिम ‘वृषणं’ वर्षितारम्, ‘वज्राद्विषणं’ वज्रबाज्ञम्, ‘महत्वन्तं’ महत्सहितम्, ‘सख्याय’ सखिभावाय ‘इवामहे’ तासु तासु क्रियासु आक्रयामहे इत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे “मन्दिने पितुमद्वजः प्रार्चत” — इत्येतमादाक्षयसम्बन्धादिन्द्रविशेषण मेतदित्युपपद्यते ॥

“गौः(५४)” — इति † । एतदनेकार्थलादिह समाप्तातम् । यथा द्वैतदनेकार्थलं तथा पुरस्ताद् “व्याख्यातम्” ‡ ॥ ३ (२४) ॥

अच्चा हृ गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्याम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ अच हृ गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यॄ मपचित मपगत ॥ मपिहित मन्तर्हितं वामुच चन्द्रमसो यहे गातुर्व्याख्यातेऽ (ग्रातुं छणवन्तु-

* “निविद्धानं निविदा द्व्येष लोक मतिशस्त्रं भवति” इत्यादि देव ग्रा० १, १, ११ ।

† १भा० ४०१ ४० १५० ।

‡ पू० १४० १४० १४० (१०५ ४०) ।

४ “चन्नामापीच्य” क, च, ग ।

॥ “मपगत मपचित” — इति छ-च-पुस्तकयोर्यत्येन पाठ, इतिकारसम्भवः ।

षस्त्रो जनायेत्यपि निगमो भवति *) दंसयः कर्माणि
दंसयन्ते एनानि † । कुत्साय मन्मन्त्रज्ञश्च दंसय इत्युपि
निगमो भवति । स तूताव नैन मञ्चोत्यंहुतिः । स
तुताव नैन मंहतिरम्बोत्यंहुतिश्चांहुश्च इन्तर्निरू-
ल्होपधादु ‡ विपरीतात । इहस्यते चयस् इत्यियारम् ।
इहस्यते यच्चातयसि देवपीयुं पीयतिहिंसाकर्माः वियुते
चावापृथिव्यौ वियुवनात् ॥ । सुमान्या वियुते दूरे
अन्ते । समानं समानमाचं भवति माचा मानाद् दूरं
व्याख्यात मन्तोऽततेर्कृधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं
भवत्यथाप्यूभ्रोत्यर्थे हश्यते । कृधगया कृधगुताशमि-
ष्टाः । कृधुवन्याक्षीकृधुवन्यशमिष्टा इति चास्या इति
चास्येति ॥ चेदादात् प्रथमादेशेऽनुदात् मन्वादेशे तीव्रा-
र्थतर मुदात् मल्पीयोऽर्थतर मनुदात्तम् (४**) अस्या
जु षु णु उपं सातये भुवेऽहेऽक्षमानो ररिवां अजाश्च
(अवस्यता मंजाश्च ††) ॥ अस्यै नः सातय उपभवाहेल-

* गैष पाठो इस्यते क-च ग-पुस्तकेषु, यापि इनिलक्ष्मीरीढते। चाच्छाकाजे।
निगमस्त्रेषु:—४३० चं० १, ८, १, १।

† “दंसयन्येनाग्नि” — इति क, च ।

‡ “मिर्दोपधादु” च ।

§ “पीयतिहिंसाकर्माः”—इति क, च, ग ।

॥ “वियुवनात्” क, च, ग ।

॥ “चास्या इति” क, च, ग ।

** इहैव चतुर्थकष्टसमाप्तिः क-च-ग-पुस्तकेषु ।

†† रघाऽधिकः पाठो क-च-पुस्तकयोः ।

मानोऽक्षुध्यन्वरिवान्वातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूर्ण माहा-
जाश्वाजा अजना अथानुदात्तम्। दीर्घायुरस्या यः पति-
र्जीवाति शुरदः शृतम्। दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवितु-
स शरदः शतं शरच्छृता अस्या मेषधयो भवन्ति शीर्खा
आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन* व्याख्यातम्॥ ४ (२५)॥

यत्कूपम्,—“अथायस्यैको रसिष्यक्षमसं प्रति दीप्ते, ०—०
शोऽपि गौरित्युच्यते;—‘अचा ह गोरमन्तेति’ तदुपरिष्टाङ्गाख्या-
ख्याम्”—इति †, तदिद सुच्यते;—“अचा ह”—इति ‡। गोतमस्य
राङ्गणस्ये मार्षम्। अग्निच्यने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। ‘अचा ह’
अत्रैव, एतस्मिंश्चन्द्रमण्डले ‘गो’ सुषुष्वस्यैकस्य सूर्यरथः, इतरे
सूर्यरथयः ‘अमन्त’ अमन्यन्त, समनुज्ञातवन्त इत्यर्थः। किं पुनर्लत्
सममन्यन्त ‘नाम’, नमनं प्रक्षण मवस्थान मित्यर्थः। कुतः? ‘बष्टु’
आदित्यस्य स्वभूता रथयः सममन्यन्त। कथं तस्य नमनं तत्
सममन्यन्त? इति ‘अपीच्यम्’ “अपगतं” तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽनः-
प्रविष्टस्य थदवस्थानान्तरं तत् सममन्यन्त। अथ वा अपीच्य मिति
“अप” एत्य सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डले “चितम्” अपीच्यम्।
अथ वा अपीच्यम् “अनर्हितम्” इत्यर्थः; “प्रतीच्यम्”^(१), अपी-
च्यम्^(२)—इति अनर्हितनामसु पठितम्^(३)। क्व पुनरन्तर्हितस्यान्य-

* “वाऽस्या अस्येत्येन”—इति क, च, ग।

† पृ० १४० १४० १४० (१८१ ४० १०५०)।

‡ ४० ८० १, १, ०, ५।

४ १४० १४५ ४० १४० १५० (५), (१)।

चावस्थानम्? इति 'इत्या चक्रमसो गृहे' असुशिंशुच्चमण्डले इत्यर्थः ॥
 “गतुः”^(५)—इति* । “व्याख्यातः”; “गमनं यज्ञपतये”—
 इत्यत्र † ॥

“दंसयः”^(६)—इति † । एतदनेकेषां कर्मणां अभिधानम् ।
 तानि हि दंसयन्तुपवयन्ति कर्मकराः । “तव त्य इन्द्रः—०४४४
 दंसयः”^(७) । अङ्गस्त्रौरवस्येय मार्षम् । हे 'इन्द्र' 'तव' 'त्य' 'वज्रयः'
 वोडारोऽश्वाः, 'सख्येषु' समानस्थानेषु कर्मसु वर्तमानाः; इदं सेव
 हि भवतः कर्म, सेधो विदारयितव्य इति ॥; एतदेव तेषा मपि
 समानस्थानलम् । ‘स्वतम्’ उदक मस्तिष्ठत्वान्ति, एव सेतं
 ‘मन्यानाः’ । कि मर्कुर्वन्? ‘व्यदर्दिष्टः’ विदारितवन्तो ‘वलं’ सेघं
 काले काले । ‘थत्र’ यस्मिन् सेधे विदारिते ‘दशस्यन्’ दशस्यन्ति
 ‘उषसः’ माध्यमिकाः; एकस्या एव पूजनार्थं बज्जवचनम् । किं
 दशस्यन्? ‘अपः’, ‘अद्वा: च’ अहिनिवासिन्यः, सेघनिवासिनी-
 रित्यर्थः । ताश्च दीर्घमाणाः ‘रिणन्’ आगच्छन्, पृथिवौलोकम् ।
 तदेतत् सर्वं मपि युश्मदश्वैः क्रियते । किं पुगरर्थं मुहिष्यत एवं
 कुर्वन्ति? ‘मनान्’ मन्यमानाः, ‘कुत्साय’ पृथिवौं कृत्तते, कृष्णै-
 वलाय; ‘दंसयः’ कृषिकर्माणि सफलानि कर्त्तुम् । अत्र ‘दंसयः’

* १भा० ४०१ ष० १५० ।

† ४० ४९२ ष० १५०, किं ४९३ ष० ४५० ।

‡ १भा० ४०१ ष० १५० ।

६ “तव त्य इन्द्र सुख्येषु वहय चक्रं मन्याना व्यदर्दिष्टवैक्षम् । यत्रा इमुष्यद्वयो
 द्विष्टवैक्षम् कुर्वन्तु मन्यमुद्वृष्ट्य दंसयः”^(८)—इति ४० सं० ८, ०, १९, १ ।

७ “चायाय कर्म,—रघानुप्रदानं हतवधो या च का च वलक्तिरिन्द्रकमैव
 तत्”^(९)—इति ४० दै० का० ०, १, १ ।

—इत्येतेन शब्देन “कर्मणि” उक्तानि । दासैः कर्मकरैः ; ‘इस्त्वा इति—
इति हृत्वा कर्मकरा दासा इति । बाड्डाद् भाष्यकारेण नोदाहृतः ॥

“द्रुताव॑(५०)”—इति * । एतदनवगतम् । “तुताव”—इत्यवगमः ।
“यस्मै ल मा यज॑से॒०—०व॑यं तव॑” † । कुत्सस्ये मार्षम् । महा-
भ्रते आग्निमातृते शस्त्रे जातवेदस्ये सुके शस्त्रते । हे भगवन् !
‘अग्ने !’ ‘यस्मै’ यजमानाय ‘लम्’ ‘आ’ आहृत्य ‘यजसे’ देवान्,
हेऽप्त्वेऽवस्थितः । ‘सः’ एव ‘साधति’ साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् ।
किञ्च ; स एव ‘अनर्वा’ अप्रत्यृतः, अनाश्रितः कश्चिदन्यम्, स्वेनैव
महिमायुक्तः । ‘चेति’ निवसति, युध्यदनुयहात् । स एव ‘दधते’
धारयते ‘सुवीर्यं’ शोभन मातृनो वीर्यम् । स एव ‘द्रुताव’ वर्द्धते,
प्रजाधनयश्चोभिः ; ‘न’ स ‘एनम्’ ‘अंहतिः’ अपि पाप मपि
सम् “अग्नोति” आग्नोति । हे भगवन्नग्ने ! यः ल सेव मति-
महानुभावः, तस्य ‘तव’ ‘वयं’ ‘सख्ये’ सखिभावे, परिचरण-
कर्मणि वर्त्तमानाः ‘मा रिषाम्’ मा केन चिच्छिद्येमहि ॥ एव
मथ मच “द्रुताव”—इति शब्दः ‘यस्मै ल मा यजसे’—इत्येवमादीना
पदानां मध्ये शूयमाणो वृद्धर्थं सुपपद्यते ॥ “अंहतिस्त्र अंहस्त्र
अंजस्त्र”—इत्येते शब्दाः ‡ “हन्ते” “निष्ठोपधात् विपरीताद्”
अकार सुपधातोर्निष्कृथादौ हृत्वा, ततो हकार-नकारौ विपर्य-
येण भवतः ॥

* १भा० ४०१ ४० द० पं० ।

† “यस्मै ल मा यज॑से॒० सा॑धत्यन॑वं चेति दधते सुवीर्यम् । स दृग्गाम् नेत्र
मणीयं दृतिरप्ने॑ सुष्ठो मा॑रिषामा॑ वृयं तव॑” ॥—इति च० सं० १, १, १०, १ ।

‡ १भा० ४५१ ४० (१११). किञ्च पं० ३, ५, ५. चंडरण शब्दः ।

“चयसे(५८)”—इति * । एतदनवगतम् । “चातयसि”—इत्यर्थ-प्रतीतिः । “ये लो देवोऽस्त्रिकं—० चयस् इत् पियासम्” † । अगस्त्यस्य मैत्राचारुणस्ये मार्षम् । हे ‘हृषस्यते !’ ‘देव’ दानादिगुणयुक्त ! ‘ये’ यजमानाः ताम् ‘उत्तिकम्’ उत्स्राविणं भोगानां ‘मन्यमानाः’ दातैव केवलं भोगानाम्, अय मार्जवेन न प्रत्युपकारार्थीत्येवं मन्यमानाः, ‘पापाः’ अप्रत्युपचिकीर्षवः ‘उपजीवन्ति’ एव केवलं, न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति, ‘भद्रं’ भन्दनीयं स्तुत्यम्, अपि च ‘पञ्चाः’ प्रार्जितधनाः सन्तः, न दरिद्राः । किं तेभ्यः ? इति ‘न दूष्टे’ न तेभ्य एवंलक्षणेभ्यः, दुर्द्वीभ्यः, पापबुद्धिभ्यः, स्वार्थप्रधानेभ्यः लम् ‘अनुददासि’ ‘ताम्’ वननीयं धनम् । किं तर्हि ? यस्तादृशो जनः ‘पियासः’ देवपौयुः, देवहिंसिता, स्वभोगप्रधानः, न यष्टा देवानाम्, तं ‘चयसे’ “चातयसि” नाशयसि । य एव अदृधानो यष्टा, तस्मै देवान् यजते । अनुददासि वामम् ; यस्मात् ल सेवं करोषि, यस्मात् ते पापबुद्धयः स्वं सम्यक् न पश्यन्तीत्यभिप्रायः । यो हि दुर्बुद्धिः देवपियासः तस्य किमन्यत् चातनादृते स्यात् ? चात्य एवासौ ॥ तस्मात् ‘चयसे’—इत्येष ग्रन्थः, “चतयतिः” नाशने इत्येव मवस्थापिते नाशनार्था भवतीत्युपपद्यते ; “चातयतिर्नाशने”—इति हि वक्ष्यति ४ । लोके पि च प्रसिद्धं देशादुच्चान्तित इति । तस्मादुपपद्यते ॥

* १भा० ४०१ ष० ११ पं० ।

† “ये लो देवोऽस्त्रिकं मन्यमानाः पुष्पा भुज्ञ सुपूजीर्वन्ति पुकाः । न दूष्टे शुचनुददासि ताम् वृच्छयते चयस् इत् पियासम् ॥”—इति ४४० सं० १, ५, ११, ५ ।

‡ “देवान् यज्यते” च, च ।

§ ५० ५४० ५५० ५६० ।

“वियुते(५९)”—इत्येतदेक मेव * समस्तयोर्द्देयोरपि द्यावा-
पृथिव्योरभिधानम् । “वियवनात्”—इति निर्वचनम् । यौतिर्मि-
अणार्थः (अदा० प०) तस्योपसर्गसामर्थ्यादिपर्ययेणार्थो भवति, विमि-
श्रीभूते इत्यर्थः । “इसे वै सहास्रां ते ग्रामाचं चैता मिति ह विज्ञा-
यते”† । “सुमान्या वियुते०—०मिथुनानि॑ नाम॑ ॥” । विश्वामित्रखेय
मार्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । ‘समान्या’ समान्यावेते द्यावापृथिव्यौ,
समानपरिमाणे । ‘वियुते’ च विमिश्रीभूते । ‘दूरे अन्ते’ च, न हि
द्यावापृथिव्योरन्तोपलभिरस्ति । ‘भ्रुवे पदे’ सप्तस्येकवचनम्, अन्त-
रिक्षविषयम्; भ्रुवं द्याश्वतम्, एतस्मिन् पदे आधारभूते; अन्त-
रिक्षस्य क्षयो नास्ति, प्रतिदद्वाभावात्; तस्यैतयोर्द्यावापृथिव्योः
प्रतिष्ठा; तस्मिन्बेते ‘तस्यतुः’ स्थितवत्यौ । सर्गादारभ्य ‘जागरूके’
जागरणशौले, खं खं मधिकारं प्रति । ‘उत’ अपि चैते ‘खसरौ’
भगिन्यौ, सहोत्पत्तिलात् । ‘द्यूतत्रौभवन्ती’ समिश्रीभवन्यौ, परस्यर-
सध्भोगेन । ‘आद॒ उ ब्रुवाते मिथुनानि नाम’ इति । अर्थैव मेतेऽवियुते
च समिश्रीभूते च सत्यौ, द्यावापृथिव्यौ, ब्रुवाते इव; प्रथयत इव;
स्तोत्राणां ‘नाम’ नामानि, आत्मनो ‘मिथुनानि’ द्विवचनसम्बद्धानि
स्तुतिनामभिः;—“खधे^(१), पुरन्धौ^(२)”—इत्येवमादिभिरिति ॥ एव
मेतस्मिन् मन्त्रे “वियुते”—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविश्वेषणतम्,

* १ भा० ४०१४० १४५० ।

† प० ६९९ इ० द० द० ३०;—‘तयोः साहस्रयोक्तायिका रथा’—इत्यादि ।

‡ “सुमान्या वियुते दूरेभूते भ्रुवे पदे तस्यतुर्बागुरुक्ते । खृत खंसारा युक्तौ
भवन्ती आद॒ ब्रुवाते मिथुनानि॑ नाम॑ ॥”—इति भ० स० ६, ६, १५, १ ।

§ १ भा० १७१, १७१ प० ६४० ६०४० (१), (२) ।

Nrisimha Tápani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	Rs.	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each	Fasc.	6	4
Nárađa Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	..	0	10
Nyáya Darṣana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1	4
Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kárandaśi, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14	
Parísiśatparvan (Sans.) Fasc. I	..	0	10
Piṅgala Chhandas Sútra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	..	1	14
Prithiráj Rásau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prákrita Lakshaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parásara Smṛti (Sans.) Fasc. I and II	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10
Srauta Sútra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	5	0
Ditto Áśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Sáma Veda Samhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;			
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each	Fasc.	..	28
Sáhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Sáñkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Súrya Siddhánta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Sañkari Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Sáñkhya Pravachana Bháshya, (English) Fasc. III	0	10
Sáñkhya Sára, (Sans.) Fasc. I	0	10
Suśruta Samhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/each	2	0
Taittiriya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Samhitá, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishada, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Śvetáśvataro Kena Yáśa Upanishada, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Táṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each	Fasc.	..	6
Vishnu Smṛti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sútra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Klamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8	2
Aín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each	32	8
Bádshánámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Túsí, or, Túsí's list of Shý'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ 1/2/ each	3	0
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azádi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Iqbáinámah-i-Jahángíri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	1	10
Ísbábá, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ 1/2/ each	25	8
Maghází of Wáqídí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	0
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	2

(Turn over.)

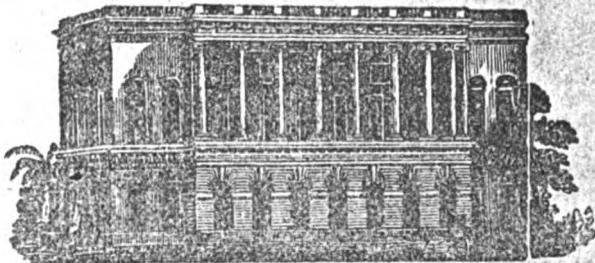
Muntakhab-ul-Tawárisk (English) Vol. II, Fasc. I.	Rs. 1	6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbát-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I	0	10
Nízámí's Khiradnámañh-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2.	0
Suyútý's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Náṣírf, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Fíráz Sháhí, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
4. Anis-ul-Musharríhín	3	0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	1	0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
9. Iṣtílháh-ut-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyází, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
12. Khízánat-ul-'ilm	4	0
13. Mahábharata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
16. Sharaya-ool-Islám	4	0
17. Tibetan Dictionary	10	0
18. Ditto Grammar	8	0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each	18	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	5	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 538.

सभाष्वरत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PAÑDIT SATYAVRATA SÁMASRAMÍ.
VOL. II.
FASCICULUS VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	2
Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	3	2
Āśvalāyana Grīhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Aitarēya Āranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Sāndilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vēdānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihad Āranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each ..	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc. ..	28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Dāśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gopāla Tāpanī, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Gobhilīya Grīhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each ..	11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each ..	9	6
Mārkandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	2	8

(Continued on third page of cover.)

द्वावापृथिवीश्वर्द्वाचाभ्याहार्थः; ‘दूरे अन्ने’—सत्येवमादीनां तथो-
पपञ्चिदर्थनात् ॥

“सूधक्^(४)”—इति ० । अनेकार्थम् । “सूधगिति पृथग्मा-
वस्तु प्रवचनं भवति” पृथग्म भेव पृथग्मावः, तस्येदं प्रवचनं
भवति ; सोऽनेन ग्रोचते इत्यर्थः । “यदिन्द्र दिवि पार्ये ०—०
मुख्मिः” ॑ । भरदाजस्येय मार्षम् । पृथग्म पञ्चमे ॒ इनि महत्वतीये
निविद्वानीये सूक्ते ग्रस्तते । हे भगवन् ! ‘दूर !’ ‘दूर’ यदि त्वं ‘दिवि’
सुलोके ‘पार्ये’ पारणीये स्थानेऽवस्थितः, ‘यदूधक्’ यदि सूधक्
पृथगिव इत्यर्थः । ‘यदा’ यदि वा ‘स्ते सदने’ अन्तरिक्षलोकेऽव-
स्थितः । ‘यत्र वासि’ क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः; को हि तस्यतो
वेद, तव स्थानं यत्तासीति । किं बड्डमा, यज्ञ यत्तासि अवस्थित,
‘अतः’ आगत्य ‘यज्ञम्’ ‘अवसे’ रक्षणि । ‘नियुत्वान्’ वायुर्भूत्वा ।
अस्तु भेवम्प्रभावः, तां तु ग्रीवामि ;— हे ‘गिर्वणः’ गौर्भिः सम्ब-
जित ! स हि सूतीः सम्भजति, सूतिभिर्वा सम्भज्यते, ‘सत्राषाः’
सहजोषणः सप्रीतिः, ‘मुख्मिः’ पिवैतं खोम सम्भान्तम् । एव भेवे
पृथग्मावादाहरण मेत दृच्छ व्याचक्तते ॥

अपरे पुनर्य एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः—“सूधगद्याः”
—इति, अत्रैवैतौ द्वावर्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि दर्शयिष्यामसंस्था
मेवर्चिं “अथापि” अथ भेव सूधगिति शब्दः कदाचिद् “सूभ्रोत्यर्थे”

* १४० ४०१ ष० १९५० ।

† “यदिन्द्र दिवि पार्ये” यदूधम् यदा से सदने यज्ञ वासि । अतेर्ना यु-
वर्षे नियुत्वान् सूत्राषाः पादि गिर्वणे मुख्मिः ॥”—इति अ० सं० ४, ०, १२, ५ ।

अपि “हृशते” ;—“स्वधगया स्वधुगताश्चमिष्ठाः” इत्यस्मिन् मन्त्रे। “यदद्य ला प्रथति यज्ञे”—इति ॥ । समिष्टयजुःषु सौमिकेषु विनियुक्ता । तच चोकाम् ;—“एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्त्वारणी अपश्यत्”—इति । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘यत्’ प्रथोजन मुहिम्स ‘अद्य’ ‘प्रथति’ प्रोक्षपर्ति एतस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘वयम्’ ‘श्रद्धणीमहि’ दृतवन्तो ‘हेतारं’ खाम् । “अग्निर्देवो दैव्यो हेतारा”—इति श्रूयते । किं पुनरुत्त प्रथोजनम् ? इति । कथं नामाल्प भृत्यवदानमाचं ज्ञतं देवताहृषिसमर्थं बङ्ग कुर्यादग्नानं मपि च यद् विगुणं यज्ञस्य किञ्चित् तत्त्वमयित्वा सम्भूत् मेव कुर्यात् ? इति, तत्त्वाभयं मपि यथाशास्त्रं मेवासाकं लिया छतम् ; अत इदानी॒ परिममाप्ने एतस्मिन् यज्ञे प्रत्यभाव्यते अस्माभिः ;—‘स्वधगयाः’ लम्, अल्पं मपि ज्ञतम् अस्माभिः इवि, ‘स्वधक्’ एव स्वद्व मेव, देवताहृषिसमर्थं बङ्ग कुर्वन् ‘अद्याः’ लं याग मकार्षीरित्यर्थः । किञ्च ; ‘स्वधगुताश्चमिष्ठाः’ अपि च यदपि किञ्चिदिणुणम् अकार्ष्म, वद्य मेतस्मिन् यज्ञे, तदपि सर्वं मेव सम्भूतं सगुणं मेव कुर्वन्, पाप मस्य यज्ञस्य अश्चमिष्ठाः स्त्रिष्टुप्त्रूपेण श्रमितवानसि । यस्त्र मेतदकार्षीरस्माकं मेतस्मिन् यज्ञे, तं, लां ब्रवीभिः ;—एतदेव मर्यैतेषां कर्त्तव्यं मित्येतद् ‘विदान्’ ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण जानन् अस्माकं मात्रम् उपरि भक्तिं पुनः पुनः ‘उपयाहि’ उपागच्छ

* “बृंय वि ला प्रथति यज्ञे चूमिवभु चेताऽऽ महावीरमहीर । अर्थवद्या अर्थतुताश्चमिष्ठाः प्रकाशन् युज्ञ मुर्याहि विद्वाव्याहा ॥”—इति य० वा० सं० ८, १० । दीक्षाकुरुते यद्येत्यादि प्रतीकस्वेच्छः प्राचाकारीयो वीथः ।

† “अग्निर्देवाना चौता, तस्मैतेवादपद्मं घुडारवेदी वासि ।”—इति रे० ना० १, ५, १ ।

‘यज्ञम्’॥ एवं तावदेकेषां “स्त्रधग्याः, स्त्रधगुताश्मिष्ठाः”—इत्येतत्
दावपि “स्त्रधक्”—ग्रन्थौ स्त्रभोत्यर्थावेव । एतस्मिन्नर्थे, स्त्रधक्लब्दस्य
पृथग्मावार्थते “यदिश्च दिवि पार्ये_ यद्युधक्”—इत्येतदुदाहरणम् ।
अन्ये पुनर्मन्यन्ते;—“स्त्रधग्याः, स्त्रधगुताश्मिष्ठाः”—इत्येतयोरेव
स्त्रधक्लब्दयोः पूर्वः पृथग्मावार्थः, उत्तर फलभोत्यर्थ इति । तदेतदु-
पपश्यते; मिश्राल्लिपि इवांषि ऊतानि सन्ति, ल मग्ने स्त्रधक्
पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्न ते समोहेऽस्त्रीत्यभिप्रायः ।
‘स्त्रधगुताश्मिष्ठाः’—इत्येष यथाव्याख्यात एव । पूर्वस्वर्णं साधी-
यान्; यत्र दावयेताद्भोत्यर्थावेव.—“स्त्रधग्याः”, “स्त्रधगुता-
श्मिष्ठाः”—इति । किं कारणम्? “अथाप्यृभोत्यर्थे दृश्यते”—इति
एव सुपन्यस्य भाव्यकारेण ततोऽथ सुपात्नो निगमः,—“स्त्रधग्या
स्त्रधगुता श्मिष्ठाः”—इति; एवम् निरूपम्—“स्त्रधवक्षयाजीर्णभृ-
वक्षश्मिष्ठाः”—इति । तस्मात् दावयेताद्भोत्यर्थाविवेतदेव साधीयः॥

“अस्याः(१)”—इति, “अस्याः(२)”—इति च † । पददद्यं स्त्री-
पुंसविषयम्, स्वरक्षतात् विशेषाद् प्रधानाभिधायि वा भवति । आह;
—कथम्? इति उच्यते;—“उदानं प्रथमादेशे”‡ । प्रथम इति
मुख्यनाम, मुख्यं प्रधान उच्यते; प्रधानं कम्बिदर्थं मभिदधत् एतद्
दद्य है मुदानं भवति । “अनुदानं मन्वादेशे”॥ । प्रधान मर्थं मनु

* पु० ४३१४० ५,११ प० ।

† १भा० ४३०४० ४४० ।

‡ वा० प्रा० १४० ७४० ।

§ “इतत् पददद्य” ग ।

॥ “इदमोऽन्वादेशेनुदानक्षुतीयादो”—इति पा० १, ४, ११ ।

यो वर्तते गुणभावेन तस्मैतत् पददय मन्वादेष्ये वर्तमान मनुदात्तं भवति । आह ;—कसादेतत् पुनरुदात्तं प्रधाने वर्तमान मनुदात्तं अप्रधाने ? इति । उच्चते ;—लोकेऽपि हि थत् “तीव्रार्थतरम्” उत्कृष्टार्थप्रधानतरं तत् “उदात्तम्”—इति प्रसिद्धम् ; तथाथ,—उदात्तं भेतत् कुल मिति । “अल्पीयोर्धतरं मनुदात्तम्” अल्पीय-सार्थेन यद्युक्तं भवति तदनुदात्तं मुच्यते ; अप्रधान मित्यर्थः । उदा-इरहैरेवानयोर्तिभागं दर्शयति ;—“श्रुत्या ऊ षू०—० अपन्तुवे”* । पहच्छेपस्तार्वम् । अतिच्छन्द्वाः । ‘उ’—इति, ‘षः’—इति, ‘न’—इति पदानि । ‘अस्ता’ “अस्तै” ‘सातये’ जन्मये । कथं नाम वय मर्य अभिप्रेतं समेमहि ? इत्येत मर्य मुहिम्म, हे ‘पूषन् !’ अस्ताकं सुहु ‘उप’ समीपे ‘सुवः’ भव । जयि सन्निहृष्टे लदनुग्रहादेत मर्यं समे-महीत्यभिप्रायः । कर्यं पुनरुपभव ? ‘अहेतुमामः’ अकुर्यम्, सर्वे शाश्वर्यमानः कुरुतीत्यभिप्रायः । ‘रिवान्’ दानवान्, दानाभि-प्रायसंयुक्तेन चितसा उपभव । ‘अजास्व’ “अजनास्व” गमनास्व, छागास्व वा ‘अवस्थाताम्’ अस्ताकं धन मिष्ठता भव, “अजनास्व” छागास्व-र्थर्थः । किञ्च ; ‘ओ षु ला वहतीमहि’ । ‘आ’, ‘उ’, ‘षु’,—इति पदानि । ‘आ वहतीमहि’ लां सुषु आभिसुखेन आत्मने वर्तया-महे । केन ? ‘स्तोमेभिः’ स्तोचैः । ‘इस्म’ हे दस्म ! दर्शनीय ! अथ वा दान्म ! साधुभिः शोभनैरित्यर्थः । किञ्च ; ‘न हि ला’ मैव लां

* “श्रुत्या ऊ षू उप सुतये भुवेऽर्जेत्वानो रस्त्रिया ष्वज्ञाच चवस्युता मंज्ञाच । ओ षु ला वहतीमहि लोमभिदैष साधुभिः न हि ला पूर्वत्वं मम आधृते व तं सुष्मा मंपन्तुवे ॥”— इति च ० च ० १, १, १, ४ ।

दर्शनीयम् अतीत्य साधुतरां कस्त्रिदयन्या महं देवतां मन्ये, चे
‘आधृणे’ आगतदीपे ! तद्भक्त एवाह मस्त्रीत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘न
ते’ न चाहं तव ‘सख्यं’ भस्त्रिभावं कदाचिदपि ‘अपद्मुवे’ छतज्ञो
द्वाह मित्यभिप्रायः । एव मन्त्र सातिः प्रधानेति छत्वा “अस्थाः”—
इत्येतत् पद मनोदात्तम् । अन्नोदात्त मपि च सदुदात्त मित्युक्तं
भाष्यकारेण, एकदेशस्थोदात्तत्वाद् ॥

“अथ” पुनर्यस्मिन् “अनुदात्तम्” एतत् पदं गुणभूतार्थाभि-
धायि भवति । तस्यैष निगमः ;—“पुनः पत्रौः०—०श्रद्धः श्रुतम्”* ।
सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियुक्ता । पित्रा पूर्वं मेतां इत्तां सतौं
कन्या पत्रौं पुनरग्निरदात्, ‘आशुषा सह वर्चसा’ तेभुं सह एतस्मिन्
वैवाहिके कर्मणि अग्निसत्रिधियंस्काराद् भार्याल्लभुपजायते इत्येत-
दपेक्ष्य पूर्वदानात् पुनर्दात्वं भुव्यते । तदेव मस्ता दत्ताया एत-
दाशास्माहे ;—‘योऽस्थाः पतिः’ स ‘दीर्घायुः’ अस्तिति । यतो विशेष-
यन् ब्रवीमि† ; —“जीवतुं † सः श्रद्धः श्रुतम्”—इति । श्रद्धि
दुर्जीवाः, रोगभूयस्त्वात् ; अत एव माशास्यते श्रस्त्रतं जीवत्विति ॥
एतस्मिन् मन्त्रे भर्तृकन्यासंयोगे सति भर्तैव प्रधानम् ; तस्य द्वायु-
राशास्यते । तस्य सत्त्वणार्था पत्रौ । तस्माद् “दीर्घायुः अस्था यः
पतिः”—इति, एतदनुदात्तम् ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते ;—“श्रद्ध”, “अस्था” हि “श्रृताः” पक्षाः

* “पुनः पत्रौः सुग्रिर्दुदायुषा सुह वर्चसा । दीर्घायुरस्था यः पत्रौर्जीवा-
ति श्रद्धः श्रुतम्”†—इति ४८० सं० ८, १, १०, ४ ।

† “ब्रवीति”—इति च ।

‡ “जीवातु”—इति च, “जीवाति”—इति च ।

“ओवधयो भवन्ति”—इति, “ग्रीष्मा आप इति वा”, वर्षासु हि प्रवद्धानि स्तोतांसि शरदि विशीर्यन्ते । “अस्य—इति” एतत् पदं पुंविषयम् षष्ठ्यन्तम् “अस्याः—इत्येतेन” स्त्रौविषयेण पदेनैव “वाख्यातम्” ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्चः । तृतीयो भ्राता दृतपृष्ठो अस्याचापश्यं विश्पतिं सप्तपुचम् ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्हातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्चना * भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता दृतपृष्ठो अस्याय † मग्निस्त्वापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिं सप्तपुचं सप्तमपुचं सर्पणपुच मिति वा सप्त स्तमा सङ्क्षा सप्तादित्यरप्मय इति वदन्ति ॥ ५ (२६) ॥

थदेवोक्तम् “उदात्तं प्रथमादेष्व, अनुदात्तम् अस्यादेष्व” *—इति तदेवाचापि स्त्रेण मित्यभिप्रायः । उदाहरणमात्रं प्रदर्शते ;—“अस्य वामस्य—० सुप्तपुचम्” † । अस्यवामीय मेवेदं स्त्रकम् । दीर्घतमस आर्षम् । तात्तौद्यसवने महाव्रते वैश्वदेवे ग्रस्ते ग्रस्तते । ‘अस्य’ स्त्र्यस्य ‘वामस्य’ “वननीयस्य” स्तुतिभिः, ‘पलितस्य’ “पालयितः”

* “मध्यमो उस्यश्चनो” च, च ।

† “दृतपृष्ठोऽस्याय” च, च ।

‡ पु० ४०५ ४० ११ प० ।

§ च० सं० १, २, १४, १ ।

अथ हि सर्वे भेवेदं जगत् पालयति । ‘हेतुः’ “ङ्गातव्यस्य” आङ्का-
नार्हस्य । आह ;—तस्य किम् ? इति । उच्यते ;—योऽय मेवंलक्षणः
‘तस्य’ ‘भ्राता’ “भागदर्जा”, “भर्जवो वा” उदकेन, ‘भ्रष्टमः’
मध्यमस्थानः ‘अस्ति’ विद्यते ॥ । कतमः ? योऽयम् ‘अश्रः’ “अश्रनः”
व्यापनो वायुरित्यर्थः ; स हि शुलोकादादित्येनोदकेन भ्रियते,
इति चोदकं शुलोकात् । ‘हतीयः’ ‘अस्य’ वायोः ‘भ्राता’ हवि-
भागदर्जा वा ; ऐश्वाग्रे हविषि संस्तुतौ वा ‘घृतपृष्ठः’ घृतेन सृष्टः,
आज्ञ्यस्युष्टः “अथम्” एव “अग्निः” पृथिवीस्थानः † । ‘सहस्रिणः’ ‡
वायोः ; सर्वसाह्वि वायुः बलवान् । अथ वा सहस्र मस्य नियुक्त
मस्थाना मखीति सहस्री वायुः ; “आ नै नियुङ्ग्निः ग्रुतिनौभि-
रध्वरं सहस्रिणौभिः”—इति४ श्रूयते वायव्ये मन्त्रे । वायुः, आदित्यः,
अग्निः,—इत्येवं परिमङ्गाय वायोसूतीयोऽग्निर्भवति ; वायुरपि च
ज्योतिरेव ; “वायुना ज्योतिषा”—इति विज्ञायते ॥ । तत्रैतस्मिन्
चेधा विभक्ते ज्योतिषिणा, प्रधानत्वेनैति भेवाह मपश्च मिति । ‘विध्पतिं’
विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम् । कतमम् ? य एष ‘सप्तपुत्रः’

* ‘वायुदेवेभ्यो इवं वहति, वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति”—इति रे०
ब्रा० १, ५, १ । परक्षाक्षाय मपि वक्षति दै० ५, १, १ ।

† “इमं हि मनुषा इन्द्रेऽग्निं मेव तदणिंज्ञोक आयातयति”—इति रे० ब्रा०
१, ५, १ ।

‡ एतत् पदं, न जाने हप्तिष्ठाता द्वात् उपस्थ्य आङ्कात् मिति ।

§ च० च० १, १, १४, ५ ।

|| “स वायुना ज्योतिषा भासि च तपति च”—इति रा० ब्रा० ५, १८ ।

¶ “भूरप्रिञ्च्यातिर्ज्यातिरप्रिरिक्षो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिक्षः ऋर्णा ज्योतिर्ज्यातिः
सः ऋर्णः”—इति रे० ब्रा० १, ५, ५ ।

सूर्य एत मेवाह मत्र प्रधानेनापश्च । मित्येव मेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यः प्रधानः, सूक्ते सूर्याधिकारात् ; तस्मात् ‘अस्य वामस्य’—इत्येषः “अस्य”—शब्द अनुदात्तः। वायुरचाप्रधानम् ; तस्मात् ‘हतीयो भाता घृतपृष्ठो अस्य’—इत्येषः “अस्य”—शब्दोऽनुदात्तः॥ एव मेतस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्तावेतौ “अस्य”—शब्दौ प्रधानाप्रधानविषयावित्येक मेवोदाश्रणम् ॥

आह ;—‘हतीयो भाता घृतपृष्ठो अस्य’—इत्यनेन “अस्य”—शब्देन सूर्य एव कस्मात् सम्बन्धते ? अपि च “हतीय”—शब्दस्य प्रकृतानुक्रमाविरोधेनैव मेव सुखतरा योजना भविष्यति । उच्चते ;—‘अस्य वामस्य’—इत्येतदन्तोदात्तं पद मितरदन्त्यत् हतीयो भाता घृतपृष्ठो अस्य’—इति प्रधानरूप मेव सत् पूर्वेणानुदात्त मिति खरकृतादिग्रेषादर्थकृतेनापि विशेषेण भवितव्य मित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते । आदित्यसंस्कृतात् सूक्ते वायुसाचाप्रधानः, प्रकृतादादित्यात् तस्मादायुविषय मेवेदम् अस्येति द्वितीयपद मनुदात्तं सम्बन्धते । अतः सुतरा सुपपन्नं भवति “उदात्तं प्रथमादेशोऽनुदात्त मन्त्रादेशो” —इत्यच प्रथमादेशाचादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानावुच्येते इति । अन्ये तु मन्त्रन्ते,— प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः ; तत्र यद्वर्त्तते, तदुदात्तं भवति, प्रधानार्थतर मुदात्तलेनैवां स्त्रियेन । तद्यथा,—“अस्या ऊषुणः (कृ० सं० २, २, १४०)”, “अस्य वामस्य (कृ० सं० २, ३, १४, १.)” —इति । अस्यादेशो नाम, अन्यस्य पदस्य पश्चादादेशः ; तत्र वर्त्तमान मनुदात्तं भवति । पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि

* “प्रधानलेगापश्च” न ।

† “मनुदात्तलेनैव” क ।

सच्चेण विदोऽपि भुवते ॥ १ ॥ तत्त्वानुदात्त्वेनैव सच्चणेनाल्पीयोऽर्थतर
मप्रधानार्थतरं भवति । तथा,—“दुर्बीर्षायुरस्या यः पतिः (अ०
सं० ८, ३, २७, ४.)”, “हत्तीयो भ्राता घृतस्तुष्टो अस्य (अ० सं०
९, ३, १४, १.)”—इति ॥

आह;—कथं सप्तमपुच आदित्यः? इति । उच्यते;—“सप्तमो
श्चासावादित्यः पुचः”—इत्येव मैतिशासिका मन्यन्ते । ब्राह्मणेऽपि
च,—“मृतपितर मण्ड भ्रातापश्यत, तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम
इति ह विज्ञायते” । अथ वा सप्तसङ्गाका युक्ता अस्य रश्मयः
पुचाः, तेनासौ सप्तपुचाः । अथ वा नैव सङ्गाभिप्राय मेतत् सप्तपुच
इति । आह;—कथं तर्हि? इति । उच्यते;—“सर्पण पुच मिति”
एवम्; सर्पणा हि तस्य रश्मयो युद्धर्त्तमयनवस्थायाग्निं यस्य पुचाः
स्त्रोऽयं सप्तपुचाः । “सप्त सप्ता सङ्गा” षड्भ्यः सकाशात् । एवं सप्त-
सङ्गोपेताः, सर्पणक्रियायोग्या वा † एत एव “आदित्यरश्मयः”
आदित्यस्य पुचाः “इति” मन्त्रविदो “वदन्ति” मन्यन्ते ॥ ५ (२६)॥

सप्त युज्जन्ति रथ मेकचक्र मेको अश्वो वहति सप्त-
नामा । त्रिनाभिं चक्र मुजरं मनवं यच्चेमा विश्वा भुव-
नाधि तस्युः ॥ सप्त युज्जन्ति रथ मेकचक्र मेकचारिणं
चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैको अश्वो ‡ वहति
सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति

* पा० ८ अ० १४० १९, १०८० ।

† “सर्पणक्रियायोग्याग्निं वा” ग ।

‡ “०कोऽस्मा” च, च ।

सप्तैन सृष्टय स्तुवन्तीति वेद मपोतर न्नामैतस्मादेवा-
भिसन्नामात् संवत्सरप्रधान * उत्तरोऽर्ज्ञच्चस्त्रिवनाभि-
श्वकं शृणुः † संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः
संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्वसा वर्षा
वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा
हिनोतेर्वाजर मजरणधर्माण मनर्व मप्रत्यृत मन्यस्मिन्
यच्चेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्व-
माचाभि स्तौतिः पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तु-
तयाः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तश्चिशि-
रयोः समासेन ॥ षष्ठर आहुरपित मिति षड्गुतया ॥
आराः प्रत्यृता नाभौ षट् पुनः सुहतेः । द्वादशारं न इ
तज्जराय । द्वादश पृथग्यश्वक भेक मिति मासानां मासा
मानात् प्रधिः प्रहितो भवति । तस्मिन्त्साकं चिश्ता
न शुद्धवैऽपिताः षुष्टिर्न ** चलाचलासः । षष्टिश्व † ह
वै चीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च
ब्राह्मणं समासेन । सुप्त शतानि विश्वितश्च तस्युः । सप्त

* “संवत्सरः प्रधानः” क, च ।

† “ल्युतुः” क, च, न ।

‡ “सर्वेमाचाभिष्ठौति” च ।

§ “पञ्चर्त्तायाः” क, च, न ।

|| “चेमन्तश्चिशिरसमासेन” क, च, न ।

॥ “षष्ठुतमायाः” क, च, “षट्गुतमायाः” च ।

**, † “षुष्टिर्न”—इति “षष्टिश्व”—इति च च ।

च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहेराचा इति च
ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४.

यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रस्मिभिर्युज्यते तथेय मपरा चक्रो-
तस्मिन्नेव सूक्ते “सप्त युज्ञन्ति०—० अधि॑ तस्युः”—इति* । ‘सप्त’—
सप्तकोपेताः सर्पणा वा ‘युज्ञन्ति’ योजयन्त्यात्मना रसयः ‘रथ’
रंहण मादित्यम्; उद्यन्नेव द्युषावादित्यो रस्मिभिः युज्यते, रंहण-
शासौ मुद्धर्त्त मथनवस्थायित्वाद् । ‘एकचक्रम्’ एक एव द्युषावन्न-
रित्ये चरति; इतराणि ज्योती॒षि नाशयत्येव खेन तेजसा प्रकाशेन ।
‘एकोऽस्मः’ एक एवाशः; अप्नो व्यापनः सर्वभृतानाम् ‘वहति’
गच्छति ‘सप्तनामा’ सप्तसुतिः, सप्तपुत्रः— इत्येवमाद्याः सप्तसप्तकाकाः
सुतयोऽस्य । अथ वा “सप्तासौ रसयो रसानभिसन्नामथन्ति”—
एतस्मिन् मण्डले, इति सप्तनामा । अथ वा “सप्तै॒ष मृषयः
(नमन्ति) स्तुवन्ति इति” सप्तनामा । “इद मपौतरत्” अव्दः “नाम”
“एतस्मादेव”;—“अभिसन्नामात्” तदपि ख मर्थं प्रत्यायचितुं क्षिया-
पदस्य वा गुणभावेनाभिमुख्येन सन्नमति । स एवंक्षत्रणः सप्तचारी†
व्यापनः सप्तनामा, सर्पणैः सप्तभिर्वा रस्मिभिर्युक्तो घदा वहति,
उदयादारभ्य आवदस्य मिति, तदैवं वहत् निर्वर्त्यन्तीति । उच्यते;
—‘त्रिगाभिचक्र भजर मनव्यम्’ त्रिगाभिसंयुक्तं कालचक्रम्, चक्रम्-

* च० च० १, २, १४, १ ।

† “चक्रचारी” च ।

धर्षि, चकनं चक्षन मुच्छते ; चरणधर्षि, क्रमणधर्षि वा । ‘अजरम्’ “अजरणधर्माणम्” । ‘अनर्वम्’ “अप्रत्यृत मन्यस्मिन्”, अनाश्रित मित्यर्थः । ‘चिनाभिचकं’ “श्रृतुः” हि “संवत्सरः”,—“यौधो वर्षा हेमन्त इति”, अनेन स्तुविभागेन एतदेवास्य चिनाभिल मभिप्रेतम् । स्तुभिर्हि संवत्सरो न नृते सम्बद्धते इत्यर्थः * । “संवत्सरप्रधान उत्तरोऽद्वृष्टिः”, नादित्यप्रधानः । “संवत्सरः संवसन्यस्मिन्”—इति प्रसक्तानुप्रसक्तम् ; समस्तानि हि “भूतानि” एतस्मिन् संवसन्ति । मैथुनाभिप्रायो वा स्थात् संवासः । “यौधः, यस्यन्तेऽस्मिन् रसाः” सूर्येण । “वर्षा, वर्षत्यासु पर्जन्यः”, तदेतत् प्रत्यक्ष मेव । “हेमन्तः, हिमवान्”, तच हि बड़ भवति हिमम् । “हिमं पुनर्हन्तेर्वा” तद्विद्वायाप्तिवन्यतीन् प्रकिरति ; “हिनोतेर्वा” तर्पणार्थस्य, तेन हि पुण्ड्रनिं अवादयः ; गमनार्थस्य वा इन्तेः, तद्विद्वायाप्तिवन्यं भूतानि । ‘अजरं’ तत् संवत्सरचक्रम् अजरणधर्षि ; न हि संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्मि । “अनर्व” च तत् “अप्रत्यृतम्” अप्रतिगत मनाश्रित मन्यत्र क्वचित् । आह ;—यच किम् ? इति । उच्छते ;—“यच” अस्मिन् ‘हमा’ “हमानि” ‘विश्वा’ “सर्वाणि” ‘भुवना’ “भूतानि” ‘अधि’ उपरि ‘तस्युः’ “अभिसन्निष्ठन्ते”, आश्रितानि विनाश मुपायान्ति । विनाशोऽपि हि संस्कोच्यते ; संख्यितः पिता मनेयुक्ते वृत्त इति गम्यते । तदेवंस्त्रियं ‘चिनाभि’ कालचक्र मजरम्, य आदित्योऽभिनिर्वर्त्तयति, यच्चेद मभिनिर्वर्त्त्यते कालचक्रम्, तदेतुभय

* “स वा चर्यं प्रजापतिः संवत्सर स्तुतुः च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत् वे वा इम ऋतवश्च मासाश प्रजापतावेष संवत्सरे प्रत्यतिष्ठेष एवेऽयोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताः”—इति ऐ० ब्रा० ४, ५, २ ।

मणहं सौमीत्येव मस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽद्वुर्च आदित्यप्रधानः, उच्चरः
संवत्सरप्रधानः ॥

आह ;— कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उच्चरोऽद्वुर्चः इति, न हि
संवत्सरग्रहण मत्तास्ति ? उच्चते ;—‘चिनाभिष्क्रम्’—इत्येतस्मादगु-
सम्भाद् । आह ;— एतदपि विशेषलिङ्गमन्त्र नास्त्वेव, चय अतवेता
नाभिष्क्रद्देनोच्यन्ते इति ? तस्मादेतदप्ययुक्तं भेदेति । उच्चते ;— य
एष पूर्वस्मिन्नद्वुर्चं प्रकृतेन सूर्येणाभिर्निर्वर्त्यते संवत्सरः, अस्मिंश्च सर्वा-
णेतानि भूतान्यभि सन्तिष्ठते ; “तम्” एतं “संवत्सरम्” उच्चरस्मि-
न्नद्वुर्चं प्रकृत्य मन्त्रकृत् । ‘चिनाभिष्क्रम्’—इत्येवमाशाभिः “सर्व-
मात्राभिः” सर्वैः अवयवैः ‘पञ्चारे चक्रे’*, ‘षड्हरे’†, ‘चौणि-
शतानि षष्ठिश्च’‡, ‘सप्तशतानि विश्विश्च’§—इत्येवम्यकारैः “सौति” ।
तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिशापि चिनाभिष्क्रद्
अतुविषय इत्युपपद्यते । षष्ठा षट्ठनां द्वौ द्वौ षट्ठ समानख्यावौ
इत्यनेनाभिप्रायेण चित्वम् ॥ । अर्थैव सुक्ता “तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः
सौति” ; अधुना अर्थैतं सर्वमात्राभिः सौति, तथोपपादयति,—

* मन्त्रा अपौरवेया अवयवो वै प्रकाशका रव तेषां मिति सिद्धान्ते कथं सेतत्
सहस्रदे ? रेतरेयके चैव दस्तत रव । तथाचिः—“सर्वै षष्ठिश्चत्तुत्” इति रे-
त्रा० ५, १, १ ।

† तस्मिन्नेव द्वतीय द्वादश्चास्त्रिष्ठि (भ० सं० १, ११, द, ११) ।

‡ तस्मिन्नेव द्वतीय द्वादश्चास्त्रिष्ठि (भ० सं० १, ११, द, ११) ।

§ तस्मिन्नेव द्वतीय द्वादश्चास्त्रिष्ठि (भ० सं० १, ११, द, ११) ।

॥ “ते वा एव्या लोकेभ्यो नुगा अष्टुरा षट्ठनव्यतम्—० रसाचिद्वाः सतीवप-
सदो द्विद्विरकैका मुपायम्”—इति रे० त्रा० १, ४, १ ।

“पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने ॥—० श्रीर्थते च नाभिः” ॥—“इति ० पञ्चन्तर्तया” संवत्सरस्य सुतिः । ‘पञ्चारे चक्रे’ चूतवः अच अरबेनाभिप्रेताः ॥ । ‘परिवर्त्तमाने’ परिगद्धेदं जगद् वर्तमाने । आह;—किम्? इति । उच्यते;—‘तस्मिन्नातस्युः’ तस्मिन्ब्रवस्थितानि उपरि अधिष्ठानि । कानि? ‘भुवनानि’ भूतानि ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाङ्गिः; कालचक्रे हि सर्वं मेवेदं जगदधिष्ठठं बभूमीति । अर्थैव मतिमहतापि सर्वभूतचक्रेणकान्तस्य कालचक्रस्य ‘भूरिभारः’ बङ्गभारः सम्बवायम् ‘अक्षः’ संवत्सराख्यः ‘न तथ्यते’ न सन्तापथति नापि सन्तापं आस्थानीर्थ्यथः । अपि च ‘सनादेव’ चिरल्लन एव सोऽक्षः, तथापि न तथ्यते, न वा तप्तोऽपि न सहस्रैव ‘विश्रीर्थते’; नश्वति । आह;—अथज्ञो न तथ्यते श्रीर्थते वा; किं मेव मतिबल्लीयसाच्छेष घृष्ममाणा नाभिः, तथ्यते श्रीर्थते वा? इति । नेत्युच्यते;—‘स नाभिः’ अज्ञो न श्रीर्थते न तथ्यते । नाभि रादित्य एवाभिप्रेतः ॥ । आह;—कथं मेतद्गम्यते ‘पञ्चारे चक्रे’—इत्यच अर-शब्देन चूतवोऽभिप्रेता इति; न इच विशेषस्त्रिंश्च द्विद्वया मरवेऽस्मि; अपि च चूतवः षट् प्रसिद्धाः, इह च पञ्चार इति श्रूयते; तस्मादनुपपञ्चम्? इति । उच्यते;—सुके संवत्सरस्थावयवस्तुतिप्रायदर्शनादुपपयते । “पञ्चन्तवः

* “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युर्भवनानि विच्छाँ। तस्य नार्च-स्थिते भूरिभारः सुनादेव न श्रीर्थते च नाभिः” ॥—इति च ० सं० १, १, १९, १=१, ११, ८, १२ ।

† “पञ्चर्त्तवो चेमनश्चिद्विरयोः समाचेष”—इति रे० ना० १, १, १ । “हार-ममासाः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः”—इति च रे० ना० १, १, ५ ।

‡ सु० ४९१ ष० ११प० इष्टप्रम् ।

संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्, हेमन्तशिशिरयोः समासेन”* एकले-
नेत्यर्थः। तस्मादपपश्यते । एवं पञ्चन्तुत्वं मृदुनाम्, अरत्वं चावथव-
स्तुत्यभिसम्भवादिति ॥

पञ्चपादं पितरम्—० रपि॑ तम्”†। “बलर आङ्ग रपित मिति
षड्गुत्तुतया” संवत्सरस्य स्तुतिः । ‘पञ्चपादं’ संवत्सरम्; चतुर्वो हि
संवत्सरस्य पादाः, तैरसौ पतति गच्छति । ‘पितरं’ पालकं सर्वभूताना
मुत्पादयितारं वा ‘दादशाकृतिम्’ दादशमासप्रविभक्तविप्रहम्,
“दादशमासाः संवत्सरस्य”—इति ‡ च ब्राह्मणम् । ‘दिवे’ चुलोकस्य
‘परे’ परमे ‘अर्द्धे’ स्थाने चोऽय मवस्थित आदित्यः, एतस्मिन् पञ्च-
पादं पितरं दादशाकृतिं ‘पुरीषिणं’ उदकवल्नं संवत्सरम् ‘अपित
माङ्गः’ अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः । तस्मात् सर्वचतुर्वो दृष्टिमन्त इति
ह विज्ञायते । तस्मात् संवत्सरस्योदकवल्नं सुपपश्यते । ‘अथ’ पुनः
‘इमे’ ‘अन्ये’ य एते ‘उपरे’ उपर्यवस्थिताः, ‘सप्त’ स्तुपश्यः ‡,
एते ‘विचक्षणं’ विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टार मेव मादित्यं ‘चक्रे
षड्गेरे’ तस्मिन् ॥ संवत्सराख्ये ‘अपित माङ्गः’ । अथ वा सप्तचक्र

* रे० ब्रा० १, १, १, इष्टवम् ।

† “पञ्चपादं पितरं दादशाकृतिं दिव आङ्गः परे चर्द्धे पुरीषिणम् । चयेमे
चुन्य उपरे विचक्षुवं सुपश्यक्ते चल्लर आङ्गरपितम् ॥”—इति अ० सं० १, २, १५, १ ।

‡ “दादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः”—इति रे० ब्रा० १, ५, १ ।

§ “सप्तचक्रीन् च्योतीषिः, तेभ्यः पर आदित्यः * * * इत्यधिदैवतम् । आद्याधा-
नम्,—* * * सप्तचक्रीन् इत्यधिदैवतम् ।”—इति प० दै० का०

१०, २, १ ।

॥ चर्द्धा चतुर्व चतुर्व एव तत् संवत्सर मासुवक्ति”—इति रे० ब्रा० ४, २, १ ।

आदित्यः; ए हि सप्तभौरग्निभिर्यकते दीप्ते * ; 'सप्तचक्रे'—इत्येकं पदं तस्मादेव मणि भवति ॥ एव भेते संवत्सर मादित्यप्रविष्ट माङ्गः, अपरे पुन रादित्यं संवत्सरप्रविष्ट मित्र्येष समखार्थः ॥ एव भेतस्मा सृचि आदित्यसंवत्सरौ स्फुर्यते । वक्ष्यति हि "चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संख्याः"† । संवत्सरस्य चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः सुति-रूपपद्यते ॥ "आराः प्रत्यृता नाभौ" प्रतिगता इत्यर्थः । "षट् पुनः सहते:" ते हि पञ्चसङ्ख्या मधिभृय वर्त्तने ॥

"दादश्शारं न् हि तज्जराय"—इति । "दादशप्रधयश्चक-भेकम्"—इति ‡ । "इति मासानाम्" एतौ पादौ भवत इति वाक्य-शेषः । "दादश प्रधयश्चकभेकं—० न चलाचलासः"—इति § । "मासा मानात्"; भीयते हि तैः संवत्सरः । "प्रधिः प्रस्तुतः" प्रस्तुत्य चक्रे निहितो "भवति", गण्डपुच्छः ॥ प्रधिरित्युच्यते ॥ "दादशप्रधयः" मासाख्याः, संहताः सन्तः; 'चक्र भेक' भवति । तच च पुनः 'चौषिं नभ्यानि' फलकानि भवन्ति,—चथ चूतवो चौषो वर्षा हेमन्त इति । यदेतदेवं संख्यां चक्रम् 'क उ तत् चिकेत' कस्तु तत् याथात्यतो विजानाति ? 'तस्मिन्' चक्रे 'साकं' सह 'त्रिशता न

* "सप्त चक्रयः * * * रथय आदित्ये सप्त"—इति "चक्रयः सप्त (षट् आदित्यरग्नयः)"—इति च प० दै० ग्रा० ११, ४, ४ ।

† प० दै० का० ३, २, ४ ।

‡ च० सं० १, २, १९, १ ।

§ दादश प्रधयश्चक भेकं चौषिं नभ्यानि क उ तस्मिकेत । तस्मिन्द्वार्द्वितीया न चूहवोऽपि ताः पुष्टिने चलाचलासः ॥"—इति च० सं० १, २, १९, १ ।

|| "ब्रह्मष्टुः" ग ।

¶ प्रधिरिति नेत्रिवाचकः, चक्रसान्ते भूम्यर्थिभावे तस्य भूतिः (अमरः १, ८, १९) ।

‘शङ्कवोऽपिता’ विश्वतान्यहेराचाणि शङ्कव इवापितानि । ‘षष्ठिर्न’
षष्ठधिकानि चौण्यहोराचश्वतानि शङ्कव इवापितानि, प्रचिन्नानि ।
द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थः । ‘चलाचलासः’ चलानि च ‘अचलानि
च; चलान्यनवस्थायित्वात्, अचलान्यहेराचात्मभावं न सुश्वति ।
आह;— कथं गम्यते अहेराचाणेतानौति? उच्यते;— संत्वसुर-
सुतिप्रायसम्भवाच । “षष्ठिष्व ह वै चौणि च शतानि संवसुरस्याहेरा-
राचाः इति ० च ब्राह्मणं समाचेन” अहेराचयोरेकत्वेत्यर्थः ॥

“दादृशारं नु हि०—० स्तु तस्युः ॑ † । ‘न हि तज्जौर्यते’, किं
तर्हि? अन्यानि भूतानि जरयत् ‘वर्वर्त्ति’ च पुनः पुनर्वर्तते । ‘परिद्वा’
परिगृह्य द्यास्त्र पृथिवीस्त्र ततो वर्वर्त्ति । ‘स्वतस्य’ उदकस्य पूर्णम्,
अथ वा ‘स्वतस्य’ आदित्यस्य खभूतम्, अथ वा ‘स्वतस्य’ यज्ञस्याङ्ग-
भूतम् ‘आ तस्युः’ पुचाः । एतस्मिंश्वके ‘मिथुना’ इन्द्रा इत्यर्थः । कस्य?
‘अग्ने’ । अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे सम्बोधनान्तः, षष्ठ्या विपरिणम्यते;
अग्ने: पुचा आत्म्युरिति । अग्निश्वाचादित्य एवाभिप्रेतः †, तस्याहेरा-
राचाणेव पुचत्वेनोच्यन्ते; तत्कृतलादहेराचाणाम् । आह;—
कियन्तस्ते पुचाः? इति । उच्यते;—“सप्तशतानि विंशतिश्व” । ब्राह्मण

* रे० ब्रा० ४, १, ९ इष्ट्यम् ।

† “दादृशारं नु हि तज्जौराशु वर्वर्त्ति चूक्रं परिद्वा स्वतस्य । चा पुचा अग्ने
मिथुनास्त्रो अच्च सुप्त शूतान्ति विंशुतिश्व तस्युः ॥”—इति च० सं० १, ३, १९, १ ।

‘अग्निः सर्वा देवताः’—इति रे० ब्रा० १, १, १ । “अग्निमयौः पुरुषिपुरं
पर्यात्यन्”—इत्यादि च रे० ब्रा० १, १, १ । “सोऽग्निदिविष्णुगृहं उदत्तयत, सः
खर्गस्य लोकत्वं द्वार महेषोत्, अग्निवै खर्गस्य लोकस्थापितः”—इत्यादि रे०
ब्रा० १, ४, ४ ।

मपि चैतस्मिन्दर्थे भवति;—“सप्त च वै अतानि विश्वतिष्ठ मंव-
त्वरस्याहेराचाः—इति च ग्राह्यण महेराचयोर्विभागेन विभागेन”
—इति ॥ एव भेतस्मिन् स्तुके संवत्सरं “सर्वमाचाभिः” सर्वरवथैः
“स्तौति”। तस्मादुपपद्यते “सप्त युच्छन्ति”—इत्येतस्या स्तुचि संवत्सर-
प्रधानस्त्विनाभिषक मित्येषोऽर्द्धर्चः। तदेतत् सर्व मपि ‘सप्तपञ्च’ सर्पण-
पुच मित्येतस्यात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्त मुक्तम्; प्रकृत मिदानीै वर्ण-
यिष्यामः। किं पुणः प्रकृतम्? ऐकपदिकं समाज्ञायव्याख्यानम् ।
तच यदुक्तं तदुक्त भेव, यदनुक्तं तदुक्तव्य मितीद मारभ्यते;—“सत्त्वि
मविन्दुचरणे नदीनाम्”—इति ॥ ६(१७) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य ३ चतुर्थः पादः ॥ ४, ४.

कर्त्तव्यायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवाचिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य
हतौ नवमोऽध्यायः ॥ (चतुर्थोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

(१ एकार्थकोनुवयःसुपर्सायदिन्द्रजुष्टोदमूनाःसमात-
पन्तीषिरेणमरुत्वाँतितउसक्षुमिवतसूर्यस्येन्द्रेणसमीर्मा-

* “चौहि च वै इतानि चटिष्ठ संबसुरस्याहोनि, तावाम्बुद्धसुरः । * * * ।
सप्त च वै इतानि विश्वतिष्ठ संबसुरस्याहोरात्रा, तावामेव संबसुरः ।”—रुति रे.
प्रा० १. १. १ ।

† प० ४९८ प० १८० इष्टवा ।

पञ्चमाध्यारभवाक्षमिदम् (एभा० १४०) ।

६.॥ प० १४९ प० “॥” इत्यम् ।

१४ १५ १६ १७ १८
 न्तासः कायमानः कनीनकेवोपो अदर्शिं सुवितेविद्यामदे-
 १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६
 वानश्राघाद्यौ मेर्तिरदितिरहतस्माचाहास्यवामस्यस्त-
 युज्जन्ति सप्तविंशतिः * ॥))

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

* यु० १४९ यु० “* *” इष्टम् ।.

॥ खण्डाधिकता ॥

—००:०५:००—

उन्नाम-पुस्तके तु,

(१) द्वितीयेऽध्याये “आ ते कारो (१४६४०)” — इति खण्डतः परस्तात्, “उतस्य वाजी (१४८४०)” — इत्यतस्य पुरस्तात्, “हंसः शुचिष्ठः*” — इत्यधिको दृश्यते; परं तत्र चास्त्रेवैतत् खण्ड-सङ्ग्रहवाक्यम्,—“अथ निर्वचन० — — — ० उतस्तोऽष्टाविंशतिः”— इति (१५१४४०); हंसः शुचिष्ठदित्यस्याच स्त्रीकारे लष्टाविंशति-रिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ।

(२) एवं द्वितीयेऽध्याये “लया वयं (१६७४०)” — इति खण्डतः परस्तात्, “यत्रा सुपर्णा (१०२४०)” — इत्यतस्य पुरस्तात्, “द्वा सुपर्णो†” — इत्यधिको दृश्यते; परं तत्रापि पुस्तके विद्यत एवैतत् खण्डसङ्ग्रहवाक्यम्,—“कर्मनामानि० — — — ० द्वाविंशतिः”— इति (१६८४०); द्वा सुपर्णेत्यस्याच स्त्रीकारे तु द्वाविंशतिरिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ।

(३) तथा चतुर्थेऽध्यायेऽपि “देवा नो (४४५४०)” — इति खण्डतः परस्तात्, “आ धा ता गच्छा (४६०४०)” — इत्यतस्य पुरस्तात्, “आयाहौन्द्र‡” — इत्यधिको दृश्यते; परं तत्रापि पुस्तके विद्यत एवैतत् खण्डसङ्ग्रहवाक्यम्,—“एकार्थ० — — — ० सप्तविंशतिः”— इति (५८८४०); आयाहौन्द्रेत्यस्याच स्त्रीकारे तु सप्तविंशति-रिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ॥

* प० का० ११४० ४पा० १४०।

† प० का० ११४० ४पा० १४०।

‡ प० का० ११४० ४पा० १४०।

स्वसंक्षेतितार्थावबोधम् ।

क = गवर्णमेरटपुस्तकालयीयं निरक्तमूलपुस्तकम्, कलिकातासंस्कृतविद्यालयीयं तद्वच्चिपुस्तकम् ।

ख = मदीयं निरक्तमूलपुस्तकम्, वाराणसी-संस्कृतविद्यालयीयं तद्वच्चिपुस्तकम् ।

ग = मङ्गोरीनिरक्तमूलपुस्तकम्, मदीयं तद्वच्चिपुस्तकम् ।

घ = कलिकातास्यास्यायितिकसमापुस्तकालयीयं निरक्तपुस्तकम्, गवर्णमेरटपुस्तकालयीयं तद्वच्चिपुस्तकम् ।

ঠ = कलিকাতা-সংস্কৃতবিদ্যালয়ীয়ং নিরক্তমূলপুস্তকম্ ।

চ = রোথ্স-প্রকাশিত মুদ্রিত নিরক্তমূলপুস্তকম্ ।

ঞ ০ **স** ০ = জগবেদীয়-শাকাশাখায়া: সংহিতাভাগঃ ।

য ০ **ব** ০ **স** ০ = যজুর্বেদীয়-মাধ্যন্দিনশাখায়া: সংহিতাভাগঃ ।

সা ০ **ছ** ০ **আ** ০ = সামবেদীয়-কৌচুমশাখায়া: সংহিতাভাগস্য ছন্দোনামার্চিকঃ ।

সা ০ **উ** ০ **আ** ০ = সামবেদীয়-কৌচুমশাখায়া: সংহিতাভাগস্যোচরামিধার্চিকঃ ।

সা ০ **আ** ০ **আ** ০ = সামবেদীয়-কৌচুমশাখায়া: সংহিতাভাগস্যারণ্যার্চিকঃ ।

সা ০ **গ** ০ **গ** ০ = সামবেদীয়-কৌচুমশাখায়া: সংহিতাভাগস্য গেয়াঙ্গানয়ঃ ।

সা ০ **ঊ** ০ **গ** ০ = সামবেদীয়-কৌচুমশাখায়া: সংহিতাভাগস্যোহেতিপ্রথিতগানয়ঃ ।

অ ০ **স** ০ = অর্থবেদীয়-শৌনকশাখায়া: কংহিতাভাগঃ ।

ঐ ০ **ব্র** ০ = ঐতরেয়ব্রাহ্মণম् (জগবেদীয়ম্) ।

ঝ ০ **ব্র** ০ = ঘৃতপথব্রাহ্মণম্ (শুক্লযজুর্বেদীয়ম্) ।

তৈ ০ **ব্র** ০ = তৈতিরীয়ব্রাহ্মণম্ (ক্ষম্যায়জুর্বেদীয়ম্) ।

তা ০ **ব্র** ০ = তাণ্ডুমহাব্রাহ্মণম্ (সামবেদীয়ম্) ।

ষড়বিং ০ **ব্র** ০ = ষণ্ঠিব্রাহ্মণম্ (সামবেদীয়ম্) ।

(ल)

म० = मनुसंहिता ।	प० = (अचैव) इतःपरस्तात् ।
का० स० = कात्यायनसूत्रम् ।	पु० = (अचैव) इतः पुरस्तात् ।
गो० ग० स० = गोमिकागृह्णसूत्रम् ।	१भा० = (अस्यैव) प्रथमे भागे ।
आ० स० = आश्वासायनसूत्रम् ।	४० = एषायाम् ।
श्री० स० = श्रीतसूत्रम् ।	५० = पङ्क्षौ ।
वा० प्राति = वाजसनेयिप्रातिशाखाम् ।	६० = सुदितम् ।
पा० = पाणिनिश्चाकारणम् ।	१७० = प्रथमः अथायः ।
का० वा० = कात्यायनवाचिकम् ।	१८० = प्रथमः पादः ।
म० भा० = पातञ्जलमहाभाष्यम् ।	१९० = प्रथमः खण्डः ।
व० भ० सा० = वैथाकरणभूषणसारः ।	१२० = प्रथम माङ्किकम् ।
प० श्र० = परिभाषेन्दुशेषुखरम् ।	भ० = भादिगच्छे ।
सि० कौ० = सिङ्गान्तकौमुदी ।	अद० = अदादिगच्छे ।
अ० वो० = अमरकोषः ।	जु० = जुहोत्वादिगच्छे ।
नि० = निवक्तम् (अय भेव यज्ञः) ।	दि० = दिवादिगच्छे ।
नै० का० = अस्यैव नैघरटुकं काळम् ।	खा० = खादिगच्छे ।
नैग० का० = अस्यैव नैगमं काळम् ।	तुदा० = तुदादिगच्छे ।
दै० का० = अस्यैव दैवतं काळम् ।	द० = दधादिगच्छे ।
व० = अस्यैव देवराजीय-वृत्तियज्ञः ।	तना० = तनादिगच्छे ।
सा० भा० = सायणमाधवीयं “वेदार्थ- प्रकाश”-नाम वेदभाष्यम् ।	क्षा० = क्षादिगच्छे ।
भी० अ० = भीमासादर्शनस्य अधिकरणमाला ।	चु० = चुरादिगच्छे ।
(?)=इदानीं न शब्द मस्य निर्देशम्, पर मनुसन्धीयत रवेति श्वम् ।	

अथ प्रथमादि-चतुरध्याधायानां सूची ।

प्रकरणम्	(विषयः)	पृष्ठा
अथ प्रथमाध्यायः	... (आख्यानोपदेशः)	७
प्रथमः पादः	... (नामाख्यातयोः)	,,
द्वितीयः पादः	... (निपातानाम्)	४४
तृतीयः पादः	... (,,)	४८
चतुर्थः पादः	... (प्रलतिविचारः)	८६
पञ्चमः पादः	... (गन्यप्रयोजनानि)	१०२
षष्ठः पादः	... (,,)	११८
अथ द्वितीयाध्यायः	... (नैघट्टुक-व्याख्या)	१४७
प्रथमः पादः	... (निर्वचनोपदेशः)	,,
द्वितीयः पादः	... (नै० १, १)	१७४
तृतीयः पादः	... (नै० १, २—३)	१८५
चतुर्थः पादः	... (नै० १, ४)	२०४
पञ्चमः पादः	... (नै० १, ५—६)	२१५
षष्ठः पादः	... (नै० १, ७—१०)	२२६
सप्तमः पादः	... (नै० १, ११—१३)	२३५
अथ तृतीयाध्यायः	... (नैघट्टुक-व्याख्या)	२५६
प्रथमः पादः	... (नै० २, १—२)	,,
द्वितीयः पादः	... (नै० २, ३—२२)	२७७
तृतीयः पादः	... (नै० ३, १—१२)	३०६
चतुर्थः पादः	... (नै० ३, १४—३०)	३३४
अथ चतुर्थाध्यायः	... (नैगम-व्याख्या)	३६८
प्रथमः पादः	... (नैग० ४, १, १—८)	,,
द्वितीयः पादः	... (नैग० ४, १, १०—२७)	४०३
तृतीयः पादः	... (नैग० ४, १, २८—४८)	४२८
चतुर्थः पादः	... (नैग० ४, १, ४८—६१)	४६८

(२)

अथ खण्डसङ्गानिर्णयः ।

प्रथमाध्यायस्थ,—

मुक्तिसंख्या *		मतान्तरोया †
प्रथमे पादे	५ (१—५)	= ३ (१—३)
द्वितीये पादे	४ (६—८)	= २ (४—५)
तृतीये पादे	६ (१०—१५)	= ६ (६—११)
चतुर्थे पादे	४ (१६—१८)	= ३ (१२—१४)
पञ्चमे पादे	२ (२०—२१)	= २ (१५—१६)
षष्ठे पादे	६ (२२—२७)	= ४ (१७—२०)

सङ्कलनया २७ सप्तविंशतिः = २० विंशतिः ।

द्वितीयाध्यायस्थ,—

मुक्तिसंख्या *		मतान्तरोया †
प्रथमे पादे	७ (१—७)	= ४ (१—४)
द्वितीये पादे	५ (८—१२)	= ५ (५—८)
तृतीये पादे	३ (१३—१५)	= ३ (१०—१२)
चतुर्थे पादे	२ (१६—१७)	= २ (१३—१४)
पञ्चमे पादे	३ (१८—२०)	= ३ (१५—१७)
षष्ठे पादे	५ (२१—२५)	= ५ (१८—२१)
सप्तमे पादे	६ (२६—२१)	= ६ (२३—२८)

सङ्कलनया ३१ एकचिंशत् = २८ अष्टाविंशतिः ।

तृतीयाध्यायस्थ,—

प्रथमे पादे	६ (१—६)
द्वितीये पादे	६ (७—१२)
तृतीये पादे	५ (१३—१७)
चतुर्थे पादे	५ (१८—२१)

सङ्कलनया १२ द्वाविंशतिः ।

चतुर्थाध्यायस्थ,—

प्रथमे पादे	८ (१—८)
द्वितीये पादे	८ (९—१६)
तृतीये पादे	५ (१७—२१)
चतुर्थे पादे	६ (२२—२०)

सङ्कलनया २७ सप्तविंशतिः ।

* क-प्रभतिपुस्तकसमाता परं चक्षुसङ्ग्रहवाक्यविवेचयात्ता डौष्ट्याभ्।

† च-प्रभतिपुस्तकसमाता, चक्षुसङ्ग्रहवाक्यानुगता चेति सर्वचेतेषु डौष्ट्याभ्यु मेयं परम्योया ।

अथ अकारादिवर्णकमेण खण्ड-प्रतीक-हृची ।

खण्डप्रतीकः	४०	५०	६०	७०
अन्तर्गतः कर्णवन्तः	...	१	३	४(६)	७०	
अतिष्ठन्तीना मनिवेशनानाम्		२	५	२(१६)	११७	
अतोऽन्ये भावविकाराः	...	१	१	४(५—)	३७	
अत्रा ह गोरमन्त्रत	...	४	४	४(२५)	४७	
अथ निपाताः	...	१	२	१(४—)	४४	
अथ निर्वचनम्	...	१	१	१(१—)	१४७	
अथ लुप्तेष्टमानि	...	३	४	१(१८)	६३४	
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	...	२	२	१(५)	१७५	
अथापि य एषां न्यायवान्	...	१	४	१(१३)	८८	
अथापौद मन्तरेण पदविभागो न	१	३	१(१०)	१२०		
अथापौद मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न	१	५	१(१५१६—)	१०५		
अथाप्त्वेनिवृत्तिस्थानेषु *	...	२	१	१(—१)	१५२	
अथाप्त्वेवं सर्व एव *	...	१	४	४(—१४)	८८	
अदितिरदीना	...	४	४	१(११)	४६८	
अदितिर्दीनारदितिरल्लरिज्ञम्	...	४	४	१(१३)	४६८	
अभीद भेक भेको अस्ति	...	३	१	४(१०)	१८९	
अभ्रातेव पुंस इति प्रतीचीः	...	३	१	५	१६६	
अयं स गिर्जे	...	१	१	५(६)	१६१	
अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवः	३	४	१(१८)	१३७		

(१—) अहान्मे विद्यमानेनैतत्तिष्ठेन तस्यैव खण्डस्य तत्त्वात्मात्मिष्वेष्ठा ।

(—१) अहादौ विद्यमानेनैतत्तिष्ठेन तस्यैव तस्यूर्वारम्बलं वीथम् ।

* एतदितिप्रतीकः प्रत्यध्यायावसानशुतप्रतीकसङ्ग्रहात्मविद्वाः ।

चतुर्वर्णीकाः	०	४०	८०	१२०	१६०
अर्थवत्तः ग्रन्थसामान्यात्	१	५	(१६)†	१०६	
अशं न ला वारवत्तं*	१	६	६(—२०)	१४१	
अस्य वामस्य पलितस्य	४	४	४(२६)	४८६	
अह इति च ह इति च *	१	२	४(—५)	५५	
अहस्य छाणा महर्जुनस्य	१	६	४(२१)	२३०	
आ इत्यवागर्थे* ...	१	१	४(—३)	४१	
आ घा ता गच्छान्	४	३	४(२०)	४६०	
आ ते कारो इट्टणवाम	२	७	४(२७)	२४६	
आहिषेणो होच मृषिः	२	६	२(११)	२८८	
इतीमानि अत्तारि	१	४	१(११)	८८	
इदं श्रेष्ठं व्योतिषां व्योतिः	२	६	२(२८)	२२५	
इत्येष सं हि दृच्छ्ये	४	२	४(२१)	४१०	
इत्यो असां अरदत्	१	७	४(२६)	२४४	
इत्यं इडमेभिर्विसखा इवाहजत्	२	७	१(१४)	२३७	
इविरेण ते भगवा सुतस्य ...	४	१	०	३८८	
ईर्ष्यान्तासः चिलिकमध्यमायः	४	२	४(१३)	४११	
उत सं सख्ये खिरपीतमाङ्गः	१	६	४(२०—)	१३४	
उत सः पश्यत्त इदर्थ	१	६	३(१८)	१३२	
उत सैनं वस्त्रमयिं न	४	४	३(१४)	४७०	
उतस्य वाजी छिपणिम्	१	७	६(१८)	२४८	
उपो अदर्शं इत्युवो	४	२	८(१६)	४२९	
उषान्तः प्रोष मास्ते	१	३	३(८)	३६	
एकार्थं मनेकग्रन्थं मित्येतदुक्तम्	४	१	१	३६८	

† एतचिन्दितप्रतीका वाच प्रतीकमेवोरोक्ताः परं प्रतीकस्त्रौ इवाक्षणकाः, वादिनु पुष्टकेषु इत्यात् ।

		च	पा	च	पा	च	पा
चक्रप्रतीकाः
ओधो भेदो नाधो गाधो	...	२	१	३(२—)	१५६		
कच्छा रज्जुरभस्मः *	...	२	१	४(—२१२—)	१६५		
कतरा पूर्वा कतरापरा	...	३	४	४(२२)	१६६		
कनीनकेव विद्वधे नवे	...	४	२	७(१५)	४१७		
कर्मनामान्युक्तराणि	...	३	१	११	१५६		
काघमानो वना लभ्	...	४	२	४(१४)	४१४		
कुइ खिदोषा कुइ वस्तोः	...	३	३	३(१५)	११५		
को नु मर्या अभिधितः	...	४	१	२	१७६		
क्रीङ्कलौ पुर्वनप्तुभिरिति *	...	१	५	२(—१६—)	१११		
गैरशः पुरुषो इस्तीति *	...	१	१	१(—११—)	११		
चतुरस्त्रिहृदमानात्	...	३	३	४(१६)	११०		
चिदित्येषोऽनेककर्मा *	...	१	१	२(—४—)	४८		
जुष्टा दमूना अतिथिः	...	४	१	५	१८१		
तन्त्युर्यस्य देवतम्	...	४	२	३(११)	४०६		
तदद्य वाचः प्रथमं मसीय	...	३	२	२(८)	१७८		
तत्र चतुर्झं नोपपद्यते	...	१	१	(१)†	१३		
तनुत्यजेव तखारा	...	३	३	३(१४)	११४		
ता वां वास्तुन्युपस्थि	...	२	२	३(७)	१८५		
मितउ परिपवनं भवति	...	४	२	१(६)	४०६		
लथा वयं सुष्टुधा ब्रह्मणस्यते	३	१	५(११)	१८७			
दशावनिभ्यो दश कच्छेभ्यः ...	३	२	३(८)	१८८			
दामपत्रीरहिगोपाः	...	२	५	३(१०)	१२०		
देवागां माने प्रथमा अतिष्ठन्	२	६	५(२१)	१३६			
देवा नो यथासद् मिद्	...	४	३	३(२८)	४४५		
श्वार्मे पिता जनिता	...	४	३	५(११)	४६२		

स्वप्रतीकः	स०	पा०	स०	प०
दिग्म उन्नराणि नामानि	...	८	४	६(२०)	३४४	
न जामये ताम्बो रिक्य मारैक्		८	१	६	२७५	
न नून मस्ति नो शः	...	१	३	१(६)	५८	
न हि घमाथारणः	...	८	१	६	२५७	
निष्टुलासम्मिदिक्षरो	...	१	३	(१०) †	७३	
नूनं सा ते प्रति वरं	...	१	३	२(७)	६२	
परिषद्यं द्वारणस्य	...	३	१	२ १	२५४	
र्याद्या इव लदाश्चिनम्*	...	१	३	५(-८१०-)	७८	
प्रियमेधवदचिवत्	...	३	३	५(१०)	३२१	
बङ्गनामान्युन्नराणि	...	८	३	१(१३)	३०६	
मनुव्यनामान्युन्नराणि	...	८	२	१(७)	२०७	
महत्वां दश्च दृष्टभो रणाय	...	४	१	८	४०१	
थ॒ द॑ चकार न श्रो अस्य	...	२	२	४(८)	१८८	
थचा सुपर्णा अमृतस्य भागम्	...	८	२	६(१२)	३०२	
अथो हि नु वा एतत्	...	१	४	६(१४—)	८४	
यदिन्द्र चित्र नेहनास्ति	...	४	१	४	३८७	
यदेवापि; ग्रन्तनवे पुरोद्धितः	...	८	३	६(१२)	२०१	
रमध्वं मे वचसे शोम्याय	...	२	७	६(२५)	२४१	
रामः पिनाक मिति दण्डस्य...	...	८	४	४(११)	३५६	
रग्मिनामान्युन्नराणि	...	१	५	१(१५)	११५	
रामः पुरुषो राजपुरुषः	...	१	१	१(३) †	१६५	
राचिनामान्युन्नराणि	...	१	६	१(१८)	११३	
दशदत्सा दशती शेत्यागात्...	...	१	६	६(२०)	२२७	
वयः सुपर्णा उपर्येदुरिन्द्रम्...	...	४	१	८	३७८	
वाह्नामान्युन्नराणि	...	१	७	१(१३)	२३५	

(७)

चतुर्प्रतीकाः	पा०	पा०	च०	प०
वायुर्वा त्वा	१	८	(५) †	५१
विश्वाम ते वयम्	४	६	२(१८)	४३७
विश्वा है वै ब्राह्मण माजगाम	२	१	७(४)	१७२
विश्वकद्वाकर्षे वीति चकद्र इति *	२	१	६(—३)	१६७
दृच्छ सु ते *	१	२	३(-४।५-)	५०
दृच्छे दृच्छे नियतामीमयत्	२	२	२(६)	१८१
श्वर्तिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु *	२	१	४(-२-)	१६०
शासदङ्किर्दुष्टिर्गत्यज्ञात्	३	१	४	२५८
षड् भावविकाराः *	१	१	३(—२)	३४
सकु मिव तितउना पुनन्तः	४	२	२(१०)	४०४
सप्त युज्ञन्ति रथमेकचकम्	४	४	६(१०)	४८८
समाच्चायः समाच्चातः	१	१	१(१—)	७
सम्मा तपन्त्यभितः	४	१	६	३८६
साच्चात्कृतधर्माण चृष्टयः *	१	६	५(-२०-)	१३७
साधारणान्युक्तराणि षट्	२	४	१(१६)	२०४
सुविते सु इते सूते	४	३	१(१७)	४२८
सुविदुरिव सु विश्वायेते *	१	३	६(-१०।११)	८१
खाणुरयं भारहारः	१	६	२(१८)	१३०
खरादित्यो भवति	२	४	१(१४)	११०
इविर्भिरेके खरितः	१	३	(११) †	८१
हिरण्यनामान्युक्तराणि	२	३	१(१०)	१८५

अथ द्रष्टव्यपदानं सूची ।

पदम्	षट्ठाप्तं	पदम्	षट्ठाप्तं
अंशस्य	१०५६८	अवौयस्त्वात्	१११५
अंशः	१७५१०	अति	४११७
अंशः	४७५१४	अतिथिः	४८१८०
अंशतिः	,,	अतिष्ठक्षीबास्	११७८
अंशः	४७५१४	अतिगिर्माणः	१८४४८
अङ्गुपारः	४१७१०. ४८८११	अत्याः	४१११४
अङ्गुपारस्य	४१७११९	अतिः	४४१४८
अङ्गुरः	१९६१६	अतिष्ठत्	४८११८
अङ्गुलः	००११०	अदायादाः	४८८१९
अवरतवैषामान्यात्	१४७०८	अदितिः	१०१११. ११११२.
अवान्	४१०११४	,,	४८८१८. ५८८८८,८,८,८,८,८,१०,१०
अविः	००११८	अङ्गुलम्	५८११९
अवश्यः	५५१११	अग्नः	४१४४९
अग्निः	११०१११	अग्नस्त्	४१४४९
अहः	१४६१६	अघ	५८११०
अङ्गम्	५७८०८	अग्निः	४८८०८
अङ्गाराः	४१११४	अग्निः	४८८११
अङ्गिरस्त्	४८११८	अधः	४८८११४
अङ्गिरा:	४८११२	अधरः	४८८११४
अङ्गुष्ठयः	१०८०१९	अधर्मः	४८८१४८
अचेतानस्य	५८४१४	अधा	५८४४९
अच्छा	४०१११	अधिः	४११११
अच्छम्	४१४१०	अधिदैवतम्	४०११११
अचनरम्	४८०१४	अधिष्ठवस्त्रमर्मणः	१४४१०
अजाः	४०१११	अधेष्ठा	११४४८
अजामि	४८०११	अध्यात्मम्	४०११११
अजामिकर्माणिः	४८०१४	अध्यापिताः	१०११०
अजाम्य	४०१११	अध्येष्ठाकर्मणः	४८८१९
अज्ञानिष्ठा	११०११	अधरः	५४४
अज्ञम्	४११११	अधर्षुः	१०११

पदम्	षट्पा०	पदम्	षट्पा०
अनन्य	१७५।१०	अनिकामानि	१८४।१०
अनन्ति...	१४३।७	अनिकम्...	१८४।१०
अनग्रसः	१६०।१६	अनामानि	१८४।१
अनिकः...	१११।११	अनम्	१८४।१
अनवंम	४८०।८	अन्यः	५८।१४ १०५।४
अनवगतसंखारान्	४६।८	अन्यदेवते	११८।१
अनमा	१४९।४	अनध्यायम्	४४।४।५
अनिदंविदे	१५८।४	अप	४।।।८
अनिकः...	१६१।५	अपः	४६।०।८
अनिकम्...	६०।१४	अपचीयते	४।।।७
अनिक्षेपानाम्...	११०।१०	अपगूँहः	१९५।१०
अनु	४।।।०	अपत्यम्	१५३।०
अनुदातम्	४७५।१६ ४०५।१	अपि	४।।।०
अनुपपदानामायम्	१५८।४	अपिनुः	४४६।११
अनुपपदार्थाः	१०।।।१२ ११।१८	अपीक्षम्	४७४ १५
अनुपपदार्थः	१५८।४	अपुष्या	१६४।१४
अनुपाक्षणः	८।।।८	अप्रः	११०।१६
अनुवधम्...	४०।१४	अप्राणायाः	१९५।०
अनुसन्धानोत्तम्	४४।१२	अप्रमत्तम्...	१०।।।०
अनूची	११०।१०	अप्रादेशिके	१५७।०
अनूपः	१६।।।०	अप्रायुक्तः	४४५।१
अनूपत	४४।१२	अप्तः	१९५।१२
अनृजरे	१०।।।४	अफलाम्	१५४।८
अनंकपद्मुष्टु	४०।।।०	अभिध्याः	४।।।८
अनेकमध्यम्	४६।८	अग्राचर्याः	४४६।११
अनेकार्थानि	४६।८	अभवः	४।।।४।८
अनः	४६।८ ४०।।।८	अभिं	४।।।८
अनातः	४४।।।०	अभिपत्नम्	४।।।८
अनप्राप्ताः	११।।।४	अभिवृद्धमसुतिम्	४।।।४
अनरिक्षमानि	१८५।८	अभिसर्वरेत्तम्	५।।।४
अनरिक्षम्	१८५।८	अभिसरनि	४०।।।४
अनर्द्धातु...	१५।।।८	अभीक्षणम्	४।।।८
अनर्द्धेषः	१५।।।९	अभीके	४।।।४।०
अनश्चाप्तिः	१५।।।८	अभीष्टता	१८।।।०
अनश्चाप्तः	१५।।।९	अभीश्वः	१८।।।०
अनिकमाम	१८८।१	अभीषाद्	४।।।४

पदम्	पुस्तकों	पदम्	पुस्तकों
प्रभाषीताम्	११६१८	पर्वेके	४१७१८
प्रधारि	१५०१९	पर्यः	४४१८
प्रधातरः	१५८१९	पर्वेदः	११२१२
प्रधाता	१५६१२०	प्रस्पन्दित्यतयः	१५८१८
प्रधातमतीवादः	१५८१२४	प्रस्पोदोऽवैतरत्नः	४७११२
प्रधाचौम्	१५०१७	पर्व	४११८
प्रधमन्त	४०४११५	प्रधातम्	४४०११
प्रधिधितः	४०११४	प्रधानयः	१८११९
प्रधीमयूः	१८११४	प्रधयुवतीः	४०७१२
प्रधुया	११११०	प्रवर्ते	१३०१४
प्रधतम्	१०११०	प्रवर्तेभ्यः	१३०१२
प्रधतस्य	१०११४११	प्रधष्ठम्	११११८
प्रधते	११०११९	प्रधसाय	११११४
प्रधुः	१५८११४	प्रधवे	११४१०
प्रध्यन्	१०११५	प्रधसुः	४४११०
प्रधात्र	१०११४	प्रधारम्	४४४१४
प्रधा	१५८११९	प्रधातिरत्	१२०१८
प्रधाः	४०४१८	प्रधिज्ञातुः	१४८१४
प्रधाषः	१८११४	प्रधितयेन	१०११८
प्रधुतम्	१८१११	प्रधिस्पृष्टार्थाः	१०११२४
प्रधाः	१५८११८	प्रधेयाकरत्याय	१५८१४
प्रधैतिकमात्रः	१३०११९	प्रधाः	४८११०
प्रधरः	१५८११९	प्रधाज्ञायोग्यिः	४४११८
प्ररिवाक्	४०४१४	प्रधः	८११५, १०. ८११४
प्रराः	४०४१५	प्रधरधिभिः	११४१४
प्ररातयः	१८११४	प्रधाः	४१११९
प्रधुतम्	११०१८	प्रधमाचः	१७८१०
प्रधैः	११०१८	प्रहो	१८११०
प्रधेनित्यः	१४०१०	प्रधपलः	११११०
प्रधेवनः	१०११८	प्रधाज्ञाकृतप्रसंभवः	१२०११८
प्रधेविकरणम्	१०११०	प्रहुः	१७८१०
प्रधान्	१०११४	प्रहुराः	११०११२
प्रधानाम्	११७१८	प्रहुरत्रम्	१७८११
प्रधैः	१४५१८	प्रहुराः	१७८१५, १७८११
प्रधैः	४०४११	प्रहृथकाय	१७११४
प्रधैः	१४४११	प्रहृष्टोपसङ्गाय	१७८१०

पदम्	पदम्	पदम्
पद्मः १०५१६	पद्मित्प्रवाहः १०४१८	पद्मप०
पद्मि १४१८	पद्मित्योपदितम् १८८१०	
पद्मिः १५०१६	पद्मिक्षेपः १५११५	
पद्मि ४०५१२	पद्मिविपर्ययः १५३१२	
पद्मिः ४०१११	पद्मिषोपवेजनानि १४८०७	
पद्मि ५४११०	पद्मिविपर्ययः १५३१२	
पद्मः ११११. ११०१८	पाधात् ४०११०	
पद्मी ४०६११६	पाधीतम् ५८१८	
पद्मिः ११११८	पाधः ६८४४	
पद्मिगोपाः ११११९	पापकोफलत् १४८१९	
पद्मिरा ११११८	पापामः १६१०७	
पद्मेश्वरामः ४०५१५	पाभर ६८३१	
पद्मोराचाः ४०१११. ४०११२	पामिगाने ११०११	
पद्मोराचकर्णी ११११८	पामिन्यादि १०९१५	
पद्मः ४०५१२	पामायवचनात् ११११८	
पद्मे १४११०	पारेक् ... ११५११०. ११५१०. १०४१८	
पा ४१११६ ५११४. ५१०१०	पार्येयामाये १०४१८	
पाकारः ११०१६	पार्यु १५०१५	
पाकाराः ११११६	पार्वितेयः १८५१८. १८११८	
पाकार्यः ११११८	पाविः ४१११०	
पाकिषुः ४११११	पाविवासेम १५११११	
पाकाशकः ११११८	पावयत् ११०१११	
पाकाशतम् ७११४	पाक्यरैम् १५०१४	
पाकाश्वात् ४५०१	पाक्यशु १५१११	
पाकात् ११५१८	पाक्यम् ७११५	
पाकायवः ०१११२	पाहसः ४१८४	
पाकार्यः ४१११५		
पाकार्यः ४१११८	रत् ७११११	
पाकानः ११५१८	रतरथा १५११४	
पाकाश्वारः ६४११५	रतरेतरोपदेशः ११११४	
पाकामनिम् ४०११५	रतिहासम् १८५१८. ११०१४	
पाकामा ११५१११	रतिहासमित्रम् १८४१९	
पाकामाशः ००११८	रत्वा ४०४१४	
पाकितेयम् २०४१०	रतः १८८१८. १०११४	
पाकित्यः २०५१४.	रत्नः १४४१०	
११०१७.६.११. ११११२.५.५. १५०११२	रत्नविहम् ११५१११	
पाकित्यः १८१११		

पदम्	पदाप०	पदम्	पदाप०
रक्षशुः	११०११	उपनिषद्ब्रह्मः	१०११०
रक्षाद्गी	११११०	उपमा:	१५०१०. १०१११९
रन्दिवनित्यम्	११११२	उपमार्थे	११०१०
रवागः	४०१७	उपमार्थेन	११०१४
रमथा	११११८	उपमोत्तमया	१३११८
रव...	४४१४. ०१११०.	उपयमनप्रतिषेधः	१५०१०
रविरेष	उपरः	१५०१४
रप्तुतो	१५८१९	उपरस्य	१५०११. १
रसिषः	४१४१५	उपरिष्ठादुष्पचारः	४४१८
रैम...	७१११०. १८८१५	उपसः	१३०१४
रैमाक्षासः	५१११९	उपवर्द्धि	४५०१२
रैवरनामानि	१८८१८	उपसर्गः	१०११४
रैष्टे	१०१११५	उपस्थः	४५८११
उ	५४१. ०१११०	उपेतिष्ठम्	१०११०. १८८११
उषावधाः	१०११५	उपेतिष्ठः	४११. ४१११
उषावधान्	४११	उभया	१८०११
उषावधेषु	४४१. ८१०	उभोः	१८०१०
उष्णः	४७११	उष्मायस्य	१८११०
उू	४१११८	उष्णः	१४४१४
उत	१५१४. ११४१०	उष्टी	१४११५. १५५११
उतः	१५१४१४. ११४१०	उष्टीरम्	१५५१०
उतरा	१५१४१४	उष्टे	१४४११०
उत्तामयोः	४६११८	उष्म	१५५१८
उदकधरः	४५११५	उत्ता	४४१११
उदकम्	१५१११	उत्तिया	४४११
उदात्म	४७५११	उत्तिः	१५५१८
उदिताकुवादः	११११८	उज्ज	१०११०
उदीच्छेषु	१५०११९	उज्जोकाभ्याम्	४४११९
उप	४११११	उज्ज्विम्	१०४१०
उपकाशः	००११८		
उपगिरिकाः	४४५११		
उपदिशः	११५१०		
उपधाविकारः	१५११०		
उपधावोपः	१५१११		

पदम्	इति	पदम्	इति
पदमः १४८१८	पदम् १४०५०
पदम् १८८१९	बोद्धुम्बरायदः १२११२. १७८११२
पदम् १४११६. १४१११	बोपमन्त्रवः ७१०. ११११४
पदमस्तु १५८१०	१२११०. ८८१. ८. १८८०. १८८१	
पदमावरीः १४११८	बोपमिकः १९०१२
पदगुः १४११०	बोर्जवामः १४४१९
पदमुकाशेषः १४०१९	कङ्कः १४५१२
पदलिक १८८११	कश्चा १४५१२
पदलिह्नामानि १८८११	कश्चाः १८८१०
पदधक ४४८।८. १०	कच्छः ४२८।४।५
पदभूम १७८१४	कच्छपः ४४८१८
पदधयः १४०११६	कठमस्त्रमादः १०१०. ११
पदधिः १५८१८, ४१८११. ४१८११९	कथा... १४४१११
पदहितेष्यस्य १८८१४	कनीनके ४१०।१०
एकः १२११८	कन्या... ४१०।११
एकचक्रम् ४८८११५	कपिः... ४४४१९
एकतः ४४४१८	कपिङ्गलः ४४४१८
एकपदानि १४०।१८. १४८१८	कम् ७१।१०. ११०।१२. ४४८१५
एकपर्यंतु १४०।१०	कम्बलः १४०।१४
एकशब्दानि ४४८१८	कम्भेजाः १४०।०८
एकार्थम् १४८१८	कम्बेजेषु १४०।१५
एका... ४४८१९	कर्मः ०१।१
एक्षुषीष्टाम् ४१४१४	कर्मण १८८११
एरिदे ४४८११	कर्ता... १७४।४
एकमर्थीये ४४४१८	कर्तृः ४०९।११
एवैः ४४१।१०	कर्ते १०८।४. १५८१८
ऐक्यपदिकम् ४४८१०	कर्मेसम्पत्तिः १४१
ऐक्यपदिकाः ४४४१४	कर्मीपमा ४४४११०
ऐतिहासिकाः ११०।११	कर्मीपसङ्गः ५।१।१
ऐक्षी... ४१४।८	कर्मीपसंवेगशोतकाः ४४४१५
ऐक्यकर्माणः १८८१८	कर्माकाष्ठवर्षः १४८११
औकः १५८१८	कर्मात्मम् १४८११
औवः १५८११	काकः ४३४।४।५

पदम्	शु. पा.	पदम्	शु. पा.
कार्दा	१४९१२	चिपविम्	१४८१९
कार्मनामिकः	८८११	चिप्रगामानि	१८८१८
कालः	१२११०. १४१११	चिप्रम्	१८८१८
कालयते:	१४१११	चीरम्	१८११८
काष्ठाः	११५१०.९.०५.६.१०	चेचसाधाः	१४१०
कितवात्	११०११५	चम्पः	४३४४
किञ्चित्	४५१४	चम्	१०११०
कुचरः	१४१११	चलुः	५५१०
कुचावम्	४५११०	चलोः	१४८११०. १४१११
कुत्सुः	१५८१५	गतम्	१५११११
कुत्साय	४०५११	गता	१५११११
कवतव	१५८११	गतवैः	१५११११
कुत्सावाः	४८११०	गतवैः	१०८११
कृतिकः	१४११४	गतवै	१८१११
कृतित्	४५१११	गतवै	१८१११
कृषः	११५११	गतीः	१६६१४४.१८.१९७१८
कृषः	१५८१७	गतीरकः	१५१११०
कृपणामानि	१५८१०	गतीः	११५११४
कृपयत्वैः	१४८११	गतविधानीम्	१०८१८
कृच्छ्रापतिः	१८८१४	गतेः	४५११०
कृषवत्	४५०११	गवि	१४८११. १८११८
कृतः	१५११०	गवा	१४८१४.१९
कृदरम्	१४८११५	गतुः	४०४१८
कृत्तावात्	१५८११	गतुम्	४५१११
कृत्यम्	१२०१५. ११०१८	गायामित्रम्	१८४१०
कृत्या	१२०१०	गत्यः	१५१११
कौतुः	१०११८	गाधाः	११७१०
कौरवो	१४८१११	गायति	११११८
क्रांश्वते:	१४१११	गायत्रम्	४५११०
क्रतुम्	१४८११	गायत्रैः	१०११४. १०११४
क्रावाः	४५११४	गासवः	१५८१४
क्रापतिकर्मादि	१८८१४	गात्रः	१४१११. १८४१४
क्रोधनामानि	१८८१०	गिरः	७११०
क्राश्वते:	१४११८	गिरिः	१४११४. १४११४
क्रासः	१४१११	गिरिः	१४११४
क्रितयः	४००११८		

पदम्	हृषीकेश	पदम्	हृषीकेश
नुचः	१२११०	चर्म	१७१११
नुचेन	१४०१६	चलाचलासः	४३०१४
गृणाते:	१९०१६	चिकित्सा:	१६०१६
दृश्यमानानि	१०१०१०	चित्	४३०१४
दृश्यः	१०१०१०	चित्तम्	५३०१४
जोः	१८१११. ४७४१६	चित्तिभिः	१६१११
जोनामानि	१८४१६	चित्रम्	१८३१६
जोपाः	१०१०१०. १८११६	चिवः	४४११६
जोभिः	१७४१६, १२१४. ४४११६	चिवानः	४४११४
जोः	४३०१६		
	१७४१६, १५. १८११४. १२. १६११०		
ज्ञाः	४४११६	जयतुः	१५११०
ज्ञायम्	१३०१५. ११११०. ४३१०	जयुः	१५११०
ज्ञायाय	१५०१५	जवन्धाक्	११०१६
जीवा	४४११६	जठरम्	४३०१६
जीवाः	४३०१४	जनिता	५३०१०
ज्ञायनः	१४०१४	जनोः	४४११६
		जनते	१७४१६
जनः	१५११०	जरते	४३११६
ज्ञायम्	१५०१५	जरिता	४१०. ४३०१०
ज्ञायश्चः	४३०१०	जरुरिम्	४३०१५
		जाचा	१६११०
ज...	५११	जागरकः	१४११५
जक्ष्माति	१६०११०	जाटः	१४११५
जकार	१८४१८	जातविषाम्	४१११४
जक्रम्	४३०१५	जानपदीषु	११११५
जक्रिया	१९०११०	जाम्	१७४१६
जचुः	१७४१५	जामयः	४३०११
जतुर्थर्थप्रेषा	११११०	जामये	१७४१६
जत्वारः	११११०	जामि	४३०१४
जन्मसंस्थम्	१८११०	जामिः	१७१११
जन्मसंस्थे	४३०१५	जाम्याः	१९०११
जन्मसाः	१८१११	जायते	४३११
जम्बोः	४४११६	जारः	४३०१०
जथये	४३०१५	जारयाणि	१०११८
जरयाय	४४११६	जिवयः	४४११५
		जीवनः	४४११६

पदम्	पदम्	पदम्	
जीवाति	४०५१६	पूताय	४०५१८
जुड़ते	४४५१२	वचः	४५११२
आतिः	४६११४	वचम्	४४११८
ज्ञानप्रवर्षसा	४६०११	मैतिकिः	४०८११
ज्ञोतिः	४५१११	तोकम्	४६०१०
ज्ञोतिषम् ११००८, १०, ११, १११४, ८		लाजा	४६६११
तच्छतिः	४४५१८	चयः	४२४१८, ४२११०
तचा	४४१११	चितः	४८५०८
तद्वित्	११११८, ११८१	चिनाभिष्ठकाम्	४८०१९
तद्वितः	११११५	चिनता	४८०११
तदभिवादिनी	११०१०	चृतुः	४८०११
तद्वितसमाचार्	११८१	अः ... ४१० ४९, ११, १४११८, ४४११४	
तद्वितसमाचेषु	१४०१०	अत्	४११८
तनूत्यक्	११६१५	अम्	४२४१०
तन्त्रम्	११११५	अष्टः	४०४११५
तपत्ति	१५२११	लादात्मम्	४८०११
तपस्यमाचार्	१८८१०	लाङ्गः	४१०११
तपस्तिने	११८११	लिपितः	११११५
तमः	११०१०	या	४२११०
तरुः	१५३१२	दंशः	४४११०
तविचेभिः	१५५१८	दंसयः	४४५११, १
तस्यते	४००११०	दधिषः	४११११
तस्तरः	११११०	दधिता	४११११
तादितम्	१७८११९	दधिम्	०११
तादितेन	१७८११९	दधः	१११११
तात्पः	१७८११	दधः	१११११
तातुः	४८८१८	दधः	१११११
तितत्त	४०६११६	दधी	४५११८
तित्तम्	४०४११८	दधम्	१४११४
तित्तमणा	४०४११	दमः	४८४११८
तित्तिः	४४१८	दमूलः	४४१४, ४४४१८
तिरः	१४१११	दयतिः	४१११०
तीर्थम्	४१८११	दयते	४१०११
तीव्रायतरम्	४७८११९		
हुम्	४१८११		
हुरक्षति	४४८१४		

पदम्	पदम्
दयमानः	४२०१७
दयमाना	४२०१९
दरण्या (दर्शया)	८४१६
दर्विहानी	८४१७
दग	१८१११
दस्तेः	०११६
दाचिकाजी	१९११४
दासये	४१८५
दाति:	१९०१५
दाचम्	१९०१६
दानकर्माणः	११८८
दानविकायातिसर्वाः	१५८१२
दायादः	१८८११
दारु	४१०१४
दावने	४२०१९
दासः	१११११
दासपत्रीः	११११२
दिवेदिवे	४४४१७
दिवासः	४१११४
दिगः	११५८५
दिग्नतेः	११५८५
दीधितिम्	१५८८१०
दीर्घम्	११०१०
दुङ्कः	१५४१४
दुर	४१११८
दुर्बलत्	११०१५
दुर्वर्तुः	४२०१८
दुरोषः	१८११०
दुषिता	१५८११
दुषितुः	४१११०
दुषितदायाषः	१५८१०
दुचीयत्	४११९
दुरनामानि	११८११
दुरम्	११८११. ४५४१८
दृष्टे	४१०१६
देयः	१८५१४
देवताधारे	११४१९
देवतानाम्	१२०१८
देवताभिधानम्	१४११
देवतेभयलिङ्गाः	१८८१५
देवदीयुम्	४३११८
देवरः	११५८८
देवशुत्रम्	१०१११८
देवसज्जे	११४१०
देवसुत्रमित्	१५८११
देवा:	१७८११
देवापि:	१८४१२. १९८१२
देवतम्	१४११७
दोषा	११४१०. ४६०१०
दावा	११७१०
दावाष्ठृष्टिवीनाम्	१५०१९
दावी	११७१८
दुः	५६१०
दीः ११०१८, ११३१२, ११११३, ४३०. ४४११८	
द्राति	१०७१०
दुः	४१०१५
दुष्पदे	४१०१०
द्राः	४४११८
द्वा	११४१०
द्वादशारम्	४५०१५
द्वारः	१५८११
द्वितः	१८४१८
द्विप्रतीतीनाम्	१५८१२
द्विवर्षसापः	१५८११
द्विषः	१४४१०
द्वी	१८११४
धनमामानि	१८४१८
धनम्	१८४१५
धवः	११५१०
धातुः	११७१०

पदम्	प्राप्ति	पदम्	प्राप्ति
धारावी	१४०११	वाम	४३०१
धीतिभिः	१२५११	नामकरणः	११६१४
धीरः	१०१४१५	नामधेयप्रतिलक्षणः	८४१३
धीरा:	४०४१३	नामानि	८१. ८२१२१. १४१०७
धूर्	१८३१८	गि	८११८
धूर्वते:	१८३१८	निकरोति	१६१११
धुवीकरोति	११३१८	निगमाः	७८
धंसनो	१६१११	निघट्युः	८१७
धरति	१०१४	निष्ठाम्	११७०८
ग ...	४४७. ४५७.	नित्यस्थ	१५४१४
	१४११६, १०. २५४१४. ११५१४	निधा	१०४१४
गंसने	४१८११	निधानम्	१०५४
ग-इत्	८११	निधिः	१०११९
गङ्गावारोत्ति	११११८	निधिपाय	१०११९
गच्छते:	१४३१८	निर्वन्धे	१४११९
गच्छाविः	१४४१८	निपाताः	४४१२. ११५१८
ग-च-इत्	८११	नियतवाचः	१०१११०. ११११८
गद्याः	१६०१	नियुतम्	१५११४
गद्यः	१२०१	निर्	४११८
गनु...	४५४१८	निर्वैतिः	१८४१४
गप्तम्	१५८११०	निर्वैतिम्	१८८०
गभः	११११८	निरिद्विते	१९१११०
गरुदम्	८११४	निर्वेष्टप्रधानः	४०४१४
गय...	१८१११	निर्वैतम्	१८८१०
गवनामानि	१८८११	निर्वैतानार्हितनामानि	१८८१४
गवम्	१८८११	निर्वैताः	१०१११
गवे...	४१०१४	निर्वैचनम्	१४०७
गयः	१५०१	निर्वैचनाय	१४११११
गस्ते	४१८११	निर्वैत्यागि	१८८१११
गाकः	११०११	निर्वैत्यागेषु	१४११४
गाधः	१५११	निरादः	१७८११६
गाधमानाः	१७८१	निर्वादः	११११८
गागाकसीविः	१८४११	निर्वादः	११११८
गामानिर्वैचनानि	१८८११	नीचे:	४०११८
गामिः	४६११८	गु...	४८११०. ४४०१०
		कू-च	४१०१८

पदम्	पुण्यं	पदम्	पुण्यं
न-चित्	४५०१७	परिचरणकर्मीणः	३०९१८
नूनम् ५५१२०. ५६०८०. ४१९		परितक्ष्या	४५१४८
नेसः	६४५१४	परिदेवयाङ्गजे	५५१२६
नेगमाः	१५११७	परिविस्	१४४१०
नेगमाणि...	१४११८	परिवीतः	१८८१८
नेगमेभ्यः...	१५११८	परिव्राजकः	१४१११
नेघाण्डकम् ... १२७१८०. १३८१८०. १२७१८१		परिव्राजकाः	१८८१८
नेघाण्डकाणि	१४११८	परिवृष्टम्	१५४१२६
नेव क्रसमयः	८६११९	परवे	१८८१८
नेवकः ... १८८१८. १२७१८०. १२८१८०		पर्वे	१४१४८, ४, ९
नेव॑१०. १२८१८०. ४५०१८		पर्वतः	१४११४
नेधाः	४५११९	पर्वीः	१८८१८
पक्षम्	१७८१९	पश्चः	१७८१०
पक्ष	१७८१९	पश्चान्	१६११९
पक्षजनाः	१७१४. १७८१४	पश्चितस्य	४८१०
पक्षर्जवः...	४८०१९	पश्चाः	११११६
पक्षस्थर्यग्रेका	११११९	पश्चात्काम...	१७८१८
पक्षारे	४८०१८	पश्चापादः	१८८१८
पक्षिः	११११८	पश्चम	४१५१६
पतिम्	४८०१८	पश्चमत्	४०११६
पथ्यदनम्	११११९	पश्चित्कर्मीणः	१०९१४
पदजाताणि	०४११	पाकः	३०११८, १५
पदपूरकाः	४४११	पाशाजान्यया	१७८१४
पदप्रकृतिः	११११९	पातिः	४४४१४
पदप्रकृतीनि	११११९	पात्ती	४४४१४
पदविभागः	११११९	पात्तम्	४४४१७
पदाधैः	१०११९	पालीयम्...	११११४
पदानि	१८८११०	पादः	१८८१८
पन्थाः	१४८१४	पारम्	२५९११५
पथः	१७४१८	पारायत्तज्ञोम्	२५९११४
परम्	११११५	पारिवर्यविलु	११११८
परमं पदम्	१८८१०	पार्थिवेन...	१८८१८
परा	४१११९	पार्वम्	१०८१७
परावृद्धस्यम्	१८८१०	पार्वदानि	११११८
परि	४१११९	पार्वकश्चोपिष्ठम्... ...	४१५१४
		पाशः	१७४१४

पदम्	इति प०	पदम्	इति प०
पाश्यते:	१०४४	प्रयुः	१५१८. १५१९
पाश्वा	१०४५	प्रशिः	११०८
पितवतः:	११७०	प्रथतः	१५१९
पितरः	१७८११	प्रष्टम्	१३८८
पिता	४६१८, १०	प्रेषवनः	१५७८
पितापुत्री	१११०	प्रेषम्	१११९
पितुमत्	४०१६	प्र॒	४१८८
पित्राक्षम्	४५६७	प्रक्षतिः	१८१९
पित्राक्षम्	४०१८	प्रक्षतयः	१५१८
पौयाना	१४८१९	प्रक्षेतः	११४८
पौयतिः	४०१९	प्रज्ञानामानि	१०१११
पुंसः	१६११०	प्रतम्	१४०११
पुञ्जाक्षतः:	११०१५	प्रति	४११०
पुञ्जाक्षिः	११०१२०. १११५	प्रतया	१११८
पुञ्चः	१६१०	प्रत्यूषते...	१५१८९
पुञ्चदायाः	१५७०८	प्रतारोः	१४८०
पुञ्चभावः	१६१०८	प्रतीची	१५११०
पुञ्चिकायाः	१६१०११	प्रथमः	१६१०
पुञ्चम्	१६८८	प्रथमम्	१०८८
पुरकाकुपचारः	४४१६	प्रथमाः	१६११
पुरावनामानि	१६८११	प्रदिवः	४०११
पुरावम्	१६८११	प्रदेशः	११११०
पुरीषम्	१६८११	प्रधयः	४८११९
पुरवः	४८१८. ४९१४	प्रधिः	४५११०
पुरवम्	४८१९	प्रपित्रे	४४४१०
पुरविश्वामित्रलात् ...	१४१९	प्रभागपादः	१८४१०
पुरविश्वेषः	११११०	प्रवद्ये	४१११८
पुरवादः	१८१८	प्रयुतम्	१८१११५
पुरवःपराधः	११११०	प्रश्नानामानि	१०११०
पुरद्रक्षतवयाः	५०११९	प्रस्त्रस्य	१४११८
पुरोहितः	१४४१०	प्रवेयः	७१०
पुर्वफलम्	१६४१५	प्राचीनम्	१४१०
पुर्वफलो	१६४१५	प्राचेषः	१५०१०
पूर्वि	१७८८	प्रादेविकम्	८४८
पूर्वेष्या	११११८	प्रादेविकेन	१५७०८
पूर्विकी	१४४४. ४८४१०	प्राधान्यसूतीमास्	१४१०

पदम्	षट्प०	पदम्	षट्प०
प्राञ्छ	४११४	वाञ्छवादः	११७१५
प्रियमेधः	४१११८	भगः ९११६. ११०१८	११०१८
प्रियमेधवत्	४१११८	भद्रम् ४०४१०	४०४१०
भञ्जुः	४१११८	भद्रजा १५५१७	१५५१७
भधूः	४१७१९	भरे ४७०१८	४७०१८
बहुनामानि	१८४१४	भरेषु ४७०१५	४७०१५
बलम्	१८४४	भाग्म ६०१४	६०१४
बड़ः	१०११७	भारकाजः १११८	१११८
बहुनामानि	१८८११	भावः ८८१८	८८१८
बहुनामानि	१०११७	भावम् ८८१८	८८१८
बहुप्रजा:	१८८१८	भावप्रधानम् ७१४	७१४
बार्चस्यत्यः	४१११८	भावप्रधाने ८१	८१
बाहुः	४१०१७	भाविकाराः ६४१	६४१
बालम्	१७८१७	भावस्य ११११	११११
बिल्दुः	१५११७	भाविः ८४१	८४१
बिलम्	११११८	भाविकाः १५५१८	१५५१८
बिलम्	११११९	भाविकीयः १५५१९	१५५१९
बिलम्	१८८१८	भीमः १४११	१४११
बिलवादः	१८८१७	भीमाः १४११	१४११
विसर्जा:	१२४१८	भुवरस्य ६०१४	६०१४
विसम्	१२४१९	भूतानि १७४१४. ११६१८	१७४१४. ११६१८
विस्तुतेः	१२४११९	भूमिजाः १४११	१४११
बृद्धकम्	११६१०	भूतोपमा ११११४	११११४
बृचत्	११११०	भूवाविष्यः ११११७	११११७
बृहत्या	१४११६	भूरि १८४१४	१८४१४
बृहस्यतिः	१०११९	भूरिष्टद्वाः १८४१४	१८४१४
ब्रह्म १८८१०. १८४१९		भाजनानि १८११९	१८११९
ब्रह्मन्	१७११९	भोजनीयाः १०११४	१०११४
ब्रह्मचर्योपद्धर्म्	१७११०	भगवः ४५८११	४५८११
ब्रह्मा १८११०, १११११		भगुः ११११८	११११८
ब्राह्मणः	१११११	भस्त्रे १५३१४	१५३१४
ब्राह्मणः १०६१४. १०११८. ४८०१४. ४८११९		भाजसा... ११५१४	११५१४
ब्राह्मणवत्	१११११	भाता ४८८१४	४८८१४
ब्राह्महाः	१८४१४		
ब्राह्मणेन १०१११. ११११७		मंहते: १११०	१११०

पदम्	पदम्	पदम्
मकेभः	६५०१९	मवान्
मधम्	६११०	मविव्रतः
मघोनी	६१८	मचौ
मखिम्	६११९	माता
मत्	४५०१९	मातृः
मतिभिः	४४९११	मात्रा
मत्स्यरः	१७५१०,८	माथः
मदाय	४०११४	माथमिका
मदेवता...	१८८१७	माने
मध्यमः	१८८१८,१०,४८११४	मान्यवे
मधु	४५९१९, ४०११५,९	मायया
मधुपर्णम्	११११९	मायुम्
मध्य	४०११९	माष्टः
मनः	६८०१९	मासम्
मनस्तिः	१०७०१	मासा:
मनीषया	१४११४	मिचस्य
मनुः	४८६१०	मिकायशस्योः
मनुष्यारः	६१११	मिमाति...
मनुष्याः...	१०३१२	मिश्रीभावकर्मणः
मनोजावेत्	७०११०	मुमुक्षिः
मनवे	४५०१९	मुञ्जानेः
मन्त्रः	१४११	मुञ्जः
मन्त्रवर्णः	११०१२५	मुञ्जीः
मन्त्राः	१०११८	मूर्खम्
मन्त्रे	११८११८,१४,१६	मूर्खः
मन्दी	४०११५	मूर्खिकाः
मन्दू	४१०१५	मगः
मन्त्रम्	४०११९	मदुः
मन्त्रम्	१६१११	मेघः
मन्दैः	६१५१८	मेदः
मन्दैः	१०११८	मेघतिः...
मन्दैः	१०११८	मेघा
मन्दैः	१०११८	मेधाविलम्
मन्दैः	१०११८	मेधाविनामाणि
मन्दैः	१०११८	मेधाविने

पदम्	पदाप०	पदम्	पदाप०
सेधावी	१६७०१४	रजांसि	४४८१२०
सेना:	४५९१८	रषाय	४०११२
सेष:	११११४	रथः	११०१२
सेहना	१८७०१	रथसुतो	१५५११४
यजुः	१०११५. १६८०१	रपः	४४११२८
यजूषि	१६८०१	रमध्वम्	१४१११९
यज्ञः	१६७०१९	रक्षः	४५८१५
यज्ञनामानि	१६७०१९	रविः	४६०११९
यथा	४१५१२०	रराष्यः	१०११२
यथो	४४१०	रत्विल्	४७१११
याच्चाकर्माणः	१६८०४	रणनातिः	११११७
याज्ञे	११६१२०	रमिः	११५१२
यातन	१६८०१२	राजपृष्ठः	१५५१४
यादग्निः	१०११२	राजा ... ११२१२१. १५२१२०. १५५१४	१५५१४
यामि	१५११८	रात्रिः	११११९
यासेषु	४१६१२०	रात्री	११४१२०
युक्तयः	१०११२०. ११११९	राधः	४८७१९
युग्मनि	४५०११	रायः	४५४११९
युद्धवस्त्रः	११०११५	रिक्षप्रतिवेशः	१५७०१९
युवा	४४५१९	रिक्षयः	१७५१२
यूथम्	४०११४	रिष्टैते	१९६११९
योङ्क्षणि	१८८१२०	रिप्रम्	४४१११८
योगः	१६११५	रक्षावज्ज्ञः ...	११४११५
योगपरोहिः	४४१०७	रक्षत्	१२७१११
योजनानि	१८८१२०	रक्षद्वया ...	११०१११
योनिः ... १८८११११. १७८०११. ४५११८	४५११८	रक्षनामानि	१०६११०
योनिम्	११५१११	रक्षम्	१४८१. १०११११
योः	४५१११०	रक्षसम्बद्धम्	१०११४
योषाः	४१५१८	रक्षसम्पद्धः ...	१०१११३. ११११७
रकः	४४८०७	रपोपमा	११११५
रक्षामि...	१७८०१२	रेक्षा	४४४११९
रजः	४४४१८,९	रेजते	४५४१४
रजाते:	४४४१८	रेतःसेक्षम् ...	११०१०
रजुः	५४८११	रोचते	१२७१११

पदम्	पृष्ठा०	पदम्	पृष्ठा०
सर्ववाक्	८०४११	वर्षकासम्भूतम्	१५५१८
सर्वोः	८०४११	वर्षा	४६०१४
सर्वतः	८०४११	वर्षिष्य	३०९१८
सर्वते:	८०४११	वरिम्	१६११२
सर्वतात्	८०४११	वर्षयेः	४४६१६
सर्वानाम्	८०४११	वर्षोः	११४११
सर्वपूरुषः	८०४१०	वर्षम्	४००१०
साभात्	८०४११	वर्षमधिम्	४००१९
सिद्धाः	११६११	वर्षिः	१५८१०
सुन्नोपमानि	१६४११	वा	५१७. ४५१७
साधम्	४१४११	वाह्	१३५१६
साम्	१६०११	वाजी	१४८१०. १५०१९
साधितवाससः	१५८१५	वाङ्गः	१५३११
वचः	१५१. ४२३१४	वासस्य	४८१०
वचनम्	१६११५	वायसः	४५०१९
वचः	१६८१५	वायुस्त्रिक्षम्	११६१११
वचनामानि	१६८१४	वारवनम्	१४११९
वरिक्	११११५	वायोर्यथिः	४४१
वत्	११११०	वासम्	११८१५
वधकर्माणः	१५१०	वास्तोः	१४११०
वधुः	१५४११	वाशीमनः	४१४१८
वग्नम्	११४१४	वाशीभिः	४४१०
वन्दनाय	४२०१५	वासरविषि	१६८१०
वक्षीभिः	१४४११	वास्तुनि	१८५११
वक्षः	१४४१५	वादः	४१४१८
वयः	१८१४. १०८११	वि	४११८
वयाः	५०१०	विकाराः	१०११
वयः	१८१४. १०८११	विकारे	१४०१३
वयः	१०४११	विकृतयः	१५५१०
वर्णः	५०१०	विचरणि	११०१०
वरः	४१८	विचित्रयः	४४४१४
वर्षस्य	१०४११	विद्वानुम्	१८८१५
वर्षः	१६८११	विनम्	१८४१४
वर्षलोपः	५५११८	विद्या	१०१४
वर्षोपक्षः	१५४११	विद्ये	११८
वर्णः	४४४१		
वर्षते	१४४१५		
वर्षकर्म	११७१४		

पदम्	शब्दोप.	पदम्	शब्दोप.
विद्वस्ति...	१८७०१	विहायसः	४१८०
विद्यते	४२०१२	वीतम्	४४७०१७
विद्यमानः	४२०१४	वीरः	४११०
विदुषः	४५३०१५	वीरयते:	४११८
विद्या	१०११५	वीर्यती	१०११८
विद्यालक्षणम्	१०११७	वीरि	४४७०१९
विद्युत्	१६११२, १६११	हजः	१८११८
विद्येय	४१०१०	हजेवृत्ते	१८११४
विधवा	४१५०९	हतम्	१८११९
विनाशति	४४४०	हतयः	१४७०१०
विनिष्ठे	४६८०९	हतः	११०११२, १११०१७
विपरिषमते	४४४४	हत्यतम्	१११०१८, १११०
विपाटकुट्टुदेशः	१२०१०	हथे	४४७०१९
विप्रतिविद्यार्थीः	१०१११२, ११११०	हथमः	४०११९
विप्राः	१७११८	हथभाय	४६०१९
विभूतीः	४४०११	हथलः	१११११९
विभागेन	४६१११	हथलवत्	१११११०
विभूतिम्	४६८०१०	हथिविभिम्	१०१११९
विभ्या	११५११०	हथ्यः	१८४११९
विधातः	१६११८	वेते:	४११८
विष्णुते	४७५०१७	वेदम्	१२०१४५
विष्णुपः	४६११९	वेदाहानि	११७०१५
विष्णुपवत्	४१११८	वेद्याभिः	१६०१११
विष्णुस्य	४०९१९	वेनः	४११८
विविद्यार्थिः	४८८०१९	वेसरम्	४०७१९
विवेद	४९१११२	वेचागसः	११११५
विश्वितः	१६११०	वेतसः	४४१११९
विवरितिम्	४८८०११	विद्याकरवानाम्	८३११९
विश्वक्रांतकर्त्तैः	१६०११८	वेशागरः	१२०१११
विश्वस्त	१०११८	व्याः	४४७०१५, १९
विश्वाः	१८११४	व्याघ्रः	४२४०११०
विश्वमित्रः	१६०१४	व्याप्तिकर्मीः	१६११८
विश्ववत्यः	१४०११०	व्याप्तिमत्तात्	१६११७
विश्वस्य	४४४०१८	व्यावः	४११९
विष्टप्	११११८	व्यवतिः	४४११४
विष्टुष्टे	१६११८	व्यवम्	१०४१११

पदम्	षट्ठ०प०	पदम्	षट्ठ०प०
मंथः	४९११०,१८	मित्रम्	४४११०
मङ्गलिषु	६३११४	मित्रा	५१११०
मङ्गर्थः	५१११८	मीरम्	४१११८
मङ्गलेन	१५८११	मीराम्	२१०१०
मङ्गीः	८११८	मिचिम्	१०११०
मतम्	१०१११	मिन्धवः	४७११५
मत्वाः	१८५११	मिन्धुः	४५५१२०,१४
मपतेः	४५५११	मिष्टम्	१८५८
मध्यसामान्यात्	१०११४	मिष्टम्	१२५१११
मध्यागुक्तिः	६६११४	मिष्टमिः	१२५१८
मध्	४९११०	मिरः	४१११०
मधुका	११५११	मिरम्	१८५८
मिरत्	४७११४	मिरे	४२८१८
मिरील्	११०१८, ११११८	मिरिः	४५५१५
मिर्वंत्	४४११८	मिरिः	१०११८, १०
मिवः	१०११८	मिरः	११५१८
मिवतिः	१०११८	मीनःमेषे	४५११४
मिवतेः	११११४	मि	११११०
मिवची	१४११८	मीषाम्	११११०
मिवत्	५५८	मीषु	११११८
मिवत्तमा	४२४१८	मामस्	१७८१८
मिवाकाशमः	८६११८, ८८११८	मोगा	४७११९
मिवाक्षूषिः	१५८११, १०११८,	मवः	४०११८
	१६८१४, १८८१०	मुतम्	१०११८
मिवाचाः	५०११०	मुधी	४२११८
मिवद्	१५८१०	मेदिः	४१११९
मिवाक्षतः	११११८	मेदिष्टः	४१११८
मित्रा	१११०	मोदिः	४०११८
मित्रे	१६११०	मोषतेः	४४११८
मित्राम	१६८१०	मोजा	१७४१४, १४
मित्रिः	४७८१४	मोः	५८११८
मित्रे	४०४१४	मा	४१११८, ८
मिरः	४१११११, ११	मेत्या	११०१४
मिरिम्	७१११४	मद्	४१०१९
मिरीते	४१८१८	मदरे	४१०१०
मिरदेवा:	४४११०		

पदम्	पदम्	पदम्
पद्मतुया ...	पद्मयन् ...	पद्मय०
पद्मिः ...	पद्म०	पद्म०
पद्मायेत्ता ...	पद्मास ...	पद्म०
	पद्मपुचम् ...	पद्म०
संवर्तुरः ...	पद्मशतानि ...	पद्म०
संवत्सरप्रधानः ...	पद्मासाकुः ...	पद्म०
संग्रहरथासः ...	पद् ...	पद्म०
संक्षेपः ...	पद्मशत् ...	पद्म०
संदिवा ...	पद्मानम् ...	पद्म०
सहुः ...	पद्मान्या ...	पद्म०
सहस्रप्रथास्ते ...	पद्मानकर्मणि ...	पद्म०
सहस्राणि ...	पद्मानलिवेचतानि ...	पद्म०
सहस्रामः ...	पद्मानवन्म् ...	पद्म०
सहस्रामानानि ...	पद्मानवर्षसा ...	पद्म०
सहते ...	पद्मानाताः ...	पद्म०
सहस्रेष्टम् ...	पद्मानाथः ...	पद्म०
सहस्राणः ...	पद्मायेन ...	पद्म०
सहस्रो (सहस्री) ...	पद्मिष्ठा ...	पद्म०
सहः ...	पदुङ्गः ...	पद्म०
सत्यनामानि ...	पद्मवृष्टम् ...	पद्म०
सत्यम् ...	पद्मदित्याम् ...	पद्म०
सत्यसङ्करः ...	पद्मेष्टि ...	पद्म०
सत्त्वभूतम् ...	पद्मवृष्टः ...	पद्म०
सत्त्वम् ...	पद्मोदम् ...	पद्म०
सत्त्वस्य ...	परस्तीति ...	पद्म०
सत्त्वानाम् ...	पर्वत्यरथानाम् ...	पद्म०
सदनम् ...	पर्वेषदसमाज्ञानाय ...	पद्म०
सद्म् ...	पर्वेषम् ...	पद्म०
सधक्षयो ...	पर्वेषमानाभिः ...	पद्म०
सनये ...	पर्वेषसाः ...	पद्म०
सनाभयः ...	पर्वाय ...	पद्म०
सनितुः ...	पर्वितुः ...	पद्म०
सनातकमी ...	पर्वतः ...	पद्म०
सनातकमेद ...	पर्वतम् ...	पद्म०
सन्ति ...	पर्वात्कृतधर्मीतः ...	पद्म०
सन्देहाः ...	पाधाराणि ...	पद्म०

पदम्	शंघा०	पदम्	शंघा०
सानु	१६३१२	स्वरभाक
सिंहः	१६४१७	स्वरम्
सिकता॒ः	१५३१२	स्वरात्
सिद्धायाम्	१५३१४	सेना
सिद्धोपमा॑	११११०	सी॑
सिमख॑	४०६१६	सीम्याय
सिलिकमध्यमासः ...	४१११०	सो॑
सिष्टु॑	४५७११	सोम्याय
सीम्	४१११४	सो॑
सीमा	४११४	सोका॑
सीमिका॑	४४७१२	सोक्ष्मनामानि॑
सु॑	४१११	सोमाम्
सुक्ष्मवो॑ः	१७५१५	स्वायत्ते॑
सुक्ष्मनामानि॑ ...	१०११५	सिभिः (सुभिः)
सुक्ष्म॑	४०११५	सियः
सुतुकः	४१८१८	सौभगः
सुतुकेभिः	४१८१८	सौबीचानि॑ः
सुप्रयाप्ता॑	४१८१८	स्वातुः
सुदा॑ः	१२०१५	स्वातो॑ः
सुनीवासः	४४७१२	स्वावराणाम्
सुपर्हाः	१७८१४. १०११४, ११	स्विरपीतम्
सुपाचिः	१४४१४	स्वूहा॑
सुप्रकृष्टम्	१७८११	स्वावः
सुप्रायाप्ता॑	४१८१८	स्वार्द्धा॑
सुभगे	४१०१५	स्वति॑
सुरलम्	१७८१८	सु॑
सुरा	८१०	सः॑
सुरघः	४११४	स्वधिते॑
सुवासा॑ः	१६११९	स्वपिति॑
सुवासुः	४१८११	स्वथू॑
सुविते॑	४१८११९	स्वरनि॑
सुवीरा॑ः	४१११८	स्वरसंस्कारिहेतु॑ः
सुवित्तिभिः	१६४१०	स्वरसंस्कारी॑
सुहधा॑	१२०१११	स्वरात्
सुप्रेषः	१५०११	स्वराम्॑
सुपुर्ष्वः	१८१११	सुषुः

पदम्	पदम्	पदम्
सुचि:	११८८६. ६५०१९	११४११
साधी:	४७१७	५५१६. ८४०७
सायकुवः	१५८१०	११४०७
ह	५ ४१२०	४८०८
हृषीः	४१११९	११४१८
हत्याकांगः	१५८१०	११४१९
हनम्	१६८११	१८३४५
हरः	४४५११	४८०४४
हरसी	४४५११	४८०४५
हराचि	४४५११	१८३४५
हरिः	४४५११,०	४८०११
हरितः	४०९११	४०९१२
हवम्	११११८	१०९१२
हसः	११११	०१०१
हसी	८१११	०१०१
हत्या...	१८०११	॥ इति ॥

मूल-पाठशुद्धिः ॥

४०	पा०	ख०	...	ष०	...	प्रधर्म	...	प्रधर्म।
१	१	५	...	६	...	प्रतिलोक्यं	...	प्रतिलोक्यं
”	२	३	...	७	...	भवन्तीवेति	...	भवन्तीतीवेति
”	५	१	...	४	...	विधियन्त	...	विधीयन्त
२	१	२	...	१	...	र्किष्टन्ति	...	र्किष्टन्ति
”	”	५	...	६	...	भवति	...	भवति
”	७	१	...	८	...	दुमन्तीति	...	दुमन्तीति
३	१	२	...	३	...	मस्ति	...	मस्ति
”	१	१	...	१	...	मसीय	...	मंसीय
”	४	३	...	११	...	मूर्दर	...	मूर्दरं
४	१	७	...	८	...	प्रशङ्खायाह	...	प्रशङ्खायाह
”	”	८	...	१	...	द्वाविरक्षत-	...	द्वाविरक्षत
”	३	५	...	३	...	पिता माता	...	पिता पाता
”	”	”	...	७	...	सम्भव	...	सम्भव
”	”	”	...	१०	...	सुख्यः	...	सुख्यः
”	”	”	...	१३	...	तच्छ्रयो	...	तच्छ्रयो

मूल-पाठभेदपूर्तिः ।

—००:३०—

अ०	पा०	उ०	... प०	(मुद्रितातिरिक्तः पाठः ।)
१	३	४	... १	“सखायो”—नैतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।
”	”	”	६	“चृच्छन्ती इव खे”—इति क, ख, ग ।
”	”	५	२	“पदपूरणार्थ”—इति क, ख, ग ।
”	४	३	३	“सत्य सुपालभ”—इति क, ख, ग ।
”	५	१	२	“विश्वात्स्वानं”—इति क, ख, ग ।
२	३	१	५	“अन्तरि जय”—इति क, ख, ग ।
”	७	१	११	“विच्च”—इति क, ख, ग ।
”	७	२	८	“इषया”—इति क, ख, ग ।
३	३	१	७	“उन्नरे”—नैतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।
”	४	१	१७	“दूरयं”—इति क, ख, ग ।
४	१	५	४	“परम्पराणीति वा”—इति उ, च ।

Nrisimha Tápaní, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	Rs.	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each	Fasc.	6	4	
Nárađa Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	0	10
Nyáya Darṣana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisishtaparvan (Sans.) Fasc. I	0	10
Píñgala Chhandá Sútra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Prithiví Rásau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prákrita Lakshapam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parásara Smṛti (Sans.) Fasc. I and II	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10
Srauta Sútra of Ápastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	5	0
Ditto Kávaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each	Fasc.	..	23	2
Sáhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Sáñkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Súrya Siddhánta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Saṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Sáñkhya Pravachana Bháshya, (English) Fasc. III	0	10
Sáñkhya Sára, (Sans.) Fasc. I	0	10
Suśruta Saṃhita, (Eng.) Fasc. I and II @ /1/ each	2	0
Taittiriya Áranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhita, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0
Ditto Prátisákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya S'vetáśvatař Kena Yá Upanishada, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Tánḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Váyu Purápa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each	Fasc.	..	6	4
Vishnu Smṛti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sútra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alangírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	Rs.	8	2
Kín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each	32	8
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fibrist-i-Túsí, or, Túsí's list of Shý'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futuh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azádi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Hast Ásmán, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Iqbáinámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	1	10
Jásháh, with Supplement, (Text) 84 Fasc. @ /12/ each	25	8
Mághází of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	0
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	2

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I.	Rs. 1	6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgír (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbát-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I	0	10
Nigám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyútý's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Násírí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Táríkh-i-Fíréz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wíz o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	2	0
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7); 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (8), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.	3	0
<i>N. B.</i> The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	3	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Baloochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
4. Anis-ul-Musharríhín	3	0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	1	0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
9. Istílháh-ut-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
10. Ináyáh, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
12. Khizánat-ul-'ilm	4	0
13. Mahábharata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
16. Sharaya-ool-Islám	4	0
17. Tibetan Dictionary	10	0
18. Ditto Grammar	8	0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each	18	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	6	0

7426

11

This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)

Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996

3 2044 036 441

Digitized by Google

